

M. M. Musayev

Türkoloji dilçilik

Bakı-2012

AƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

M. M. MUSAYEV

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK

Dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
23.01.2012-ci il tarixli 107 No-li əmri ilə təsdiq edilmişdir

BAKİ-2012

Bakı Slavyan Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

**Elmi redaktor: Əməkdar elm xadimi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor KAMAL ABDULLAYEV**

**Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru, professor
Ahmet Bican Ercilasun
filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Hacıyev
filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Qasimov
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Şaban Hüseynov**

Mehman Musayev. Türkoloji dilçilik. Bakı, 2012.

Dərsləkdə ümumtürk mədəniyyəti, türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları açıqlanır, türk ədəbi dillərinin sosiolinqviistik təsnifi və xəritəsi verilir. Türkoloji dilçiliyin Mahmud Qaşqarlıdan günümüzə qədərki tarixi iki mərhələ və dörd dövərdə dövrləşdirilir. Türkologiyaya dair əsərlər müqayisəli, müqayisəli-tarixi; təsviri, təsviri-normativ və tarixi-müqayisəli türkoloji dilçilik metodologiyası baxımından öyrənilir. Ərəb və Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələri və 1970-ci illərdən bəri türkologiyada istifadə edilən yeni linqviistik yönüm və yəntəmlərin tətbiq olunması qiymətləndirilir. Filologiya elmində yeni olan linqviistik məsələlər də dərsləkdə gündəmə gətirilir. Azərbaycan türk ədəbi-bədii mətninin koqnitiv-konseptual, intellektual özəlliklərindən, qavramlar dünyasından və özəl mətnqurucu işarələrindən bəhs olunur. Bədii mətnin ədəbi-, üslubi-, semiotik- və konseptual-linqviistik təhlilləri verilir.

Əziz müəllimim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki, filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Axundovun anadan olmasının 80 illiyinə ithaf edirəm.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz

Giriş

1. Türklük və türk dili qavramları

2. Ümumtürk mədəniyyətinin koqnitiv-konseptual layihəsi

3. Koqnitiv və kompüter-mühəndis linqvistikası yönümləri və yontəmləri

3.1. Koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və metalingvistik qavramları

3.2. Linqvistik qavram

4. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları

4.1. Ortaq türk dili qavramı

4.1.1. Qohum dillər, yaxın və ən yaxın qohum dillər qavramları

4.1.1.1. Türk dillərinin təsnifi

4.1.1.2. Müasir türk ədəbi dilləri və xəritəsi

Girişə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

ƏDƏBİYYAT

I HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN TARİXİ

1. Türkoloji dilçiliyin keçdiyi tarixi inkişaf yolu

1. 1. I mərhələ

1.1.1. XI-XVIII yüzillərdə türkoloji dilçilik: ilk lüğətlər və qrammatika kitabları

1.1.2. XIX-XX yüzillərdə təsviri və tarixi-müqayisəli araşdırmalar

1.2. II mərhələ

1.2.1. XX yüzil: təsviri-normativ və müqayisəli-tarixi araşdırmalar

1.2.2. XX yüzilin sonu və XXI yüzil: yeni linqvistik yönümlər və yontəmlər

2. Türk dillərinin müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri-linqvistik yontəmlərlə

öyrənilməsi

2.1. Qohum və ən yaxın qohum türk dillərinə dair müqayisəli fonetik, fonoloji, qrammatik, leksikoloji, leksikoqrafik, frazeoloji və mətnlingvistik araşdırmalar

2.1.1. Fonetika və fonologiya

2.1.1.1. Dilçiliyin fonetika və fonologiya şöbəsi

2.1.1.2. Müqayisəli türkoloji dilçilikdə fonetika və fonologiyaya dair araşdırmalar

2.1.2. Morfologiya

2.1.2.1. “Morfem” və “morfologiya” terminləri haqqında

2.1.2.2. Təsviri, tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji dilçilik yöntəmləri haqqında

2.1.2.3. Müqayisəli və müqayisəli-tarixi türkoloji dilçilik araşdırmaları

2.1.3. Sintaksis

2.1.3.1. Müqayisəli türkoloji dilçilikdə sintaksisə dair araşdırmalar

2.1.3.1.1. Mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur təsnifləndirməsi

2.1.3.1.2. Mürəkkəb cümlələrin normativ-sintaktik quruluşları, üslubi-sintaktik normaları və variantları

2.1.4. Leksika, leksikologiya və leksikoqrafiya

2.1.4.1. Türkoloji dilçilikdə leksikoqrafik işlər

2.1.4.1.1. Türkcə uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlər

2.2. Türk dillərinin ənənəvi-təsviri yöntəmlərlə öyrənilməsi

2.2.1. Ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış qrammatika kitabları

2.2.2. Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə aparılmış linqvistik işlər

2.2.2.1. XIX yüzil və XX yüzilin ilk qərində yazılmış dil və qrammatika kitabları

2.2.2.1.1. Mirzə Kazım Bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Azərbaycan ləhcəsi ilə” (1846) adlı kitabı

2.2.2.1.2. Otto Bötlinqin “Yakut dili haqqında: qrammatika, mətn və lüğət” (1851) adlı kitabı

2.2.2.1.3. “Altay dilinin qrammatikası” (1869) adlı kitabı haqqında

2.2.2.1.4. P. M. Melioranskinin “Qazax-qırğız dilinin qrammatikası” (1894-1897) adlı kitabı haqqında

2.2.3. XX yüzildə türkoloji dilçilik əsərləri

2.2.3.1. Fonetika və fonologiyaya dair görülən işlər

2.2.3.2. Qrammatika: morfologiya, sintaksis və söz yaradıcılığı səviyyəsinin öyrənilməsi

2.2.3.3. Leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya səviyyəsinin öyrənilməsi

2.2.3.3.1. Leksikologiya

2.2.3.3.2. Leksikoqrafiyaya

2.2.3.3.3. Frazeologiya

2.2.3.4. Dialektologiya

2.2.3.5. Türkoloji dilçilikdə dil tarixi və ədəbi dil tarixi anlayışları

Birinci hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar
Ədəbiyyat

II HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK BU GÜN: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR VƏ YENİLİKLƏR

1. Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni yöntəmlərin paralel olaraq işlənməsi

1.1. Tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi və təsviri dilçilik yöntəmləri

1.2. Funksional, semantik, riyazi, korpus, sosiolinqvistik, statistik, mətnlinqvistik, koqnitiv-konseptual və s. digər yeni araşdırma-öyrənilmə yöntəmləri

1.3. Ənənəvi və yeni linqvistik yöntəmlərin işlənilmə perspektivləri

2. Çağdaş dünya düzənində əcdad dil, ana dili, ortaq dil və rəsmi dil qavramları

2.1. Avrasya dil portfoliyosu və dil pasportu

2.2. Ədəbi dil normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları

2.3. E-dil anlayışı: E-Türkcə və E-Azərbaycanca qavramları

2.4. Tərcümə və ədəbi mətn uyğunlaşdırmaları prosesləri

2.4.1. Türk dilləri arası ədəbi mətn uyğunlaşdırmaları

2.4.1.1. Azərbaycan yazarlarının əsərləri Türkiyə türkcəsində

2.4.2. Avrasiyada rusca-türkcə və türkcə-rusca ikidilliliyi ortamları

2.4.2.1. Yan təbəqə (adstrat), alt təbəqə (substrat), üst təbəqə (superstrat) və iç təbəqə (interstrat) qavramları

3. Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyi və sintaksisi araşdırmaları

3.1. Türk mətninin konseptual-intellektual mahiyyəti

3.2. Türk mətninin konseptual-linqvistik özəllikləri

3.3. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin (MSB) aktual üzvlənməsi

3.3.1. Sadə quruluşlu MSB-lərin aktual üzvlənməsi

3.3.2. Mürəkkəb quruluşlu MSB-lərin aktual üzvlənməsi

3.3.3. Parselyatikli MSB-lərin aktual üzvlənməsi

3.4. Türkoloji dilçilikdə MSB-lərin yeni yönüm və yöntəmlərlə öyrənilməsi

3.4.1. Türk mətnlərinin ədəbi-linqvistik təhlili

3.4.2. Türk mətnlərinin üslubi-linqvistik təhlili

3.4.3. Türk mətnlərinin semiotik-linqvistik təhlili

3.4.4. Türk mətnlərinin konseptual-linqvistik təhlili

İkinci hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

Ədəbiyyat

Mənbələr

III HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ YENİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YA ƏLAVƏLƏR

I ƏNƏNƏVİ TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

A. Samoyloviç. “Türk dillərinin təsnifinə dair bəzi əlavələr” (1922)

II YENİ TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Y. V. Şeka. “Rekonstruksiya prinsipləri” (2005)

III YENİ TƏCRÜBƏLƏR-ƏLAVƏLƏR

Türkcə uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğət örnəkləri

3.1. Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi atalar sözləri lüğəti

3.2. Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi frazeologiya lüğəti

3.3. Türkiyə türkcəsi-Azərbaycan türkcəsi şəkildə eyni, mənaca fərqli sözlər lüğəti

3.4. Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi qısa feil lüğəti

ÖN SÖZ

Türk dövlətləri və topluluqları universitetlərinin filologiya fakültələrində və dünyanın önəmli türkoloji mərkəzlərində keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq türkologiyanın ümumi və xüsusi sahələri ilə çox yaxından bağlı olan fənlər tədris olunur. Bunlara, hər şeydən öncə, “Qədim türk dili”, “Orta türk dili”, “Cağatay dili”, “Osmanlı türkcəsi”, “Çağdaş türk dilləri” və “Türkologiyanın əsasları”, “Türkologiyaya giriş”, “Dil tarixi”, “Ədəbi dil tarixi”, “Dialektologiya” və “Toponimika” kimi fənlər aid edilir. “Türkoloji dilçiliyin tarixi”, “Türkologiyanın aktual problemləri”, “Türk dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi və mətn dilçiliyi” kimi kursların da tədrisinə artıq bu gün universitetlərimizdə başlanılmışdır. M. M. Musayevin hazırladığı “Türkoloji dilçilik” adlı kitabından həm ənənəvi, həm də yeni filoloji-türkoloji kursların tədrisində bir dərslik kimi istifadə oluna bilər.

Tarixi və çağdaş türk ədəbi dilləri, dialektləri, şivələri və onların geniş dil-danışıq coğrafiyasının müqayisəli olaraq öyrənilməsi XI yüzildən etibarən başlanılmışdır. Türkologiyada ənənəvi-təsviri, müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və yeni dilçilik metodları ilə həmin dillərin öyrənilməsində və universitetlərdə tədris olunmasında isə indiyə qədər başlıca olaraq iki elmi-praktik istiqamət özünü göstərmişdir. Birincisi–Türk ədəbi dilləri və dialektləri, klassik türkoloji dilçilik məktəbləri və onların fundamental əsərləri müqayisəli olaraq Şərq, Ural-Altay və dünya dilləri kontekstlərində monoqrafik-akademik üsulla öyrənilmişdir. İkincisi– türkologiya elminin tədrisi işi institut və universitetlərdə təşkil edilmiş, həmin fənnə dair müxtəlif dərslər kitabları, proqramları və vəsaitləri yazılmışdır. M. M. Musayevin hazırladığı “Türkoloji dilçilik” adlı kitabı elmi-monoqrafik istiqamətdə yeni dilçilik metodları ilə yazılmış bir dərslik kimi diqqəti cəlb edir.

M. M. Musayevin hazırladığı kitab “Giriş”, üç hissədən və həmin hissələri təşkil edən ayrı-ayrı bölmələrdən ibarətdir. “Giriş”də koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi istiqaməti və metodlarının türkologiyada tətbiq olunmasından bəhs edilir. Buna bağlı olaraq türklük, türk dili, türkologiya, türkoloji dilçilik və ortaq türk dili qavramları açıqlanır, çağdaş türk ədəbi-danışıq dilləri və dialektlərinin sosiolinqviistik təsnifi və xəritəsi verilir. Kitabın birinci hissəsi “Türkoloji dilçiliyin tarixi”, ikinci hissəsi “Türkoloji dilçilik bu gün: problemlər, perspektivlər və yeniliklər”, üçüncü hissəsi isə “Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni təcrübələr və ya əlavələr” adları ilə adlandırılır. Birinci hissədə Mahmud Qaşqarlıdan bəri davam edib gələn türkoloji dilçiliyin tarixi iki mərhələdə və həmin mərhələlərə əsasən müəyyənləşdirilən bölmələrdə işıqlandırılır. Belə ki, türk dillərinə dair yazılmış fundamental əsərlər və digər bütün önəmli türkoloji dilçilik işləri ümumi elmi metodologiya və tətbiq edilən konkret metodlar baxımından iki hissəyə ayrılaraq öyrənilir:

1. Müqayisəli və müqayisəli-tarixi türkoloji dilçilik işləri;
2. Təsviri, təsviri-normativ və tarixi-müqayisəli türkoloji dilçilik işləri.

Hər iki bölmədə bir neçə türk dilinin, qrup türk dillərinin, ümumtürk dilinin və ayrı-ayrı konkret türk ədəbi dillərinin fonetikasi və fonologiyasına, qrammatikası və sintaksisinə, leksikologiyası, leksikoqrafiyası və frazeologiyasına həsr olunmuş türkoloji dilçilik işləri öyrənilir. Sözügedən hissədə türkoloji dilçilikdə mövcud olmuş əsas dilçilik məktəbləri haqqında geniş elmi məlumat verilir, müqayisəli dilçiliyin tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi istiqamətlərinin, dil tarixi və ədəbi dil tarixi anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır. Türkoloji dilçiliyin tarixində önəmli yer tutan fundamental əsərlərdən, o cümlədən həm ərəb, həm də Hind-Avropa dilçilik məktəbləri ənənələrinə əsasən yazılmış qrammatika kitablarından ayrıca olaraq bəhs edilir. XI-XVIII yüzillərdə ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə əsasən ərəb və türk dillərində yazılmış

qrammatika kitabları geniş təhlil olunur. Bununla bərabər, Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə əsasən yazılmış Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846), O. Bötlinqin “Yakut dili haqqında” (1851) və rus missionerlərinin XIX yüzildə qələmə aldığı “Altay dilinin qrammatikası” kitablarından da danışılır. XX yüzildə və günümüzdə qədər yazılmış qrammatika kitabları və digər hər cür türkoloji dilçilik işləri işıqlandırılır. Altı cildlik “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (1984-2006) adlı rus dilində yazılmış kollektiv-monoqrafik kitab hələlik türkoloji dilçiliyin ən böyük tarixi nailiyyəti olaraq qiymətləndirilir.

Sözügedən dərslikdə türkoloji dilçiliyin inkişafının tarixi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi və bu günkü gəlişmələrinin isə yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi müasir Azərbaycanşünaslıqda həm türkologiya, həm də dilçilik tarixi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabın ikinci hissəsinin “Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni linqvistik yontəmlər” adı ilə adlandırılan birinci bölməsində öncə ənənəvi və yeni dilçilik istiqamətləri və metodlarının türkoloji dilçilikdə bu gün paralel şəkildə tətbiq olunduğu göstərilir. Buna bağlı olaraq 1970-ci illərdən başlayaraq türkoloji dilçilikdə aparılan riyazi- və sosiolinqvistik araşdırmalardan söz edilir, konseptual-funksional qrammatika anlayışı açıqlanır, aktual üzvlənməyə aid sadə və mürəkkəb quruluşlu cümlələrdən və sintaktik bütövlərdən örnəklər gətirilir. Kitabın ikinci hissəsinin “Ümumtürk dili kontekstində ana və ya ulu dil, ana dili, orta dil, rəsmi dil və e-dil qavramları” adı ilə adlandırılan ikinci bölməsində, hər şeydən öncə, sözügedən qavramlar və “Avropa dil portfoliyosu” (*European Language Portfolio*) mövzusu açıqlanır. Sonra isə bütün bunlarla bağlı olaraq Azərbaycan dilində yeni ədəbi dil normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları, e-dil, türk dilləri arası ədəbi və avtomatik mətn çeviriləri və proqram təminatı kimi məsələlər türkoloji kontekstdə işıqlandırılır. Sözügedən kitabın ikinci hissəsinin “Türkoloji dilçilikdə bədii mətnin yeni yönüm və yontəmlərlə öyrənilməsi” olaraq adlandırılan üçüncü bölməsində isə sadəcə türkologiyada deyil, bütövlükdə ümumi filologiya elmində çox yeni olan filoloji-linqvistik məsələlər gündəmə gətirilir. Burada ilk dəfə müqayisəli olaraq Azərbaycan türk ədəbi-bədii mətninin koqnitiv-konseptual özəlliklərindən, intellektual mahiyyətindən, qavramlar dünyasından, semiotik səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrindən danışılır. Bədii mətnin çox geniş ədəbi-, üslubi-, semiotik-, konseptual-linqvistik təhlilləri konkret örnəklərə əsasən kitabın sözügedən bölməsində aparılır. Bununla da türkologiya elmində bədii mətnin üslubi, semiotik və konseptual özəllikləri ilə çox geniş ədəbi-linqvistik təhlilinin öyrənilməsinin yolu açılır.

Kitabın “Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni təcrübələr və ya əlavələr” adı ilə adlandırılan üçüncü hissəsində öncə görkəmli türkoloqların rus dilindən türk dilinə tərcümə olunmuş məqalələri yer almışdır. Bu məqalələr tələbələrin türkoloji dilçiliyin tarixinə və bu gününə aid kitabın əvvəlki bölmələrində aldığı əsas bilikləri möhkəmləndirəcəkdir. Dərslinin müəllifi tərəfindən tərcümə edilmiş həmin məqalələr “Dil Araşdırmaları” (2007 Bahar, Sayı:1, s. 175-184; 2009 Bahar, Sayı: 4, s. 125-134) dərgisində yayımlanmışdır. Kitabın sözügedən bölməsində yer alan və onun əvvəlki bölmələrində ümumtürk leksikoqrafiyasına aid verilmiş elmi-linqvistik bilikləri tamamlayan Azərbaycanca-Türkcə uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğət örnəkləri isə əsərin elmi-praktik əhəmiyyətini önəmli bir ölçüdə artırır. M. M. Musayevin “Türkoloji dilçilik” adlı əsərinin hər bir hissəsinin sonunda ayrıca olaraq sual və tapşırıqlar, istifadə olunan elmi əsərlərin və mənbələrin çox geniş siyahısı verilir. Yuxarıda göstərilənlərlə bərabər, kitabın türkologiya elmi sahəsində bir yeni dərslik olaraq faydalı olacağını göstərən amillərdən biri də elə budur.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor Kamal Abdullayev*

GİRİŞ

Türklük qavramı¹ və ya qavrayışının (konseptinin) sadə sxematik çərçivəsi ümumtürk mədəniyyəti komponentlərinin mövcudluğu ilə müəyyənləşir. Həmin komponentlərdən biri elə ümumtürk dili (*ing. Turkic, rus. Тюркский язык, Çağatayca və Osmanlıca: Turki*) və ya bütövlükdə götürüldükdə çağdaş türk dilləridir. Sözügedən qavram göstərilən əsas və digər konseptual komponentləri ilə qloballaşan dünya mədəniyyətləri kontekstində araşdırılmaya cəlb olunur. Əsas komponent alt qavramları və həmin qavramlara bağlı olan kateqoriyaları ilə birlikdə türkologiyanın ayrıca bir sahəsi olan türkoloji dilçilikdə öyrənilir. Bütün bunlar isə sözügedən üst qavramın komponentlərinə görə koqnitiv-konseptual olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılmasını şərtləndirir.

1. Türklük və türk dili qavramları

Türklük, türk dünyası və türk mədəniyyəti qavramlaşdırılması müstəvisində qarşıya çıxan əsas birləşdirici faktor *türk dilidir*. Daha doğrusu, *türkcə* və ya başqa bir ifadə ilə *ümumtürk dili* göstərilən müstəvidə etnik-mədəni, sosial-coğrafi, siyasi-strateji və linqvistik-xronoloji özəllikləri ilə yer tutur. O, sözügedən qavramların üst və alt başlıqlar səviyyəsində dərk olunması və konseptual-kateqorial olaraq öyrənilməsinə şərtləndirir.

Türklük fenomeni *türk dünyası və türk mədəniyyəti komponentlərinə* görə bir üst qavram və ya bir ana başlıq (sərlövhə) olaraq səciyyələndirilə bilər. Digərləri isə sözügedən qavramın və ya başlığın ayrı-ayrı konkret səviyyələri və ya alt başlıqları olaraq qavramlaşdırılır. Türklük qavramı *türk dünyası və türk mədəniyyəti* komponentləri ilə türkologiya elmində öyrənilir. Sözügedən qavramlaşdırmanın təşəkkülündə çox önəmli bir rol oynayan *türk dili* birləşdirici faktoru isə konseptual komponentləri ilə türkologiya emlinin şöbələrindən birində araşdırılmaya cəlb olunur ki, bu şöbə də türkoloji dilçilikdir.

---

¹Azərbaycan dilindəki “qavrayış” sözü “qavramlaşma” şəklində sözdüzəltmə və “qavramlaşdırma, qavramlaşdırılma” kimi felin formadüzəltmə modellərində çox da geniş işlənilir. Buna görə də dərslərdə həmin sözün sinonimi kimi “qavram” morfemi işlənilir. Sözügedən sözün leksik mənası dünyanın dil xəritəsinin əsas elementi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, qavram dünya haqqında insan biliyinin bir vahididir, dil işarəsinin semantikasi ilə müəyyənləşir. O, dil formasında ifadə olunan nəzəriyyədir, ictimai şüurdur, həyat obrazı faktıdır. Qavramla və kateqoriya ilə bağlı olaraq müəyyənləşən qavramlaşma və kateqoriyalaşma işləmləri isə insan hafizəsində gerçək prototipləri ilə dərk olunaraq yığılan və beyində yenidən işlənən biliklərə söykənməkdədir. Həmin biliklərin və hər cür digər məlumatların dil səviyyələri ilə ifadəsinə bağlı olaraq özünü göstərən ümumi “funksional-semantik tablo”nun “on-line” olaraq müəyyənləşdirilməsi və alt qavramları və kateqoriyaları ilə adlandırılması isə koqnitiv dilçiliyin işidir.

Sözügədən qavramlaşdırma hadisəsi müasir koqnitiv elmə və türkoloji dilçiliyin uyğun şöbələrinə görə öyrənilir. Buna bağlı olaraq dərslərdə türkoloji dilçiliyin dünəni və bu günü retrospektiv (keçmişə, indiyə və gələcəyə görə) və interospektiv (milli mentalitetə və ya “milli-mənəvi öz”ə bağlı adət-ənənələrə və s. görə) olaraq araşdırılır. Daha doğrusu, retrospektiv, prospektiv və perspektiv² olaraq aparılan elmi-nəzəri açıqlanma sinkretik səciyyəli qavram, qavramlaşdırma, qavramlaşdırılma, kateqoriya və kateqoriyalaşdırma işləmlərinin aparılmasına yol açır. Belə bir araşdırma-öyrənilmə üsulu özü ilə birlikdə yeni yönüm və yönümləri³ gətirir ki, bunlar da koqnitiv və informasiya texnologiyaları dilçiliyinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə müəyyənləşdirilir. Aşağıda həm koqnitiv dilçiliyin, həm də

---

² Müxtəlif dil-nitq kateqoriyalarına dair dil vahidləri koqnitiv-konseptual olaraq gələcəyə görə perspektiv, indiyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə araşdırılmaqdadır. Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi gedişatlar bütövlükdə retrospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə dəyərləndirilərək kompleksiv bir şəkildə birləşdirilməkdədir. Belə bir kontekstdə frazeologizmlərin ayrıca bir növü və ya digər dil-nitq vahidləri də daha çox “müqayisəsiz səciyyəli” özbəz olan milli mentalitetə, etnoqrafiyaya, demoqrafiyaya, folklorə, mifologiyaya və s. görə, hər şeydən öncə, interospektiv aspektdə öyrənilməkdədir. Yuxarıda göstərilən aspektlərin bütününə görə türkoloji dilçilikdə yeni bir araşdırma-öyrənilmə konteksti formalaşdırılmışdır: *prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv müstəvi*. Sözügədən yönüm koqnitiv dilçiliyin əsas linqvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər (Musaoğlu 2002: 319-320; Musaoğlu, Hasanova 2006b).

Sosial elmlərin intellektual kontekstin mahiyyətini dillə əks etdirən dərk etməyə (idraka), şüurə və təfəkkürə əsasən tədricən dəyişdiyi, inkişaf etdiyi və getdikcə də həmin prosesdə bir-biri ilə qovuşduğu müasir elmsünaslıqda müşahidə olunmaqdadır. Müasir dilçiliyin əsas inkişaf meyli isə milli-mənəvi dəyərlərə və canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-biri ilə bağlı olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə müəyyənləşir. Həmin qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar müasir elmsünaslıqda böyük təkamül dəyişiklikləri keçirdən və artıq bütövlükdə koqnitiv xarakterli sosial elmlərin ayrı-ayrı sahələrinə dair inkişaf etdirilən və formalaşdırılan yeni elmi-tətbiqi metodlarla aparılır. Şübhəsiz ki, yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə gerçəkləşən bütün qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, təbii insan dilində öz əks-sədasını tapır, yəni sözün əsl mənasında dildə simvollaşır, sistemləşir, mücərrədləşir və konkretləşir. Buna görə də dəyişən, yeniləşən sosial elmlərin başında, bizcə, dilçilik gəlir. Dilçilik elminin isə bu gün tədqiq və tətbiq olunan sahələri getdikcə genişlənir. *Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi proqram təminatları sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurılmalı yönümləri isə yenidən müəyyənləşdirilir.*

Türkoloji dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin və türk dilləri materiallarının müqayisəli olaraq öyrənilməsi nəticəsində müqayisəli-qarşılaşdırılmalı (kontrastiv) və müqayisəli-tutuşdurılmalı (konfrontativ) yönümlər bu gün artıq çox açıq bir şəkildə müəyyənləşdirilə bilməkdədir.

Müqayisəli dilçilikdə *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+inerospektiv* səciyyəli binar aspektlər və ya artıq ierarxik xarakterli tək bir araşdırma-öyrənilmə istiqaməti ortaya çıxmaqdadır. Həmin istiqamətdə sinxronik-diaxronik səciyyəli tədqiqatların davam etdirilməsi tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçiliyin pra- və protodil dil səviyyələrinin canlandırılması işlərinin nəticələndirilməsinə də yol açmaqdadır.

Beləliklə, türkologiyada tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik bu gün artıq ümumi bir *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interospektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurılmalı linqvistik yönümü ilə konseptual olaraq müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Frazeologizmlər konseptual-kateqorial xarakterli qavramlaşdırmaların və kateqoriyalaşdırmaların ümumi və xüsusi prinsiplərinə görə sinxronik-prospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-interospektiv səviyyələrdə təsnifləndirilməkdədir (Musaoğlu, Həsənova 2006a).

³ “Yönüm və yönüm” sözlərinin sinonimləri olaraq Azərbaycan dilində “istiqamət və metod” sözləri də işlənir.

informasiya texnologiyaları və ya kompüter linqvistikasının iş prinsiplərinin türkoloji dilçiliyin problemlərinin həll olunmasındakı potensialından yeri gəldikcə bəhs olunacaqdır.

2. Ümumtürk mədəniyyətinin koqnitiv-konseptual layihəsi

Türkdilli corafiyada yer tutan Anadolu-Rumeli, Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq, uyğur, tatar, başkırd, çuvaş, saha (yakut), tuva, karaim, qaqaüz, qaraçay-balkar, qumuq, noqay, altay, salar, xakas tarixi etnik-milli kimlikləri *ümumtürk mədəniyyəti* kontekstinin əsas komponentləri olaraq özünü göstərir. Və həmin komponentlər **“Türk dünyası”** qavramının tərkibini təşkil edir.

Sözügedən mədəniyyətin bütünü təşkil edən etnik-milli əsas və buna bağlı olaraq da **türklük fenomeni**; dünyadakı türk xalqlarının ənənəvi və yeni dinləri və inancları, adət-ənənələri, həyat təzləri və davranış şəklləri, ədəbiyyat və musiqi növləri ilə bir yerdə öyrənilməkdədir. Bütün bunlar; həm ayrılıqda, həm də bütövlükdə müxtəlif türk ədəbi dilləri və dialektləri ilə ümumtürk dili olaraq dərk olunmaqdadır.

Türklük fenomeninin türk dili, türk dünyası və mədəniyyəti ilə sözügedən qavramlaşdırılması sivilizasiyaların universal-interaktiv qovşağında, “bilgi çağı”nın ehtiyaclarının yerinə yetirilməsiylə və onun hərəkətverici qüvvələrinin göz önündə tutularaq qloballaşmanın sürətinə uyğunlaşdırılmasıyla öyrənilməkdədir. Belə bir konseptual-koqnitiv araşdırmanın və ya ayrı-ayrı türk xalqları mədəniyyətləri sivilizasiyası açıqlanmasının aşağıda verilən layihələndirməyə əsasən aparıla biləcəyini fikirləşirik:

1. Sivilizasiya: Əsas komponentləri

1.1. Dünya sivilizasiyaları

1.1.1. Şərq sivilizasiyası

1.1.2. Qərb sivilizasiyası

1.1.3. Türk sivilizasiyası və ya mədəniyyəti

2. Türk sivilizasiyasının komponentləri

2.1. Türkcə və ya ümumtürk dili

2.1.1 Tarixi: Əcdad Türkcə (prototürk, pratürk, qədim türk dili) Orta Türkcə (cağatayca, osmanlıca), Yeni Türkcə, Ən Yeni Türkcə və ya çağdaş türk dilləri və ləhcələri

2.1.2. Türk dilləri, dialektləri və çağdaş ədəbi dilləri

2.1.2.1. Türkiyə türkcəsi

2.1.2.2. Digər çağdaş türkcələr

2.1.2.3. Ortaq dünya dilləri kontekstində və Avrasiya türkcələri müstəvisində, Türkiyə türkcəsi və digər inkişaf etmiş türk ədəbi dilləri əsasında bir ortaqlıq ünsiyyət və ədəbi uyğunlaşdırma türkcəsi

2.1.2.3.1. Avrasiya ortaqlıq dilləri müstəvisində türk dilləri arası “Dil-uyğunlaşdırma və dil-işlənilmə” proqramları və ya E-türkcə

2.1.2.3.2. Ortaq dünya dilləri kontekstində ümumtürk dilinin və ya ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin ana dili olaraq təlimi, xarici dil olaraq tədrisi və ortaqlıq dil olaraq işlənilmə modelləri

2.1.2.3.3. Türkoloji dilçiliyə dair koqnitiv-konseptual səciyyəli və kompüter linqvistikası işləmi üst və alt qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar korpusu

2.2. Dinlər və inanclar

2.2.1. Müsəlman türklər

2.2.2. Müsəlman olmayan türklər

2.2.2.1. Xristian, müsəvi, şamanist və s. türklər

2.2.2.2. Müqəddəs dinlərə itaət etməyən türklər

2.2.2.3. Göy Tanrı, totemizm, şamanizm və digər qədim inanclar

2.2.2.4. Ateizm və ya dinsizlik

2.3 Adət-ənənələr

2.3.1. Dini və milli bayramlar, bütün dünyada qeyd olunan günlər, özəl günlər

2.3.2. Türklük-Türk dünyası qavramını təşkil edən mədəniyyət səciyyəli digər əsas faktorlar

2.3.2.1. Mərasimlər; davranış və yaşam şəkilləri; tarixdən günümüzə Novruz bayramı

2.3.2.2. Şifahi və yazılı ədəbiyyat; incəsənət, xalq sənəti örnəkləri və musiqi

2.3.2.3. Geyim, qiyafət və mətbəx

2.3.2.4. Heyvandarlıq, balıqçılıq, ovçuluq, bağçılıq, kənd təsərrüfatı və s.

3. Türk kimliyi

3.1. **XIX yüzilin sonları, XX yüzillin əvvəllərində Türk dünyasında “Kimlik arayışları”**

3.1.1. Çar Rusiyasında türk xalqlarının milli kimlik mübarizəsi (Əli bəy Hüseynzadə və “Fyuzat” jurnalı, İsmayıl Qaspiralı və “Tərcüman” qəzeti)

3.1.2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti və Çağdaş Azərbaycan Respublikası (“Azərbaycan” qəzeti)

3.2. Tənzimat dönəmində milli kimlik problemləri və milliyyətçilik hərəkatları (Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Əli bəy Hüseynzadə və s.)

3.2.1. Osmanlıçılıq

3.2.2. İslamçılıq

3.2.3. Türkçülük-milliyyətçilik ust qavramlaşdırması müstəvisində digər millətçilik-vətənpərvərlik axınları və ya Azərbaycançılıq, tatarçılıq, özbəkçilik, türkmənçilik, qazaxçılıq və ya türk mədəniyyətləri və nəhayətdə türk dövlətləri və s. qavramlaşdırmaları

3.2.3.1. Azərbaycançılıq və ya “Mən Azərbaycanlı olmağım fəxr edirəm” qvramlaşdırması (Ulu öndər Heydər Əliyev)

3.3. Dünyəvilik, çağdaşlıq; demokratiya və milli mentalitet

3.3.1. Atatürk, Atatürkçülük və çağdaş Türkiyə Cümhuriyyəti

3.3.2. Heydər Əliyev və çağdaş Azərbaycan Respublikası

3.3.3. Qloballaşma kontekstində çağdaş Avrasiya türk dövlətləri, muxtar respublikaları, vilayətləri və topluluqları

3.3.3.1. Avrasiya qavramlaşdırması kontekstində türk-slavyan milli komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələri

3. 4. Aqrar, sənaye və bilgi cəmiyyətləri

3.4.1. Bilgi-informatika və intellektual səciyyəli informasiya texnologiyaları cəmiyyətləri

3.4.2. Retprospektivel və interospektivel səciyyəli konseptuallıq kontekstində insan, cəmiyyət və fərd qavramlaşdırmaları

3.4.2.1. Qloballaşma, cəmiyyətləşmə (toplumlaşma) və fərdləşmə

3.4.2.1.1. Ziyalılıq və intellektuallıq

3.4.2.2. Türk ailə quruluşu

Sözgedən koqnitiv-konseptual layihələndirmə kontekstində ümumtürk mədəniyyətinə görə sıra ilə ikinci və üçüncü qavramlar olaraq müəyyənləşdirilən türk dili və türkoloji dilçilik qavramlaşdırmaları və kateqoriyalaşdırmalarının problemləri çağdaş dilçilikdəki yeniliklərin işığında araşdırılmaqdadır. Problemlər ümumtürk dilinin fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik,

mətnlinqivistik⁴, leksik, leksikoqrafik və frazeoloji materiallarına görə öyrənilməkdə və buna bağlı olaraq türkoloji dilçiliyə dair yeni araşdırma-öyrənilmə yönümləri və konkret yontəmləri üzərində durulmaqdadır. Türkoloji dilçilik qavramlaşdırması, ümumtürk dilinin min illik inkişafına, qədim türk dilinin ədəbi dillər və dialektlər səviyyələrindəki dil-işlənilmə, şifahi və yazılı mətnlərin ədəbi uyğunlaşdırma işləkliyində, ana dilinin təlim və tədrisinə görə aparılmaqdadır.

Belə bir araşdırma-öyrənilmə yönümü bir tərəfdən ümumtürk dilinə dair indiyə qədər aparılmış olan ənənəvi tədqiqatlardan, digər tərəfdən isə çağdaş linqivistik axınların içərisində yer tutan yeni araşdırmalardan (Dilbilim Araştırmaları 1900-2004) fərqlənir. Buna görə də aşağıda sözügedən yönüm və yontəmlərin əsaslanıldığı koqnitiv-kompüter dilçiliyi və onların iş prinsipləri haqqında konkret olaraq bilgi verilməkdədir.

3. Koqnitiv və kompüter-mühəndis⁵ linqistikası yönümləri və yontəmləri

XX yüzilin sonlarından başlayaraq dilə dair elmin əsas təsisatları yenilənməkdədir. Həmin təsisatların dəyişim proseslərindən indi paradiqmatik və sintaqmatik sıralanmaların yenilənməsi kimi də bəhs olunur. Artıq dil digər intellektual fəaliyyət formaları ilə birlikdə öyrənilməkdə və dilçiliyin tədqiqat obyektinə də məhz buna uyğun olaraq dəyişməkdədir. Araşdırıcıların diqqəti dil daşıyıcılarının şüurlu dil fəaliyyəti üzərində mərkəzləşməkdə, dilin özü isə əsas dərk etmə mənbəyi kimi göstərilməkdədir. *Koqnitiv və kompüter-mühəndis və ya informasiya texnologiyaları linqistikası yönümləri və yontəmləri də həmin kontekstdə müəyyənləşdirilməkdədir.*

İnsan biliyi və ya bilik səviyyəsinin sistemi necə qurulmuşdur, hansı formalarda və mexanizmlərlə işləyir? Bütün bunları və varlıq simvollarının dəyişmələrinə dair fakt və hadisələrin və duyğuların yaratdığı biliklərin dərk etmə proseslərinin təfəkkürdə əks olunmasını günümüzdə **koqnitiv linqvistika** öyrənir. *Dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv linqistikanın araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir.* Elektronik və kompüter texnologiyalarının

---

⁴ Azərbaycan türkcəsində tərəfimizdən “**mətnlinqivistik**” şəklində işlədilən söz mətnə aid olan linqivistik özəllikləri bildirir. Həmin söz bir linqivistik termin olaraq ingiliscə *Text Linguistics* almanca *textlengüistik*, rusca *лингвистика текста*, Türkiyə türkcəsində isə *metindilbilimsel* sözləri ilə ifadə olunur.

⁵Kompüter-mühəndis linqistikası anlayışı Azərbaycan dilində informasiya texnologiyaları linqistikası kimi də ifadə oluna bilər.

inkişafı əsasında insan biliyinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsini isə *informasiya texnologiyaları linqvistikası* yerinə yetirir (Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri 2006).

Dilçiliyin kateqoriyalara dayalı elmi əsası gözlə görünən bir şəkildə genişlənmişdir. Həll ediləcək problemlər araşdırıcılardan sadəcə dilçiliyi və uyğun sahələrini deyil, fəlsəfə, dərk etmə nəzəriyyəsi, mifologiya, folklor, tarix, psixologiya, antropologiya kimi digər sosial elmləri də daha dərindən bilməyi tələb edir. Buna görə də, müxtəlif dillərə dair ontoloji səciyyəli araşdırmalarda tətbiq olunan ən yeni linqvistik yönətlər konseptual olaraq formalaşdırılır və koqnitiv linqvistikanın tətbiqi sahələri də buna bağlı olaraq genişləndirilir (Маглова 2004; Андреева 2004).

Günümüzdə çağdaş izahı ilə insan intellektinə və bir bütün kimi dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən alt kateqoriyalarla fərqli açıqlanmalardakı təsviri işini koqnitiv linqvistika yerinə yetirir. Belə ki, insana məxsus *sitəm və ya giley-güzar etmək, təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc* kimi semantik sahələr gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Həmin kontekstdə məhəbbət-acıma və ya sevgi-nifrət kimi linqvistik qavramlar konkret diskursiv variantları ilə də göstərilir.

Məlum olduğu üzrə, dünyanın konkret və mücərrəd obrazları (məsələn, su pərisi, təpəgöz, kentavr kimi) insan şüurunda dünyanın dil xəritəsi kimi koqnitiv-konseptual xarakterli *görmə, hiss etmə, dadma, eşitmə və oxuma* dərk etmə vasitələri ilə əks olunur. Bütün bunlar insan şüurunda və təfəkkürdə ilk mərhələdə təhtəşüür olaraq müəyyənləşir. Həmin obrazlarla dünyanın ümumi dil xəritəsi və konkret dil kateqoriyaları arasındakı ierarxik əlaqələr isə günümüzdə koqnitiv linqvistikada araşdırılır. Daha doğrusu, səs, morfem, söz, deyim və mətn komponentləri sıralanmaları dil-danışıq vahidləri olaraq fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji səviyyələri ilə yenidən kateqoriyalaşdırılır. Bunun nəticəsində toplum, fərd-danışan, verilən-informasiya və yozumlayıcı-dinləyən kimi diskurs faktorları ilə gerçəkləşən *konseptual sxemlər* də bu gün artıq konkret dil faktları ilə qurulur. Hətta daha geniş bir “konseptual müstəvi”də subyektivlik//obyektivlik dəyərləri müqayisə edilir. Subyektivliklə əlaqədar ayrıca bir *dil mərkəzciliyi* və ya “*eqoizmi*”, bir başqa sözlə hadisə və faktların dəyərləndirilməsində məzmun və ifadə baxımından digər sosial əsaslarla müqayisədə “dil daşıyıcısı”na dayalılıq nəzəriyyəsi yaradılır (Мурясов, Самигулина, Федорова 2004).

Koqnitiv linqvistikada insan faktoru çox vaxt çağdaş sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində də irəli çıxarımaqdadır. Belə bir araşdırma əsası isə insan

intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi yerində araşdırılacağına siqnallarını verməkdədir.

Son 20-30 il içərisində müəyyənleşən koqnitiv linqvistika yöntemləri ilə *yeni dil gerçəkləri* öyrənilir. Bunları isə dil formalaşmaları ilə konkret olaraq obyektleşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. *Bu baxımdan dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablolu əks etdirdiyi də deyilə bilər* (Гуреев 2005). Bu fikir koqnitiv linqvistikanın tarixində ilk dəfə olaraq 1984-cü ildə ifadə edilmiş və dilin insan hafizəsində konseptual olaraq proyeksiyalar halına gətirilmiş biliklər sistemindən ibarət olduğu və bu bilikləri əks etdirdiyi göstərilmişdir (Jackendolff 1984).

Sözügədən mövzular mahiyyətə yeni olan koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və kompüter-mühəndis linqvistikası anlayışları müstəvisində araşdırılır. Buna görə də, yuxarıda göstərilədiyi kimi, mətdə yeri gəldikdə “istişamət” sözünün yerinə “yönüm”, “metod” sözünün yerinə isə “yöntəm” kəlmələri işlədilmişdir. “İstişamət” sözü ərəb, “metod” sözü isə fars mənşəlidir. Ancaq ikincilər türk mənşəli olsa da, bütün bu kəlmələr hamısı birlikdə dilimizdə işlənilən sinonim sözlər kimi də qiymətləndirilə bilər.

Bəs koqnitiv linqvistika və kompüter-mühəndis linqvistikası elmi-linqvistik anlayışları və buna bağlı olaraq da yönüm və yöntemləri nə deməkdir? Bunların mahiyyəti nədən ibarətdir? Sözügədən qavramlar elmsünaslıqda nə zaman ortaya çıxmışdır? Bütün bunlar mətdəki ümumi elmi təhkiyə əsnasında izah olunacaqdır. Bununla bərabər, biz elmi-terminoloji və metalingvistik baxımdan mövzuya aşağıda qısaca olaraq özəl bir “açıqlanma” da gətirmək istədik.

3.1. Koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və metalingvistik qavramları

Müasir dövrdə koqnitiv xarakterli elmi araşdırmalar və onların nəticələrinin praktik fəaliyyətdə həyata keçirilməsi öyrənməyə və dərk etməyə açıq olan demokratik cəmiyyətlərdə gətdikcə sürətlənməkdədir. Artıq 2000-ci illərdən etibarən sözügədən araşdırmalar Türkiyə universitetlərində də daha geniş olaraq aparılmaqdadır. Həmin araşdırmalara dair elmi istişamətlər bakalavr və magistratura proqramlarında yer almaqda və dissertasiya mövzuları kimi işlənilməkdədir. Koqnitiv elmsünaslığın əsas araşdırma obyektləri, hər şeydən öncə, aşağıdakılardan ibarətdir:

-Elm, bilik-məlumat və biliş (cognition) fenomenləri;

-Hafizə psixologiyası;

-Biliyin və ya müxtəlif məlumatların təsvir olunması, mənimsənilməsi, işlənilməsi və insan hafizəsində yerləşdirilməsi;

- “İnsan və kompüter münasibəti”ndə koqnitiv yönələr, zehin və beyin əlaqələri, ağıl meyarları və koqnitiv prosesləri və s.

Bütün bunlar – bilik, ağıl, zəka, zehin, beyin, anlamaq, ağıl (baş) işlətmək, ağıllı davranış və ya davranmaq, bacarıq və s. özək (açar) sözlərin diskurs və mətn linqvistikası səciyyəli çərçivəsində açıqlana bilməkdədir. Koqnitiv elmsünaslığın əsaslarını fəlsəfə, antropologiya, psixologiya, kompüter mühəndisliyi və dilçilik elmləri təşkil edir.

Türk dillərinin müxtəlif linqvistik səviyyələri müasir dövrün bir reallığı kimi işıqlandırılmalıdır. Çünki onlar da artıq struktur-semantik və funksional dilçilik araşdırmaları müstəvisində dilçiliyin və digər ictimai elmlərin gəlib çatdığı informativ-diskursiv səviyyədə və ya yönümdə səciyyələndirilməlidir. Sözügedən yönümün elmi meyarları 1980-ci illərdən bəri dilçilikdə getdikcə daha çox aydınlaşmaqdadır. Bu yönüm dünyanın dil xəritəsini təşkil edən ən ümumi qavramlara və alt qavramlarına, onları təşkil edən kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilməkdədir. Burada məhz koqnitiv xarakterli dərkətmə əsasında gerçəkləşən linqvistik yöntəm diqqəti çəkməkdədir.

Çağdaş dilçilikdə koqnitiv-konseptual tədqiqata, hər şeydən öncə, dünyanın dil xəritəsini təşkil edən böyük və kiçik dillərin tipoloji özəllikləri və ya dil universaliaları və fərqliliklərinin söykəndiyi müxtəlif dil səviyyələri cəlb olunmaqdadır. Bu dil səviyyələrini fonetik-fonoloji, morfoloji və sintaktik qrammatika və leksik-leksikoqrafik və frazeoloji fenomenlər və onların ayrı-ayrı detalları təşkil etməkdədir. İnkişaf etmiş dillərdə əsas dil çərçivələrinin (frame) tərkibləri sistemativ-koqnitiv dərkətmə əsasında linqvistik bir yöntəmlə qavramlaşdırılmaqda və alt səviyyələri ilə kateqoriyalaşdırılmaqdadır. Bütün bunlar isə yuxarıda göstərilən dil səviyyələrinə bağlı olaraq yerinə yetirilməkdədir (Новое в зарубежной лингвистике 1988; Демьянков 1994; Кибрик 1994; Кубрякова 1994; 2004; Bozşahin Cem ve Zeyrek Deniz 2000; Кравченко 2001; Курт 2002; Селиверстова 2002). Mücərrəd təfəkkürün qavramlaşdırma və buna bağlı olaraq kateqoriyalaşdırma prosesləri dilçilikdə koqnitiv xarakterli dərkətmə əsasına görə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu da ictimai elmlərin yeni paradigmatik və sintaqmatik aurasında ortaya çıxan “dil eqoizmi və ya subyektivliyi” problemlərinin həll olunması yollarının axtarılması ilə paralel olaraq yerinə yetirilməkdədir (Гуреев 2004; 2005).

Koqnitiv xarakterli dərketmə əsasında dilçilik və semiotika, koqnitivlik mexanizmi və qrammatik açıqlanma və şərhətmə əlaqələri antropoloji baxımdan insana məxsus dərketmə-şüur-təfəkkür müstəvisində müəyyənləşdirilməkdədir. Dilçilikdə 2000-ci illərdən başlayaraq yaşanılan dünyanın ən əsas konseptual obrazları və linqvistik qavram anlayışı tədqiqata cəlb olunmaqdadır. Bunlara bağlı olaraq da öncəliklə *iltifat*, *xoşbəxtlik*, *arzu-istək*, *sevgi-mərhəmət*, *sevgi-acımaq* kimi duyğu-hissiyat qavramları koqnitiv xarakterli dərketmə yönələri ilə dərinədən öyrənilməkdədir (Doğan 2000; Воркачев 2001; Ханина 2004).

Çağdaş dilçilikdə dil hər yönü ilə koqnitiv-konseptual bir müstəvidə öyrənilərək metalingvistik bir terminologiya və üslubla müəyyənləşdirilməkdədir. Bu, hər şeydən öncə, belə bir fəlsəfi əsasa söykənməkdədir: “Konkret dil şəkli və ya şəkilləri koqnitiv quruluşun və ya quruluşlarının, başqa bir ifadə ilə insan şüurunun, təfəkkürünün və qavrayışının dildəki əks olunmalarından ibarətdir” (Кибрик 1994: 126). Türk ədəbi dilləri və dialektlərində və buna uyğun olaraq da türkoloji dilçilikdə şüurun, təfəkkürün və qavrayışın türk dillərindəki əks olunmalarına əsasən əmələ gələn konkret qrammatik səviyyələri koqnitiv yontəmlə təsvir olunmalıdır. Bu baxımdan ilk növbədə felin şəkil, növ və tərz kateqoriyalarının sözügedən yontəmlə dəqiq olaraq müəyyənləşdirilə biləcəyini fikirləşirik (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008).

Meta yunanca bir söz olub leksikoqrafik olaraq “vasitəsilə” və ya “sonra” mənalarını ifadə etməkdədir. **Metalingvistika** qavramı isə dilçilikdə təbii, canlı dilə dair yazılmış tədqiqatlara görə müəyyənləşdirilən ikinci bir dil-ifadə sistemi kimi xarakterizə olunmaqdadır. Buraya, hər şeydən öncə, özəl linqvistik terminologiya sistemi və mətn linqvistikası səciyyəli quruluş və quruluşlar və buna uyğun olaraq elmi səciyyəli leksika və ayrı-ayrı leksik qrupları daxildir (ЛЭС 1990: 297). Dil səviyyələrinin özünəməxsus bir şəkildə tipoloji qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması müasir dilçiliyin universal miqyasdakı əsas meyarları və ya metadili olaraq bilinməkdədir. Türkoloji dilçiliyin orijinal bir metalingvistiyanın və ya metadilinin olduğunu söyləmək hələlik sözün tam mənasında, çox təəssüf ki, mümkün deyildir (Musaoğlu 2008: 229). Dərslinin ikinci hissəsində məhz buna cəhd göstəriləcəkdir.

3.2. Linqvistik qavram

Sözügedən anlayış insan tərəfindən psixoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv xarakterli şüurlanma ilə kamilləşən təfəkkürün yaranması və inkişafının dil çərçivəli faktorları ilə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu anlayış Allahın yaratdığı təfəkkürün inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır

və dünya sistemi mütənasibliyinin mühafizə olunmasında qavramaların rolu və linqvistik olaraq adlandırılması ilə isə bilvasitə əlaqəlidir. Dünyanın dil xəritəsini təşkil edən universal qavramlar və milli səciyyəli fonetika, fonologiya, morfolojiya, sintaksis, leksika, leksikoqrafiya və frazeologiya üst kateqoriyaları konkret linqvistik göstəricilərlə bilinir. Bunlar eyni zamanda mücərrəd konseptual quruluşlarla ifadə edilən qavram və komponentləri ilə də təsbit olunur. ***Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual faktorlarla ifadə edilən anlayışlar linqvistik qavramlar olaraq tərif edilir.*** Sözügedən kateqoriyalardan hər biri bir çox dildə konkret qrammatik göstəriciləri ilə işarətlənir. Bəzən isə müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyaların konkret qrammatik göstəriciləri olmur. Məsələn, bir çox dildə leksik, sintaktik və morfoloji göstəricilərin birinci və sonrakı funksiyaları ilə kompleksiv olaraq ifadə edilə bilən ümumi aspektuallıq linqvistik qavramı və buna bağlı olaraq müəyyənləşdirilən tərz alt kateqoriyası və ya alt qavramı vardır. Aspektuallıq faktoru bu və ya digər şəkildə türk dillərində də vardır. Ancaq bir çox dünya dilində olduğu kimi ümumtürk dilində aspektullağın konkret bir kateqoriya olaraq morfoloji göstəriciləri yoxdur (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008; Musayev 2011: 22-26).

4. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları

Avrasiya məkanında yaşayan türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus bir şəkildə dərk edilən dil, ədəbiyyat, folklor, mifologiya, tarix və etnoqrafiya qavrayışları vardır. Bunlar həmin xalqlara aid olan milli-mənəvi anlayışlar və ya xüsusi sosial kateqoriyalar kimi də dərk olunur.

Həmin qavrayışlardan və ya əsas milli dərkətmə komponentlərindən ümumtürk dili və ya türkcə, ortağ türk tarixi və mədəniyyəti qavramları yaranır. Türkologiyada bütün bunlar günümüzdə artıq ən ümumi şəkildə koqnitiv dərkətmə xarakterli yeni elmi yönümlər və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümlərinin tətbiq olunması ilə bir-birinə bağlı və ierarxik olaraq açıqlana bilər.

Bəs türkologiya elmi nə zaman ortaya çıxmışdır, bir müstəqil humanitar elm sahəsi səviyyəsində linqvistik və digər elmi-praktik parametrləri ilə nə zamandan etibarən tam olaraq müəyyənləşmişdir?

Türkologiya başlanğıcda XI yüzildən etibarən türk ədəbi dilləri və dialektlərinin ən çox ərəb, fars, rus, alman, fransız və s. xarici dillərdə araşdırılması, tədris və təsnifinə dair müxtəlif elmi-praktik işlərin görülməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Təbii ki, türk xalqlarının ədəbiyyatı,

folkloru, tarixi, etnoqrafiyası və s. dair aparılan müxtəlif araşdırmalar, yazılan məqalələr və kitablar da sözügedən ümumi fənnin formalaşmasında təsirsiz qalmamışdır. Orxon-yenisey və digər qədim və yeni türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi isə türkologiyanın inkişafına çox güclü təkan vermiş və XIX yüzildə sözügedən humanitar elm sahəsi bütün klassik elmi-praktik parametrləri ilə tam olaraq müəyyənləşmişdir. Türkologiyanın bir elm sahəsi olaraq formalaşmasında istər tarixi türk ləhcələri və ədəbi dillərinə, istərsə də çağdaş türk ədəbi dilləri və dialektlərinə dair aparılan araşdırmaların rolu müəyyənləşdirici olmuşdur. Buna görə də çox vaxt ayrılıqda da “Türkoloji dilçilik” deyiləndə ümumilikdə “Türkologiya” qavramı başa düşülmüşdür. Halbuki, “Türkoloji dilçilik” ümumi “Türkologiya fənni”nin qollarından birdir.

Türkdilli xalqların dilini, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu, mifologiyasını və qədim müqəddəs (qutsal) inanclarını, bəlli bir ölçüdə incəsənətini, adət-ənələrini, etnoqrafiyasını və davranış şəkllərini və s. öyrənən sosial elmlərin bütünü türkologiya fənnində ehtiva olunur. Türkologiyanın araşdırma-öyrənilmə sahələrindən ümumtürk dilinin dilçiliyin, tarixinin tarix emlinin və ümumilikdə mədəniyyətinin fəlsəfənin, sosiologiyanın və semiotikanın işığında öyrənilməsinin zəruri olduğu danılmazdır. Çağdaş elmsünaslıqda semiotikanın semiosfera və semiozis anlayışlarıyla⁶ müstəqil bir elm sahəsi olaraq müəyyənləşməsi də ümumi türkologiyanın və onu təşkil edən elm sahələrinin həm də semiotik baxımdan öyrənilməsini şərtləndirməkdədir. Günümüzdə isə hələlik daha çox ümumtürk dili və onu təşkil edən türk ədəbi dilləri, dialektləri və danışiq şəkllərinin koqnitiv dilçilik və kompüter linqvistikası yönüm və yöntemləri ilə öyrənilməsi gündəmə gəlməkdədir. Bu, yaşadığımız bilgi və informasiya texnologiyaları əsrinin tələbidir və qaçınılmazdır.

Türkologiya elmi Qərbdə və Rusiyada missionerlik və ya Avrasiyanın əlçatmaz yerlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi əsnasında formalaşmışdır. Bir elm sahəsi olaraq ən çox türk dialektlərinə, qədim və yeni türk ədəbi dillərinə dair aparılan sinxronik və diaxronik səciyyəli dilçilik işlərinə görə bilinir. Bu baxımdan XIX yüzildə qələmə alınan Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”(1846), İlminiski və həmkarlarının “Altay dilinin qrammatikası (1869), Radlovun “Türk dialektlərinin lüğəti təcrübəsi” (1888-1911) və s. klassik

---

⁶ *Semiozis* (yunan. *sema* ‘işarə’) işarə prosesi deməkdir və işarələrin yaratma, qurma, hərəkət və açıqlama özəlliklərini ehtiva edir. *Semiosfera* (yunan. *sema* ‘işarə’, *sphaira* ‘şar’) isə işarələrin qlobal sahəsi və əhatə dairəsi, məkan və zamanda mövcud olan işarələri və dil əlaqələrinin bütünü ehtiva edən semiotik məkandır (Стариченко 2008: 539-540). Aşağıda sözügedən anlayışlara dair daha geniş məlumat veriləcəkdir.

əsərlər diqqəti cəlb edir. Aşmarinin “Çuvaş sintaksisinin tədqiqi təcrübəsi (1903), Tomsenin “Türkcə” (1916), Banqın “Göytürkcədən osmanlıcaya” (1917), Qrönbexin “Türk dilinin quruluşu” (1936) kitabları da sinxronik-diaxronik xarakterli araşdırma-öyrənilmə yönünün klassik türkoloji dilçilikdən XX yüzilin başlarında da yan keçmədiyini göstərməkdədir. Dmitrievin “Türk dillərinin quruluşu” (1962), Qabenin “Qədim türk dilinin qrammatikası” (1974), Kononovun “VII-IX yüzillər türk runik abidələrinin dilinin qrammatikası” (1980) və s. kitabları da sözügedən linqvistik ənənənin türkoloji dilçilikdə daha sonralar da davam etdiyini sübut etməkdədir.

Sözügedən kitablar təsviri və ümumi-müqayisəli dilçiliyin tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi araşdırma-öyrənilmə yöntemləri ilə yazılmışdır. Ümumi-müqayisəli dilçiliyin tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi yöntemlərinin fərqləri dərslinin birinci hissəsində örnəklərə əsasən göstəriləcəkdir.

Beləliklə, yüz-yüz əlli il əvvəl Avropa xaricində bu gün də işlənən müasir dillərin, o cümlədən türk dillərinin elmi-normativ təsvirinin *missionerlik qrammatikası* anlayışıyla həyata keçirildiyi yaxşı bilinməkdədir. Və ya sözügedən hər hansı bir dildə söz şəkillərinin və qrammatik kateqoriyaların Hind-Avropa dillərinin qayda-qanunlarına görə müəyyənləşdirildiyi ciddi alimlər tərəfindən də indi artıq etiraf edilməkdədir (Алпатов 2003: 116).

Ümumürk dilinin tarixi, onun dialekt və ağızları, qədim və yeni türk ədəbi dillərinə dair aparılan araşdırmalar, yazılan məqalələr və kitablar, bütövlükdə görülən bütün digər elmi-praktik işlər, yuxarıda da göstərildiyi kimi, müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Bunların içərisində “Türkologiya” və ya ən düzgünləri olaraq da “Türk dilçiliyi” və ya “Türkoloji dilçilik” terminləri diqqəti daha çox çəkir. Biz “Türkoloji dilçilik” terminini işlətməyi uyğun hesab edirik. Bununla bərabər, Türk Cümhuriyyətlərində ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinə dair aparılan işlərə görə müəyyənləşən fərqli terminlər də işlənir:

- Azərbaycan dilçiliyi;
- Özbək dilçiliyi;
- Türkmən dilçiliyi;
- Qırğız dilçiliyi;
- Qazax dilçiliyi;
- Tatar dilçiliyi;
- Başqırd dilçiliyi;

-Uyğur dilçiliyi və s.

Əlbəttə, bütün bunlar türkoloji dilçiliyin müxtəlif qolları və ya bir alt qvramlaşdırmaları olaraq da dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, istər müxtəlif linqvistik yönüm və yönümlərlə türk dilləri materiallarına görə, istərsə də Ural-Altay dilləri içərisində türk dilləri (türk dili, çuvaş dili, yakut//saha dili) anlayışıyla aparılan dilçilik araşdırmalarının türkoloji səciyyəli olduğu yaxşı bilinməkdədir. Buna bağlı olaraq müasir filologiyada hər hansı bir türk dilinin dilçilikdən və ya türk ədəbi dilləri və dialektlərindən xəbərdarlıqla müqayisəli olaraq öyrənilmək istənilməyi meylə də getdikcə daha çox müşahidə olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, ümumtürk dilinə və müxtəlif türk ədəbi dillərinə dair müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli, təsviri-struktur və yeni struktur-semantik- və funksional linqvistik yönümlərlə aparılan və ya türk dilləri materiallarının yer tutduğu bütün elmi araşdırmaların, dərs kitabları və vəsaitlərinin təşkil etdiyi bir fənn *türkoloji dilçilik* anlayışından uzaq qala bilməz. Həmin fənn istər ümumi dilçilik səciyyəli (Axundov 1988; Aksan 1995), istərsə dilçiliyin müxtəlif sahələrinə (Novoe v zarubejnoj lingvistike..., 1987) aid olsun, onun türkoloji və ya müqayisəli-tipoloji dilçilik olaraq dəyərləndirilməsi həm türk dilləri, türkoloji və *e-türkcə* yönümü, həm də müasir dilçilik axınları və bütövlükdə koqnitiv elmsünəşliq baxımından daha düzgündür. Başqa bir sözlə, ümumtürk dilinə dair və türk ədəbi dilləri və dialektləri materialları ilə aparılan bütün araşdırmalar öncə Ural-Altay dilçiliyi nəzəriyyəsi ilə bağlantılı olmalıdır. Həmin araşdırmaların həm də müasir linqvistikanın germanistika, romanistika, slavistika səviyyələrində olmasına da səy göstərilməlidir. Və onların müasir linqvistikanın bir komponenti səviyyəsində “Türkoloji dilçilik” termini ilə qavramlaşdırılaraq adlandırılmasına üstünlük verilməlidir (Musaoğlu 2004a: 56-57). Bununla bərabər, *türkologiya* emlinin əsas qollarından birini təşkil edən *türkoloji dilçilik* fənnini və qavramını ehtiva edən bütün konseptual parametrlər, sxemləşdirmələr və linqvistik kateqoriyalaşdırmalar yenidən müəyyənləşdirilməlidir. Yəni bir üst səviyyədə müəyyənləşdirilən kateqoriyalaşdırmalar aspektuallıq, zaman, səbəbiyyət və s. semantik kateqoriyalara görə görə seçilməlidir. Bir alt səviyyədəki kateqoriyalaşdırmalar isə, hər şeydən öncə, kateqoriya qurucu əlamətlərə görə müəyyən olunmalıdır. Bunlar qrammatik, leksik və leksikoqrafik xarakterli təsnifləndirici, şəkilləndirici sözdüzəltmə morfoloji əlamətləri və felin növ şəkilçiləri və ya hal, felin zaman, şəkil sözdəyişdirici şəkilçilərinə və s. görə bir-birindən ayrılmalıdır. Ümumtürk dilində sait, samit, sait və samitlərin fonetik uyumu, kəlmə, səs, morfem birləşməli söz təsnifləndirilməsi, şəkillənməsi və düzəldilməsi; simmetrik-asimmetrik

səciyyəli sintaktik quruluş və leksik-leksikoqrafik qavramlaşdırılma açıq bir şəkildə göstərilməlidir. Beləliklə türkoloji dilçilik fənni bundan sonra koqnitiv elmşünaslıq və linqvistikadan xəbərdarlıqla və yöntəmlərinin türk dillərinə uyğun bir hala gətirilməsiylə inkişaf etdirilməlidir.

Türkoloji dilçilik anlayışı ümumi türkologiya qavramını təşkil edən konseptual xarakterli əsas komponentlərdən və ya konkret qavram sahələrindən biri və ya birincisi olaraq seçilir. Türk dillərinin tarixi, müasir durumu, fonetik, fonoloji, leksik, leksikoqrafik, qrammatik, sintaktik, semantik, frazeoloji və mətn quruluşu türkoloji dilçilikdə indiyə qədər əsas etibarilə müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və ənənəvi xarakterli təsviri dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. İndi isə günün ən vacib məsələlərindən biri *koqnitiv (cognitive linguistics) dilçilik* və *kompüter dilçiliyi (computational linguistics)* yönüm və yöntəmlərinin linqvistik araşdırma məqsədilə türkoloji dilçilikdə də özəl olaraq tətbiq olunmasından ibarətdir. Bu isə türkoloji dilçiliyə dair görülməli əsas işlərin və ya problemlərin və perspektivlərin konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi və mövcud araşdırma-öyrənilmə yöntəmlərinin türk dillərinə uyğunlaşdırılması nəticəsində həyata keçirilə bilər.

Günümüzdə Türkiyə ilə bərabər öz müstəqil dövlətləri olan digər Türk Respublikalarında da artıq ana dili həm ədəbi dil, həm də dövlət dili səviyyəsində işlənir. Sözügedən statusa Rusiya Federasiyasında və Çində Muxtar Respublikası olan türk xalqları da qismən nail olmuşdur. Hər hansı bir müstəqil dövlət statusu olmayan digər kiçik türk xalqlarının və qruplarının dillərinin bir qismi bəlli bir ölçüdə ədəbi dil səviyyəsində işlənilməkdədir. Bir qisminin isə tarixdə mövcud olmuş, bu gün isə işlənilməyən yazısı vardır. Daha doğrusu, bəzi türk dilləri yaxın və uzaq keçmişlərdə müəyyən bir yazıya və ya yazılı dil ənənəsinə malik olmuşdur. Günümüzdə isə bu dillərin bir çoxu, təəssüflər olsun ki, artıq sadəcə danışq və ya məişət dili səviyyəsində əhalisinin bəlli bir qismi tərəfindən danışılmaqdadır. Böyük türk dillərinin bir çoxunun ikidillilik və çoxdillilik ortamlarında birinci və ikinci dil, kiçik türk dillərinin isə çox vaxt sözügedən linqvistik ortamlarda ikinci, üçüncü və hətta dördüncü dillər kimi işlənilməsinə də təsadüf olunmaqdadır.

Belə bir kontekstdə sinxronik xarakterli funksional dil özəlliklərini və sözügedən müasir dillərin dünyadakı işlənilmə coğrafiyasını müəyyənləşdirmək istədik. Bunun üçün aşağıda türk dillərinin öncəki coğrafi, tarixi, fonetik, morfoloji, tipoloji, ideoloji və digər mövcud qarışıq təsnifatlarından fərqli olan sosiolinqvistik xarakterli yeni bir təsnifləndirməsini türkoloji dilçiliyə

dair yazılmış ən son tədqiqatlar əsasında apardıq. Və bundan öncə “Ortaq türk dili” qavramı və “Türk dillərinin təsnifləndirməsi” problemi üzərində qısaca olaraq durduq.

4.1. Ortaq türk dili qavramı

Sözün dar mənasında türk ədəbi dilləri və dialektlərini ünsiyyət saxlamaq və fikirlərini ifadə etmək məqsədilə bu və ya digər şəkildə işlədən bütün türk xalqlarının bir-birini başa düşə biləcəyi bir dili bildirir. Eynilə ərəblərin işlətdiyi “fəsih” ərəbcə (Qurani-Kərimin dili və ya ərəb ədəbi dili), çinlilərin danışdığı çin ədəbi dili, slavyan mənşəli xalqların müəyyən bir ölçüdə daha yaxşı bir-birini başa düşə bildiyi rus dili kimi.

Sözün geniş mənasında isə ortaq türk dili qavramı inkişaf etmiş türk ədəbi dillərindən birinin millətlərarası ortaq ünsiyyət vasitəsi (lingua franca) səviyyəsində olması və ya irəli çıxması deməkdir. BMT-də işlənən ingilis, rus, ispan, çin, fransız ortaq dillərindən biri kimi. Vurgulanmalıdır ki, ümumtürk dili və ya türk dilləri dünyada ən çox danışılan 7 dildən biridir.

Bəs son iki min il içərisində türkcə və ya ümumtürk dili sözün dar və geniş mənasında sözügedən özəlliklərə malik odlumu?!

- Oldu!

- Necə? Nə vaxt?

- B. e. öncə V-VI yüzillərə qədər və VI-VII yüzillərdən XIII-XIV yüzillərə qədər. Qədim və ən qədim türk dili kimi.

Türk dilləri bu gün ortaq bir Avrasiya dili və ya dünya türkcəsi ola bilmək imkanını həm bir-birinə ən yaxın qohum dillər və dialektlər olma səciyyəsi, həm sosyolinqvistik olaraq işlənmə yayqınlığı, həm də Avrasiya coğrafiyasında dillər arasındakı qarşılıqlı dil-danışq əlaqələri ilə əldə etməkdədir.

4.1.1. Qohum dillər, yaxın və ən yaxın qohum dillər qavramları

Qohum dillər və onların içərisində yer tutan ən yaxın qohum dillər və ya yazı dilləri qavramlarının linqvistik meyarlarla açıqlanması XX yüzilnin son qərinəsindən etibarən müqayisəli-tipoloji dilçilikdə mübahisə obyektinə olaraq gündəmə gəlmişdir. Hind-Avropa dilləri içərisində təsnifləndirilən slavyan dillərinin digər Hind-Avropa dillərindən fərqli bir işlənmə sisteminə malik olduğu da elə buna bağlı olaraq fərq edilmişdir. Hətta ən yeni dilçilik

arşdırmalarında rus, belarus və ukrayna dillərinin eyni bir dilin dialektləri və ya ləhcələri⁷ olaraq qiymətləndirilməsi günümüzdə müşahidə olunmaqdadır (Кузнецова 2006: 124).

Sözügədən sistematik fərqliliyin və ya linqvistik bənzərliklərin dilçilikdə “ən yaxın qohum dillər” müstəvisində müəyyənləşdirilməsi bu gün artıq heç bir mübahisə doğurmur. Bir-birinə çox yaxın olan digər qohum dillərin klassik müqayisəli-tarixi və ya tarixi-müqayisəli yöntəmlərlə qohum dillər olaraq tərfi və ya təsnifləndirilməsinin də hər hansı bir ciddi tənqiddə dözmədiyi çox açıqdır. Belə bir vəziyyət qohum dillər və yaxın və ən yaxın qohum dillər nəzəriyyələri və praktikalarının fərqli müstəvilərdəki linqvistik açıqlanmasına yol açmaqdadır.

Tipoloji bölünmələrin hərəkəti və əsas dil tiplərinin dəyişməzliyi müstəvisində yaxın və ən yaxın qohum dillərin uyğun anlam sahələrinin dəyişkən və uzun zaman içərisindəki eyniliyi müasir dilçilikdə linqvistik parametrləri ilə müşahidə olunur. Bu isə “sözügədən dillərin müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik proseslərdə özünü qohum dillər olaraq səciyyələndirilməsindən başqa eyni bir dil səviyyəsində olduğunu” (Маглова 2004: 7) da göstərməkdədir. *Ən yaxın qohum dillər qavramlaşdırmasının gərəkliliyi* universal səviyyədə sistematik olaraq sübut olunmaqdadır. Buna görə də türk dillərinin çox böyük bir qisminin “yaxın və ən yaxın qohum türk dilləri” səviyyəsində dəyərləndirilməsinin yanlış olmadığı ortadadır. Və ya onların bütünü qədim zamanlardan bəri Asiyadakı və Avropadakı geniş etnik-dil yayılımı müstəvisində türk dilləri, türk ədəbi dilləri, dialektləri və ya ləhcələri olaraq adlandırılmasının düzgün olduğu qəbul oluna bilər.

Slavyan dillərindən bir-birinə daha yaxın olan türk dillərinin bütünü üçün də sadəcə qohum dillər deyil, həm də bir-birinə yaxın və ən yaxın qohum dillər qavramlaşdırmaları aparılmaqdadır. Buna bağlı olaraq türk dillərində ədəbi mətn uyğunlaşdırması və praktikası işlərinin əsas prinsipləri də müəyyənləşdirilməkdədir (Musaoğlu 2002: 196-203; 2003: 151-158; 2004b: 25-30). Və konkret ədəbi mətn uyğunlaşdırması örnəkləri Türk dünyasında 1990-cı illərdən bəri çox geniş bir ölçüdə yayılmaqdadır. Bütün bunlar isə türk dillərinə dair aparılan

---

⁷ “Dil, ədəbi dil, dialekt və ləhcə sözlər”i dilin leksik-funksional sistemində bir-biriləri ilə sinonimlik təşkil edir. Ancaq ədəbi dildə həmin sözlərin dil-işlənilmə funksiyalarında bir-birindən fərqlənən anlam çalarları da yox deyildir. Başqa bir sözlə, “ədəbi dil, dialektlər və şivələr” sözügədən hər hansı böyük bir dilin alt qavrayışları və ya qavramları olaraq dərk olunmaqdadır. “Ləhcə” sözündə isə sinonimi olan “dialekt” ləksə-terminindən fərqli olaraq dilin daha çox sərbəst üslubla bağlı şivə-danışqı özəllikləri də ehtiva olunur. Biz dərslikdə “Türk dilləri, ədəbi dilləri, dialekt və ya ləhcələri” temrin adlandırmalarını yerinə görə işlədik.

“qohum dillər, yaxın və ən yaxın qohum dillər” qavramlaşdırmalarının düzgün olduğunu göstərməkdədir.

Türkcə və ya ümumtürk dilinin adlandırılması XIX yüzildən bəri Avrasiyadakı siyasi, iqtisadi müəyyənliklərə və müxtəlif mədəniyyətlərə bağlı olaraq gerçəkləşən inkişaf meyilləri və təzyiqlərindən müəyyən qədər asılı olmuşdur. Həmin dil bu baxımdan daha çox etnik-milli keçmişi və çağdaş işlənilmə-yayılm özəllikləri də göz önündə tutularaq fərqli şəkillərdə adlandırılmışdır:

- Tatar dili, türk dili (Türkiyə türkcəsi olaraq);
- Türk dilləri, türk ləhcələri, türk ədəbi dilləri və s. olaraq.

1940-cı ildən başlayaraq Türkiyədə “Türkiyə türkcəsi” termini işlədilməyə başlanılmışdır. Həmin termin Türkiyədə danışılan türk dilini Osmanlı türkcəsindən və digər türk dilləri və ləhcələrindən ayırmaq üçün işlədilmiş, əsas etibarilə Anadolu və Rumeli danışığı-şivələrini ehtiva etmişdir. Buna bağlı olaraq 1990-cı illərdən bəri Türk dünyasında və ən çox da Türkiyədə türk dilləri və ləhcələri qəlib-ifadələri ilə bərabər, aşağıda göstərilən termin-adlandırmalar da işləklilik qazanmışdır:

- Azərbaycan türkcəsi (azəricə),
- Qazax türkcəsi (qazaxca);
- Türkmən türkcəsi(türkməncə);
- Qırğız türkcəsi (qırğızca);
- Özbək türkcəsi (özbəkcə);
- Tatar türkcəsi (tatarca);
- Başqırd türkcəsi (başqırdca);
- Uyğur türkcəsi (uyğurca);
- Tuva türkcəsi (tuvaca);
- Saha//yakut türkcəsi (sahaca//yakutca) və s.

Bu gün Azərbaycanda rəsmi olaraq Azərbaycan dili termini qəbul olunmuşdur. Bununla bərabər, “Azərbaycan türk dili və Azərbaycan türkcəsi” termin-ifadələri də Azərbaycanda işlədilməkdədir. Əlbəttə, həmin terminlər Azərbaycan cəmiyyətində bu gün, demək olar ki, sinonim ifadələr olaraq işlədilir. Bu isə nə əşyanın təbiətinə və dünyanın qavramlar xəritəsinin dərk olunması prosesinə, nə də tarixi və müasir gerçəkliklərə heç bir vəchlə zidd deyildir (Abdulla 2010: 65-67).

Türk ədəbi dilləri və ləhcələri tarixi və coğrafi; fonetik, qrammatik, leksik, leksikoqrafik və frazeoloji özəllikləri ilə həm təsviri, həm də müqayisəli olaraq çox vaxt müxtəlif ideoloji və siyasi dünyagörüşləri baxımından öyrənilmişdir. Bütün bunlar və ümumtürk dili və onun ədəbi dilləri və dialektləri üzərində oynanılan müxtəlif missionerlik oyunları türkcənin və ya türk dilinin, təəssüflər olsun ki, müxtəlif şəkillərdə adlandırılmasına yol açmışdır.

Müasir dünyada ümumtürk dilinin və ya türk dillərinin sadəcə ana dili deyil, bir xarici dil olaraq da işlənməsi və öyrənilməsindən də hərəkət edilməkdədir. Belə ki, türk ədəbi dilləri, dialektləri və ya ləhcələri yenidən sosyolinqvistik olaraq təsnifləndirilməkdədir. Onların qohum türk dilləri (türk dili və ya ümumtürk dili, çuvaş dili, saha//yakut dili) və yaxın və ən yaxın qohum türk dilləri müstəvilərində qavramlaşdırmaları və kateqoriyalaşdırmaları aparılmaqdadır. Türk dünyasında belə bir qavramlaşdırmaya və kateqoriyalaşdırmaya uyğun olaraq gələcəkdə aşağıdakı tədris-təlim və dil-işlənmə modellərinin işlənilib hazırlanması tövsiyə olunmaqdadır:

- Türk dilləri və ləhcələri müstəvisində ana dili olaraq türkcə⁸ öyrənmə modeli;
- Ortaq dünya dilləri və Ural-Altay və türk dilləri kontekstində xarici dil olaraq türkcə öyrətmə modeli;
- Beynəlxalq ünsiyyət müstəvisində sosyolinqvistik yönləriylə türkcənin orta q dil-işlənmə və avtomatik və ya e-şifahi və yazılı mətn uyğunlaşdırması və tərcümə modelləri.

Sözgedən ədəbi mətn uyğunlaşdırması və tərcümə proqramlarının hazırlanmasıyla türkoloji dilçilikdə “yaxın və ən yaxın qohum dillər fenomeni”nin öyrənilməsinə dair aparılan işlər daha da sürətlənə bilər.

4.1.1.1. Türk dillərinin təsnifi

XIX yüzildə filologiyada müqayisəli-tarixi dilçilik metodu ortaya çıxdı. Orxon-yenisey yazılı abidələri kəşf olundu və deşifrə olunaraq oxundu. Bəzi tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi əsərlər, özəlliklə də Vilhelm Radlovun yazıya aldığı sözlü-şifahi mətnlər, türkoloji araşdırmaları və tərtib etdiyi lüğətlər meydana çıxdı. Həmin dövrdə, digər Ural-Altay dilləri ilə bərabər, ümumtürk dilinin də tarixi-coğrafi prinsiplərə, fonetik, morfoloji, leksik və leksikoqrafik əlamətlərə görə təsnifləndirilməsi türkoloji dilçiliyin başlıca problemlərindən birinə çevrildi.

---

⁸ Burada müxtəlif türk ədəbi dillərinin türkdilli xalqlara və xaricilərə öyrədilməsi söhbətin mövzusu ola bilər.

Ancaq “türk dillərinin təsnifinin tarixi XIX yüzildən çox-çox əvvəllərə gedib çıxır. İlk dövrlərdə təsniflərin əsasında coğrafi əlamətlər, yəni bu dillərin təsnif edilən vaxt coğrafi yerləşməsi əsas götürülmüşdür. Belə ki, hələ XI əsrdə Mahmud Qaşqarlı türk tayfalarının yerləşməsini (o, j ~ ə ~ r ~ 3 əvəzlənməsini də qeyd edib) əsas tutaraq, onları dörd qrupa bölüb: 1) beçeneq; 2) qıfçaq, oğuz, yemək, başğırt, basmıl, qay, yabaqu, tatar və qırğızlar; 3) çıqıl, tuxsi, yağma, iqraq, çaruq, çumul, uyğur, tankut və xatay; 4) tavğaç” (Zeynalov 1981: 58). Mahmud Qaşqarlıdan uzun bir vaxt sonra müasir dilçiliyin ortaya çıxması ilə türk dillərinin təsnifləndirilməsinə geniş bir ölçüdə yenidən başlanılmışdır. XVIII yüzilin əvvəllərində “İsveç əsir zabiti Filip Tabbert-Stralenberq Volqaboyunda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqları *Böyük Tatarıstan* və *Kiçik Tatarıstan türkləri* deyə iki qrupa ayırmışdı (1730). O, *tatar dilləri* adlandırdığı türk dilləri qrupuna çuvaş, tatar, başqırd, yakut, türkmən, qaraqalpaq, baraba və kan dillərini daxil etmişdi” (Zeynalov 1981: 63). Bundan sonra alman alimləri M. Miller və V. Şotun və digər xarici türkoloqların da türk dillərinin coğrafi prinsiplə aparılmış təsnifləri vardır.

XIX-XX yüzillərdə ümumtürk dili əvvəllər həm “türk dilləri və türk ləhcələri”, sonralar isə yalnız “türk dilləri” adlandırmaları ilə tarixi-coğrafi, fonetik-fonoloji, morfoloji-tipoloji və leksik-leksikoqrafik prinsiplərlə təsnifləndirilmişdir. Radlovun (1882: 280-290), Korşun (1910), Samayloviçin (1922) əsərlərində sözügedən təsnifləndirmə aparılarkən həm “türk dilləri”, həm də “türk ləhcələri” terminlərindən istifadə olunmuşdur. Boqoroditski (1934: 5-18; 1953), Malov (1951: 5-7), Menqes (1959: 1-10), Baskakov (1969: 350-355), Zeynalov (1981: 58-69), Tekin və Ölməzin (2003) əsərlərində “türk dilləri” ifadəsi işlədilmişdir. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков...2002: 4-5) kitabında da “türk dilləri” termini yer tutmuşdur. Mahmud Qaşqarlının “Divanü-Lüğət-it türk” (Dîvânu Luğati-t Türk Tercümesi 1992: 28-34) əsərində “türk boyları və türk ləhcələri” ifadələrindən istifadə edilmişdir. Aratın (1953:5-139), Banguoğlunun (1974: 9-22), Ercilasunun (1990: 55-63) və Korkmazın (1994: 683-708) uyğun əsərlərində isə sadəcə “türk ləhcələri” termini işlədilmişdir.

Türkologiyanın Türkiyə məktəbinin xaricində aparılan türk dilləri təsniflərində əsas etibarilə tək bir prinsip izlənilmişdir. Belə ki, hər hansı bir türk ədəbi dili və ya dialekti XX yüzilin 20-ci illərindən bəri tarixi ləhcələri və şivələri ilə birlikdə müstəqil bir dil sayılmışdır. Türk dillərinin bütünü qohum dillər olaraq təsnifləndirilmişdir. Türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində isə ümumtürk dili qədim və müasir ədəbi dilləri və dialektləri ilə birlikdə bir bütün

dil olaraq qiymətləndirilmişdir. Bu məktəbdə “türk ləhcələri” təsnifləndirməsi aparılmış, çuvaşca və sahaca/yakutca uzaq ləhcələr olaraq dəyərləndirilmişdir. *İstər “türk dilləri”, istərsə “türk ləhcələri” təsnifləndirmələrindəki coğrafi, tarixi prinsiplər və morfoloji, leksikoloji özəlliklərlə fonetik meyarlar həmən-həmə eynidir.* Məsələn, V. B. Boqoroditskinin (1934: 5-18), M. Rəsənenin (1955) və F. E. Korşun (1910) əsərlərindəki təsnif coğrafi xarakter daşıyır. M. Qaşqarlının (1992: 280-290), T. Banguoğlunun (1974: 9-22) və K. Menqesin (1959: 2-10; 1968) əsərlərindəki təsnifləndirmə isə coğrafi-tarixi prinsiplə aparılmışdır. S. E. Malovun “qədim və yeni türk dilləri” (1951: 5-7) olaraq adlandırdığı təsnifləndirməsi isə sırf tarixi səciyyəlidir.

Fonetik təsnifləndirmələrin içərisində tarixi və elmi baxımdan A. N. Samoyloviçin (1922) araşdırması diqqəti daha çox çəkir. A. N. Samoyloviç V. Radlovun və F. E. Korşun araşdırmalarına dayanaraq öz dövrünə görə türk dillərinin yeni bir təsnifləndirməsini aparmışdır. Bu təsnifləndirmədə ilk dəfə əsas olaraq qəbul edilən prinsiplərdən biri sözün ortasında və sonunda ortaya çıxan səs dəyişmələridir: **d (T), Z (s), y; adak, atak, azak, ayak; kod, kot, kos, koy.** Sözügedən prinsip qəbul edildikdən sonra A. N. Samoyloviç cənubi-qərb qrupunu “y” dialektləri olaraq səciyyələndirmişdir. Şərq qrupu olaraq isə “**d, z, t**” dialektləri müəyyənləşdirilmişdir. Burada cağatayca və polevestcə (kuman və ya qıpçaq) “y” dialekti olaraq təsbit olunur. A. N. Samoyloviçin əsərində “**dil**” və “**ləhcə**” terminləri bir çox halda sinonim sözlər olaraq işlənir. Məsələn, “Nə Korşun, nə də mənim əlavə təsnifləndirməmə görə Cənubi-Qərb dialektləri (altay, teleut, qara türklər və digərləri) Şərq qrupuna aid edilməməlidir” (2007: 180). XX yüzilin əvvəllərinə qədər böyük türkoloq V. Radlov (1882: 280-290) da “türk ləhcələri” terminini (məsələn, “Türk ləhcələri lüğəti təcrübəsi” əsərinin adı) işlətməmişdir. Rus türkoloqları içərisində türk dillərinin ən geniş təsnifləndirməsini isə N. A. Baskakov (1969: 350-355) aparmışdır. Onun təsnifləndirməsində həm tarixi və leksik, həm də fonetik və qrammatik meyarlara əsaslanılmışdır.

XX yüzildə türk dillərinə dair aparılan bütün təsniflərdə A. N. Samoyloviçin fonetik təsnifləndirməsinin təsiri bu və ya digər dərəcədə hiss edilməkdədir. A. N. Samoyloviçin təsnifi ona qədər və ondan sonrakı təsnifləndirmələr arasında sanki bir aralıq və ya sərhəd təşkil edir. Buna görə qeyd olunmalıdır ki, “linqvistik ədəbiyyatda türk dilləri və dialektlərinin A. N. Samoyloviçdən öncəki və sonrakı təsnifləndirilməsi kimi bi təbir” (Seçdirmə bizimdir- Mehman

Musayev) də işlənib bilər⁹. Bütün bunlara baxmayaraq, nə birinci “türk dilləri”, nə də ikinci “türk ləhcələri” adları altında aparılan təsnifləndirmələrdə şifahi və yazılı olaraq işlədilər türk ədəbi dilləri mətnlərinin linqvistik özəlliklərinə diqqət yetirilməmişdir. Türk dillərinin sintaktik quruluşundakı sosiolinqvistik səciyyəli dil-nitq fərqlilikləri, yazı-ifadə tərzlərindəki və danışıq şəkillərindəki özünəməxsus inkişaf meylləri və dəyişmələrdən də heç bəhs olunmamışdır (Musaoglu 2002: 8-20).

Dərsləkdə **ümumtürk dili (türk dili) və ya türk ədəbi dilləri və dialektləri** Ural-Altay dilləri içərisində **çuvaş və saha//yakut** dilləri ilə birlikdə ümumi bir **A. Qohum türk, çuvaş və saha//yakut dillər qrupu** olaraq təsnifləndirilir. Belə bir təsnifləndirmənin aparılmasını qədim türk yazı dilləri və tarixi ləhcələrinin böyük Avrasiya coğrafiyasının bütün bölgələrində yazılan və danışılan dillər olaraq yayılmaları və müxtəlif siyasi dövlət quruluşlarına və təmayüllərinə görə adlandırılmaları şərtləndirir. Məsələn, Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, İraq türkcəsi və ya türkməncəsi kimi. Bununla bərabər, etnik səciyyəli konseptual sxemləşdirmələr və ya məzmunlar da türk ədəbi dilləri və dialektlərinin adlandırılmasında təsirli olmuşdur. Məsələn, qazax türkcəsi, qırğız türkcəsi, türkmən türkcəsi, tatar türkcəsi, başqırd türkcəsi, uyğur türkcəsi kimi.

Türk dilləri və dialektləri tarixi Avrasiya coğrafiyasının bütün bölgələrində yer tutur, buna görə də yazılan və danışılan dillər olaraq sosiolinqvistik səciyyəli yayılmaları ilə təsvir olunur. Onlar sadəcə ədəbi mətn və dialekt-şivə xarakterli dil fərqlilikləri və eyniliklərinə görə qavramlaşdırılsa və kateqoriyalaşdırılsa sözügedən problem həll olunmaz. Buna görə də, ənənəvi türkoloji araşdırmalar əvvəlcədən müəyyənləşdirilən kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri ilə nəzərə alınır. Bununla bərabər, türk dilləri və dialektləri arasında sadəcə fərqliliklər və eyniliklər deyil, oxşarlıqlar və ya variantlar da birincilər və ikincilərlə sinkretik və sinxronik olaraq müqayisəli-təsviri səciyyəli linqvistik yontəmlə öyrənilir. Belə bir araşdırma-öyrənilmə yontəmi ilə də türk dilləri və dialektlərinin fonetik və fonoloji, morfoloji və sintaktik, leksik-lekskoqrafik, frazeoloji və mətnliqvistik özəllikləri müəyyənləşdirilir. Və yeni bir türk dilləri və dialektləri və ya ləhcələri təsnifləndirilməsi aparılır.

---

⁹ A. N. Samoyloviçin “Türk dillərinin təsnifinə dair bəzi əlavələr” adlı tarixi əsərinin “Dil Araşdırmaları”(2007/1:175-184) jurnalında Türkiyə türkcəsinə tərifimizdən tərcümə olunaraq yayımlanmış mətni dərsləyin “Əlavələr” bölümündə verilmişdir (Əlavə 1).

Belə bir linqvistik kontekstdə saha//yakut və çuvaş dilləri xaricindəki türk ədəbi dilləri və dialektlərinin oğuz, karluq, qıpçaq, qırğız-yenisey və ya xakas yaxın qohum dil qruplarından ibarət olan bir təsnifləndirilməsi ortaya çıxır. Bu təsnifləndirmə ilə türkoloji dilçiliyə “**Yaxın və ən yaxın qohum türk dilləri və ya Avrasiya türkcələri**” qavramlaşdırması gətirilir. Burada bütövlükdə saha//yakut, çuvaş və türk ədəbi dilləri və dialektləri bir-biri ilə qohum dillər; oğuz, karluq, qıpçaq, qırğız-yenisey və ya xakas dil qrupları isə bir-biri ilə yaxın qrup qohum dillər olaraq təsnifləndirilir. Oğuz, karluq, qıpçaq, qırğız-yenisey və ya xakas dil qruplarında ayrı-ayrılıqda yer tutan dillər isə bir-biri ilə ən yaxın qohum dillər səviyyələrində təsnifləndirilir. Məsələn, oğuz qrupunda yer tutan Azərbaycan, Türkiyə, türkmən və qaqauz türkcələri bir-biri ilə ən yaxın qohum olan türk ədəbi və ya danışıq dilləridir.

Belə bir təsnifləndirmə türk ədəbi dilləri və dil-danışıq şəkillərinin müqayisəli-tutuşdurmalı təsvirinin aparılmasına, funksional qrammatikasının hazırlanmasına çox geniş imkan yarada bilər və sözügedən dillərin qonşu qohum, yaxın qohum və ən yaxın qohum dillərlə koqnitiv-konseptual yöntəmlərlə öyrənilməsinə də yol açar. Belə ki, türk-slavyan dilləri “Türkslavistik düşüncəsi” (Сулейманов: 2002: 31) əsasında Avrasiya coğrafiyasının iki böyük dil-etnik və mədəniyyət-yayılma çoxluğunun dərk olunması ilə bilinməkdədir. Belə bir halda sözügedən dillərin yeni tərtib ediləcək bir tərcümə-çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması və yaxın və ən yaxın qohum dillər səciyyəli və dil təminatlı avtomatik e-proqramla öyrənilə biləcəyi müşahidə olunmaqdadır. Bu, bir Avrasiya gerçəkliyidir, bütünlüyüdür və buna görə də türk dilləri, dialektləri və ya ləhcələri adlandırması ilə bərabər, yeni bir Avrasiya türkcələri adlandırma-qavramlaşdırmasının gündəmə gətirilməsi də yerinə düşər.

Beləliklə, türk dilləri və ya danışılan müasir Avrasiya türkcələrinin, tarixi ədəbi dil=etnik-etnoloji və etnoqrafik və müasir sosiolinqvistik=dialekt-şivə və koyne (eyni danışıq səviyyəsi) özəllikləri seçilir. Onlar türkoloji dilçilikdə indiyə qədər aparılmış olan uyğun elmi-praktik araşdırmalara və işlərə görə sinkretik, paradiqmatik və sintaqmatik olaraq dəyərləndirilir. Və yenidən çəkilən bir dil xəritəsilə türk dilləri və ya müasir Avrasiya türkcələri aşağıdakı şəkildə uyğun bir açıqlanma ilə təsnifləndirilir.

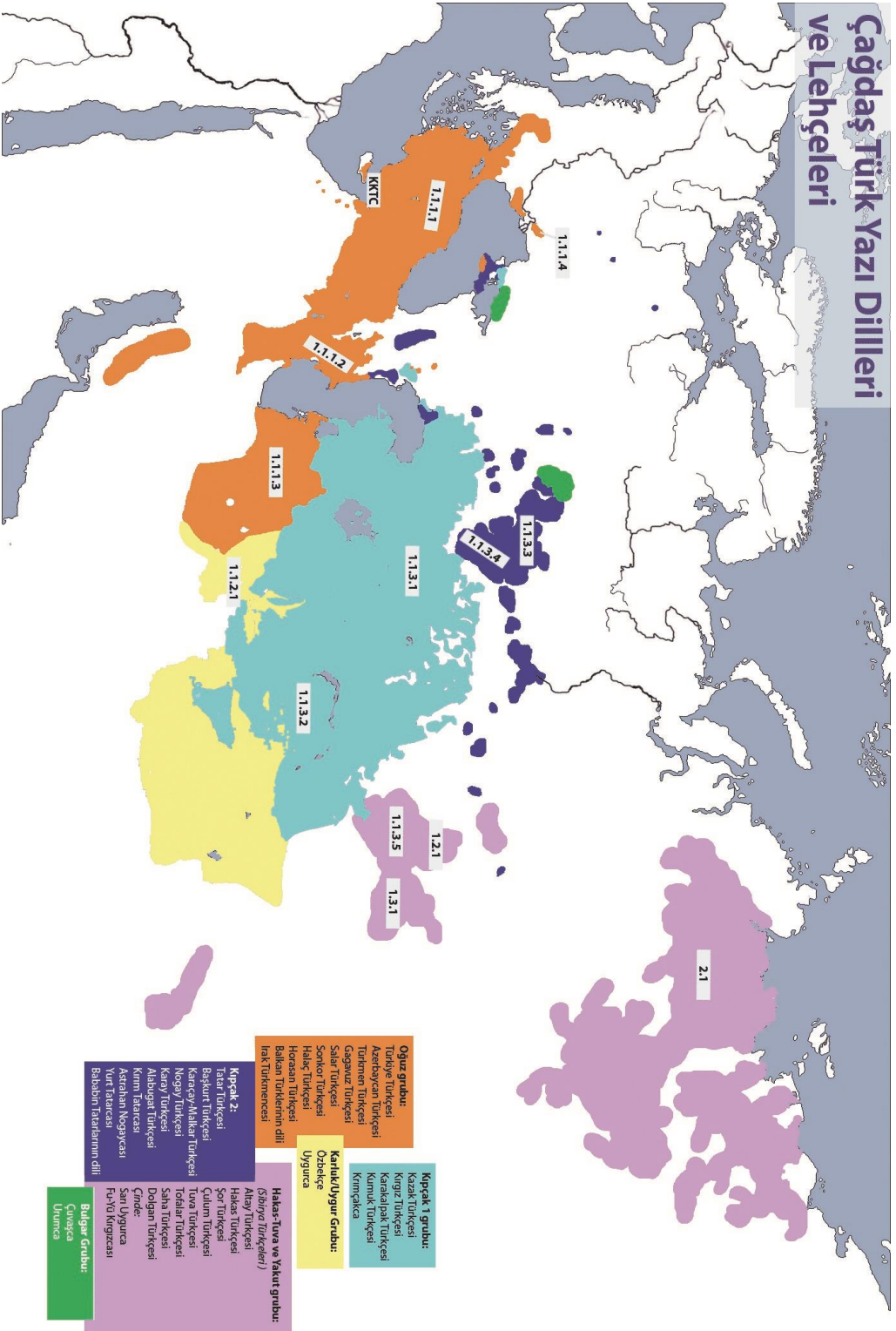
4.1.1.2. Müasir türk ədəbi dilləri və xəritəsi

Türklük fenomeni, yuxarıda da göstərildiyi kimi, bu gün artıq Avrasiya və dünya coğrafiyasında Anadolu-Rumeli, Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq, uyğur,

tatar, başqırd, çuvaş, yakut, tuva, karaim, qaqaüz, qaraçay-balkar, qumuq, noqay, altay, salar, xakas milli-mədəni kimlikləri ilə sözün dar mənasında etnik, geniş mənasında isə ümumi bir dil-mədəniyyət müəyyənliyi zəminində öyrənilir. Ümumtürk mədəniyyəti qavramını ənənəvi və yeni dinlər və inanclar, həyat təzləri və davranış şəkilləri, ədəbiyyat və musiqi növləri formalaşdırır. Bütün bunlar isə ədəbi dillər və dialektlərdən ibarət olan ümumtürk dili ilə dərk olunur. Bununla bərabər, türkdilli xalqların Avrasiyada və dünyanın digər bölgələrindəki miqrasiya xarakterli nüfus yerləşmələri, müstəqil və muxtar respublikaları, milli-mədəni muxtariyyət və vilayət səciyyəli avtonom təşəkkülləri “Türklük fenomeni” şüurunun coğrafi-demoqrafik və milli-siyasi göstəriciləri kimi səciyyələndirilir. Ümumtürk dilinin “Dil xəritəsi” dil daşıyıcılarının ədəbi dilləri və dialektlərinin ana dili kimi birinci, ikinci və sosiolinqvistik xarakterli işlənmə şərtləri, tədris və təlim özəlliklərinə görə konseptual olaraq yenidən tərtib olunur.

Ümumtürk dili Ural-Altay dilləri içərisində çuvaş və yakut dilləri ilə bərabər, qohum ədəbi dillər və dialektlər qrupu kimi təsnifləndirilir. Çünki bəzi türk dilləri günümüzdə ümumxalq danışığı dili və ya dialektlər səviyyəsində mövcuddur. Bunların bir qismi ya ədəbi dil özəlliyini itirmiş, bəzilərinin isə indiyə qədər heç belə bir statusu olmamışdır. Bu böyük dilin etnik-coğrafi yerləşməsi, yazılan və danışılan ümumxalq dilləri kimi sosiolinqvistik səciyyəli yayılımı və ehtiva etdiyi müəyyən dil-danışığı fərqliliklərinə görə ən yaxın qohum olan türk ədəbi dilləri və dialektləri kimi adlandırılması, bircə, daha düzgündür. Bunların ədəbi və danışığı dilləri kimi həm tarixi səciyyəli etnik-mədəni müəyyənlik, həm də Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və Avstraliyadakı sosiolinqvistik xarakterli dil yayılma-işlənmə dairəsinə görə xəritəsi isə aşağıdakı şəkildə tərtib olunur.

Türk dilleri xaritesi

A. Tarixi səciyyəli etnik yerləşim yerləri və nüfus sayımları ilə

1. Ən yaxın qohum türk ədəbi dilləri və dialektləri

1.1. Oğuz-karluq-qıpçaq dil-dialekt sistemləri və danışılan müasir türk dilləri

1.1.1. Oğuz qrupu

1.1.1.1. Türkcə, türk dili və ya Türkiyə türkcəsi Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dili və 72 milyondan çox nüfusun ana dilidir. Türkiyədə və dünyanın bir çox ölkəsində xarici dil kimi öyrədilir, ikidilli və çoxdilli ortamlarda birinci, ikinci və ya üçüncü dil səviyyələrində işlədilir. İstər dil daşıyıcılarının sayına, istərsə də Avrasiya coğrafiyasında və bütün dünyada dil-işlənilmə yayılımına görə ən böyük türk dilidir.

1.1.1.2. Azərbaycan dili və ya türkcəsi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasında, İranda və s. işlənir. Bu dildə təxminən 50 milyondan çox insan danışır. Ana dili, birinci, ikinci və xarici dil kimi işlədilir. İstər dil daşıyıcılarının sayına, istərsə də Avrasiya coğrafiyasında və bütün dünyada dil-işlənilmə yayılımına görə Türkiyə türkcəsindən sonra yaygın olan ikinci böyük türk dilidir.

1.1.1.3. Türkmən dili və ya türkcəsi Türkmənistanda, Özbəkistanda, Tacikistanda, Qazaxıstanda, Rusiya Federasiyasında, İranda və Əfqanıstanda danışılır. Təxminən 6 milyon insan türkmən dilini ana dili kimi işlədir.

1.1.1.4. Qaqauz dili və ya türkcəsi Moldovanın Komrat, Çadır-Lunq, Vulkanəşt, Kaqaul bölgələrində, Ukraynanın Odessa vilayətində, Qazaxıstanda, Özbəkistanda işlədilir. Sovet İttifaqında əhalinin 1989-cü ildəki siyahıya alınmasına görə 198 min nəfər adam qaqauz dilində danışmışdır. Bunların 87,5 %-i qaqauz dilini ana dili hesab etmişdir. Aradan keçən vaxt içərisində sözügedən rəqəm çox dəyişmişdir. Bu gün keçmiş SSRİ-nin torpaqlarında 250 min, Bolqarıstanda və Yunanıstanda isə 20 minə qədər qaqauz yaşayır. Qaqauz türkcəsi rumın və rus dilləri ilə bərabər, Moldovada yerləşən Qaqauziya və ya Qaqauz yeri Muxtar Respublikasının rəsmi dillərindən bir kimi işlədilir (tr.wikipedia.org/wiki/Gagavuzya).

1.1.1.5. Salar dili və ya türkcəsi Çin Respublikasının Sinhay bölgəsində işlənir. Əhalinin 1973-cü il siyahıya alınmasına görə 40 min adamın, 2000-ci ildə aparılan siyahıya alınmaya görə isə 104. 500 nəfərin salar dilini danışdığı dili səviyyəsində ana dili kimi danışdığı məlum olmuşdur (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Salarlar>). Sözügedən dil ədəbi dil səviyyəsində malik olmadığından ümumtürk dilinin bir dialekti olaraq da səciyyələndirilə bilər.

1.1.1.6. Balkan türklərinin dili: Balkan türkləri əsas etibarilə dialekt və qismən də ədəbi dil səviyyələrindəki Türkiyə, qaqauz və Krım-tatar türkcələrində danışır. Mövzuya dair hər hansı bir sosiolinqvistik araşdırma (ana dili və ya xarici dil kimi dil daşıyıcılarının sayı, etnik tərkibi və s.) hələlik aparılmamışdır.

1.1.1.7. Sonkor dili və ya türkcəsi danışq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, cəmi 35 min adam tərəfindən İranda Sonkor şəhərində və Fərhad Xan yaşayış yerində danışılır. Sözügedən dil də ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.8. Xalac dili və ya türkcəsi İranda 40 min adam tərəfindən danışılır (<http://gag.wikipedia.org/wiki/Halac>) və danışq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir. Bu dil G. Dörfərə, Talat Təkinə və Məhmət Ölməzə görə əcdad dil türkcədən (prototürk) gələn müstəqil bir türk dilidir (Языки Мира 1997: 471; Tekin, Ölmez 2003: 168). Ancaq xalac dilini digər oğuz qrupu türk dillərindən fərqləndirən özəlliklər çox deyildir (Языки Мира 1997: 471). Azərbaycan türkcəsi ilə iç-içə olması isə onun oğuz qrupu türk dillərinin içərisində təsnifləndirilməsini sosiolinqvistik olaraq şərtləndirir. Sözügedən dil də ədəbi dil səviyyəsinə malik deyil. Və əcdad dilin özəlliklərini müəyyən ölçüdə bilvasitə mühafizə etdiyindən ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.9. Xorasan dili və ya türkcəsi İranda 400 min adam tərəfindən danışılır, danışq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, Azərbaycan və türkmən türkcələri arasında keçid xarakterli bir dil-dialekt səviyyəsi təşkil edir. Sözügedən dil də ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.10. İraq türkməncəsi və ya türkcəsi İraqın şimalında və qismən də digər bölgələrində ədəbi dil və danışq dili kimi işlənir. Sözügedən dil fonetik-qrammatik quruluşuna və leksik-frazeoloji özəlliklərinə görə ən çox Azərbaycan türkcəsinə yaxınlığı ilə seçilir. Böyük Türk Azərbaycan şairi M. Füzulinin də dili İraq Türkməncəsi və ya Azərbaycan dilidir. Bununla bərabər, son onilliklərdə İraq türkmənləri daha çox Türkiyə türkcəsi əsaslı bir ədəbi dili işlədir. Türkmənlərin nüfusu təxminən 3 milyon nəfərə qədərdir.

1.1.2. Karluq/uyğur qrupu

1.1.2.1 Özbək dili və ya türkcəsi Özbəkistanın xaricində Tacikistanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda və digər ölkələrdə danışılır. Özbəkistanın rəsmi dövlət dilidir.

Ana dili və xarici dil kimi 28 milyona qədər insan tərəfindən işlədilir. Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindən sonra yaygın olan üçüncü böyük türk dilidir.

1.1.2.2. Uyğur dili və ya türkcəsi Şərqi və Qərbi Türkiyədə; Çində, Uyğur Muxtar Respublikasında, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda və digər ölkələrdə 20 milyona qədər insan sözügedən dildə danışır. Çində dövlət dili səviyyəsində, digər ölkələrdə isə danışmaq və ədəbi dil kimi işlənilir. Türkiyə, Azərbaycan və Özbək türkcələrindən sonra Avrasiyada yaygın olan dördüncü böyük türk dilidir.

1.1.3. Qıpçaq qrupu

1.1.3.1. Qazax dili və ya türkcəsi Qazaxıstanda, Özbəkistanın, Qırğızıstanın, Türkmənistanın, Tacikistanın, Rusiya Federasiyasının bəzi bölgələrində, Çində, Monqolustanda və Əfqanıstanda işlənilir. Qazaxıstanın dövlət dilidir. Sovetlər İttifaqında əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə Qazaxların sayı 8 milyon 136 min olmuşdur. İndi isə Qazax türkcəsi dünyada 16 milyon, Qazaxıstanda isə 10 milyon insan tərəfindən danışılır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakça>). Türkiyə, Azərbaycan, özbək və uyğur türkcələrindən sonra Avrasiya coğrafiyasında yaygın olan beşinci böyük türk dilidir.

1.1.3.2. Qırğız dili və ya türkcəsi Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Tacikistanda danışılır. Qırğızıstanın dövlət dilidir. Qırğızların sayı Sovetlər İttifaqında əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 2 milyon 529 min olmuşdur. 21 il içərisində bu rəqəm çox dəyişmişdir. İndi Qırğız türkcəsi dünyada 5 milyon insan tərəfindən danışılır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Kırğızca>).

1.1.3.3. Tatar dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Tatarıstan Muxtar Respublikasının dövlət dilidir. Tatarlar ən çox Rusiya Federasiyasında yaşayır (79,3 %). Tatarların sadəcə 26 %-i Tatarıstan Muxtar Respublikasının sakinidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 6 milyon 649 min tatar nüfusunun 5 milyon 523 mini tatar dilini ana dili kimi qəbul etmişdir. İndi isə dünyada təxminən 5.3 milyon nəfər insan tatar türkcəsində danışır (http://en.wikipedia.org/wiki/Tatar_language). Türkiyə, Azərbaycan, özbək, uyğur, qazax türkcələrindən sonra Avrasiya coğrafiyasında yaygın olan altıncı böyük türk dilidir.

1.1.3.4. Başqırd dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Başqırdıstan Muxtar Respublikasında işlənilir. Başqırdıstanın dövlət dilidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə başqırdların sayı 1 milyon 449 min olmuşdur. Bunlardan 1 milyon 75 mini başqırd dilində danışmışdır. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.5. Altay dili və ya türkcəsinin köhnə adı oyrot dili olmuşdur. Altay türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Altay Muxtar Respublikasında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə sözügedən dildə 60 min nəfər danışmışdır. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm dəyişmişdir. Sözügedən dil danışq və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir. 2002-ci ilin məlumatlarına görə Altay türkcəsində təxminən 75 min nəfər danışır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Altayca>).

1.1.3.6. Qaraqalpaq dili və ya türkcəsi Özbəkistanın Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında danışq dili və ədəbi dil səviyyələrində işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə keçmiş SSRİ-də sözügedən dildə danışanların sayı 424 min nəfər olmuşdur. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.7. Qaraçay-balkar dili və ya türkcəsi iki bir-birinə çox yaxın olan qaraçaylar və balkarlar adlı türk etnik qrupu tərəfindən işlədilir. Qaraçaylar Rusiya Federasiyası Qaraçay-Çerkessk Muxtar Respublikasında, balkarlar isə Kabardin-Balkar Muxtar Respublikasında yaşayır. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə qaraçay-balkar türkcəsində danışanların sayı 231 min olmuşdur. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir. Sözügedən dil danışq və ədəbi dil səviyyələrində işlənir.

1.1.3.8. Noqay dili və ya türkcəsi danışq dili səviyyəsində, qismən də ədəbi dil kimi Rusiya Federasiyasının Stavropol, Astraxan və Krasnodar vilayətlərində və Dağıstan Muxtar Respublikasında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə noqayların sayı 45 min olmuşdur. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir.

1.1.3.9. Qumuq dili və ya türkcəsi ən çox Rusiya Federasiyasının Dağıstan Muxtar Respublikasında, qismən də Şimali Osetiya, Çeçenistan, İnquşetiya Muxtar Respublikalarında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə qumuqların sayı 282 min nəfər olmuşdur. Bunların 97,4%-ü qumuq türkcəsini ana dilləri kimi qəbul etmişdir. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Qumuq dili Dağıstan Muxtar Respublikasında işlənən 6 ədəbi dildən biridir. Bolşevik inqilabından əvvəl qumuq dili sözügedən vilayətlərdə ortaql dil özəlliyinə malik olmuşdur. Sonralar həmin funksiyanı rus dili yerinə yetirmişdir. Bu gün də sözügedən funksiyanı rus dili həyata keçirir.

1.1.3.10. Krım-tatar dili və ya Krım tatarcası Ukrayna Respublikasında və Özbəkistanda işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə Krım tatarlarının sayı keçmiş SSRİ-də 272 min nəfər olmuşdur. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki

dəyişmişdir. Bu tatarların 252 minə o zamankı sayım rəqəmlərinə görə Krım tatarcasını ana dili kimi qəbul etmişdir. Günümüzdə Krım tatarlarının böyük bir hissəsi Özbəkistandan və keçmiş Sovetlər İttifaqının digər bölgələrindən Krıma köçüb gəlmişdir.

1.1.3.11. Krımçak dili və ya türkcəsi Krımda yaşayan və bir qrup yəhudi dininə mənsub olan bir türk xalqının dilidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə SSRİ-də 1448 nəfər krımçak yaşamışdır. Onların 34,9 %-u bu dili ana dili hesab etmişdir. Sadəcə yaşlı nəsil bu dildə danışa bilir. Krımçaklar rus dilini işlədirlər. İndi gənc nəsil də bu dili öyrənmək istəyir. 1989-cu ildə ana dillərini öyrənmək üçün “Bazar günü məktəbləri” açmışdılar.

1.1.3.12. Karaim dili və ya türkcəsi danışq dili kimi işlədilir. Yəhudi dinindən olan karaimlər Litva, Ukrayna və Polşanın bəzi şəhərlərində yaşayırlar. Ədəbi dilləri yoxdur, amma yazıları vardır. Əvvəllər ibrani, sonralar isə kril əlifbasını işlətmişlər. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən ümumi siyahıya alınmasına görə keçmiş SSRİ-də 2600 nəfər karaim yaşamışdır. Onların 21 %-i karaim dilini işlətmişdir.

1.1.3.13. Alabuqat tatarcası/noqaycası Rusiya Federasiyası Kalmıkıstan Muxtar Respublikasının Ulan-Holl bölgəsində işlədilir. Alabuqat tatarlarının və ya noqaylarının dilidir. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Sözügedən dildə cəmi 422 nəfər adam danışır. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya tatarcanın bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.14. Astraxan noqaycası-qaraqaşcası Rusiya Federasiyası Krasnoyarsk bölgəsi Harablinsk diyarının Astraxan rayonunda işlədilir. Qaraqaşların sayı 1973-cü ildə 5 min nəfər olmuşdur. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Bu dil də ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.15. Yurd tatarcası və ya Astraxan noqaycası Rusiya Federasiyası Astraxan şəhəri civarlarında işlədilir. 1850-ci ildə Yurd tatarlarının və ya noqaylarının sayı 8.700 nəfərdən ibarət olmuşdur. İndi kəndlərdə onlardan cəmi 22 min nəfər yaşayır. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya tatarcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.16. Barabin tatarlarının dili tatarcanın bir dialektidir. Rusiya Federasiyasının Novosibirsk bölgəsində 8 min nəfər tatar tərəfindən danışılır.

1.2. Qırğız-yenisey və ya xakas qrupu

1.2.1. Xakas dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Xakas Muxtar Vilayətində, Yenisey, Abakan və Çulım çaylarının orta hövzələrində yaşayan xalqlar tərəfindən danışılır.

Xakas dilində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 81.428 nəfər olmuşdur. Aradan keçən müddət içərisində bu rəqəm xeyli dəyişmişdir. Xakasların sayı indi 78, 5000 nəfərdir. Bunlardan 60, 168 nəfəri xakas türkcəsində danışa bilir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Hakas_Turkçesi). Sözügedən dil daha çox danışığ, qismən də ədəbi dil səviyyələrində işlənir.

1.2.2. Şor dili və ya türkcəsi Sibirin Altay bölgəsində işlədilir. Əhalinin 1989-cu il siyahıya alınmasına görə sözügedən dili 9 min 400 nəfər ana dili hesab etmişdir. Bu gün həmin rəqəm 9 min 800 nəfər olmuşdur. (http://gag.wikipedia.org/wiki/Şor_dili). Sözügedən dilin yazısı vardır.

1.2.3. Çulım dili və ya türkcəsi Sibirin Çulım bölgəsində, Ob çayının sahilində danışığ dili kimi işlədilir. Sözügedən dil də ədəbi dil statusu və ya özünə məxsus bir yazısı olmadığından ümumtürk dilinin bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.2.4. Sarı uyğur dili və ya türkcəsi Çinin Qansu əyalətində danışığ dili səviyyəsində işlənir. Sarı uyğurların sayı əhalinin 1990-cı ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə cəmi 12.297 nəfər olmuşdur. Bu gün həmin rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.2.5. Fu-yü qırğızcası Çinin Mançurya bölgəsində danışığ dili səviyyəsində işlənir. Müxtəlif mənbələrə görə Fu-yü qırğızlarının sayı min nəfərdən ibarətdir. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya qırğızcanın bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.3. Tuva qrupu

1.3.1 Tuva dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Tuva Muxtar Respublikasında danışığ və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir. Sovetlər Birliyi dönəmində Tuva Muxtar Respublikasında bu dildə 200 min 929 nəfərin danışdığı bildirilmişdir. İndi isə sadəcə Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Tuva Muxtar Respublikasında həmin dildə 250.000 min nəfərin danışdığı göstərilir. Bundan başqa, Monqolustanda 27.000 min nəfərin, Çin Xalq Respublikasında yerləşən Sincan Uyğur Muxtar Respublikasında isə 2. 400 nəfər şəxsin də həmin dildən bir ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edildiyi ensiklopediyalarda qeyd olunur (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tuvaca>).

1.3.2. Tofalar və ya karaqas dili Rusiya Federasiyasının İrkutsk bölgəsində işlənir. Sözügedən dildə danışanların sayının 731 nəfərdən ibarət olduğu və bunlardan 314 nəfər şəxsin tofalar dilini özlərinin ana dili hesab etdiyi Sovetlər Birliyinə aid çap edilən mənbələrdə ifadə

olunmuşdur. Bu gün isə ensiklopediyalarda 3000 min nəfərin tofalar dilində danışdığı göstərilir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tofaca>). Tofalar dili ibtidai məktəblərdə dərs kimi keçilir.

2. Yakut dili qrupu

2.1. Yakut/saha dili və ya türkcəsində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə keçirilən siyahıya alınmasına görə 382 min nəfərdən ibarət olmuşdur. İndi isə həmin rəqəm ensiklopediyalarda 456.288 nəfər olaraq ifadə olunur (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Yakutça>).

Sözügedən dil Rusiya Federasiyasının Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışığ və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir və türk dilləri içərisində ən çox tuva dilinə yaxındır. Yakut dili ilə tuva dili arasındakı bir-birini başa düşmə faizi isə yüzə sifıra bərabərdir (Tekin, Ölmez 2003: 68). Buna görə də həmin dilin digər türk dilləri ilə yaxınlığı yaxın və ən yaxın dil qohumluğu miqyaslarında deyil, qohum bir türk dili səviyyəsində təsnifləndirilir.

2.2. Dolqan dili və ya türkcəsinin Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk bölgəsində və Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışığ dili səviyyəsində cəmi 7 min nəfər tərəfindən işlədildiyi Sovetlər Birliyinə aid çap olunmuş mənbələrdə göstərilmişdir. Bu gün isə ensiklopediyalarda həmin dildə 5.000 min nəfərə yaxın şəxsin danışdığı qeyd olunur (http://gag.wikipedia.org/wiki/Dolgan_dili).Sözügedən dil ümumtürk dilinin və ya yakutcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

3. Bulqar qrupu

3.1. Çuvaş dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Çuvaşstan Muxtar Respublikasında danışığ və ədəbi dil səviyyələrində işlənir. Keçmiş SSRİ-də Çuvaş dilində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə keçirilən siyahıya alınmasına görə 1 milyon 839 min nəfər olmuşdur. Bu gün isə həmin rəqəm ensiklopediyalarda 2 milyon olaraq ifadə olunur (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Çuvaşça>).

4. Urum/rum dili və ya urumca Ukraynanın cənubunda Azov dənizi sahillərində milliyətçə yunan-xristian dininə mənsub olan türkdilli xalq tərəfindən ana dili kimi danışılır. Sözügedən dil oğuz və qırçaq elementlərindən təşkil olunur (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2002: 5). Buna görə də də aygıca öyrənilir (Языки Мира 1997: 160-523).

B. Mühacir və ya diaspor türk yazı-danışq dilləri

Bunlar Sovetlər Birliyi dağılana qədər əsas etibarilə Qərbi Avropada, Cənubi Afrikada, Şimali və Cənubi Amerikada və Avstraliyada evdə ana dili, ikidilli və çoxdilli ortamlarda isə ikinci və üçüncü dil kimi işlənirdi. Sözügedən sosiolinqvisistik ortamlarda böyük türk dillərindən indiyə qədər ən çox **Türkiyə, Azərbaycan, tatar və uyğur türkcələrinin** işlənildiyini söyləmək mümkündür. Bütövlükdə isə həmin ədəbi danışq dillərinin sayı ondur. Daha doğrusu, yuxarıda göstərilən siyahıya daşıyıcısı 1 milyonun üzərində olan aşağıdakı yaygın dilləri də daxil etmək olar:

- Qazax türkcəsi;
- Qırğız türkcəsi;
- Özbək türkcəsi;
- Başqırd türkcəsi;
- Türkmən türkcəsi;
- İraq türkməncəsi.

Bununla bərabər, yuxarıdakı təsnifləndirmədə göstərilən digər türk ədəbi dilləri və dialektlərinin də Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra dil-işlənilmə durumunun getdikcə dəyişdiyi indi artıq bir sirr deyildir. Statistik olaraq istər birinci, istərsə də ikinci qrupa daxil olan diaspor səciyyəli türk yazı-danışq dillərinin müxtəlif dünya ölkələrində işlənilmə-yayılma sahələrinin genişləndiyi müşahidə olunmaqdadır (Musaoğlu 2007: 22-27).

Qeyd olunmalıdır ki, dünyanın bir çox ölkəsində bu gün geniş yayılan türk xalqları və türkdilli toplumların diaspor və lobiçilik hərəkatı 2000-ci illərdən etibarən getdikcə güclənməkdədir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində türk xalqlarının sivil təşkilatları, dərnəkləri, cəmiyyətləri, qruqları, qrupları və s. yaradılmaqdadır. Məsələn, indi Azərbaycanlıların Rusiya Federasiyasında, keçmiş Sovetlər Birliyinin digər respublikalarında, Avropada, Amerikada və dünyanın müxtəlif bölgələrində yaradılan “Azərbaycan cəmiyyətləri” bunun parlaq bir nümunəsi olaraq göstərilə bilər.

Azərbaycan diaspor və lobiçilik hərəkatını dünyada bir bütün olaraq ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan respublikasının mstəqillik illərində yaratdı. Ulu öndər həmin hərəkatı rəsmi və qeyri-rəsmi müəssisələrilə bir böyük “milli Azərbaycançılıq axını” olaraq formalaşdırdı. Ana vətən Azərbaycanda xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı olaraq nazirlik səviyyəsində bir “Dövlət komitəsi” quruldu. Həmin komitə bu gün xaricdə yaşayan Azərbaycanlıların mədəni-

kütləvi fəaliyyətlərini əlaqələndirir. 2001-ci ildə ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü və fəaliyyəti ilə birinci “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” keçirildi.

Qurultayda ulu öndər Heydər Əliyev öz tarixi çıxışını elədi.

O, Azərbaycançılıq qavramının ideoloji-siyasi əsaslarının nədən ibarət olduğunu konkret olaraq göstərdi və özünün məşhur “Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam” yol göstərici hikmətli sözünü söylədi.

İkinci “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” 2006-cı ildə, üçüncü “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” isə 2011-ci ilin iyun ayında, əvvəki qurultaylar kimi, Bakıda keçirildi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev hər iki qurultayda çıxış elədi.

İlham Əliyev çıxışlarında dünya Azərbaycanlıları diaspor hərəkatının əldə etdiyi nəticələrdən və bəzi nöqsanlardan da bəhs etdi. O, ayrılıqda Azərbaycan və bütövlükdə Türk-Azərbaycan lobiçiliyinin inkişafından danışdı və qarşıda duran tarixi vəzifələrin nədən ibarət olduğunu göstərdi. Son qurultayda xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan dərnəkləri, vəqfləri, müxtəlif cəmiyyətləri və s. təşkilatlarının birlikdə hərəkat etməyinin zəruriyyətini özəlliklə vurğuladı. Və onların hamısının həmin ölkələrdəki Azərbaycan səfirlikləri ilə birgə fəaliyyət göstərməli olduğunu tövsiyə etdi.

Digər Türk Cümhuriyyətlərində də sözgedən qurultaylar indi həmin ölkələrin paytaxt şəhərlərində mütəmadi olaraq keçirilməkdədir. Məsələn, “Dünya Qazaxları, Qırğızları, Türkmənləri, Özbəkləri” və s. qurultayları.

Bu qurultaylar və sözügedən istiqamətdə həyata keçirilən digər mədəni-kütləvi fəaliyyətlər bütün dünyada ümumtürk diaspor və lobiçilik hərəkatının artıq bütövlükdə ümumi ana xətlərilə rəsmi xarakter alaraq müəssisələşdiyini təsdiq edir. Belə bir hərəkatın güclənməsi isə dünyanın müxtəlif regionlarında ümumtürk dilinin ayrı-ayrı türk ana dilləri olaraq qorunması, öyrənilməsi və tədris olunmasını şərtləndirir. Həmin yerlərdə türk dillərində bazar günləri məktəbləri açılır, qəzetlər, jurnallar yayımlanır, elektron yayımlar gerçəkləşdirilir; müxtəlif mərasimlər, müsəmirələr, görüşlər, dini və milli xarakterli bayram tədbirləri keçirilir. Məsələn, Novruz, Müstəqillik günü, Qurban və Ramazan bayramları və s. olaraq. Başqa bir sözlə, türk dilləri artıq həm yazılı və şifahi, həm də elektronik ortamda ortaq bir ünsiyyət vasitəsi yerində ifadə olunmağa başlayır.

Belə bir dil-danışıq konteksti mahiyyət etibarilə yeni konseptual diskurs ortamları yaradır. Əgər belə demək mümkündürsə, türk ana dilləri ayrılıqda ikinci, üçüncü və dördüncü dil

olaraq artıq tək cə etnik-məişət və ya dialektlər üstü dil-danışıq səviyyələrində işlənilir. Yəni onlar getdikcə sadəcə danışıq dili və ya dialekt-ləhcə olmaqdan çıxır. Daha doğrusu, həmin dillər artıq rəsmi e-türkcə (Türkiyə türkcəsi) və ya -Azərbaycanca, -özbəkca, -qazaxca, -qırğızca, -türkməncə, -tatarca, -uyğurca, -başqırca, -yakutca, -çuvaşca və bütövlükdə ümumtürkcə səviyyəsində bir millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq işlənilməyə başlayır. Bu isə ayrılıqda türk dillərinə, bütövlükdə isə ümumtürk dilinə yeni bir ədəbi və rəsmi ortaq dil ola bilmə statusu qazandırır.

Giriş dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Türklük qavramının sadə sxematik çərçivəsi hansı komponentlərinin və ya alt qavrayışlarının mövcudluğu ilə müəyyənləşir? Bəs sözügedən qavramın tərkib hissəsini təşkil edən əsas birləşdirici komponentlərdən birincisi hansıdır?

2. Türklük qavramlaşdırması hadisəsi hansı yeni və klassik elm sahələrinə əsasən öyrənilir? Türkoloji dilçiliyin dünəni və bu günü hansı araşdırma-öyrənilmə kontekstində konseptual olaraq dəyərləndirilir?

3. Ümumtürk mədəniyyətinin koqnitiv-konseptual lahiyələndirilməsi hansı əsas komponentlərinə və ya üst və alt qavramlarına görə aparılır?

4. Koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyində dil necə və hansı elmi əsaslara görə öyrənilir? İnsana məxsus olan hansı duyğular koqnitiv dilçilikdə əsas araşdırma-öyrənilmə obyektləri kimi yer alır?

5. Koqnitiv dilçiliyin əsas elmi-lingvistik prinsipləri kimi özünü göstərən qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma anlayışları haqqında nə deyə bilərsiniz? Türkoloji dilçilikdə ayrı-ayrı dil səviyyələrinə dair aparılan qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma əsnaları və ya prosesləri necə müəyyənləşdirilə bilər?

6. Konseptual səciyyəli qavramlaşdırmalar, kateqoriyalaşdırmalar və “lingvistik qavram”lar nə deməkdir? Bu qavramlaşmaların və kateqoriyalaşmaların əsas prinsiplərinin təsbit edilməsi üçün sözügedən kursda hansı dil səviyyələri və ya türkoloji dilçilik problemlərinə toxunulur?

7. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları haqqında nə deyə bilərsiniz? Bir humanitar elm sahəsi olaraq türkologiya nə zaman ortaya çıxmışdır? Bəs bir humanitar elm sahəsi olaraq nə vaxtdan bəri tam olaraq müəyyənləşmişdir? Türkoloji dilçiliyi təşkil edən qavramlar

hansı komponentlərdən ibarətdir? Hansı dilçilik əsərləri başlanğıcda türkoloji dilçiliyin inkişafında müəyyənləşdirici rol oynamışdır?

8. Türk dilləri və dialektləri indiyə qədər hansı adlandırmalarla və elmi prinsiplərlə təsrifləndirilmişdir. Sözügedən dilləri və dialektləri təsrifləndirən hansı məşhur türkoloqların adlarını çəkə bilərsiniz?

9. Dərslərdə Avrasiya türkcələri ifadəsi nə üçün bir linqvistik termin olaraq işlədilir? Ümumiyyətlə, dərslər vəsaitində türk dilləri və dialektlərinin təqdim edilən sosiolingvistik təsnifləndirməsi əvvəlki uyğun türkoloji təsniflərdən hansı özəlliklərinə görə fərqlənir?

ƏDƏBİYYAT

Abdulla, Kamal 2010, *Dilçiliyə səyahət*, Dilçi olmayanlar üçün dilçilik, Bakı; Mütərcim, 196 s.

Axundov, Ağamusa 1988, *Ümumi dilçilik*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 221 s.

Aksan, Doğan 1995, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle)*, I cilt, 5. baskı, Ankara, 568 s.

Алпатов 2003, *Сто лет спустя, или сбываются ли прогнозы?* – Вопросы языкознания, No 2, s. 114-121.

Андреева С. В. 2004, *Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи.* – Вопросы языкознания, No 5, s. 32-44.

Arat, R. Rahmati 1953, *Türk Şivelerinin Tasnifi*. “Türkiyat” Mecmuası, X. İstanbul, s. 5-139.

Ашмарин Н. И. 1903, *Опыт исследования чувашского синтаксиса*. I, Казань, 570 с.

Bang W. 1917, *Vom Köktürkischen Zum Osmanischen*. I. Über das türkische Interrogativpronomen//ABAW. 1917 No 6; 1921. Əsər Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuşdur. Ankara 1996. *Göktürkçeden Osmanlıcaya*. Türkçenin Karşılaştırmalı Grameriyle ilgili hazırlık Çalışmaları. 1. Bildiri: Türkçe Soru Zamiri Hakkında. Çev. Yrd. Doç. Dr. Tahsin Aktaş.

Banguoğlu, Tahsin 1998, *Türkçenin Grameri*, Ankara Üniversitesi, 628 s.

Баскаков Н. А. 1969, *Введение в изучение тюркских языков*, Изд-во “Высшая Школа”, Москва.

Богородицкий В. Б. 1934, *Введение в татарское языкознание*, Казань, 168 s.

Богородицкий В. Б. 1953, *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*, Казань.

Bilgisayar destekli dil bilimi çalışmayı bildirimleri 2006, 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 139-158.

Bozşahin, Cem ve Zeyrek, Deniz 2000, *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim*. –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 41-48.

Демянков В. З. 1994, *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода*. –Вопросы Языкознания, № 4. с. 17-33.

Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 1990-2004.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK TERCÜMESİ 1998, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Cilt I, 529 s. Cilt II, 366 s. Cilt III, 452 s. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Дмитриев Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. Изд-во Восточной Литературы, Москва.

Doğan G. 2000, *İltifat olgusuna Bilişsel Bir Yaklaşım*. –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 49-63.

Ercilasun, Ahmet Bican 1990, *Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları*. Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Yükseköğretim Öğrencileri için, Ankara,

Ханина О. В. 2004, *Желание: когнитивно-функциональный портрет*. –Вопросы Языкознания, № 4, с. 122-155.

Jackendoff R. 1984, *Sense and reference in a psychologically based semantics.//Talking minds*. Cambridge (Mass.), s. 49-72.

КАЗЫМ-БЕК 1846, *Общая грамматка турецкого-татарского языка*. Казань, 457 s.

Кибрик А. А. 1994, *Когнитивные исследования по дискурсу*. –Вопросы Языкознания, № 5, с. 126-139.

Кононов А. Н. 1980, *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв*. Ленинград, “Наука”, Ленинградское отделение, 225 с.

Korkmaz, Zeynep 1994, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I. Cilt, TDK, Ankara.

Корш Ф. Е. *Классификация турецких племен по языкам*. “Этнографическое Обозрение”, Москва.

Кравченко А. В. 2001, *Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (К вопросу об идеальном проекте языкознания)*. –Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 60, № 5, с. 3-12. 88.

Кубрякова Е. С. 1994, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука.* –Вопросы Языкознания, № 4, с. 34-47.

Кубрякова Е. С. *Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики.* –Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 63, № 3, с. 3-12.

Курт О. 2002, *Обучение студентов языкового вуза идиомам турецкого языка на основе когнитивно-культурологического подхода,* АКД, Минск, 18 с.

Кузнецова 2006, Н. Б. Вахтин, Е. В. Головки. *Социолингвистика и социология языка: Учебное пособие.* СПб: ИЦ “Гуманитарная академия”; Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2004. 336 с. Рецензия. –Вопросы языкознания, No 1, s. 123-128.

Gabain A. Von 1974, *Alttürkische Grammatik,* Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 3989; Türk dilinə tərcümə edən; Akalın, Mehmet. Eski Türkçenin Grameri, TDK, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Грамматика Алтайского языка 1869, Составлена членами Алтайской миссии. Казань, 289 с.

Grønbech, Karl 1936, *Der Türkische Sprachbau,* Kopenhagen.

Гуреев В. А. 2004, *Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания.*– Вопросы Языкознания, № 2. с. 57-67.

Гуреев В. А. 2005, *Проблема субъективности в когнитивной лингвистике.*– ИЗВЕСТИЯ РАН. СЕРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА , Т. 64, No 1, s. 3-9.

ЛЭС: 1990, *Лингвистический энциклопедический словарь,* Москва, “Советская Энциклопедия”, 1990, 683 с.

Малов С. Е. 1951, *Памятники древнетюркской письменности,* Москва.

Маслова Е. С. 2004, *Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов.* –Вопросы языкознания, No 5, s. 3-16.

Menges, Karl Heinrich 1959, *Philologiae Turcicae Fundamenta,* I. Wiesbaden. s. 2-20.

Menges, Karl Heinrich 1968, *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies.* –Ural-Altische bibliothek, Wiesbaden, XV, s. 107-163.

Мурясов Р. З, Самигуллина А. С, Федорова А. Л. 2004, *Опыт анализа оценочного высказывания.* –Вопросы языкознания, No 5, s. 68-78.

Musaoğlu, Mehman 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

Musaoğlu, Mehman 2003, *Türkçedeki Kaynak ve Erek Metin Odaklı Dilbilgisel Gelişmeler ve Dil Yanlılıkları Üzerine*. Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz, Anaçev Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı, Ankara, s. 151-158.

Musaoğlu, Mehman 2004a, *Avrasya Türkçelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi*. Dil Dergisi, Sayı: 124 Nisan-Mayıs-Haziran, Ankara, 53-81.

Musaoğlu, Mehman 2004b, *Anar'ın Eserleri Türkiye Türkçesinde*. TÜRKSOY, Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi, Ankara, s. 25-30.

Musaoğlu, Mehman, HƏSƏNOVA, Vəfa 2006a, *Türkoloji dilçilikdə frazeologiya və frazeologizmlərin kontrastiv- və konfrontativ-müqayisəli təsnifi*. Türkologiya Dərgisi, Beynəlxalq Elmi Jurnal, No 2-4, Aprel- Dekabr, Bakı, s. 29-54.

Musaoğlu, Mehman, HƏSƏNOVA Vəva 2006b, *Türkçədə Deyimler*. –TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 19, Ekim, Ankara, s. 46-53.

Musaoğlu, Mehman 2007, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Haritası*, TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, 25/4, s.22-27.

Musaoğlu, Mehman, Kirişçioğlu, Fatih 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine*. –Türkologiya, No 1-2, 2008, s. 32-54.

Musaoğlu, Mehman 2008, *Türkçədə Çatı*. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Akçağ, s. 207-234.

Musayev M. M. 2011, *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Новое в зарубежной лингвистике 1988, вып. XXIII, *когнитивные аспекты языка*, Москва, “Прогресс”, с. 281-309.

Radloff, Wilhelm 1882, *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig.

Radloff, Wilhelm 1888-1911, *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*, 1, 2, 3, 4. Lügət 1888-1911-ci illərdə S. Petersburg'da yayımlanmışdır. 1960-cı ildə Almaniyada eyni şəkildə təkrar nəşr olunmuşdur. Rusca və Almanca.

Räsänen, Marti 1949, *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Sto. XV. A. A. Yuldaşev əsəri alman dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir: *Материалы по исторической фонетике тюркских языков*, Изд-во “Иностранной литературы”, Москва, 1955, 221 с.

Самойлович А. 1922, *Некоторые дополнения к классификации турецких языков*, Петроград. Məqaləni rus dilindən Türkiyə türkcəsinə bu sətirlərin müəllifi tərcümə etmişdir: *Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Dair Bazı Eklemeler*. Dil Araştırmaları Dergisi, 2007 Bahar, Yıl: 1 Sayı1, s. 175-184.

Селиверстова О. Н. 2002, *Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки*. –Вопросы Языкознания, № 6, с. 12-26.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2002, Региональные реконструкции, Москва “Наука”.

Стариченок 2008, Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, Феникс, 2008, 811 с.

Сулейманов О. 2002, Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей, Алматы, “АТАМҰРА”, 319 с.

Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet 2003, *Türk Dilleri. Giriş*. Yıldız. Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 195 s.

Thomsen W. 1916, *Turcica. Etudes cocernant l'inerprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*.- MSFOu, 37.

Воркачов С. Г. 2001, *Концепт счастья: понятийный и образный компоненты*. – Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 60, № 6, с. 47-58.

Языки мира 1997, *Тюркские языки*, Издательский Дом “Кыргызыстан” Бишкек, 542 с.

Zeynalov, Fərhad 1981, *Türkologiyanın əsasları*. Ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün dərslik, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 345 s.

“VİKİPEDİ Özgür Ansiklopedi” Web Sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Gagavuzya> Erişim: 05.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Salarlar> Erişim: 05.07.2011

“Açık ensiklopediya” Web Sitesi http://gag.wikipedia.org/wiki/Halac_dili Erişim: 05.07. 2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakça> Erişim:
06.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kırgızca>
Erişim:06:07:2011

WIKIPEDIA “The Free Encyclopedia” Web sitesi
http://en.wikipedia.org/wiki/Tatar_language Erişim: 07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Altayca> Erişim:
07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi http://tr.wikipedia.org/wiki/Hakas_Turkçesi
Erişim: 07.07. 2011

Vikipediya “Açık ensiklopediya” Web Sitesi http://gag.wikipedia.org/wiki/Şor_dili
Erişim: 07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tuvaca>
Erişim: 07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tofaca>
Erişim: 07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Yakutça>
Erişim: 07.07.2011

Vikipediya “Açık ensiklopediya” Web Sitesi http://gag.wikipedia.org/wiki/Dolgan_dili
Erişim: 07.07.2011

Vikipedi “Özgür Ansiklopedi” Web sitesi <http://tr.wikipedia.org/wiki/Çuvaşca>
Erişim:07.07.201

I HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN TARİXİ

1. Türkoloji dilçiliyin keçdiyi tarixi inkişaf yolu

Həmin yol indiyə qədər əsas etibarilə “**XI-XVIII yüzillərdəki və ya V. Radlovdan öncəki və XIX yüzildən və ya V. Radlovdan sonrakı türkologiya**” ümumi tezisi ilə öyrənilmişdir. Ancaq türkolojyada əsas önəmli dəyişikliklər ya Birinci Türkoloji Qurultaya qədər, ya da Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra baş vermişdir. Belə ki, Birinci Türkoloji Qurultaya qədər türk dilləri və dialektlərinin ilk lüğətləri tərtib olunmuş, bəzi qrammatika kitabları yazılmış və qədim yazılı abidələri oxunmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra isə *türk ədəbi dillərinin qrammatika kitabları sistemli olaraq yazılmış, yeni ədəbi dil normaları müəyyənləşdirilmiş və latın əsaslı əlifbalara keçilmişdir*. Buna görə də, dərslərdə türkoloji dilçiliyin ümumi tarixi inkişafı Birinci Türkoloji Qurultaydan öncəki və sonrakı mərhələləri ilə dövrləşdirilərək öyrənilir.

1. 1. I mərhələ

Həmin mərhələdə türk dilləri və dialektləri bütövlükdə Hind-Avropa və ayrılıqda ərəb dilçilik məktəbləri ənənələrinə əsasən öyrənilmişdir. Belə ki, XI-XVIII yüzillərdə türk dilləri və dialektlərinə dair araşdırmalar əsas etibarilə ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə aparılmışdır. XIX yüzildən etibarən isə mövcud araşdırmalar ümumilikdə Hind-Avropa dilləri qaydalarına görə aparılrsa da, ərəb dilçiliyi ənənələri də bu və ya digər şəkildə XX yüzilin əvvəllərinə qədər özünü göstərmişdir. XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq isə türkoloji dilçilikdə Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinin əsas rol oynadığı müşahidə olunur. Bu baxımdan Hüseyn Cahitin “Türkçe Sarf ve Nahiv”i (2000) həmin anlayışla türk dilində yazılmış ilk qrammatika kitablarından biri kimi uyğun sahədə qaynaqlıq etmişdir (2000: 9). Beləliklə, türk dilləri və dialektlərinə dair aparılan araşdırmalarda XI-XVIII yüzillərdə ərəb, XIX yüzildən etibarən isə Hind-Avropa dilçiliyi ənənələri təsirli olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultaydan əvvəlki böyük mərhələ linqvistik inkişaf meyillərinə görə iki tarixi dövrə bölünür.

1.1.1. XI-XVIII yüzillərdə türkoloji dilçilik: ilk lüğətlər və qrammatika kitabları

XI-XVIII yüzillərdə *klassik türk ədəbi dillərinə dair yazılan lüğətlər və qrammatika kitabları* “Sanskrit”in öyrənilməsi ilə sürətlənən Hind-Avrupa dilçiliyi ənənələri ilə bu və ya digər şəkildə sıx əlaqədədir. Ancaq lüğətlərlə birlikdə hazırlanan qrammatika kitabları ən çox *isim, feil, ədat nitq hissələri təsnifləndirməsinə* əsasən yazılmış olduğundan ərəb dilçiliyi və İslam mədəniyyəti ənənələrinə daha çox bağlıdır. Belə ki, həmin dövrdə türk dillərinə dair 30-a qədər lüğət və qrammatika kitabı hazırlanmışdır. Həmin kitabların bir çoxu türk və ərəb soylu ərəb dilində yazan və ya İslam mədəniyyətini mənimsəmiş filoloqlar tərəfindən yazılmışdır (Мелиоранский 1900: 4; Kaydarov 1999: 19-22; Татарская грамматика 1993: 43). Bu baxımdan P. M. Melioranskinin “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” (1900) adlı əsəri də başlanğıcda müəllifi məlum olmayan “Türk qrammatikası” kitabları¹⁰ ilə əlaqədar olaraq qələmə alınmışdır.

Türkoloji dilçiliyə dair ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış ilk qrammatika kitabı Mahmud Qaşqarlının hələ də əlimizə gəlib çatmayan “Kitabü cevahirü’l nahv fi lûgati’t-Türk” adlı əsəridir. Mahmud Qaşqarlının XI yüzildə qələmə aldığı və bizə gəlib çatan “Divanü Lüğət-it-Türk” (1998) adlı digər əsəri ilə də türk dillərinin fonetik, qrammatik, leksik və leksikoqrafik quruluşunun öyrənilməsinə zəmin hazırlanmışdır (Демирчизаде 1972). Türkoloji dilçiliyə aid “Codex Cumanicus, Kitâbü’l-idrâk li Lisâni’l-etraq, İbn-i Mühennâ Lugati, Mukaddimetü’l-Edeb” kimi əsərlər isə Qıpçaq, Oğuz, Karluq-Uyğur türk dilləri və dialektləri ilə əlaqədar olaraq yazılmışdır (Caferoğlu 1984:192-193; Hacıeminoğlu 1997: 15-19). *Bu kitablar fonetika, qrammatika bölmələrindən, lüğətlərdən və bəzən də mətnlərdən ibarət olub xaricilərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırlanmışdır.* Həmin kitablarda türk dilləri və dialektlərinin ərəb və fars dillərindən fərqlənən özəllikləri də göstərilmişdir. Belə ki, ayrılıqda türkcə sözlərə, atalar sözlərinə və deyimlərə geniş yer verilmişdir. Həmin əsərlərdə digər nitq hissələrinə aid də məlumatlar verilmiş və onların bəzi qrammatik özəllikləri göstərilmişdir. Ancaq ümumtürk dilinin morfologiyası sözügedən əsərlərdə bütövlükdə ərəb qrammatikası ənənələrinə əsasən

---

¹⁰P. M. Melioranski İbni-Mühənnanın “Türk dili haqqında” adlı əsərinin Oksforddakı (3), Parisdəki (1) və Berlindəki (1) əl yazması nüsxələrini araşdırmışdır. O, həmin mövzu ilə əlaqədar olaraq yazdığı “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” adlı əsərini doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Ancaq P.M.Melioranski haqqında yazdığı əsərin kimə məxsus olduğunu bilməmişdir. Buna görə də, onun bilinməyən ərəb soylu birisinə aid olduğunu güman edərək əsərə “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” adını vermişdir. 1920-ci ildə Kilisli Rüşad əsərin 6-cı nüsxəsinin əl yazmasını İstanbul Dövlət Muzeyinin Kitabxanasında taparaq onun İbni-Mühənnaya aid olduğunu təsbit etmişdir (Малов 1928).

feil//ad//ədat təsnifləndirməsi ilə öyrənilmişdir. Bəzi sintaktik özəlliklər də elə eyni bölmədə izah olunmuşdur (Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî 2000; Kadri: 2002 və s.). Bunlardan Osmanlı türkcəsinə dair ilk olaraq yazılanı Beqramalı Kadrinin “Müeyyisiretü’l-Ulûm” (2002) əsəridir.

1.1.2. XIX-XX yüzillərdə təsviri və tarixi-müqayisəli araşdırmalar

Türkoloji dilçilikdə **Hind-Avropa dilçilik ənənələrinə** görə türk dilləri və dialektlərinə dair əsərlər daha XV yüzildən etibarən yazılmağa başlamışdır. Ancaq həməən əsərlərin sistemli olaraq hazırlanması XIX yüzildən etibarən sürətlənmişdir. XVII-XVIII yüzillərdə dövrün **Hind-Avropa dilləri qaydaları ilə** xarici dillərdə türk dilinə dair yazılan qrammatika kitablarına daha çox təsadüf olunur. Məsələn, 1612-ci ildə türk dilinə dair bir qrammatika kitabını Hieronymus Megiser adında Stuttgartlı bir alman latın dilində yazmışdır. Nitq hissələri həmin kitabda ərəb dilçiliyinə əsasən müəyyənləşdirilən *feil//ad//ədat* təsnifləndirməsi ilə *deyil, isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, ədat, qoşma, bağlayıcı, nida* sistemli struktur-funksional bir kateqoriyalaşdırma ilə öyrənilmişdir. Qrammatika kitabında 220 türk atalar sözü və deyim də verilmişdir (Megiser 1612).

XIX yüzil və XX yüzilin əvvəllərində türk dilləri və dialektlərinə dair Avropada, Osmanlı İmperatorluğunda, Çar Rusiyasında ərəb və latın mənşəli dilçilik məktəbləri ənənələrinə əsasən hazırlanmış müxtəlif araşdırmalar paralel olaraq davam etdirilmişdir. Türk yazılı abidələri oxunmuşdur (КОНОНОВ 1982: 12-108). Renesansdan sonra filologiyada gerçəkləşən yeni dilçilik axınlarının təsiri ilə türk dilləri və dialektlərinə dair rus, fransız və alman dillərində yazılmış irihəcmli lüğətlər, qrammatika kitabları və digər araşdırmalar çoxalmışdır (Radloff 1882; Ашмарин 1903; Deny 1941 və s.).

Sözügədən araşdırma və qrammatika kitablarında fonem və morfemlərin, söz birləşməsi və cümlə quruluşlarının fonetik, morfoloji və sintaktik özəllikləri göstərilmişdir. Ümumtürk dilinin tarixi səciyyəli lüğət tərkibini və danışılan dilin canlı söz varlığını təşkil edən leksemlərin, deyim və atalar sözlərinin leksik-leksikoqrafik təsviri aparılmışdır. Beləliklə, türkologiyada ənənəvi xarakterli dilçilik yönümü formalaşmışdır. Bir başqa ifadə ilə tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik və onun uyğun araşdırma yontəmləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu ilkin yontəmlərin müəyyənləşdirildiyi araşdırmalara aşağıdakı fundamental əsərlər örnək olaraq

göstərilə bilər (Казым-бек 1846; Böhrling 1851; Грамматика Алтайского языка 1869; Radloff 1882; Мелиоранский 1900; Deny 1941 və s.).

1.2. II mərhələ

Klassik dilçilik əhəmələri kontekstində tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi pillələri ilə müəyyənləşən ümumi-müqayisəli (komparativistika) və təsviri-normativ xarakterli filoloji-lingvistik yəntəmlər türkoloji dilçiliyin həmin inkişaf mərhələsində tətbiq olunmuşdur. Ümumi-müqayisəli dilçiliyin türk dillərinə dair tarixi-müqayisəli yönümü və yəntəmləri ilə hər hansı bir türk ədəbi dilinin və ya dialektinin dil özəllikləri türkoloji kontekstdə qədim türk dili və əcdad dillə müqayisədə öyrənilir. Burada yeri gəldikcə digər türk dillərinin dil faktaları da müqayisəyə cəlb olunur. Məsələn, yuxarıda Mirzə Kazımbəyin (1846), Böhrlinqin (1851) və Melioranskinin (1900) adı çəkilən əsərləri tarixi-müqayisəli yönüm və yəntəmlərlə yazılmışdır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yönümü və yəntəmləri ilə isə hər hansı bir türk dili deyil, bütövlükdə türk dilləri və ayrılıqda bir neçə və ya qrup türk dillərinin hər cür dil səviyyələri öyrənilir. Burada əsas məqsəd əcdad dilin rekonstruksiyasının aparılması olur. Bu yönüm və yəntəmlərlə yazılmış əsərlərə ən tipik örnək olaraq isə aşağıda adı çəkilən kitab göstərilə bilər. Bu kitab 6 cilddən ibarət olan “*Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası*” (1984-2006) adlı əsərdən ibarətdir.

Günümüzdə sözügedən araşdırmalar artıq türk dilləri və dialektlərinin çağdaş sinxronik kəsiyində qohum olmayan dillərlə müqayisəli-qarşılaşdırmalı, qohum olan dillərlə isə müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq aparılmaqdadır (Həsənova 2011; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası 2002). Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultaydan keçən müddətdə yuxarıda göstərilən dilçilik yəntəmləri ilə aparılan araşdırmalar XX yüzilin sonlarına qədər intensiv olaraq davam etdirilmişdir. *XX yüzilin 70-ci illərindən başlayaraq ya ümumi türkoloji kontekstdə, ya da sadəcə çağdaş dilçilik axınları yönümlərində türk ədəbi dillərinə dair yeni lingvistik yəntəmlərlə də araşdırmalar aparılmaqdadır.* Daha doğrusu, istər tarixi-müqayisəli, istərsə də müqayisəli tarixi araşdırmalarda bu və ya digər şəkildə dilçiliyin çağdaş yönüm və yəntəmlərindən də istifadə olunmaqdadır (Musayev 2011).

1.2.1. XX yüzil: təsviri-normativ və müqayisəli-tarixi araşdırmalar

Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər ən çox dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil və söz yaradıcılığı; leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya; fonetika, fonologiya və qrammatika

fənlərinin öyrənilməsi əsas yer tutmuşdur. Həmin fənlərə dair aparılan araşdırmalar Birinci Türkoloji Qurultaydan bəri həm ümumi-müqayisəli, həm də təsviri-normativ xarakterli dilçilik yönümləri və uyğun yontəmləri ilə günümüzə qədər də bu və ya digər şəkildə aparılmaqdadır.

Müxtəlif xarici dillərdə türk dillərinin fonetikasına və qrammatikasına dair yazılan bəzi kitablar monoqrafik səciyyəyə daşır və türkoloji dilçilikdə hələ də əsas fundamental elmi mənbələr səviyyəsində qiymətləndirilməkdədir. Sözügedən kitablar əsas etibarilə tarixi-nüqayisəli dilçilik kontekstində klassik səciyyəli təsviri dilçilik metodları ilə yazılmışdır. Bu kitablara dair aşağıdakı əsərlər nümunə olaraq göstərilə bilər (Deny 1941; Дыренкова 1941; Дмитриев 1948; Brockelman 1954; Кононов 1956; Покровская 1964; Тенишев 1976a; 1976b və s.).

Rus dilində və müxtəlif türk dillərində əsas etibarilə müqayisəli-tarixi və təsviri-normativ xarakterli dilçilik yontəmləri ilə türk dillərinin müqayisəli fonetikasına və qrammatikasına dair yazılmış kitablar isə ən çox elmi kollektivlər tərəfindən hazırlanmışdır. Sözügedən elmi işlərə dair hazırlanmış aşağıdakı kitablar diqqəti cəkməkdədir (Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1955; 1956; 1961; 1962; Həzırki zaman Türkmen dili 1962; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına 2002 və s.).

Belə kitablar türkoloji dilçilikdə fərqli müəlliflər tərəfindən də yazılmışdır. Həmin kitablara dair ilk növbədə daha çox milli dillərdə və ya müxtəlif türk ədəbi dillərində yazan dilçilərin əsərləri nümunə olaraq göstərilə bilər.

Bu kontekstdə Əmrənin (1949), Erginin (1972), Banguoğlunun (1998), Karahanın (1995), Qorxmazın (2003); Xıdırovun (1959:113-156), Əzimov və Bəyliyevin (1961); Hüseyinzadə (1972) və Mirzəzadənin (1973) və Sızdıqovanın (1984) əsərlərinin adını cəkmək mümkündür. Tenişevin (1976a; 1976b) və Axmetyanovun (1978;1981;1989) rus dilində yazılan oxşar dilçilik əsərləri də sözügedən qrupda səciyyələndirilə bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, *“Philologiae Turcicae Fundamenta”* (1959), *“SSRİ xalqlarının dilləri. Türk dilləri”* (1966), *“Türk dilləri”* (1998) və *“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasına”* (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) kimi ümumiləşdirici qaynaqlar fərqli elmi heyətlər tərəfindən hazırlanmışdır. Buna baxmayaraq, *“Philologiae Turcicae Fundamenta”* (1959), *“SSRİ xalqlarının dilləri. Türk dilləri”* (1966) və Lars Yoxansonun müəllifliyi və redaktorluğu ilə hazırlanan *“Türk dilləri”* (1998) əsərlərinin hər üçü əsas etibarilə təsviri-

normativ və tarixi-müqayisəli yöntəmlərlə qələmə alınmışdır. “*Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası*” (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) qaynağı isə müqayisəli-tarixi dilçilik yöntəmi yazılmışdır. Birincilərdə türk ədəbi dillərinin hər birinin fonetik, qrammatik, leksik, dialektoloji və s. özəlliklərinə dair linqvistik xarakterli açıqlanmalar, yazılı mətnlərindən örnəklər verilmişdir. İkincilərdə isə bir-biri ilə yaxın və ən yaxın səviyyələrdə qohum olan türk dilləri və dialektlərinin diaxronik inkişafı izlənilməklə pra- və protodil layları müəyyənləşdirilmişdir.

1.2.2. XX yüzilin sonu və XXI yüzil: yeni linqvistik yönümlər və yöntəmlər

Türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik yönümlər və yöntəmlərlə *dəyişim səciyyəli* araşdırmaların aparılması işi XX yüzilin 70-ci illərindən bəri sürətlənmişdir. Bu dilçilik araşdırmalarının ümumi türkoloji kontekstin nəzərə alınmaqla yazılanları əsas etibarilə türk ədəbi dillərinin qrammatikası və semantikasına aiddir. Bununla yanaşı, türk ədəbi dillərinə dair tərcümə və çevirmə və ya bir türk dilindən digərinə ədəbi mətn uyğunlaşdırması nəzəriyyəsi; informasiya texnologiyaları dilçiliyi; sosiolinqvistika və mətn dilçiliyi məsələlərinə də həmin araşdırmalarda bu və ya digər şəkildə toxunulmuşdur (Cavadov 1975; Ахматов 1983; Бердалиев 1989; Nurmanov... 1992; Uzun 1995; Языки мира. Тюркские языки 1997: 160-525; Abdullayev 1999; Uğurlu 2004; Musaoğlu 2003; 2006; 2011; Kazımov 2004: 428-457 və s.).

XX yüzilin 70-ci illərindən bəri türk ədəbi dillərinin ümumi türkoloji kontekstdə öyrənilməsi işi linqvistik olaraq yenidən formalaşmaqdadır. Həmin yönüm həm dilçilikdəki mövcud klassik ənənədən, həm də ən yeni linqvistik təmayüldən fərqlənir. Birincidən yeni linqvistik yöntəmlərin türkoloji dilçilik araşdırmalarında sistemativ olaraq tətbiqi, ikincidən isə həmin araşdırma prosesində türk dilləri və dialektlərinin diaxronik-sinxronik mahiyyətinin bütövlükdə dərk olunması ilə seçilir.

Məlumdur ki, müqayisəli-tarixi və ya tarixi-müqayisəli və təsviri-normativ xarakterli ənənəvi dilçilik araşdırmalarında yeni linqvistik yöntəmlərin tətbiq olunması sistemativ xarakter daşımır. Müasir türk ədəbi dillərinə dair konkret dil hadisələrini və faktlarını sadəcə çağdaş dilçilik axınları kontekstində öyrənən araşdırmalarda isə ümumi türkoloji kontekst çox vaxt unudulur. Məsələn, ümumtürk dilinə dair sabit söz sıralı simmetrik sıra və inversiya, ellipsis və s. özəllikli asimmetrik-sintaktik qavramlaşdırması və uyğun kateqoriyalasdırılması prinsipləri flektiv səciyyəli Hind-Avropa dilləri sintaksisinin sıralanması qaydaları ilə müəyyənləşdirilir (Эргуванлы 1987; Юхансон 1987; Uzun 2000 vb.)

Fikrimizcə, türk ədəbi dillərinə dair indiyə qədər yeni linqvistik yönümlərlə və yontəmlərlə aparılan araşdırmaların məqsədyönlü nəticələrinin ümumiləşdirilməsi bundan sonra türkoloji dilçilikdə əsas iş olmalıdır. *Ənənəvi, yeni və ən yeni araşdırma yönümləri və yontəmləri* sistemə bir bağlılıqla bir-biri ilə birləşdirilməlidir. Bununla da türk ədəbi dillərinin öyrənilməsinə dair konseptual-struktur xarakterli qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma prinsiplərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi işi təmin edilə bilər.

2. Türk dillərinin müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri-linqvistik yontəmlərlə öyrənilməsi

Türkoloji dilçiliyin tarixi və türk dillərinin müqayisəli (**comparative**) öyrənilməsi və ya hər cür müqayisəlilik (**comparativizm**), başqa bir ifadə ilə türk müqayisəli dilçiliyinin yaranması Mahmud Qaşqarlının adı ilə bağlıdır. Türkologiya və türkoloji dilçilik elmi Mahmud Qaşqarlının XI yüzildə qələmə aldığı “Divanü-lügət-it türk” adlı əsəri ilə dünya filologiyasına açılmışdır. “Divanü-lügət-it türk” (1998) əsəri hicrət tarixi ilə 466-cı ildə, yəni 1072-ci ildə (1998:5) yazılmışdır. Əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırlanmışdır. Sözügedən əsərdə türkcə sözlər ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına görə sıralandırılmışdır. Onların mənaları uyğun dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk ləhcələrində işlənən deyim və atalar sözləri və onların yer aldığı dördlüklərlə açıqlanmışdır.

O zamanlar humanitar elmsünəşliqda və ya Ərəb xilafətində bütövlükdə dörd, İraqda isə ayrılıqda iki şəkildə formalaşan dilçilik məktəbi və buna uyğun yontəmi mövcud olmuşdur. Dilçilik elmi də daha çox bu yontəmlərdən biri ilə ədəbi və ya nəfis ərəb dili materialları əsasında, ikincisi ilə isə ərəb dilinin dialektlərinə görə müqayisəli olaraq öyrənilirdi. Mahmud Qaşqarlı da məhz ikinci araşdırma-öyrənilmə metodunu mənimsəmişdir. O, “Divanü-lügət-it türk” adlı əsərini sinxronik olaraq o zamankı türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında müqayisəli-tutuşdurmalı yontəmlə yazmışdır. Buna görə də türkologiyada müqayisəli araşdırma-öyrənilmə metodunun əsasını Mahmud Qaşqarlı qoymuşdur. Müqayisəli dilçiliyin tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi çərçivəli yontəmləri isə bütün parametrlərilə daha sonralar, yəni XIX yüzildən etibarən müəyyənəşmişdir. XI-XVIII yüzillərdə türkologiyada istifadə olunan yontəmlər isə daha çox müqayisəli-tutuşdurmalı və təsviri filoloji-dilçilik metodlarından ibarət olmuşdur.

Türkoloji dilçilikdə müqyisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik araşdırmalarının aparılması və lüğətlərinin tərtib olunması Mahmud Qaşqarlıdan sonra, əgər belə demək mümkündürsə, bir də XIX yüzilin ortalarından etibarən Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yenidən başlanılmışdır.¹¹ Alman əsilli rus türkoloqu Vilhelm Radlov (05. 01. 1837-1918) 1858-ci ildə Rusiyaya gəlmişdir. O, bir il Sankt-Petersburqda qalmış və orada rus dilini öyrəndikdən sonra Barnaula getmişdir. V. Radlov, ilk öncə Sibirdə, Altayda, Orta Asiyada və çarlık Rusiyasının digər bölgələrində yaşayan türk xalqlarının folklorik örnəklərini və müxtəlif danışq materiallarını toplamış və bütövlükdə onların dillərinin canlı danışq şəkillərini öyrənmişdir. O, həmin materiallar əsasında “Türklərin şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri” (1866-1907), “Türk dialektlərinin lüğət təcrübəsi”(1888-1911) və digər çox məşhur əsərlərini isə yaradıcılığının son dövründə yazıb tamamlamışdır (Radloff 1999: 9-18).

Bundan sonra sözügedən türkoloji kontekstdə türk ədəbi dilləri və dialektlərinin müqayisəli və müqayisəli-tarixi yontəmlərlə öyrənilməsi istər Rusiyada, istərsə də Qərbi Avropa ölkələrində getdikcə sürətlənmişdir. Türk dilləri həm bir-biri ilə, həm də qohum olmayan xarici dillərlə müqayisəli olunaraq öyrənilmişdir (Radloff 1882). Araşdırmalarını türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında davam etdirən dilçi-türkoloq P. M. Melioranskinin (1894; 1897) əsərləri ilə isə türkoloji dilçilik XIX yüzilin sonlarında artıq bir elmi istiqamət olaraq formalaşmışdır.

XX yüzildə və ya Sovetlər Birliyi dönəmində isə sözügedən müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik kontekstində təsviri-normativ xarakterli linqvistik araşdırmaların aparılmasında üç əsas elmi-praktik istiqamət müəyənleşmişdir:

-Türk dillərinin müqayisəli-təsviri dialektoloji araşdırmalarının aparılması və atlaslarının hazırlanması;

-Türk dillərinin etimoloji lüğətinin və ya lüğətlərinin tərtib olunması;

-Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının yazılması və türkoloji dilçiliyin əsaslarının müəyənleşdirilməsi.

Türkoloji mərkəzlərdə türk ədəbi dilləri və dialektlərinin hər birinin tarixi, müasir durumu, qrammatikası və dialektoloji özəllikləri konkret olaraq öyrənilmişdir. Bütün bunlar,

---

¹¹ XI-XVIII yüzillərdə türk ədəbi dilləri və dialektlərinə dair ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış qrammatika kitabları, lüğətlər və digər dilçilik əsərləri haqqında yuxarıda qısaca olaraq məlumat verilmişdir. Aşağıda da sözügedən mövzudan yeri gəldikcə uyğun örnəklərlə və linqvistik açıqlamalarla daha geniş bəhs olunacaqdır.

yuxarıda qarşıya qoyulan elmi-praktik məqsədlərə çatmaq üçün, artıq bir yerdə və ya konkret bir araşdırmada elmi-yaradıcı kollektiv tərəfindən nüəyyən bir plan-prospektlə tədqiqata cəlb olunmuşdur (Philologiae Turcicae Fundamenta 1959; Языки народов СССР 1966). Türk ümumi müqayisəli dilçilik elminin əsaslarının müəyyənləşdirilməsi üçün aparılan hazırlıq xarakterli araşdırmalar təxminən 40-50 il davam etdirilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, altayşünaslıq kontekstində türk dillərinin fundamental səciyyəli ilk müqayisəli qrammatika kitabları Sovetlər Birliyindən öncə Qərb ölkələrində yazılmışdır (Räsänen 1949; Poppe 1960). Bu istiqamətdə klassik Qərb və ya alman xarakterli; ingilis, Danimarka, fransız, italyan-macar-fin mərkəzli türkoloji dilçilik məktəbi (Bang 1917a; 1925-1934; Gabain 1974; Brockelman 1954; Räsänen 1957; 1969; Bazın 1980 vb.) məşhur olmuşdur. Həmin məktəbin müasir davamçılarına Türkiyədə bu gün də təsadüf olunur (Bozkurt 2002; Tekin, Ölmez 2003).

Bu elmi-lingvistik kontekstdə sadəcə bir neçə türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin başlanğıcda dialektoloji atlası hazırlanmışdır. Bununla bərabər, Avrasiya türkcələrinin dil coğrafiyasına söykənən önəmli ümumiləşdirici əsərlər də yazılmışdır (Гаджиева 1975; 1979). Sovetlər Birliyində çoxcildli “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”nin (1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003) tərtib olunmasına başlanılmışdır. Avropada və Türkiyədə türk dillərinin təkildə etimoloji lüğətləri yayımlanmışdır (Clouston 1972; Eren 1999). Yuxarıda göstərilən və mahiyyətinə görə XIX yüzilin sonlarından etibarən türkoloji dilçilikdə hədəflənən bir iş olaraq “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”(Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) adlı fundamental əsər artıq tamamlanmışdır. Sözügedən kitabın dördüncü cildində pra- və prototürkdə, yəni əcdad dildə işlənmiş 1000 sözün rekonstruksiyası aparılmışdır. Beşinci cildə türk dillərinin daxili sistemi müqayisəli-tarixi dilçilik yöntəmi ilə bərabər, eyni zamanda dil səviyyələri və vahidlərinin lingvistik dil coğrafiyası müstəvisindəki araşdırmaları kontekstində də həm fonetik, həm də morfoloji özəlliklərinə görə işıqlandırılmışdır. Ümumtürk dilinin lingvistik əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə bağlı olaraq daha Sovetlər Birliyi dönmində başladılan, qədim və yeni türk ədəbi dilləri və dialektlərinin bütünü ehtiva edən təsviri-tarixi və sosiolingvistik səciyyəli dilçilik əsəri də XX yüzili sonunda yayımlanmışdır (Языки мира. Тюркские языки, 1997). Qədim və çağdaş türk dilləri sözügedən əsərdə həm dünya, həm də Ural-Altay dilləri kontekstində, tipoloji-sosiolingvistik özəllikləri ilə sinxronik və diaxronik olaraq təsvir olunmuşdur. Buna görə də həmin kitab ensiklopedik-lingvistik xarakterli bir yayındır.

Bütün bunlara baxmayaraq, türk dillərinə dair dünyanın hər yerində aparılan ənənəvi və yeni dilçilik araşdırmalarının və görülən praktik işlərin arasındakı koordinasiyanın və elmi-lingvistik xronologiyanın türkoloji dilçilikdə bütövlükdə göstərilə və təsbit edilə bildiyini söyləmək hələlik çətinidir. Çünki, indiyə qədər sadəcə dil araşdırmaları və bütövlükdə dilçilik elminin tarixi və müasir inkişafı kontekstində “Türkoloji dilçiliyin tarixi”, “Türkoloji dilçiliyə giriş”, “Türkoloji dilçiliyin əsasları” və qısaca olaraq “Türkoloji dilçilik” kimi əsərlər və ya dərsliklər yazılmamışdır. Və həmin fənlərin əsas və fakultativ dərslər olaraq tədrisi də Türk Cümhuriyyətləri universitetlərində sistemativ olaraq həyata keçirilməmişdir. Hind-Avropa dilləri materialları əsasında yaradılmış metodologiyaları, ümumiyyətlə, ümumi dilçiliyi və çağdaş lingvistik axınları istiqamətləndirəcək nə bir araşdırma, nə də bir açıqlamalı-lingviqistik biblioqrafiya və ya ensiklopediya türkoloji dilçilikdə sözün tam mənasında daha ortaya çıxmamışdır. Sözügedən istiqamətdə görülən işlər isə əsas etibarilə bir neçə təsviri səciyyədəki türkoloji dilçilik lüğətindən və türkoloji dilçiliyin tarixinə dair yazılmış olan xronoloji-başlangıç xarakterli əsərdən (КОНОНОВ 1982; Eren 1998) ibarətdir.

Türkoloji dilçiliyin ümumi tarixi yazılmalıdır. Elə bu tarixə görə də onun elmi əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Həmin elmi əsaslar müəyyənləşdirilərkən indiyə qədər ümumtürk dilinə dair yazılmış bütün fundamental işlərdən qırmızı bir xətt kimi keçən ənənəvi və çağdaş lingvistik axınların bir-birini tamamlayan keçişlərinə görə hərəkət edilməlidir. Buna baxmayaraq, bu gün də türk ədəbi dillərinin çağdaş təlim-tədris yontəmləri və işlənmə normaları sadəcə olaraq ənənəvi dilçilik və ya klassik türkologiyanın qaydalarına görə müəyyənləşdirilməkdədir. Ümumi türkoloji ənənə ilə çağdaş dilçilik axınlarını bir-birinə bağlayan lingvistik bağlar bir çox halda nəzərə alınmamaqdadır.

Türkologiya və ya klassik dilçilik ənənəsi ilə çağdaş lingvistik dəyişmələr arasında sağlam bir sələf-xələf əlaqəsi və fikir mübadiləsinin olduğunu da bu gün söyləmək mümkün deyildir. Sözügedən əlaqə Türk Cümhuriyyətlərində əsas etibarilə “türkologiya-dilçilik” və “türkoloq-dilçi” və ya “türkologiya-xarici dil və dilçilik mənşəli mütəxəssislik qarşılışması” müstəvisində dəyərləndirilməkdədir. Aparılan elmi mübahisələr də sadəcə ayrı-ayrı lingvistik terminlərin və müxtəlif imla qaydalarının müəyyənləşdirilməsinə bağlı olaraq ortaya çıxmaqdadır. Ancaq ümumtürkcə və ya türk dili bütövlükdə çağdaş yazı dilləri, dialektləri və canlı danışmaq şəklləri ilə böyük bir dildir. O, həm ümumi türkoloji xronologiya və klassik dilçilik, həm də çağdaş lingvistik axınlar nəzərə alınaraq öyrənilməlidir.

Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransda sözügedən problemlərin aktuallığı və onların çağdaş linqvistikanın, digər humanitar və dəqiq elmlərin yönümləri ilə çözümlənə bilirliliyi perspektivləri mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, bütövlükdə türkologiyanın və ayrılıqda türkoloji dilçiliyin əsas problemlərinin müəyyənləşdirilməsinə və onların çözümlənməsinə dair konkret təkliflər irəli sürülmüşdür (Musaoğlu 2006).

Bu kontekstdə türk dilləri və dialektlərinə dair yazılan hər cür ədəbi sənəvi dilçilik araşdırmaları tarixinin təsvir olunması və dövrləşdirilməsi yönündə indiyə qədər müqayisəli olaraq aparılan türkoloji işlər ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Bunlardan Krımskinin (1930), Boqoroditskinin (1934; 1953), Sartbayevin (1962), Baskakovun (1969), Nurmaxanovanın (1971) Zeynalovun (1970; 1974; 1975; 1981), Kaydarovun (1985) və Xəlilovun (2006) əsərləri müqayisəli türkoloji dilçiliyin tarixində önəmli yer tutur. Həmin əsərlər ayrılıqda müqayisəli türkoloji dilçiliyin və bütövlükdə türkologiya elminin araşdırılması, öyrənilməsi və tədris olunması baxımından çox önəmlidir.

Ancaq sözügedən klassik müqayisəli əsərlərdə müəyyənləşdirilən elmi-linqvistik yönümlər və yönümlər günümüzdə çağdaş Avrasiya türkcələrində gerçəkləşən yeni inkişaf meyillərinin öyrənilməsində təsirsiz və yetərsiz qalmaqdadır. İndi aparılan monoqrafik araşdırmalarda, yazılan dərs kitablarında və vəsaitlərində çağdaş dilçilik elmində işlənən yeni yönüm və yönümlərdən çox geniş istifadə olunmalıdır. Çünki, hər hansı bir canlı dilin və ya qohum dillərin fonetik, qrammatik, leksik, leksikoqrafik və frazeoloji quruluşuna dair aparılan işlərdə sadəcə konkret dil işarələrinin təsvir edilməsi bu gün artıq qənaətbəxş hesab oluna bilməz.

Sözügedən qohum və ən yaxın qohum dillər və dialektlər dilin dərinədəki və üzdəki quruluşu “fenomenlərinin funksionallığına və semantikliyinə” (Seçdirmə bizimdir-M.M.) və onların dünyanın dil xəritəsi kontekstində aparılan qavramlaşdırılmasına və kateqoriyalaşdırılmasına görə açıqlanmalıdır.

Bu kontekstdə türk dillərinin qrammatikasına dair modern dilçilik yönümləri ilə aparılan araşdırmalara isə bu və ya digər şəkildə 1970-ci illərdən bəri təsadüf olunur. Həmin əsərlərə aşağıdakılar örnək olaraq göstərilə bilər (Ахматов 1983; Новое в зарубежной лингвистике... 1987; Черемисина 1988; Бердалиев 1989; Нурманов 1992; Татарская грамматика 1993; Musayev 1994; Uzun 1995; Abdullayev 1999; Demircan 2003 vb.).

Bir-birinə qohum və ən yaxın qohum türk dillərinin istər tədrisində, istərsə də müqayisəli olaraq öyrənilməsində sözügedən araşdırmalarda irəli sürülən yontəmlərdən də türkoloji dilçilikdə kifayət qədər faydalanıldığını söyləmək daha mümkün deyildir. Və ya onların bütövlükdə faydalanıla bilən bir hala gətirildiyini də. Halbuki türkoloji dilçilikdə informasiya texnologiyaları dövrünün tələblərinə uyğun olaraq lazımi elmi-metodoloji inkişaf meyllərinin və praktik vərdişlərin təmin olunması və müxtəlif türk dillərinə dair həm ayrı-ayrı, həm də hər cür müqayisəli olaraq davam etdirilən araşdırmalarda işlənən modern dilçilik yontəmlərinin ümumtürk dili materialları ilə həyata keçirilə bilər bir hala gətirilməsi Avrasiya türkcələrinin bundan sonra müqayisəli-tutuşdurmali və -təsviri olaraq aparılacaq modern araşdırılmasında faydalı ola bilər.

2.1. Qohum və ən yaxın qohum türk dillərinə dair müqayisəli fonetik, fonoloji, qrammatik, leksikoloji, leksikoqrafik, frazeoloji və mətnlinqvistik araşdırmalar

Türk dillərinin sözügedən bir çox şöbəsi müqayisəli olaraq geniş bir ölçüdə daha XIX yüzilin ortalarından etibarən öyrənilmişdir. Yalnız fonologiya və özəlliklə də ona bağlı olaraq müəyyənləşdirilən fonomorfologiya və ya morfofonologiya bölümü türkoloji dilçilikdə bütün parametrləri ilə hərtərəfli olaraq XX yüzilin son qərinəsindən etibarən öyrənilməyə başlanılmışdır (Закиев 1984: 35-43).

Bu kontekstdə frazeologizmlərin dil-nitq səviyyələrinin müxtəlif türk dilləri materiallarına görə müqayisəli olaraq öyrənilməsi də hələlik başlanğıc və ya nəzəri açıqlanma mərhələsindədir. Türkoloji dilçilikdə frazeologizmlərin həm nəzəri, həm də praktik olaraq ilkin açıqlanma durumunu əks etdirən linqvistik işlərdə çox zaman bu və ya digər bir türk ədəbi dilinin materialları əsas alınmışdır. Məsələn, S. N. Muratovun (1961) monoqrafiyasında başqırd, M. M. Mirzəliyanın (1995) monoqrafiyasında Azərbaycan dili materialları digər türk ədəbi dillərinə dair frazeoloji örnəklərlə müqayisə edilərək öyrənilmişdir. Əhmədovanın (2003) kitabında isə Azərbaycan və Türkiyə türkcələri materiallarına müqayisəli olaraq yer verilmişdir.

M. F. Çernovun bir məqaləsində (1978) frazeologizmlərin “Sovet türkologiyası”nda öyrənilməsindən bəhs edilmişdir. O, “frazeologiya və frazeologizmlər hadisəsi”ni (1982) və “feli idiomatik birləşmələrin frazeoloji təbiəti”ni (1985) çuvaş dili materiallarına əsasən müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. E. A. Umarovun (1970), Z. Q. Uraksinin (1981) və J. M. Quzeevin (1984) məqalələrində türk dilləri frazeologiyasının leksikoqrafik problemlərindən söz

açılmış və türk frazeoloji lüğətlərinin bir çox tərtibi prinsipi örnəklərlə göstərilmişdir. Xertekin (1976) məqəəsində isə türk və monqol dillərində özünü göstərən frazeoloji paralellərdən bəhs olunmuşdur.

Mətn dilçiliyi araşdırmaları türkoloji dilçilikdə indiyə qədər sadəcə inkişaf etmiş qədim (Uzun 1995) və yeni türk ədəbi dillərinə (Закиев 1963), Azərbaycan türkcəsinə (Məmmədov 2001; Novruzova 2002; Kazımov 2004: 428-468 və s.) və onların dil materiallarına görə aparılmışdır.

Bu araşdırmalardan bəziləri Kitabı-Dədə Qorqud dastanları və digər türk folklorik mətnlərinin mətnlinqivistik təhlilinə həsr olunmuşdur (Üstünova 1998; Musaoğlu 2003; 2008a). Yuxarıda göstərilən məqalələrdə və monoqrafik işlərdə ən çox mətn dilçiliyinin ümumi və xüsusi məsələlərindən bəhs edilmişdir.

Sözügedən linqvistik diskursda indiyə qədər söylənilən konkret elmi fikirlərin bir çoxu K. Abdullayevə məxsusdur. O, 1970-ci illərdən başlayaraq mətn dilçiliyinə dair tezislər, məqalələr, proqramlar və kitablar yazmış (Abdullayev 1978; 1980; 1982) və Azərbaycan dili materialları əsasında mətn dilçiliyi anlayışını nəzəri və praktik baxımdan qavramlaşdırmışdır. Sadə və mürəkkəb sintaktik bütövlərin səhədləri, mətnin tərkibini təşkil edən formal və məna kateqoriyaları onun “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (1999: 175-260) adlı dərş vəsaitində konkret olaraq göstərilmişdir. Bütün bunlarla bərabər, istər mürəkkəb sintaktik bütövlərin, istərsə də mikro- və makromətnlərin türk dilləri materialları əsasında müqayisəli-tutuşdurmalı və müqayisəli-tipoloji araşdırılması işi isə türkoloji dilçilikdə yalnız son zamanlarda gündəmə gətirilmişdir. Bu iş M. M. Musayevin “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011) adlı kitabında yerinə yetirilmişdir. Həmin dərş vəsaitində ümumtürk mətninin konseptual-linqvistik mahiyyətindən və konkret olaraq da mətnlinqivistik-sintaktik özəlliklərindən bəhs edilmişdir.

Sözügedən kitabda istər nəslə, istərsə də şeirlə söylənilən və yazılan bədii mətnlərin simmetrik və asimmetrik xarakterli linqvistik oxşarlıqları və fərqlilikləri üzərində ayrıca olaraq durulmuşdur. Həmin oxşarlıqlar və fərqliliklər müxtəlif Azərbaycan-türk ədəbi qaynaqlarından gətirilən bədii mətn örnəkləri ilə müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq gösərilmişdir (Musayev 2011: 269-336).

Türk dillərinə dair ənənəvi müqayisəli-tarixi dilçilik yöntəmi ilə aparılan linqvistik araşdırmalarda fonetik, qrammatik, leksik və lekskoqrafik dil özəllikləri və faktlarının tarixi

inkışafı və onların ilkin yaranış formaları türkoloji dilçilikdə indi artıq diaxronik olaraq tamamilən müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, yuxarıda da göstərildiyi kimi, əcdad dildə, yəni pra- və prototürkdə 1000 dənə türk mənşəli sözün ilkin şəkilləri canlandırılmışdır. Başqa bir ifadə ilə söyləsək, həmin sözlərin leksik rekonstruksiyası aparılmışdır (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков ..., 1997). Məlum olmuşdur ki, əcdad türklər öz aralarında bir-birilə, əsasən, min ədəd söz vasitəsilə ünsiyyət saxlamışdır. Bununla bərabər, müasir türk dillərində də özünü göstərən bir çox oxşar və fərqli dil-nitq paralelləri artıq həm ənənəvi müqayisəli-təsviri, həm də yeni konseptual-lingvistik yontəmlərlə müəyyənləşdirilir. Məsələn, oğuz qrupu türk dilləri semantik-sintaktik quruluşlarının oxşar və fərqli özəllikləri ənənəvi dilçilik metodları ilə (Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası..., 2002), mürəkkəb cümlələrin yeni təsnifatında ortaya çıxan subordinativ, koordinativ və korrelyativ-sintaktik omomodellər və həmin omomodellərə görə müəyyənləşdirilən 23 mənaca növ isə konseptual-lingvistik yontəmlərlə müəyyənləşdirilir (Musayev 2011:75-268).

Türk müqayisəli dilçiliyi XX yüzilin axırlarında ənənəvi müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji metodlarla aparılmış bir çox lingvistik araşdırmalarla (Баскаков 1975; 1979; 1982; 1988; Мамедов 1985) irəli çıxmışdır. Və lingvistik-coğrafi və coğrafi-tarixi dilçilik yontəmlərinin sinkretik olaraq tətbiq olunması ilə (Гаджиева 1975; 1979) yeni keyfiyyət və kəmiyyət məzmunu qazanmışdır. Ümumtürk dilinin əsas fonetik, qrammatik, leksik özəllikləri Ural-Altay dilləri kontekstində (Sinor 1990), aqkülitativ və fərqli sistemlərdəki digər dillərlə müqayisəli-lingvistik müstəvilərdə sinxronik, diaxronik və retrospektiv (Гарипов 1979; Сулейманов 2002) olaraq öyrənilmişdir. Türk dilləri fonemlərinin müxtəlif kombinator səs mövqelərində fonoloji və morfonoloji dəyişmələrinin müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji problemlərinin çözümlənməsi baxımından rəhmətlik Aydın Məmmədovun yuxarıda göstərilən “Türk samitləri. Anlaut və kombinatorika (Türk dillərində samitlərin fonoloji və morfonoloji dəyişmələrinin müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji problemləri)” adlı əsəri isə milli türkoloji dilçiliyimizin tarixində yeni bir orijinal lingvistik araşdırma olaraq diqqəti cəlb etmişdir.

Beləliklə, ümumi müqayisəli dilçilik zəminində, XIX yüzildə meydana çıxan müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli çərçivəli türkoloji dilçilik XX yüzilin axırları və XXI yüzilin əvvəllərində öz inkışafının ən yüksək tarixi zirvəsinə gəlib çatmışdır. Belə ki, çoxcildli “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” kitabı nəhayət Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Ural-Altay Dilləri şöbəsində tamamlanmış və, yuxarıda

göstərilədiyi kimi, Moskvada “Elm Nəşriyyatı” tərəfindən yayımlanmışdır (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006). Türk dillərinin müqayisəli-tarixi leksikoqrafiyası araşdırmaları da sözügedən elmi-tədqiqat müəssisəsində yerinə yetirilən uyğun elmi-lingvistik layihələndirmənin içərisində yer almaqdadır. Müqayisəli-tarixi yəntəmlə hazırlanan “Türk dillərinin etimoloji sözlüyü”nün (Этимологический словарь тюркских языков..., 1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003) tərtib olunması işləri də bu gün yuxarıda sözügedən şöbədə hələ də davam etdirilməkdədir (Sovetlər Birliyi dövründə sözügedən şöbə “Türk-monqol dilləri sektoru” adı ilə adlandırılırdı.).

2.1.1. Fonetika və fonologiya

Aşağıda müqayisəli türkoloji dilçilikdə aparılmış fonetik və fonoloji araşdırmalardan və türk dilləri materialları əsasında yazılmış uyğun elmi və praktiki işlərdən bəhs etmədən öncə, dilçiliyin fonetika və fonologiya şöbəsi haqqında qısaca olaraq bilgi vermək istərdik. Fonem, fonetika və fonologiya anlayışları nə deməkdir? Bunları çox yığcam bir şəkildə xülasə etməyin bir dərs kitabında və ya tədris vəsaitində tələbələr üçün də faydalı olduğunu fikirləşdik.

2.1.1.1. Dilçiliyin fonetika və fonologiya şöbəsi

Fonem (*phōnēma*) yunanca səs deməkdir, dildə morfemlərin, yəni sözlərin və ya şəkilçilərin tərkibində seqment komponent olaraq işlənir, onların mənalı hissələrini seçir və tanıyır. Çünki o, dilin invariant vahididir (ЛЭС 1990: 552). Fonem anlayışı ilə bağlı lingvistik açıqlanmalar dilçilikdə və fonologiyada ayrıca elmi istiqamət və ya konkret bir fənn olaraq ilk dəfə Kazan dilçilik məkətinin nümayəndələrindən biri olan Boduen de Kurtune tərəfindən söylənilmişdir. Ancaq “fonem” termini daha öncə Fransız dilçiliyində alman dilindəki “**sprachlaut**” (dil səsi) sözünə uyğun olaraq işlənilmişdir. Fonetika (*phōnētikós*) sözü də yunan dilindən alınmışdır və o da səs deməkdir. Fonetika dilçiliyin, başqa şöbələrindən fərqli olaraq, dilin səs quruluşunu öyrənən bir bölmüdür. O, yalnız dilin funksiyasını deyil, araşdırma obyektini də maddi olaraq öyrənir: *danışq orqanlarının işlənilməsi, səs vahidlərinin akustik olaraq səciyyələndirilməsi və dilin danışanlar tərəfindən dərk olunması*.

Beləliklə, müasir fonetikada səs sisteminin yuxarıda göstərilən dörd yönü təsbit edilmişdir. Bunlar da əslində ünsiyyət-danışq modelinin komponentləri ilə birə-bir üst-üstə düşür. Yuxarıda göstərilənlərlə aşağıdakıları müqayisə edin.

1. Ünsiyyətin linqvistik-funksional əsası;
2. Ünsiyyətin artikulyasiyası və ya səsin məxrəci;
3. Ünsiyyətin akustik əsası;
4. Ünsiyyətin dərk etmə və ya idraki əsası (Veyselli 2008: 92).

Fonetika dilin dərk edilməsi və təşəkkülünə aid olan anatomiya, fiziologiya və akustika kimi birbaşa linqvistik mahiyyət daşımayan digər fənlərlə də bağlıdır. Məhz bu baxımdan fonetika, dilçiliyin digər şöbələrindən fərqlənir və dilçilik elmində qrammatikanın sərhədləri xaricində də işıqlandırılır. Fonetikanın dilçilik şöbələri içərisindəki yeri türkologiyanın Türkiyə məktəbi ilə digər Türk Cümhuriyyətləri və Toppluluqlarınadakı türkoloji dilçilik ənənəsində də fərqli şəkillərdə izah olunur:

1. Türkologiyanın Türkiyə məktəbində fonetika bəhsi qrammatikanın içərisində öyrənilir;
2. Digər Türk Cümhuriyyətləri və Toppluluqlarında isə fonetika qrammatikadan ayrı bir bölüm olaraq öyrənilir.

“*Fonologiya*” yunan dilindən alınmış bir sözdür: *-phōnē* “səs”, *-logos* “söz, oxuma, öyrənmə, elm, təlim” deməkdir. “Fonologiya” dilin səs quruluşunun funksional və struktural qaydalarını incələyən linqvistik bir bölümdür. Bununla da “fonologiya” bir semiotik fənn sahəsi olaraq əsl “fonetika”dan fərqlənir. Çünki, fonetikada əsasən dilin fiziki və akustik artikulyasiya tərəfləri öyrənilir. Sözügedən fənlərin bir-birilə daxili bağlılığı, yəni “fonetika” ilə “fonologiya”nın birlikdə öyrənilməsi isə, hər şeydən öncə, onların terminoloji ifadəsi ilə şərtlənir. Bir çox halda “fonologiya”nı “funksiional fonetika” (A. Martine) adı ilə də adlandırırlar və ya bəzən “fonetika” termini “fonologiya” sahəsini də ehtiva edən qavram və məzmunu ifadə edir, yəni, bunların arasında qəti bir fəqlilik yoxdur. Buna baxmayaraq, “fonologiya” da dilçiliyin digər bölümləri (qrammatika: morfologiya, sintaksis) kimi, dil sistemində müəyyən bir təbəqəni ifadə edir (ЛЭС 1990: 555). Beləliklə, “fonologiya” dilin səs komponentlərinin eyniliklərini və fərqlilikərini öyrənir. “Fonologiya elmi XX yüzilin 20-30-cu illərindən “diaxronik fonologiya” olaraq da bilinir.

2.1.1.2. Müqayisəli türkoloji dilçilikdə fonetika və fonologiyaya dair araşdırmalar

Müqayisəli türkoloji dilçilikdə istər fonetika və onun bir bölməsi olan fonologiya, istərsə də digər dil səviyyələrinin ümumi müqayisəli-tarixi dilçilik yöntəmi ilə öyrənilməsinə, yuxarıda da göstərilədiyi kimi, XIX yüzildə ilk öncə aşağıdakı şəkildə başlanılmışdır. Əvvəlcə konkret bir

türk dili və bir türk dili qrupunu və ya bölgəsini təşkil edən türk dilləri həm sinxronik, həm də diaxronik olaraq nisbətən tarixi-müqayisəli, daha geniş bir ölçüdə isə təsviri-linqvistik yöntəmlərlə öyrənilmişdir. Məsələn, Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) adlı kitabında Osmanlı türkcəsi digər yaxın türk dilləri ilə qismən tarixi-müqayisəli, daha çox isə təsviri-linqvistik yöntəmlə araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. O. Bötlinqkin “Yakut dili haqqında” (1851) adlı əsərində yaxın və ən yaxın qohum türk dillərinin və qohum olmayan digər bölgə dilləri materiallarının da araşdırılmaya cəlb olunması ilə tarixi-müqayisəli yöntəmin daha geniş bir ölçüdə tətbiq olunduğu müşahidə olunur. N. F. Katanovun “Digər türk mənşəli dillərlə əsas qohumluq əlaqələrinin göstərilməsilə Uryanxay (xakas) dilinin araşdırma təcrübəsi” (1903) adlı əsərində də xakas dili həm tarixi-müqayisəli, həm də təsviri-linqvistik üsulla öyrənilmişdir. V. Radlovun “Şimal türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I. Şimal türk dillərinin müqayisəli fonetikasi” (1882) adlı əsərində isə Sibirdəki türk dillərinin fonetik quruluşu artıq qrup və ya bölgə türk dillərinin ayrıca bir dil-nitq səviyyəsi olaraq araşdırılmışdır. Bu baxımdan həmin əsər ayrılıqda qrup, bütövlükdə isə bütün türk dillərinin müqayisəli-tarixi araşdırılmasının bir ilkin başlanğıc mərhələsi olaraq dəyərləndirilə bilər.

Ümumi müqayisəli türkoloji dilçiliyin öncə müqayisəli-tarixi, sonra isə tarixi-müqayisəli çərçivəli yöntəmlərinə və həmin yöntəmlərlə aparılan linqvistik araşdırmalara dair daha geniş bilgi və linqvistik açıqlanmalar təfərrüatlı olaraq aşağıda yer alacaqdır. Həmin bilgi və açıqlanmalar konkret ümumtürk dili örnəklərinin öyrənilməyi linqvistik araşdırmalara dayanılaraq veriləcəkdir.

XX yüzildə türk dillərinin fonetikasına və fonologiyasına dair araşdırmalar bir öncəki dönmədəkilərdən fərqli olaraq həm ümumtürkoloji və türkoloji dilçilik, həm də altayşünaslıq və ümumi dilçilik zəminlərində, daha geniş bir filoloji-linqvistik miqyasda aparılmışdır. Başlanğıcda bir türk dilinin digər türk dilləri ilə və iki və ya daha çox türk dilinin bir-birilə və qohum olmayan dillərlə də ümumi müqayisəli kontekstdə öyrənilməsi diqqəti çəkir. XIX yüzildə və XX yüzilin əvvəllərində türkoloji dilçilik sahəsində aparılmış olan elmi-monoqrafik və publisistik-kütləvi səciyyəli yazılarda *türk dilləri və ya ümumtürk dili* ya “Tatar dili”, ya “Tatar-türk, türk-tatar dili”, çox zaman da “türk dili” adı ilə adlandırılmışdır.¹² Belə bir vəziyyət həmin vaxtlarda ümumtürk

---

¹² IX yüzildən etibarən Çinin şimalındakı müxtəlif mənşəli bütün köçəri tayfalar, özəlliklə də müxtəlif türk ləhcələrində danışan xalqlar çin tarixçiləri, Avropalılar və ruslar tərəfindən öncə “Tatar”, sonra isə “Türk” adları ilə adlandırılmışdır. “Tatar” adının Avrasiya coğrafiyasında bir “etnonim” olaraq getdikcə yaygınlaşmasını bir tərəfdən də XIII-XIV yüzillərdə baş verən işğalçı Monqol-Tatar hərəkəti şərtləndirmişdir. Çünki o zaman monqollar da

dilinin fonetikasına dair yazılmış əsərlərdə də bir istisna təşkil etmir. Məsələn, F. E. Korşun “Türk dilində “Baldak” sözü və saiflərin uzanması” (1909), V. Y. Vladimirtsovun və N. N. Poppenin “Monqol-türk əcdad dildə vokalizmə dair” (1924), V. B. Boqoroditskinin “Tatar dilçiliyinə giriş” (1934: 5-18) adlı əsərlərinin adlarında sözügedən xüsus müşahidə olunur.

Sonuncu əsər türkoloji dilçiliyin tarixində böyük önəmə sahibdir. Həmin əsərdə türk dillərinin fonetik quruluşu ilk dəfə olaraq eksperimental üsulla, yəni müxtəlif fonetik cihazlar vasitəsilə öyrənilməyə başlanılmışdır. Bununla da türk dilləri səs sisteminin laboratoriyada müxtəlif səs ölçümü cihazları ilə eksperimental olaraq öyrənilməsinin yolu açılmışdır. Bundan sonra türk dilləri fonetik quruluşunun, fonetik və fonoloji səs sisteminin eksperimental üsulla öyrənilməsi dilçilikdə geniş vüsət almışdır. Beləliklə, türk dillərinin səs quruluşu həm digər yaxın və uzaq qohum dillərlə (Байчуря 1962), həm də qohum olmayan dillərlə (Veyselli 2008) müqayisəli-kontrastiv aspektdə eksperimental olaraq da öyrənilmişdir.

XX yüzilin 40-cı illərindən etibarən türk dillərinin fonetik-fonoloji səs quruluşuna və kombinator fonem dəyişmələrinə dair müqayisəli-tarixi və təsviri-linqvistik yönəmlərlə aparılan araşdırmaları dillərin və konkret dil materiallarının seçiminə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrup araşdırmalarda yenə də hər hansı konkret bir türk dilinin fonetik quruluşu əsas alınır. Ancaq həmin dilin və çox zaman da onun dialektlərinin fonetik sistemi ümumtürkoloji aspektdə digər türk dillərindəki uyğun yeni və qədim dil faktlarının da fonetik araşdırılmaya cəlb olunması ilə müqayisəli-tarixi yönəmlə işıqlandırılır. Araşdırmanın müqayisəli-tarixi yönəmlə aparıldığı çox zaman əsərin adında konkret olaraq göstərilir. Məsələn, C. Q. Kiekbayevin “Başqırd dilinin fonetikasi. Təsviri və müqayisəli-tarixi araşdırma təcrübəsi” (1959) və Ş. X. Akbayevin

---

“Tatar” adı ilə adlandırılırdı. Digər tərəfdən isə XVI-XIX yüzillərdə baş verən böyük rus-türk qarşılıqlılaşması və yüzillik müharibələri türkləri böyük Osmanlı İmperatorluğunun qurucu komponenti olaraq da Avrasiya coğrafiyasında bir lider durumuna gətirmişdi. Bunun nəticəsində Avrasiya coğrafiyasında yaşayan türk xalqları həmin zamanlardan etibarən çox təbii olaraq həm də “Türk” adı və ya etnonimi ilə adlandırılmışdır. Beləliklə, “Türk-tatar, tatar-türk” və həmin vaxtlarda bunlara paralel olaraq bir də “Turki” şəklində ifadə olunan “türk-türklük-türk dünyası” qavramı”nın ümumi bir adlandırılması və ya konkret olaraq qavramlaşdırılması ortaya çıxmışdır. Daha sonralar həmin qavram daha bitərəf bir sözlə və ya sözlərlə ifadə olunmuşdur. Xalq və ya millət adı anlamında: **тюрк и тюрки** ‘türk və türklər’. Onların dili anlamında isə: ingiliscə **turkic**, rusca **тюркский язык** ‘türkcə, türk dili, ümumtürk dili’ və s.’ (Zakiyev 2002: 280). “Türk” etnonimi bu gün də Türkiyə və Türkmənistan cümhuriyyətlərinin həm ölkə-dövlət olaraq adlarında, həm də xalq və millət olaraq dillərinin adlandırılmalarında mühafizə olunmaqdadır. Ən çox XIX yüzildə və XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan türkcəsində, eləcə də Mirzə Kazım bəyin yuxarıda göstərilən əsərinin adında da işlədilan “Türk-tatar təbiri” isə həmin qavram-adlandırma ifadəsinin çox bariz bir nümunəsidir. Əslində Mirzə Kazım bəyin əsərinin tam adı da belədir: “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikasi. Azərbaycan ləhcəsi ilə.”

“Qaraçay-balkar dilinin dialektlərinin fonetikasi: müqayisəli-tarixi araşdırma təcrübəsi” (1963) adlı əsərləri və həmin əsərlərin adları buna bariz nümunə olaraq göstərilə bilər.

V. Hatiboğlunun “Türk Kelimelerinin Önsesleri” (1962) adlı Türkiyə türkcəsində yazdığı əsərində isə türkoloji dilçilikdə çox mübahisəli olan bir fonetik hadisə işıqlandırılmışdır. Daha doğrusu, söz başında, yəni anlautda fonemlərin işlənməsi, bir-birilə dəyişməsi, onların tarixi inkişafı, düşməsi, artırılması və s. məsələsi araşdırılmaya türk dillərindən gətirilən konkret dil örnəkləri ilə cəlb olunmuşdur. Burada nəzərdə tutulan və araşdırılan dil isə hər hansı konkret bir türk dili deyil, bütövlükdə türkcədir, yəni ümumtürk dilidir.

Sözgedən dövərdə türk dillərinin müasir fonetik quruluşuna və ümumi səs sistemində dair əsasən müqayisəli-tarixi və təsviri-lingvistik yontəmlərlə qələmə alınan lingvistik araşdırmalarda ən azı iki türk dilinin materialı konkret olaraq müqayisəli-tutuşdurmalı araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Q. K. Vernerin “Tuva və tofalar dillərində fərinqalizasiyanın mənşəyi problemi” (1972) və R. Q. Axmetyanovun “Tatar və Çuvaş dillərinin müqayisəli öyrənilməsi. Fonetika və Leksika” (1978) adlı əsərlərində bir-birilə eyni lingvistik coğrafiyada, ancaq fərqli yarımqruplarda yer alan türk dillərinin fonetik səs sistemi öyrənilmişdir.

Sözgedən dövərdə işıq üzə çıxən digər fonetik araşdırmalarda və monoqrafiyalarda isə ümumtürk dilinin fonetik quruluşu və ya səs sistemi əsas etibarilə müxtəlif türk dillərindən gətirilən konkret dil örnəklərinə dayanılaraq öyrənilmişdir. Burada həm sinxronik (Emre 1949; Мельников 1962), həm də diaxronik olaraq aparılan araşdırmalara təsadüf edilir. Diaxronik səciyyəli araşdırmaların böyük bir qisminin (Räsänen 1949; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1955; Бишев 1963 və s.) bu və ya digər şəkildə müqayisəli-tarixi yontəmlə aparıldığını söyləmək mümkündür.

Beləliklə, XX yüzilin sonuna doğru müqayisəli türkoloji dilçilikdə tarixi-müqayisəli, lingvistik-coğrafi və lingvistik-tipoloji dilçilik yontəmlərinin də müəyyən ölçülərdə zəngin dil materiallarına tətbiq olunması ilə ümumtürk dilinin bir çox fonetik-fonoloji probleminə açıqlıq gətirilmişdir. Həmin fonetik-fonoloji səciyyəli problemlərə, hər şeydən öncə, aşağıda göstərilənlər aid edilə bilər:

–Türk dillərində saitlərin və samitlərin sinxronik və diaxronik olaraq oxşar və fərqli səs məxrəclərində işlənməsi, onların sayı, qrafiki, transkripsiyası və transliterasiyasının ifadə şəkilləri;

–Söz əvvəlində (anlautda) və ortasında (inlautda) kar və cingiltili samit-fonem dəyişmələri, onların fonetik və fonoloji qanunauyğunluqlarının sinxronik və diaxronik olaraq müəyyənləşdirilməsi;

–Fonetik qanunlar və hadisələrin sinxronik və diaxronik səciyyəli dil materiallarına dayanaraq bir-birindən fərqləndirilməsi, bunula da onların hamısının müəyyən bir tarixi özəlliyə sahib olduğunun konkret dil faktları ilə göstərilməsi;

–Saitlərin ilkin və sonrakı uzanma hadisəsi, bunun və bəzi digər fonetik hadisələrin, o cümlədən diftonqların türk dillərində işlənilməsinin qohum olmayan xarici dillərin təsirlərinə də bağlanılması meylləri;

–Əcdad dildə və ya pra- və -prototürkdə neçə, hansı sayda və nə qədər sait səs-fonemin işlənilməsinə bağlı olaraq onların səkkiz, doqquz, on iki və ya səkkiz qısa, səkkiz də uzun saitdən ibarət olduğunun iddia edilməsi;

–Əcdad dildə və ya pra- və -prototürkdə neçə və nə qədər samit səs-fonemin işlənilməsinə bağlı olaraq onların birinci tarixi mərhələdə 11-12, ikinci tarixi mərhələdə isə 17-18 sayılarında işlənilməsinin iddia olunması və s.

Yuxarıda göstərilən problemlərin çözümlənməsinə açıqlıq gətirən, özəlliklə də əcdad dildə və ya pra- və prototürkdə fonemlərin ilkin arxetipik şəkillərini canlandıran fundamental əsərlər də XX yüzilin 70-ci illərindən sonra meydana çıxmışdır. Sözügedən əsərlərin yazılmasında müqayisəli-tarixi və ya sırf müqayisəli çərçivəli türkoloji dilçilik yöntəmi artıq sözün tam mənasında həyata keçirilmişdir.

Həmin əsərlər A. M Şerbakın “Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi” (1971) və keçmiş Sovetlər Birliyi Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Türk-Monqol dilləri sektorunda yaradıcı müəllif heyəti tərəfindən kollektiv olaraq hazırlanan “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasi. Fonetika” (1984) kitablarından ibarətdir.

A. M. Şerbakın sözügedən monoqrafik əsərində türk dillərinin sait və samit kəmiyyətli fonemlərinin əsas fonetik-fonoloji əlamətlərinin və artikulyasiyon-tələffüz özəlliklərinin geniş müqayisəli-lingvistik təsviri verilmişdir. Sözügedən əsərdə əcdad dilin funksional və fonoloji sistemi bütövlükdə canlandırılmış, çox zəngin və konkret dil faktlarına söykənilərək pra- və prototürk fonemlərinin fonetik təşəkkülü təsvir olunmuşdur. Bununla bərabər, kitabın “İlkin uzun saitlərin mənşəyi” və “Türk saitlərinin inkişafı” kimi xüsusi bölmələrində prototürk fonetik

sistemi Ural-Altay dilləri xaricində ayrıca bir müqayisəli-tipoloji kontekst olaraq cananlandırılmış və bununla bağlı problemlərə toxunulmuşdur.

Çox seçkin və dönəmin məşhur türkoloqlarından ibarət yaradıcı müəlliflər heyəti tərəfindən hazırlanan “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Fonetika” (1984) kitabı “Giriş”(E. R. Tenişev) və dörd fəsildən ibarətdir:

- I fəsil: saitlər (L. S. Levitskaya, L. A. Pokrovskaya, A. A. Yuldaşev);
- II fəsil: samitlər (N. Z. Qadjieva, E. R. Tenişev, K. M. Musayev, N. A. Baskakov);
- III fəsil: vurğu (V. D. Arakin);
- IV fəsil: fonomorfologiya (N. A. Baskakov, A.A. Kovşova).

Bu kitabda əcdad dil türkcənin və ya pra- və prototürkün fonetik quruluşunun rekonstruksiyası aparılmışdır. Bununla bərabər, sözügedən kitabda türkcənin fonetik quruluşunun təşəkkülü qədim və yeni türk dilləri və dialektlərinin materiallarına görə təfərrüatlı olaraq öyrənilmişdir. Beləliklə, istər pratürkdə, istərsə də prototürkdə kar samitlərin başlanğıcda çox intensiv olaraq işləndiyi, ancaq türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində isə cingiltiləşmənin getdikcə yaygınlaşdığı göstərilmişdir.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində sözün başında *b* fonemi dilin tarixi inkişafı əsnasında ortaya çıxır. Sözün ortasında isə cingiltili, novlu *g*, *ğ* (*Ġ*), *z* fonemləri təşəkkül tapır. Belə örnəklər türk dillərində sözügedən fonetik hadisənin bariz göstəriciləri olaraq qiymətləndirilə bilər.

2.1.2. Morfologiya

Müqayisəli türkoloji dilçilikdə türk dillərinin morfologiyasına dair yazılmış olan fundamental araşdırmaların təhlilinə keçmədən öncə, aşağıda “morfem” və “morfologiya” terminlərinin linqvistik olaraq nəyi ifadə etdiyi üzərində durulmuşdur. Bunlara bağlı olaraq da tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi, tarixi-tipoloji və təsviri dilçilik yöntəmlərinin bildirdiyi qavrayış və məzmununa dair qısa məlumat da verilmişdir.

2.1.2.1. “Morfem” və “morfologiya” terminləri haqqında

“**Morfem**” sözü yunan dilindən alınmış bir kəlmə olub, lüğəvi mənası “*morphé*” ‘forma, şəkil’ deməkdir. Morfem dilin əsas vahidlərindən biridir. O, çox vaxt dilin ən kiçik işarəsi kimi də təsbit edilir. Sözügedən dil vahidi müəyyən bir qavrayışı ifadə etməkdə və yer

aldığı “Morfologiya” fənni içərisində isə daha kiçik vahidlərə bölünməkdədir (JİƏC 1990: 312). Türk dillərində morfemlər leksik-funksional olaraq, əsasən, iki qismə bölünür:

1. Anlamlı və ya əsas morfemlər;
2. Köməkçi və ya asılı morfemlər.

Birincilərə kök və gövdə (kök və şəkilçidən ibarət olan düzəltmə söz) morfemlər daxildir. İkincilərə isə əsas etibarilə şəkilçilər daxil edilir. Təbii ki, belə bir təsnifləndirmə şərti olaraq qəbul edilməkdədir. Belə ki, köməkçi və ya asılı morfemlər yalnız şəkilçilərdən ibarət deyildir. Yəni, köməkçi nitq hissələri, özəlliklə də ədatlar bütövlükdə köməkçi və ya asılı morfemlər olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Şəkilçi morfemlər leksik-qrammatik funksiyalarına görə üç hissəyə bölünür:

–Sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər: isimdən isim, feildən isim, isimdən feil və s. düzəldən şəkilçilər;

–Sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər: isimlərdə hal, feillərdə zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri;

–Formadüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər: felin növ, feli sifət, feli bağlama və s. qrammatik kateqoriyalarını formalaşdıran şəkilçilər (Musaoğlu 2002: 230-258; 2008b; 2008c).

Sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilər kəlmə köklərinə və gövdələrinə artırılaraq sözün şəklini və ya formasını əmələ gətirir. Hər hansı bir qrammatik formada müəyyənləşdirilən sözlər isə cümlənin konkret bir üzvü kimi meydana çıxır. İsimlərdə “cəm və hal”, feillərdə isə “şəxs, zaman və şəkil” formaları qrammatik kateqoriyalar olaraq müəyyənləşdirilir. Sözün leksik-qrammatik şəkillənməsində isə gövdənin şekli və mənası qrammatik planda dəyişir. Və ortaya çıxan yeni gövdə leksik deyil, daha çox qrammatik bir mənanı ifadə edir.

Beləliklə, qrammatik gövdə və ya şəkil quruluşuna aşağıdakı kateqoriyalar mübahisəsiz olaraq daxil edilə bilər:

–İsimlərdə: mənsubiyyət kateqoriyası;

–Sifətlərdə: müqayisə və kiçiltmə dərəcələri kateqoriyaları (alman dilində: komparativ, Osmanlı türkcəsində: derecei-itfal);

– Feillərdə: felin növ, məsdər, feli-sifət və feli bağlama kateqoriyaları. Sözdüzəltmə prosesində isə şəkilçilər kökə və gövdəyə artırılaraq yeni sözlər düzəldir.

“Morfologiya” sözü də, yuxarıda göstəriləyi kimi, yunanca bir kəlmə olub, *morphē*, ‘şəkil’, *logos* ‘söz, oxuma, öyrənmə, elm, təlim’ deməkdir. “Morfologiya” bir dilçilik fənni olmaq etibarilə, əsasən, aşağıda göstərilən elmi, praktik və linqvistik istiqamətləri ehtiva edir:

1. Dildə söz şəklinin qavrayışını və quruluşunu təmin edən mexanizmlər sistemini;
2. Qrammatikanın sözügedən sistemin qaydalarını və inkişafını öyrənən bir bölümünü.

2.1.2.2. Təsviri, tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji dilçilik yəntəmləri haqqında

Türk dillərinin morfologiyasına və digər dil səviyyələrinə dair yazılmış olan bütün müqayisəli araşdırmalar və müqayisəli olmayan müxtəlif səciyyəli linqvistik-praktik işlər elmi-metodik baxımdan əsas etibarilə dörd hissəyə bölünə bilər:

Birinci. Bu qrupda yer alanlar konkret olaraq ayrı-ayrı türk dillərinin və dialektlərinin morfologiyasına dair aparılmış olan sinxronik xarakterli elmi-praktik işlərdən ibarətdir. Muharrem Erginin çağdaş Türkiyə türkcəsi (1972), Muxtar Hüseynzadənin çağdaş Azərbaycan türkcəsi (1972) və yaradıcı müəllif heyyyətinin yazdığı çağdaş “Türkmən dilinin qrammatikası” (2000) kimi kitablar məhz həmin bölgədə yer almaqdadır. Bu və müasir türk dillərinə dair yazılmış olan bunun kimi digər əsərlər sözügedən ədəbi dillərin təsviri qrammatika kitablarından ibarətdir. Göstərilən tip işlərdə türk ədəbi dillərinin morfologiyası digər qohum olan və olmayan dillərlə müqayisəli deyil, təsviri dilçilik metodu ilə öyrənilir.

İkinci. Türkoloji dilçilikdə hər hansı bir türk dilinin ayrılıqda tarixi qrammatikası və ya morfologiyası və bütövlükdə tarixi səpgidə sinxronik, diaxronik və dialektoloji dil özəlliklərinin digər türk dilləri materialları ilə müqayisəli aspektdə öyrənilməsi işi isə tarixi-müqayisəli yəntəmlə yerinə yetirilmişdir. Məsələn, Levitskayanın “Çuvaş dilinin tarixi morfologiyası” (1976); H. X. Максютванın “Başqırd dilinin şərq dialektinin tarixi-müqayisəli metodla öyrənilməsi” (1976) və В. И. Рассадинин “Tofalar dilinin morfologiyasının müqayisəli öyrənilməsi” (1978) kimi yazdığı əsərlər həmin dilçilik yəntəmi ilə hazırlanmışdır.

Türkoloji dilçiliyin və ya bütövlükdə türkologiyanın Türkiyə məktəbində isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, türk dili bütün ləhcələri və ya dialektləri ilə bir bütün dil olaraq öyrənilir. Bu dilin tarixinə aid yazılmış hər hansı bir əsərdə də türk ədəbi dilləri və “tarixi ləhcə”ləri tarixi dil səviyyələrinin müxtəlif inkişaf meylləri ilə müqayisəli araşdırmaya cəlb olunur. Bu baxımdan həmin əsərlər də təbii olaraq tarixi-müqayisəli səciyyəyə daşır. Bu cür dilçilik işlərinin adı da elə

“Türk dili” adı ilə adlandırılır. Məsələn, Əhməd Cəfəroğlunun “Türk Dili Tarihi” (1984) və Əhməd Bican Ərcilasunun “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi” (2004) adlı əsərləri də tarixi-müqayisəli dilçilik yöntəmilə yazılmışdır. Əhməd Bican Ərcilasunun kitabında türk dilinin dünya dilləri arasındakı yeri göstərilmiş, ən qədim türk dastnlarının və göy türk, orxon-yenisey abidələrinin dili, özəlliklə də morfoloji özəllikləri ilə hərtərəfli öyrənilmişdir. Həmin əsərdə bulqar, uyğur, oğuz, qıpçaq, karluk türklərindən və Qarxanlılardan qalan ədəbi mətnlərin dili Qərb və Şərq türkcələri olaraq oxşar və fərqli fonetik, morfoloji və leksik özəlliklərinə görə örnəkləri ilə təhlil edilmişdir.

Üçüncü. Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi başlanğıcdan etibarən, hər şeydən öncə, bir “tarixilik prinsipinin” tətbiq olunması zəruriyyətini meydana çıxartmışdır. Hər hansı bir konkret türk ədəbi dilinin, dialektinin və bütövlükdə ümumtürk dilinin tarixi morfolojiyası və ya digər dil səviyyələrinin tarixi aspektdə öyrənilməsi onun digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli olaraq araşdırılmasını da gündəmə gətirmişdir. Türkologiyanın və onun bir qolu olan türkoloji dilçiliyin ilk inkişaf mərhələlərində türk dilləri və dialektlərinə aid yazılan əsərlərdə ən çox təsviri və tarixi-müqayisəli dilçilik metodlarının tətbiq olunduğu müşahidə olunur. XX yüzilin sonlarına doğru isə istər tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi, istərsə də təsviri dilçilik yöntəmləri ilə bərabər, bir də tarixi-tipoloji dilçilik metodunun tətbiqi gündəmə gəlmişdir.

Tarixi-müqayisəli və təsviri dilçilik metodları ilə türk dilləri və dialektlərinə dair yazılmış fundamental əsərlər haqqında sözügedən fəsilin sonrakı bölmələrində daha geniş və ətraflı bəhs olunacaqdır.

N. A. Baskakakovun “Türk dillərinin quruluşunun tarixi-tipoloji xarakteristikası: söz birləşməsi və cümlə” (1975), “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfolojiyası: sözün quruluşu və aqqlütinasiyanın mexanizmi” (1979), “Türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyası” (1988) olaraq adlandırılan kitabları tarixi-tipoloji dilçilik metodunun tətbiqi ilə meydana çıxmışdır. Aydın Məmmədovun “Türk samitləri. Anlaut və kombinatorika: türk dillərində samitlərin fonoloji və morfonoloji dəyişmələrinin müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji problemləri” (1985) adlı əsərində isə həm müqayisəli-tarixi, həm də tarixi-tipoloji dilçilik yöntəmindən istifadə olunmuşdur. Sözügedən əsərlərdə çağdaş türk dillərinin materialları tək-cə bir-birilə, qədim və ən qədim əcdad türk dili örnəkləri ilə müqayisə edilməmişdir. Həmin materiallar həm Ural-Altay dillərinin, həm də ümumtürk dili ilə qonşu olmuş diri və hətta ölü dillərin materialları ilə müqayisə olunmuşdur. Beləliklə, ümumtürk dilinin tarixdə sadəcə Ural-Altay dilləri ilə deyil, Yaxın Şərqi xət, hitit

kimi ölü dillərlə olan dil təmasları da göstərilmişdir. Və həmin təmaslar nəticəsində yaranmış olan fonetik, fonoloji və leksik dil paralelləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dördüncü. Türkoloji dilçilikdə və bütövlükdə türkologiyada tarixi-müqayisəli dilçilik və müqayisəli-tarixi dilçilik təbirləri çox zaman eynimənalı sinonim ifadələr və ya dilçilik yöntəmləri olaraq başa düşülməkdədir. Əlbəttə, bunların hər ikisi bir-birinə geneoloji baxımdan qohum olan dillərin tarixi inkişaf təmayüllərinin müəyyənləşdirilməsi və ilkin əcdad dil səviyyələrinin rekonstruksiyasının aparılması üçün istifadə edilən dilçilik yöntəmləridir. Ancaq bəzi dilçilər türk dillərinə bütövlükdə həsr etdikləri əsərlərinin adlarında və ya mövzularının məzmun və ifadə planlarının adlandırılmasında belə heç sözügedən təmin-birləşmələrdən ayırı-ayrılıqda istifadə etməmişdir. Məsələn, məşhur dilçi-türkoloq A. M. Şerbak¹³ türk dillərinin müqayisəli olaraq öyrənilməsinə həsr etdiyi əsərlərində bir dilçilik termini olaraq çox zaman sadəcə “müqayisəli” sözündən istifadə etmişdir.

Beləliklə, türkoloji dilçilik zəminində “tarixi-tipoloji” və “müqayisəli-tarixi” dilçilik ifadələri türk dillərinə dair müxtəlif müqayisəli mövzuların adlarının, məzmun və ifadə planlarının adlandırılmasında ən çox XX yüzilin 70-ci illərindən sonra “dilçilik repertuarı”nda işlədilməyə başlanılmışdır. Türkoloji dilçilikdə sözügedən axırıncı yöntəmlə aparılan elmi və praktik-lingvistik işlər, yuxarıda da göstəriləyi kimi, iki və ya daha çox, çox zaman da bütövlükdə türk dilləri və dialektlərinin öyrənilməsinə həsr edilən əsərlərdən ibarətdir. Bundan sonrakı paragrafda həmin əsərlərin konseptual-lingvistik açıqlanması üzərində durulacaqdır.

2.1.2.3. Müqayisəli və müqayisəli-tarixi türkoloji dilçilik araşdırmaları

Müqayisəli türkoloji dilçilikdə türk dillərinin morfologiyasına dair aparılan hər cür elmi araşdırmalar və praktik-lingvistik işlər XX yüzilin əvvəllərindən etibarən yuxarıda göstərilən dilçilik yöntəmlərinin sinkretik olaraq tətbiq olunması ilə getdikcə sürətlənmişdir. Sözügedən

---

¹³ Aşağıda A. M. Şerbakın türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə həsr etdiyi lingvistik araşdırmalarından ayrıca olaraq bəhs olunacaqdır. Türkoloji dilçilikdə və ümumiyyətlə türkologiyada tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik termin-ifadələrini daha çox Ural-Altay nəzəriyyəsinə qəbul edən dilçi-türkoloqlar işlətməmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə türk dillərinin monqol, tunqus-mancur və hətta koreya, yapon və fin-üqor dilləri ilə genetik baxımdan qohum olduğu iddia olunur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Tabert Stralenberq, V. Şott, F. Vidmen, B. Munkaçi, M. A. Kastern, V. Banq, Q. Ramstedt, M. Rəsənən, N. Poppe və başqalarının adını çəkmək olar. Altay dillərinin tarixən eyni mənşədən olmasını qəbul etməyənlərin miqdarı da xeyli çoxdur. Və bunların sayı getdikcə çoxalmaqdadır. Məsələn, həmin dilçi-türkoloqlardan A. M. Şerbakı, C. Klousonu, Q. Dörferi, Q. D. Sanjayevi və başqalarını göstərmək olar (Zeynalov 1981: 6). Göründüyü kimi, A. M. Şerbakın adı da ikincilərin sırasında yer alır. Elə diqqəti çəkən də budur.

əsərləri də öyrənilən dillərin, onların faktik dil materiallarının seçiminə və qrammatik kateqoriyalarının öyrənilməsinin üsullarına görə bütövlükdə iki qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrupa daxil edilən türkoloji dilçilik əsərlərində hər hansı bir konkret türk dilində müəyyən qrammatik-morfoloji kateqoriyalar ya sinxronik, ya da sinxronik və diaxronik olaraq araşdırılır. Ancaq sözügedən əsərlərdə digər qohum dillərin elmi və praktik materialları və onlara dair irəli sürülmüş fikirlər və linqvistik dəyərləndirmələr də, yuxarıda göstəriləyi kimi, bu və ya digər şəkildə araşdırmaya cəlb olunur. Həmin materiallar, irəli sürülmüş fikirlər və dəyərləndirmələr çox vaxt aparılmış olan uyğun araşdırmalardan alınır. Onlar öyrənilən dilin faktik dil materialları ilə həm sinxronik, həm də diaxronik olaraq qarşılaşdırılır, tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yöntəmlə öyrənilir. Həmin əsərlərə nümunə olaraq yuxarıda da adı çəkilən V. Banqın “Göytürkcədən Osmanlıcaya. Türk dilinin müqayisəli qrammatikası ilə əlaqədar hazırlıq işləri. 1. Məruzə: Türkcə sual əvəzliyi haqqında” (1917a), V. B. Boqoroditskinin “Digər Türk dillərilə müqayisəli kontekstdə tatar dilçiliyinə giriş” (1953), V. İ. Rassadinin “Tofalar dilinin morfoloqiyasının müqayisəli öyrənilməsi” (1978) kimi kitabları göstərmək olar. Seyitnazar Arnazarovun “Türkmən dilində nitq feilləri (müqayisəli planda)” (1982) monoqrafiyası və E. A. Qruninanın “Türk dilində indikativ: tarixi-müqayisəli işıqlandırma” (1975) adlı doktorluq dissertasiyası da bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Q. F. Blaqovanın “Türk hal sisteminin areal-tarixi işıqlandırılması: cənub-şərq regionu” (1982) adı ilə adlandırılan monoqrafiyasında Avrasiya coğrafiyasının cənub-şərq bölgəsində yer alan türk dilləri araşdırmaya regional-linqvistik özəllikləri ilə cəlb olunmuşdur. Hal kateqoriyası həmin dillərdə areal-tarixi linqvistik yöntəmlə öyrənilmişdir. Ali Fehmi Karamanoğlunun “Kıpçak Türkçesi Grameri” (1994) adlı kitabında kıpçaq qrupu türk dillərinin tarixi-diaxronik, Mustafa Önerin “Bugünkü Kıpçak Türkçesi: Tatar, Kazak və Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri” (1998) monoqrafiyasında isə həmin dillərin bu günkü sinxronik durumu işıqlandırılmışdır.

XX yüzilin 40-cı və əsas etibarilə 50-ci illərindən sonra türk dillərinin morfoloqiyasına aid ikinci bir müqayisəli araşdırma-öyrənilmə qrupuna daxil edilə bilən dilçilik araşdırmalarını və digər hər cür linqvistik işləri də əslində iki yarımqrupa ayırmaq olar. Birinci yarımqrupa daxil olan dilçilik araşdırmalarında ən çox türk dillərinin tarixi ləhcələrə və ya orta türk dövrü yazı dillərinə söykənən ayrı-ayrı dil-danışıq qrupları və ya kıpçaq qrupu, karluq qrupu, oğuz qrupu türk dilləri və s. olaraq işıqlandırılmışdır. Türkoloji dilçilikdə ümumtürk dilinin qrammatik

kateqoriyaları sözügedən istiqamətdə indiyə qədər ən çox cənub-qərb və ya oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında öyrənilmişdir.

A. P. Potseluevskinin “Cənub-qərb qrupu türk dillərində indiki zaman formalarının mənşəyi haqqındakı problemə dair” (1948) adlı əsərində felin zaman kateqoriyası araşdırmaya cəlb olunmuşdur. A. Borçakovun “Cənub-qərb qrupu türk dillərində iş adları və ya məsdər” (1976) adlı kitabında feildən düzələn hərəkət adları və məsdər kateqoriyası araşdırılmışdır. Himmet Birayın “Cənub-qrupu türk ədəbi dillərində isim” (1999) adlı kitabı bütövlükdə isim kateqoriyasına həsr edilmişdir. B. Hocayevin “Cənub-qərb qrupu türk dillərində feli sifət formaları” (1977) və M. Soyeqovun “Cənub-qərb qrupu türk dillərində feli bağlamalar” (1981) adlı monoqrafiyalarında isə felin təsriflənməyən formaları öyrənilmişdir.

Sözügedən digər yarımqrupda yer alan məqalələr, kollektiv yaradıcı müəllif heyətləri və ayrı-ayrı görkəmli türkoloqlar tərəfindən türk dillərinin morfoloqiyasına dair yazılan müqayisəli-türkoloji işlərin hazırlanmasında isə metodoloji baxımdan da önəməxsusluq yox deyildir. Sözügedən araşdırmalar bir-birinə yaxın olan iki linqvistik yöntəmdən istifadə olunaraq yazılmışdır. Həmin araşdırmaların bir qismi müqayisəli və müqayisəli-tarixi, digər qismi isə tarixi-tipoloji yöntəmlə qələmə alınmışdır. Aşağıda göstərilən dilçilik əsərləri əsas etibarilə müqayisəli, qismən də müqayisəli-tarixi yöntəmlə yazılmışdır. Burada ilk irihəcmli müqayisəli fundamental əsərlər olaraq müxtəlif türk dillərinə və ya qruplarına dair oçerk şəklində görkəmli türkoloqlar tərəfindən yazılan “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair araşdırmalar. II hissə, Morfoloqiya” (1956) və M. Rəsənenin “Türk dillərinin morfoloqiyasına dair materiallar” (1957) adlı kitablarının adı çəkilə bilər.

A. N. Kononovun “-(°) P, -(°) b, -(y)° b, -(°) pan, -(°) ban, -(°) banı, -(°) banıñ (n) türk feli sifətinin rekonstruksiyası təcrübəsi: türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasına aid məlumatlar” (1965) adlı məqaləsi də, adından göründüyü kimi, sözügedən dilçilik yöntəmi ilə yazılmışdır¹⁴.

Azərbaycanda milli müqayisəli türkoloji dilçiliyimizin, əgər belə demək mümkündürsə, qurucusu Fərhad Zeynalovdur. Fərhad Zeynalov (1929-1984) respublikamızda “Türkologiyanın əsasları” adlı fənnin də yaradıcılarından və onu ilk tədris edən alimlərdən və müəllimlərdən biri olmuşdur. Onun həmin fənnin Ali məktəblərdə təlimi və tədris olunması üçün yazdığı

---

¹⁴ Sözügedən məqalə rus dilindən Türkiyə türkcəsinə tərəfimizdən tərcümə olunmuş və “Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler (2002:261-275) adlı kitabımızda yayımlanmışdır.

“Türkologiyanın əsasları” (1981) adlı dərslik indi sadəcə Azərbaycanda deyil, qardaş ölkə Türkiyədə və digər Türk Cümhuriyyətlərində də türkoloqların stolüstü kitabına çevrilmişdir. F. Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1974; 1974) adlı kitabları da bütövlükdə müqayisəli və qismən də müqayisəli-tarixi dilçilik yöntəmi ilə yazılmış monoqrafik səciyyəli ilk dərslik araşdırmalardan sayıla bilər.

Məşhur dilçi-türkoloq və F. Zeynalovun müəllimi N. A. Baskakovun “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfologiyası: aqqlütinasianın mexanizmi və sözün quruluşu” (1979) adlı kitabında isə türk dillərinin morfoloji quruluşu digər Ural-Altay dilləri ilə müqayisədə və çox geniş bir ümumi dilçilik kontekstində işıqlandırılmışdır. Həmin əsər müəyyən bir ölçüdə müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli dilçiliyin də elmi-praktik nəticələri ehtiva olunmaqla, ancaq kitabın adından da görüldüyü kimi, tarixi-tipoloji yöntəmdən istifadə edilərək yazılmışdır.

Beləliklə, XX yüzilin 50-ci illərindən başlayaraq, müqayisəli türkoloji dilçilikdə tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi, linqvistik-coğrafi və tarixi-tipoloji dilçilik yöntəmləri türk dillərinə çox vaxt sinkretik olaraq tətbiq olunmuşdur. Həmin klassik dilçilik metodları ilə və özəlliklə də müqayisəli-tarixi yöntəmlə, hər şeydən öncə, türk dilləri morfoloji quruluşunu təşkil edən əsas və asılı morfemlərin ilkin şəkilləri əcdad dil pratürkdə və prototürkdə müəyyənləşdirilmişdir. Sözügedən dilçilik metolarının, ağırlıqlı olaraq da tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yöntəmin müəyyən ölçülərdə zəngin dil materiallarına tətbiq olunması ilə ümumtürk dili morfologiyasının təşəkkülünə dair bir çox önəmli problemə açıqlıq gətirilmişdir. Həmin morfoloji-arxetipik səciyyəli problemlərə bütövlükdə aşağıda göstərilənlər aid edilə bilər:

– Ümumtürk dili morfologiyasının tarixi inkişaf və təmayül mərhələlərinin konkret türk dilləri və dialektlərinin materiallarına əsasən müqayisəli olaraq müəyyənləşdirilməsi;

–Ümumtürk dilinin əsas və asılı nitq hissələrinin klassik Hind-Avropa dilçiliyi ənənəsinə görə konkret türk dilləri və dialektləri örnəkləri ilə müqayisəli olaraq təsnifləndirilməsi;

–Ümumtürk dilində ismin cəm, hal və mənsubiyyət, felin şəxs, zaman, şəkil, növ və digər nitq hissələrinə dair leksik-qrammatik kateqoriyaların türk dilləri və dialektləri materiallarına əsasən müqayisəli olaraq müəyyənləşdirilməsi;

–Ümumtürk dilində işlənən müxtəlif qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətlərinin və ya başqa bir ifadə ilə söz şəkillərinin, yəni əsas və asılı morfemlərin əcdad dilimizi təşkil edən pratürkdə və prototürkdə ilkin rekonstruksiyasının ayrı-ayrı olaraq canlandırılması.

XX yüzilin 70-ci illərindən etibarən ümumtürk dilinin morfolojiyasına aid yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən problemlərin çözümlənməsi ilə əlaqədar olaraq yazılan bir çox önəmli müqayisəli türkoloji dilçilik əsəri meydana çıxmışdır. Bunlardan biri A. M. Şerbakın üç cilddən ibarət olan kitabıdır. Həmin kitab müəllifin “Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyasına dair öçerklər: ad (1977), feil (1981), zərf, köməkçi nitq hissələri, təqlidi sözlər” (1987) adlı fundamental monoqrafiyadan ibarətdir. İkincisi də Sovetlər Birliyi Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Türk-Monqol Dilləri sektorunda dövrün çox məşhur dilçi-türkoloqları tərəfindən o vaxtlar yazılmağa başlanmış olan bir qrammatika kitabıdır. Sözügedən altı cildli kitab Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra həmin İnstitutun “Ural-Altay dilləri şöbəsi”ndə 2006-cı ildə tamamlanmışdır. Həmin fundamental əsərin tam adı isə belədir: “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Fonetika (1984); Morfolojiya (1986), Sintaksis (1988), Leksika (1997), Regional rekonstruksiyalar (2002), Pratürk və prototürk (2006)”.

Türkoloji dilçiliyin sözügedən fundamental əsərlərində pratürk, prototürk, qədim türk və ümumtürk dilində əsas və asılı morfemlərin ilkin şəkillərinin rekonstruksiyaları ayrı-ayrı və sadəcə dil faktlarına dayanılaraq verilmişdir. A. M. Şerbakın türk dillərinin morfolojiyasına dair yazdığı fundamental əsərlərində isə əsas və köməkçi nitq hissələrinin qrammatik şəkilləri, semantik-funksional məzmunu çağdaş və qədim türk dillərinin materialları və linqvistik kontekstində müqayisəli olaraq öyrənilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən ikinci çoxcildli kitabın ikinci cildi, adından da göründüyü kimi, türk dillərinin müqayisəli morfolojiyasına həsr olunmuşdur. Sözügedən kitab müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilikdə türk dillərinin morfolojiyasına aid indiyə qədər yaradıcı müəllif heyyyəti tərəfindən yazılmış olan çox önəmli fundamental əsərlərdən biridir. Buna görə də aşağıda sözügedən əsərin biblioqrafik-linqvistik açıqlanmasını əlinizdəki dərslikdə qısa bir örnək olaraq təqdim edirik.

Sözügedən əsər 8 bölmədən ibarətdir:

- Ön söz, Giriş, təklük və cəmlük kateqoriyaları (E. Tenişev);
- Mənsubiyyət kateqoriyası, məsdər, təqlidi sözlər (V. D. Arakin);
- Hal kateqoriyası, şəxs və işarə əvəzliliklərinin hallanması, söz yaradıcılığı və ya isim düzəltmə (A. Çeçenov);
- Şəxs və şəxs-ışarə əvəzlilikləri (F. D. Aşnin);
- Sifət (L. Pokrovskaya);

- Zərf, qoşmalar (L. S. Levitskaya);
- Felin növ kateqoriyası, feil düzəltmə (A. Yuldaşev);
- Zaman kateqoriyası (İ. V. Kormuşin);
- Şəkil kateqoriyası (N. A. Baskakov);
- Feli bağlamalar, feli sifətlər (N. Z. Hacıyeva);
- Ədatlar, bağlayıcılar (K. Musayev).

Yuxarıda adları çəkilən və sözügedən bölmələri yazan dilçi-türkoloqlar göstərilən morfoloji vahidlər və kateqoriyalar haqqında özəl elmi araşdırmaları və böyük əksəriyyətinin isə doktorluq dissertasiyaları olan alimlərdir. Başqa bir ifadə ilə kitabın hər bir hissəsi həmin linqvistik sahənin və ya mövzusunun özəl mütəxəssisi tərəfindən yazılmışdır. Kitabın digər beş cildi də həmin cildlərdə yer alan mövzuların dar ixtisas sahibləri tərəfindən qələmə alınmışdır.

Kitabın “Giriş” bölməsində ayrılıqda ümumtürk dilinin morfoloji özəllikləri, şəkilçilərin, qrammatik kateqoriyaların, nitq hissələrinin orijinal təsnifləndirilməsi və bütövlükdə isə türk dillərinin qrammatik quruluşunun qısa bir normativ-elmi təsviri verilir. Bununla bərabər, söz gövdəsinin təşəkkülü, qrammatik, leksikoqrafik səciyyəli sözdüzəltmə modelləri ilə qrammatik təsriflənmə morfoloji kontekstdə müqayisə olunur. Bunun nəticəsində də onlar aşağıdakı şəkildə bir-birindən fərqli qrammatik-morfoloji sistemlər olaraq müəyyənləşdirilir:

- İsimlərdə mənsubiyyət şəkilləri; sifətlərdə dərəcələr; feillərdə feli sifətlər, feli bağlamalar, aspekt (tərz), növ, məsdər.
- Qrammatik təsriflənmənin komponentləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:
- Feillərdə şəkil, zaman, şəxs kateqoriyaları və şəkilçiləri; adlarda (isimlərdə) və saylarda təsriflənmə şəkilləri.

Beləliklə, kitabın “Giriş” hissəsində əsas və köməkçi morfemlərin ümumtürk dilinin qrammatik quruluşunun ontoloji özəlliklərinə və nitq hissələrinin funksional-semantik fərqlilikləri kontekstinə uyğun olaraq yığcam bir tərfi verilmişdir.

Ədhəm Tenişev türk dillərinin ümumi morfoloji təsvirini verərkən ümumtürk dilinin, hər şeydən öncə, aqqlütinativ bir dil olduğunu qeyd edir. O, eyni zamanda ümumtürk dilinin pra- və prototürk əcdad dil durumlarında **söz yanaşması** (mürəkkəb sözlər) və **səslərin yerlərini dəyişdirməsi** ilə söz yaradıcılığı faktlarına da sahib olduğunu vurğulayaraq bəzi fərqli elmi nəticələr əldə edir. Daha doğrusu, kitabın sözügedən bölməsində türk mənşəli şəkilçilərin leksik mənə daşıyan sözlərdən və ya yardımçı (köməkçi) morfemlərdən əmələ gəldiyinə dair ənənəvi

türkoloji dilçilikdəki mövcud fikirlərin elmi xarakter daşmadığı iddia edilir. Bu isə o deməkdir ki, sözügedən əsərdə ümumtürk dilinin morfoloji quruluşu sadəcə müqayisəli-tarixi dilçilik metodu ilə deyil, həm də çağdaş təsviri-semantik yönəmlə də öyrənilmişdir. Ancaq, kitabın sadəcə bu bölməsinin deyil, digər bölmələrinin də ənənəvi müqayisəli-tarixi, çağdaş təsviri, struktur, semantik, funksional-linqvistik yönəmlərlə kifayət qədər öyrənildiyini söyləmək mümkün deyildir. Çünki, dəyərləndirilən ümumtürk dili materialları çox vaxt araşdırma-öyrənilmə səciyyəli müxtəlif mənbələrdən, yəni dissertasiyalardan, qrammatika kitablarından, araşdırmalardan və ya bədii əsərlərdən götürülmüşdür.

Kitabı belə bir intellektual-elmi diskursda yazanların çoxu danışılan türk dilləri ilə canlı olaraq təmasda olmamışdır. Onlar yaşayan Avrasiya türkcələrinin semantik-funksional özəlliklərini, deyimlər və atalar sözləri sistemini və ya “məcazlar dünyası”nı da bir dil-danışıq daşıyıcısı olaraq dərinləməsinə bilməmişdir. Adları çəkilən dilçi-türkoloqlar ümumtürk dilinin müqayisəli-tarixi qrammatikasını düz bir bucaq altında hazırlamağı qarşılarına məqsəd qoymuşdur. Belə ki, onlar dil kateqoriyalarının tarixi inkişafının izlənməsinin sadəcə pra- və prototürk, qədim türk və ümumtürk dili dövrlərinin mexaniki olaraq müəyyənləşdirilməsilə mümkün olacağını düşünmüşdür. Halbuki, dil gerçəklikləri dil xarici mahiyyətlərdən və ya semiotik işarələrdən əmələ gəlmişdir. Buna görə də müxtəlif dil səviyyələrində bir rekonstruksiya və ya fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, frazeoloji bir canlandırmanı həyata keçirən hər hansı bir dilçi öz dar ixtisasının xaricinə çıxmağı da bacarmalıdır. O, çox geniş bir konseptual müstəvidə dünyanın qavramlar xəritəsindən hərəkət etməli və çağdaş sosial və fənn elmlərinin nəticələrindən də xəbərdar olmalıdır. Necə ki, artıq çağdaş türkoloji dilçilikdə sözügedən əsərdəki rekonstruksiya yönəmləri mübahisə obyektinə çevrilir, türk dillərinin tarixi inkişafının və təkamülünün yeni mərhələləri müəyyənləşdirilir, bir sözlə, tamamilə fərqli rekonstruksiya prinsipləri irəli sürülür¹⁵.

Bütün bunlara baxmayaraq, sözügedən əsərin ən önəmli elmi-linqvistik özəlliyi pra- və prototürkdə və qədim türk dilində morfemlərin və morfoloji komponentlərin rekonstruksiyasının verilməsi və buna bağlı olaraq da onların tarixi inkişaf meyillərinin göstərilməsindən ibarətdir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən morfoloji komponentlərin ilkin formaları canlandırılırkən və

---

¹⁵ Yu. V. Şekanın “Rekonstruksiya prinsipləri” (2005) adlı məqaləsində sözügedən prinsiplərdən geniş bəhs olunmaqdadır. Həmin məqalə rus dilindən Türkiyə türkcəsinə tərəfimizdən tərcümə olunmuş və “Dil Araşdırmaları” (Sayı:4 Bahar 2009, s.125-134) adlı dərgidə yayımlanmışdır. Məqalənin türk dilindəki tərcüməsi dərsliyin “Əlavələr” hissəsində yer almaqdadır (Əlavə 2).

onların inkişaf mərhələləri tarixi zamanlara görə müəyyənləşdirilərkən bütün uyğun qrammatik şəkillərin qrammatika kitabında yer almasına ciddi səy göstərilmişdir. Sadəcə çatı kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri (şəkilçiləri) və ya onların tarixi inkişaf mərhələləri kitabda yer almamışdır. Bir neçə konkret şəkilçinin inkişaf mərhələləri və rekonstruksiyası isə kitabda bütövlükdə verilməkdədir.

Burada mənsubiyyət şəkilçiləri və şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halın şəkillərinə və söz sonunda işlənilməsinə bağlı olduğu, üçüncü şəxs əmr şəklinin -yın (-sın) şəkilçisinin -ğın feli sifət morfoloji əlaməti ilə eyniləşdiyi göstərilir. Bu, kiabdakı ən çox mübahisə doğuran linqvistik açıqlanmalardandır. Kitabda müqiyəsəli-tarixi yəntəmlə bərabər, yetərincə olmasa belə, digər linqvistik metodlardan da yeri gəldikcə istifadə edilmişdir. Məsələn:

1. Müqiyəsəli-təsviri və ya -tutuşdurmalı (sifətlər təsvir olunarkən);
2. Tipoloji (mənsubiyyət kateqoriyası və digər kateqoriyalar təsvir olunarkən);
3. Regional-tipoloji (təsriflənmə sistemi açıqlanarkən və örnəkləri ilə təsvir olunarkən);
4. Semantik-funksional (feli sifətlər, feli bağlamalar, zaman, şəkil, növ kateqoriyaları təsvir olunarkən).

Dərslikdə sözügedən böyük əsərin ikinci cildinin məzmunu və həmin cildə istifadə edilən linqvistik yəntəmlərin işlənilməsi haqqında nisbətən daha geniş və qismən də mübahisə doğuran bir kontekstdə qısaca məlumat verdik. Belə bir məlumat mübahisə doğuran bir diskursda sözügedən əsərin digər cildləri haqqında da aşağıda yeri gəldikcə verilməkdədir.

2.1.3. Sintaksis

“Sintaksis” leksik vahidi bir termin olaraq mənşəcə yunan dilindəki *“sýntaxis”* sözündən alınmış olub *“quruluş, sıra”* deməkdir. Sintaksis anlayışını bir linqvistik elm sahəsi səviyyəsində əsas metodik və praktik parametrləri ilə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: 1) Konkret dillərə xas olan və nitq vahidlərini təşkil edən qayda və vasitələrin bütünü; 2) Qrammatikanın nitq törəməsi və ya yaranması proseslərini öyrənən bir bölümüdür. Burada, hər şeydən öncə, cümlə içərisində sözlərin bir-birini izləməsi və uyğunluğu işıqlandırılır. Bundan başqa, söyləm olaraq mətnin hissəsi, dilin isə müstəqil vahidi səviyyəsində cümlənin ümumi özəllikləri də həmin bölmədə öyrənilir (JIƏC 1990: 448).

Sintaksis bəhsində dilin sintaktik vahidlər sistemi işıqlandırılır. Bu bölməyə, hər şeydən öncə, söz birləşmələri, kəlmə qrupları, sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələr, son zamanlarda

da mürəkkəb sintaktik bütövlər¹⁶ daxil edilir. Burada sintaktik vahidlərin quruluş qaydaları və onları bir-birinə bağlayan müxtəlif dil-nitq vasitələri öyrənilir. Əslində sintaksis mahiyyət etibarilə iki böyük bölmədən təşkil olunur: söz birləşmələri və cümlələr. Türk dillərində söz birləşmələrinin başından bəri, əsasən, iki növü öyrənilir:

- İsmi birləşmələr;
- Feli birləşmələr.

Feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkibləri və qoşmalı birləşmələr də söz qrupları olaraq söz birləşmələrinin içərisində öyrənilir.

2.1.3.1. Müqayisəli türkoloji dilçilikdə sintaksisə dair araşdırmalar

Müxtəlif sistemli dillərin və ya böyük və kiçik dil ailələrinin sintaktik quruluşu müqayisəli-tarixi dilçilikdə bütün parametrləri ilə hələk geniş öyrənilməmişdir. Bunun nəticəsində müqayisəli türkoloji dilçilikdə də sintaksis mövzusunun bütövlükdə ümumtürk dilinin, ayrılıqda isə müxtəlif türk dillərinin materiallarına görə müqayisəli olaraq araşdırılmasının çox da yaygın olmadığı müşahidə olunur. XX yüz il boyunca qrammatikanın sözügedən sahəsinə aid yazılmış əsərlərdən yalnız aşağıdakı fundamental kitabların adlarını özəl olaraq çəkmək mümkündür (Ашмарин 1903; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1962; Гаджиева 1973; Покровская 1978; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası 2002).

Bununla bərabər, ümumtürk dilinin “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) adlı kitabının ayrıca bir cildini də N. Z. Hacıyevanın və B. A. Serebrennikovun yazdığı “Sintaksis” (1988) adlı əsər təşkil edir. Sözügedən əsər türk dilləri sintaksisinin müqayisəli olaraq öyrənilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər sintaksisin ən çox aşağıda göstərilən mövzuları tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yönümlə öyrənilmişdir:

–Türk dillərinin müqayisəli-tarixi sintaksisi sözügedən dillərin tarixi morfologiyası ilə birlikdə işıqlandırılmışdır. Bu baxımdan türk dillərinin tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi

---

¹⁶ Dərs vəsaitinin müasir türkoloji dilçiliyin aktual problemlərinə həsr edilən ikinci hissəsində mürəkkəb sintaktik bütövlərdən, o sradan mətn sintaksisi və mətn dilçiliyi qavramlarından çağdaş türkoloji dilçiliyin aktual məsələləri olaraq daha geniş bəhs olunacaqdır.

sintaksisində sintaktik vahidlərin arxetipləri¹⁷ bir tipoloji model olaraq dilin semantikasi və sintaktik sırası ilə birlikdə konkret morfoloji modellərə söykənilərək müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, “sifət+isim”, “feli sifət+isim” və s. birləşmə modellər kimi. Altı cildlik “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) kitabının yuxarıda adı keçən “Sintaksis” (1988) adlı cildi isə quruluşu və məzmunu etibarilə, əsasən, alman sintaksisti V. Delbryukun fikirlərinə əsaslanaraq hazırlanmışdır. Sözügedən qrammatika kitabının “Sintaksis” bölümündə ismi və feli söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb, ismi və feli cümlələr mövzuları işlənmişdir. Burada ümumtürk dilinin sintaktik arxetipləri və onların təşəkkülü ismi və feli söz birləşmələri ilə bütövlükdə cümləyə aid olan inkişaf meylləri və dəyişmələrə görə müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, sözügedən əsərdə istər söz birləşmələrinin, istərsə də müxtəlif cümlə tiplərinin qədim türk dilindən bəri çox vaxt morfoloji göstəricilərə görə gerçəkləşən transformasiyası konkret dil materiğalları ilə təsvir olunmuşdur.

–Türk dillərinin inkişafının ilk dövrlərində tabe edən-tabe olan (atributiv) sıralanmalı söz birləşmələrinin sintaktik quruluşun inkişafında ilkin mərhələni təşkil etdiyi fikri irəli sürülmüşdür. Bu fikir sintaksisdə nominativ quruluşdan predikativ quruluşa doğru inkişaf nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin fikrə görə, qaraqalpaq dilindəki “**Meniñ atam awulga barğan**” ‘Mənim atam kəndə getdi’ cümləsi ilk dövərdə “**Meniñ atam awulga barğan ol**” ‘Mənim atam kəndə gedən odur’ birləşməsindən ibarət olmuşdur. Ancaq “nominativ quruluşun türk dillərində birinci olduğu mülahizəsi” (Баскаков 1975) türkoloji dilçilikdə çox geniş mübahisə doğurmuş və J. Deni, (1921;1941), O. Böhtlinqk (1851), Qrönbex (1936) kimi bir çox türkoloq tərəfindən əsas bir elmi-metodik istiqamət olaraq qəbul edilməmişdir. Bunun kimi feli tərkiblərin transformasiyaya uğrayaraq, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin isə müstəqilliyini itirməsi nəticəsində tabeli mürəkkəb cümlələrə çevrilməsi fikri də artıq türkoloji dilçilikdə çox ciddi tənqid edilməkdədir (Musayev 2011: 85-87). Çünki, çağdaş türk dilləri diferensiallaşana qədər polipredikativ vahidlərin bütün tipləri, istər “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş

---

¹⁷ “**Arxetip**” bir filoloji termin olaraq yunan dilindən alınmışdır. Həmin termin mənşəcə “*archétypon*” sözündəndir və lüğəvi mənası “proobraz, praforma, prototip” deməkdir. Bir dil işarəsi olaraq konseptual məzmunu və semasioloji-leksik adlandırması isə əcdad dilin, məsələn pra- və prototürkün ilk şəkli, modeli və ya müxtəlif səviyyələrinin formaları və modelləri anlamına gəlir. Bunlar fonetik arxetiplər, morfoloji arxetiplər, sintaktik arxetiplər, leksik arxetiplər və s. olaraq bilinir. Bədii ədəbiyyatda və ədəbiyyatşünaslıq elmində isə arxetipik obrazlar, miflər, qavramlar və digər özəl mətnqurucu işarələr işlənir. Beləliklə, sözügedən arxetiplər müqayisəli-tarixi dilçilikdə hər hansı bir dilin və ya qohum dillərin müxtəlif dil səviyyələrinin ilkin təşəkkülləri və ya formaları olaraq öyrənilir (ЛІС 1990: 47).

cümlələr, istərsə də mürəkkəb cümlələr ümumtürk dilində bir-biri ilə paralel olaraq işlənmişdir. Bunu türkoloji dilçilikdə aparılan son araşdırmalarda mürəkkəb cümlələrin daha protodil səviyyəsində işlənildiyinin göstərilməsi də sübut etməkdədir (Şeka 2009: 127).

Türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişafına dair türkoloji dilçilikdə irəli sürülən bəzi fikirlər çağdaş dilçiliyin işığında hər yönü ilə öyrənilməkdə bu gün artıq özünü doğrultmur. Bunlar əsas etibarilə nominativ quruluştan predikativ quruluşa doğru inkişaf, feli tərkiblərin transformasiyaya uğraması, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin müstəqilliyini itirməsi və flektiv dillərin təsiri ilə türk dillərində mürəkkəb cümlə quruluşlarının formalaşması kimi mülahizələrdən ibarətdir. Bütün bu fikir və mülahizələr klassik və yeni türk ədəbi dilləri, dialekt və danışq şəkilləri materiaları ilə retrospektiv, prospektiv və interospektiv aspektlərdə saf-çürük edildikdə hər hansı ciddi bir tənqiddə dözmür. Beləliklə, ümumtürk dilinin sintaktik quruluşunun tarixi inkişaf mərhələlərinin və təmayüllərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün, onun klassik və yeni ədəbi dilləri, dialektləri və canlı diskursiv şəkilləri çağdaş linqvistik yontəmlərlə öyrənilməlidir.

2.1.3.1.1. Mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur təsnifləndirməsi

Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər türk dilləri sintaksisinin ən mübahisəli mövzusu “tərkib və budaq cümlə məsələsi” təşkil etmişdir. Sözügedən problemə dair mübahisələr, artıq 200 ildir ki, türkoloji dilçilikdə davam edir. Bəs bu problemin əsl linqvistik-filoloji mahiyyəti nədən ibarətdir? Nə üçün sözügedən problemlə bağlı mübahisələr bu gün də hələ öz canlılığını qoruyur? Sözügedən problemin çözümlənməsinin dilimizin tədrisində nə kimi elmi-praktik əhəmiyyəti vardır? Bütün bunlar və mürəkkəb cümlə sintaksisi ilə bağlı digər mübahisəli xüsuslar haqqında M. M. Musayevin “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011) adlı dərş vəsaitindən daha geniş və təfərrüatlı məlumat ala bilərsiniz. Burada isə sadəcə məsələnin əsas mahiyyətinə və mürəkkəb cümlənin sözügedən kitabda verilən yeni təsnifinə qısaca olaraq toxunmaq istəyirik.

Türk dillərinə dair qrammatika kitabları və lüğətlər, yuxarıda və aşağıda da göstərilədiyi kimi, XI yüzildən başlayaraq öncə ərəb, sonra isə Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmışdır. XIX yüzilə qədər yazılan qrammatika kitablarında, əsasən, müəyyən fonetik məlumatlar və geniş morfoloji açıqlanmalar yer tutmuşdur. Qrammatika kitablarının sonunda çox zaman haqqında danışılan dillərin leksikonuna aid qısa lüğətlər də verilmişdir. Yalnız XIX

yüzdən etibarən klassik Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinə görə yazılan qrammatika kitablarında “Sintaksis” bəhsi və müvafiq surətdə “Mürəkkəb cümlə” mövzusu ayrıca olaraq işlənmişdir. Həmin mövzu isə, yuxarıda da göstərildiyi kimi, iki yüz il boyunca türkoloji dilçiliyin ən mübahisəli məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Mübahisə asılı komponentin, yəni budaq cümlənin predikativ¹⁸mərkəzinin qrammatik baxımdan formalaşması ilə bağlıdır. Yəni həmin mərkəz və ya xəbər hansı feillə ifadə olunmalıdır? Şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə təsriflənən feilləmi və ya təsriflənməyən feli sifət, feli bağlama və məsdərlərləmi?

Biz həmin suala birmənalı olaraq belə cavab veririk: mürəkkəb cümlə dilin qrammatik sistemində sadə geniş cümlələrlə və mürəkkəb sintaktik bütövlərlə bir sintaktik sistemin ayrı-ayrı müstəqil vahidlərindən birini təşkil edir. Sadə geniş cümlələrin cümlə üzvləri feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkibləri və qoşmalı birləşmələrlə ifadə oluna bilər.

Ancaq, sözügedən tərkiblər və yarım-predikativ səciyyəli müxtəlif söz qrupları dilin üzdəki aqvilütinativ-diferensial ifadəsi baxımından türk dillərində budaq cümlə olaraq işlənə bilməz.

Həmin genişlənmiş cümlə üzvləri dilin “dərindəki” sintaktik quruluşuna və ya məzmununa görə müəyyən predikativlik və modallıq münasibətləri ifadə edir. Ancaq, onların predikativ mərkəzləri, yəni feli sifətlər, feli bağlamalar və məsdərlər şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənən və ya “verbum-finitum”da işlənən feillər deyildir. Həmin feillər nə təsriflənən bir qrammatik formadır, nə də yeni düzəltmə leksik vahidlərdir. Onlar, yuxarıda göstərildiyi kimi, müəyyən “yan leksik anlam” ifadə edən “qrammatik gövdə”lərdən (Seçdirmələr bizimdir- M. M.) ibarətdir. Sözügedən tərkibləri formalaşdıran feli sifət, feli bağlama və məsdərlərin şəkilçiləri leksik-qrammatik məzmun ifadə edən formadüzəldici morfoloji əlamətlərdir.

Azərbaycanda və digər Türk Cümhuriyyətlərində daha 1950-ci illərdən başlayaraq ali və orta məktəb praktikasında tərkiblər budaq cümlə kimi deyil, sadə cümlənin genişlənmiş üzvləri olaraq öyrədilir. Yalnız Türkiyə təhsil sistemində və əsas etibarilə Avropa türkoloji dilçilik ənənəsində tərkiblər və müxtəlif qoşmalı birləşmələr, əsasən, mürəkkəb cümlə bəhsi içərisində işıqlandırılır. Və bu zaman da mürəkkəb cümlənin sərhədləri itir. Bununla bərabər, postmodern Türk cümhuriyyətlərində ana dilinin tədrisi hələ də tabeli və tabesiz, bağlayıcılı və bağlayıcısız

---

¹⁸ **Predikat**” termini latın dilindən alınmış alınmış olub ‘*praedicatum*’sözündəndir, lüğəvi mənası “söylənmiş, deyilmiş” deməkdir. Həmin söz həm dilçiliyə, həm də məntiq elminə məxsus olan bir termindir və ifadə edilən hər hansı bir hökmün dəyişilməz üzvüdür.

mürəkkəb cümlələr təsnifləndirmələri ilə davam etdirilir. Türkiyə Cümhuriyyəti tədris sistemində isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, üstəlik tərkiblər də budaq cümlə hesab edilir. Mürəkkəb cümlə və bütövlükdə ümumtürk dili sintaksisi bu şəkildəki “Hind-Avropa mənşəli” (Seçdirmə bizimdir-M.M.) mövcud sintaktik təsnifləndirmələrlə tədris olunur. Bu isə ayrı-ayrı konkret türk dillərinin istər ana dili, istərsə də xarici dil olaraq öyrənilməsinə çətinləşdirir. Çünki ana dillərinin tədrisi zamanı sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlərin hər biri ayrı-ayrılıqda qurucu qrammatik vasitələri və sintaktik özəllikləri ilə konkret konseptual-sintaktik modellər olaraq öyrədilməlidir. Məhz bütün bunlar və mürəkkəb cümlələrin struktur, semantik və funksional baxımlardan öyrənilməsi ilə bağlı digər xüsusiyyətlər M. M. Musayevin yuxarıda adı çəkilən “Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011) adlı kitabında çox geniş işıqlandırılmışdır. Sözügedən “Dərs vəsaitində türkologiya, türkoloji dilçilik, ortaq türk dili və türk ədəbi dilləri qavramları (konseptləri) yeni bir türkoloji-lingvistik anlayışla açıqlanır. Mürəkkəb cümlənin subordinativ, koordinativ, korrelyativ-sintaktik omomodelləri müəyyənləşdirilir; polipredikativlik, sintaktik omonimlik və çoxmənalılıq anlayışlarına açıqlıq gətirilir. Sözügedən omomodellərə görə mürəkkəb cümlənin mənacə növləri təsnifləndirilir, normativ-sintaktik quruluşları, üslubi-sintaktik normaları və variantları bir-birindən fərqləndirilir. Çağdaş türk ədəbi dillərində 23 konseptual-struktur növü müəyyənləşdirilən mürəkkəb cümlələrin sintaktik arxetipləri qədim türk dilində təsbit olunur. Həmin sintaktik konstruksiyaların dil-danışıq faktı olaraq aktual üzvlənməsi və mürəkkəb cümlə komponentli ümumtürk mətninin quruluşu da dərs vəsaitində öyrənilir” (Musayev 2011: 3).

Məlum olduğu kimi, klassik dilçilikdə mürəkkəb cümlələr semantik baxımdan təközəkli və cütözəkli olmaq etibarilə, əsasən, iki sintaktik quruluşda öyrənilirdi: budaq cümləsi baş cümlənin konkret bir üzvünə aid olan mürəkkəb cümlələr və budaq cümləsi baş cümlənin bütününe aid olan mürəkkəb cümlələr olaraq. Birincilər subordinativ (təközəkli), ikincilər isə koordinativ (cütözəkli) sintaktik quruluşlar olaraq xarakterizə edilirdi. Sözügedən təsnifləndirmə mürəkkəb cümlələrin tədrisi prosesində özünü doğrultmurdu. Çünki elə mürəkkəb cümlə quruluşları vardır ki, onlarda baş və budaq cümlələrin sintaktik əlaqələri, yuxarıda göstəriləyi kimi, subordinativ və koordinativ tabeliliklə deyil, bərabər sintaktik tabelilik əlaqəsi ilə gerçəkləşir. Yəni baş cümlə budaq cümləyə, budaq cümlə də baş cümləyə eyni sintaktik tabeliliklə, relyat-korrelyat vasitələrlə və ya qarşılıqlı olaraq işlənən bağlayıcı sözlərlə aid olur. Məsələn, *Nə əkərsən, onu biçərsən; Hara deyirəm, ora get; Nə qədər istəyirsən, o qədər al* və s. Buna görə də biz sözügedən dərs

vəsaitində mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin tabelilik əlaqələrinin subordinativ, koordinativ və korrelyativ-sintaktik omomodellərni müəyyənləşdirdik. Nə üçün omonimik modellərini? Çünki hər modeldə müəyyənləşdirilən bir mürəkkəb cümlə növü digər bir modeldə də gerçəkləşir. Məsələn, zaman mənalı mürəkkəb cümlə, keçmiş terminologiya ilə ifadə etsək, zaman budaq cümlələli tabeli mürəkkəb cümlə hər üç sintaktik omomodeldə özünü göstərir. Budaq cümlə birincilərdə daha çox baş cümlənin konkret bir üzvünə, ikincilərdə isə əsasən, baş cümlənin bütününə aid olur. Üçüncülərdə isə baş və budaq cümlələr bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayırlar Məsələn:

– **Subordinativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlə (MC):** Azərb. Evim *o gün* yıxıldı, Ağam bir xatun aldı (Bayatı); qaqaüz. -Çıkarer bu gözünün birini, *o zaman* kardaşı verer, ona biraz tereke. ‘Çıxardır gözlərinin birini, o zaman qardaşı ona biraz yemək verir’ (Qaqauz folkloru 1964:190); türkmən. Öwez bendi bolup, Hüňkar soltanyň ýanyna getirilende, patyşa Öweziň köp sözlərinə düşünmedi, Serwijanyň bolsa düşünmeyän dili ýokdy, şonuň üçin Hüňkar Serwijany dilmaçlyk üçin çagyrdy, *şonda* Serwijan Övezi görüp, onuň mertligine, owadanlygyna jan-dil bilen aşyk boldy ‘Əvəz əsir düşüb Hünkar Soltanın yanına gətiriləndə, patı şah Əvəzin çox sözünü başa düşmədi, Sərvicanın isə bilmədiyi bir dil yox idi, onun üçün Hünkar Sərvicanı dilmaçlıq üçün çağırırdı, *onda* Sərvican Əvəzi görüb onun mərdliyinə, yaraşığına canı-dildən aşiq oldu’(Görogly 1958: 384). Qədim türk dilində isə subordinativ-zaman konstruksiyalarının əsas komponentində asılı hissənin siqnalçısı kimi **qaçan** ‘haçan’ sual əvəzliyi özünü göstərir; məs.: harisliqni qojar haris er *qaçan*/ölüp jatsa topraq içiñä kirip “алчный муж оставит алчность, когда/умреет и войдет в землю.” ‘Tamahkar kişi acgözlüyündən o zaman qurtarır ki, ölüp torpaq altına girir’ (ДТС: 199).

–**Koordinativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlə:** Azərb. Sərdar Rəşidə *təzəcə* qəlyan vermişdilər *ki*, evindən telefon etdilər (Ordubadi 1965: 370); *O gün ki*, aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lalədən biçdi (Vurğun 1976: 11); türk. Eniştemle **henüz** bir dans bitirmişdim **ki**, kapının önünde teyzem, Tarık da yanında ayakda durmuş, bana yanına gəlməmi işaretle bildirmişti. ‘Yeznəmlə daha bir rəqs nömrəsini oynayıb bitirmişdim ki, qapının qarşısında xalam, Tarık da yanında ayaqda durmuş, mənə yanına gəlməyimi işarətlə bildirmişdi’ (Adıvar 1958: 13); Çıraq, dükkanın yarı inik kepenklerini **tam** kaldırmıştı **ki**, ağa Kooperativ berberinin yanındakı köşədən çıxdı. ‘Şagird dükanın yarı enmiş qapılarını tam qaldırmışdı ki, ağa Kooperativ dəlləyinin yanındakı dalandan çıxdı’ (Yenə orada, s.11);

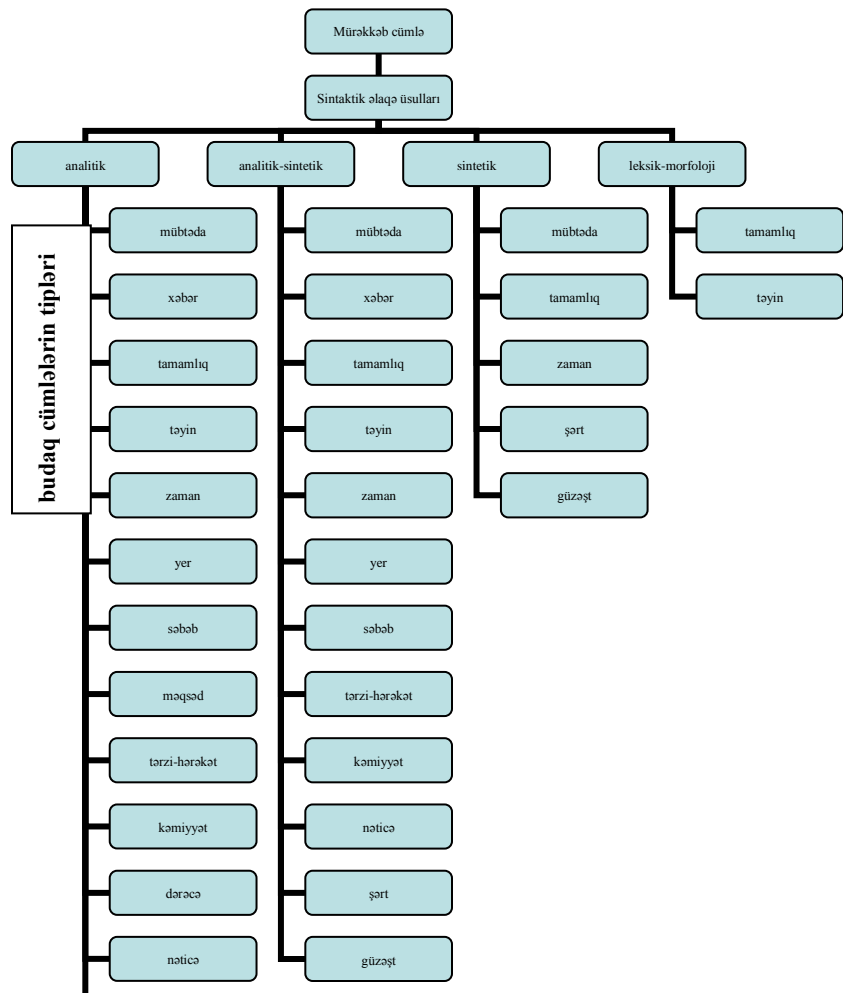
Qaqauz türkcəsində göstərilən quruluşlu koordinativ-zaman konstruksiyalarında “ki” bağlayıcısının funksiyasını *açan* ‘nə zaman, nə vaxt, haçan’ sözü yerinə yetirir. “Açan” sözü bir sıra hallarda bağlayıcı söz (nisbi əvəzlik) funksiyasından uzaqlaşaraq, tabelilik bağlayıcısı yerində də işlənir (Покровская 1964: 157). Daha doğrusu, oğuz qrupu türk dillərində bağlayıcı söz kimi korrelyativ konstruksiyalarda işlənən və əsas komponentdə korrelyat qarşılığı olan (məsələn, haçan-o vaxt) leksik-sintaktik vasitə burada koordinativ quruluşlu xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdə özünü göstərir. Bu isə subordinativ MC uyğun ifadələrin qəlib-əvəzlik funksiyasından uzaqdır. Koordinativ-zaman mənalı MC komponentlərin yeri qaqauz türkcəsində daha sərbəstdir: asılı hissə həm pre-, həm inter-, həm də postpozisiyada gəlir; məs.: **Açan yoluk-partal fukara gelmiş beyara**, zəngin olan artık orodaymış. ‘Haçan sökülük-yoluk fəqir biyara gəlmiş, zəngin olan artık orodaymış’ (Babaoglu 1962: 89); Şindi **açan şkolayı bitirdi**, geri geldi, daa isle işler, hem de başkasını da üreder. ‘İndi, haçan ki, məktəbi bitirdi, geri gəldi, daha yaxşı işləyir, başqalarını da öyrədir’(Budcaktan sesler 1959: 22); Çok sevinersin, **açan işidersin gagauz melodiyaalarını, hem kaval sesini...** ‘Çox sevinərsən, haçan eşidərsən qaqauz melodiyaalarını, həm də qaval səsinə...’ (Budcaktan sesler 1959: 24).

–**Korrelyativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlə:** Azərb. **Havaxt** toy səsi eşitsən, **o gün** bizdəsən (Məlikzadə 1977: 247); türk. **Ne vakit** mümkün olursa, **o vakit** gelirsiniz. ‘Nə vaxt mümkün olarsa, o vaxt gələrsiniz’ (“Türk Dili” jurnalı, 1976, s.199); türkmən. –Siz **haçan** gitseñiz, menem **şonda...** ‘Siz haçan getsəniz, mən də onda...’(B. Seytəkov. Bedirkent, 1972, s.136).

Korrelyativ-zaman mənalı MC komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcı vasitələr fakultativ də olur; məs.: Azərb. **Qaçan** Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alır dıışara çıxardı (KDQ, 1962, s.150); qaq. **Açan** baksalar, derenin kenarında kum içinde düüner bir balık... ‘Haçan baksalar, dərənün kənarında qum içində çırpınır bir balıq...’(Budcaktan sesler 1959: 12); türkmən. **Haysı** nomer kime değışli bolsa, **şol sekuntda** jogap gəytaryldy ‘Hansı nömrə kimə aiddirsə, o saniyədə cavab verildi’(Kerbabaýew 1957: 39); qədim qırçaq. Gaçan kelsä yangi eldä uzun tuqmı bolur “когда виноград окажется в новой стране, он будет казаться кислым.” ‘Nə vaxt üzüm yeni bir ölkədə meydana çıxsa, o turş olar’ (Сараи 1975: 26); qədim özbək. **Kaçan** kim iki saf tursa bazavlan seniң çekerläriң kökrär çu arslan “когда же становятся в ряды твои войны, они издают громовой клич, словно львы.” ‘Onlar nə vaxt sənin ordunun sıralarında yer tutsalar, şir kimi göy gurultusuna bənzər səs çıxararlar’(Щербак 1956: 131). Qədim türk dilində

təsadüf edilən koordinativ-zaman mənalı MC də əsas komponentdə qarşılıq söz fakultativ olur; məs.: **qaçan** ol moçoçlar bidilç imqa tēgdilār ərşār ol jultuz tēbrämädin šük turdi “когда те маги достигли Вифлеема, та звезда остановилась неподвижно.” ‘Nə vaxt həmin sehrbazlar Viflemeyə çatsalar, o ulduz hərəkətsiz qalar’ (ДТС: 400).

Məlum olduğu kimi, türköloji dilçilikdə tabeli mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyalar sintaktik əlaqə üsullarına görə dörd qrupa ayrılmışdır: analitik, analitik-sintetik, sintetik, leksik-morfoloji. Həmin sintaktik konstruksiyalar struktur-funksional baxımdan işə cümlə üzvlərinə görə təsnif edilmişdir (Musayev 2011: 92). Daha doğrusu, türk dillərində nə qədər cümlə üzvü varsa, o qədər də budaq cümlə və ya tabeli mürəkkəb cümlə növü müəyyənləşdirilmişdir. Bunu aşağıdakı “Sxem”də açıq-aydın görə bilərik:

Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən təsnifləndirmə də ali və orta təhsil sistemində mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində özünü adekvat bir yöntəm olaraq çox da doğrultmamışdır. Yuxarıdakı sxemdən də görüldüyü kimi, cümlə üzvləri ilə mürəkkəb cümlənin növləri həm say, həm də məzmun etibarilə üst-üstə düşür. Məsələn, “qarşılaşdırma, qoşulma və nəticə” bildirən cümlə üzvləri yoxdur, ancaq qarşılaşdırma, qoşulma və nəticə budaq cümlələri və ya qarşılaşdırma, qoşulma və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr vardır. Bu baxımdan sözügedən kitabda mürəkkəb cümlələr sadə-geniş cümlələrdən fərqli olaraq həm də xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlər olaraq araşdırmaya cəlb olunaraq təsvir edilir. Onların komponentləri arasındakı semantik-sintaktik tebelilik mürəkkəb cümlə sisteminin struktur, semantik, funksional və konseptual özəllikləri ilə qarşılıqlı olaraq müəyyənləşdirilir.

Sintaksisdə polipredikativliyin xüsusi bir **quruluş-kateqoriya** səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi ehtiyacı əslində sadə və mürəkkəb cümlələrin adekvat təsnifinin aparılmasındakı çətinliklərdən irəli gəlmişdir. Belə ki, istər struktur-funksional, istərsə də ənənəvi struktur-semantik aspektlərdə mürəkkəb cümlələrin **omonimik-semantik özəllikləri və buna uyğun sintaktik modelləri** nəinki göstərilməmiş, hətta omonimliklə çoxmənalılıq bir çox halda qarışdırılmışdır. Buna görə də mürəkkəb cümlələrin omomodellərə əsaslanan **struktur-semantik tipləri** indiyə qədər müəyyənləşdirilməmişdir.

Ayrı-ayrı mürəkkəb cümlələr sintaktik-diskursiv kontekstdə ümumi semantikasına görə birdən çox konseptual səciyyəli mənaya malik ola bilirlər. Məsələn, şərt-zaman, şərt-güzəşt və s. konkret mürəkkəb cümlə növləri kimi. Bunları mürəkkəb cümlə sintaksisində sintaktik çoxmənalılıq hadisəsi olaraq da adlandıra bilərik. Bu bərdə yuxarıda sözügedən kitabın sonrakı bölümlərində daha geniş və örnəklərə əsasən ətraflı danışılmışdır (Musayev 2011: 207-237). Bundan öncə, mürəkkəb cümlənin komponentlərinin eyni bir tabelilik əlaqəsi və buna uyğun bağlayıcı vasitələri ilə qurulan ayrı-ayrı sintaktik quruluşlarında müxtəlif və eyni səciyyəli mürəkkəb cümlə

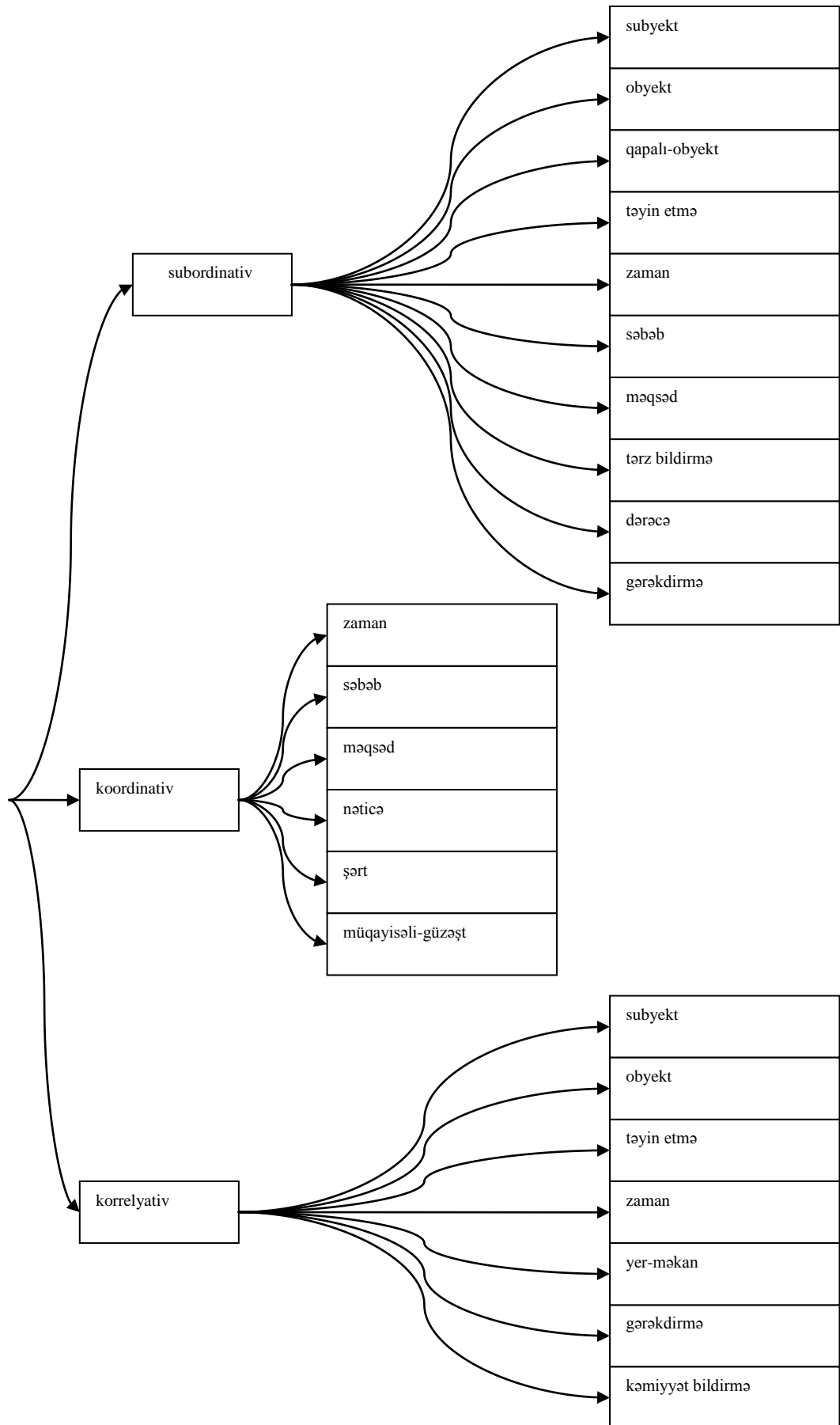
növləri sıralanmasını göstərmək istəyirik. ***Biz burada mürəkkəb cümlənin sintaktik əlaqənin xarakterinə görə müəyyən quruluşlarını omomodellər, həmin omomodellərdə sıralanan konseptual-funksional sahələri isə onun mənaca növləri olaraq təsnifləndiririk.***

Yuxarıda da göstərildiyi kimi, komponentlərin sintaktik-semantik tabeliliyinə və bunlara uyğun konstituent, yəni qurucu bağlayıcı vasitələrə görə mürəkkəb cümlənin subordinativ-sintaktik, koordinativ-sintaktik və korrelyativ-sintaktik səciyyəli omonimik modelləri qurulur. Beləliklə də xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin 23 konseptual-struktur tipi və ya konkret olaraq mürəkkəb cümlənin mənaca növləri həmin omomodellərdə konseptual-funksional sahələrə əsasən müəyyənləşir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) subordinativ-subyekt;
- 2) subordinativ-obyekt;
- 3) subordinativ-qapalı-obyekt;
- 4) subordinativ-təyinetmə;
- 5) subordinativ-zaman;
- 6) subordinativ-səbəb;
- 7) subordinativ-məqsəd;
- 8) subordinativ-tərz bildirmə;
- 9) subordinativ-dərəcə;
- 10) subordinativ-müqayisə və ya -gərəkdirmə;
- 11) koordinativ-zaman;
- 12) koordinativ-səbəb;
- 13) koordinativ-məqsəd;
- 14) koordinativ-nəticə;
- 15) koordinativ-şərt;
- 16) koordinativ-güzəşt və ya -müqayisəli-güzəşt;
- 17) korrelyativ-subyekt;
- 18) koppelativ-obyekt;
- 19) korrelyativ-təyinetmə;
- 20) korrelyativ-saman;
- 21) korrelyativ-yer və -yer-məkan;
- 22) korrelyativ-müqayisə və ya -gərəkdirmə;

23) korrelyativ-kəmiyyət bildirmə.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı sintaktik tabelilik əlaqələri, yuxarıda da göstərildiyi kimi, bütövlükdə subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik omomodellər çərçivələrində müəyyənləşdirilir. Ayrılıqda isə ümumtürk dili sintaksisinə məxsus ən üst predikativlik dərəcələri ilə gerçəkləşən konseptual-funksional sahələr həmin omomodellərdə mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı konkret mənaca növləri kimi kateqoriyalaşdırılır. Mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modeli dünyanın dil xəritəsinin “semantik tablosu”nda yer alan konseptual-funksional sahələrin dərk olunması proseslərinə görə qurulur. *Subyekt-obyekt, zaman-məkan, səbəb-nəticə, səbəb-məqsəd, şərt-qarşılaşdırma, tərz-müqayisə, yer-məkan* və s. konseptual-funksional sahələri sözügedən dərk etmə kontekstini təşkil edən başlıca semantik kateqoriyalardır. Aşağıdakı sxemdə bütün bunlar daha əyani şəkildə göstərilmişdir. (Sxem №2).

2.1.3.1.2.Mürəkkəb cümlələrin normativ-sintaktik quruluşları, üslubi-sintaktik normaları və variantları

Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin (PV) yuxarıda göstərilən konseptual-struktur növlərinin bir sıra quruluşları dil-nitq sistemində üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənir¹⁹. Üslubi-sintaktik variantlar səviyyəsində özünü göstərən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər yazılı və sifahi nitq prosesində informasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq komponentlərin yerləşməsinə, yəni formanın ifadəsinə görə uyğun normativ analoq-konstruksiyalardan fərqlənir. Burada komponentlərin yerdəyişməsi inversiya hadisəsindən fərqli olaraq daimidir və dil-nitq faktı səviyyəsindədir. Aşağıda subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrə dair verilən uyğun linqvistik açıqlanma və həm sözügedən sintaktik konstruksiyaların normativ-sintaktik quruluşlarına, həm də üslubi-sintaktik variantlarına aid gətirilən örnəklər söylədiklərimizi təsdiq etməkdədir.

Əsas komponentdəki subyektin ifadəsinə görə subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV və ya subordinativ-subyekt mənalı MC iki yerə bölünür. Birincilərdə müxtəlif qəlib-əvəzliliklər və digər “nominallaşmış” bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunan subyekt əsas komponentin mübtədası yerində işlənir və asılı hissə də məhz onları tamamlayır, yaxud da əvəz edir. İkincilərdə isə müxtəlif “predikatlaşmış” bağlayıcı vasitələr (işarə, qeyri-müəyyən əvəzlilikləri, köməkçi leksik vahidlər və s.) cümlənin əsas komponentinin xəbəri yerində işlənir, asılı hissə də həmin “yarımçıq” subyekt-xəbəri aydınlaşdırır. Bu tip MC əsas komponentin əvəzliliklərlə və digər “predikatlaşmış” köməkçi leksik vasitələrlə ifadə olunmuş xəbəri “bağlayıcı-operator” (Турниязов 1987) funksiyasında işlənir. Bunlar tərəfləri əlaqələndirən başlıca vasitə kimi özünü göstərir. Buna görə də birincilərdən fərqli olaraq, həmin MC göstərilən konstituent bağlayıcı vasitələr fakultativ olmur.

A) Əsas komponent daha çox öncə, asılı hissə isə sonra gəlir. Bu tip MC tərəflərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı özünü göstərir. Bəzən də asılı hissənin xəbəri şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti ilə işlənir, ona -mı⁴ şəkilçiləşmiş ədatı da qoşulur və burada qrammatik-sintaktik vasitələrin fakultativliyi də istisna olunmur. Asılı hissə əsas komponentin işarə və başqa nominallaşmış əvəzlilik və digər köməkçi qəlib-leksik vahidlərlə ifadə edilən, yaxud da fakultativ olan subyekt-mübtədasına, yəni qrammatik mübtəda-xəbər üzvlənməsinin birinci tərəfinə aid olur. Əsas komponentdə “siqnalçı” əvəzliliklərin və digər qəlib leksik vahidlərin

---

¹⁹ M. M. Musayevin sözügedən kitabında mürəkkəb cümlələrin üslubi-sintaktik variantlarından geniş bəhs olunur.

işlənib-işlənilməməsinə, çox hallarda isə fakultativliyinə görə haqqında danışılan MC iki qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas hissədəki mübtəda-xəbər üzvlənməsində birincinin yerliyi kimi o, ol, bu, elələri, belələri (Azərbay.), şu (türk), ol, şu (türkmən) kimi işarə və eləsi, beləsi, orası, burası, bəzi, bəziləri (Azərbay.), dahası (türk) kimi nominallaşmış əvəzliliklər, eləcə də digər köməkçi “bir neçəsi, bir neçələri, bir şey, bir məsələ, bir hal, bu cəhət, o cəhət, bir cəhət” kimi qəlib-leksik vahidlər işlənir; məs.: Azərbaycan. **Bu** da təsadüfi deyil **ki**, yazıçılarımız keçmişimizin Xətəinin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan parlaq və mürəkkəb mərhələsinə xüsusi maraq göstərirlər (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may, 1983-cü il, s. 6); **Bu** yalan imiş **ki**, girməz oğru cənnət bağinə (Kisvəri. Əsərləri, 1984, s. 36); **O** da sonradan məlum oldu **ki**, danışığınının çoxu yalan imiş (Danışiqdan); **Elələri** də vardır **ki**, heç danışdırmasan yaxşıdır (Danışiqdan); **Burası** yaxşıdır **ki**, Əkrəm Əylisi şəri həyat faktı kimi inandırıcı və qabarıq göstərir, ona qarşı barışmaz mövqe tutur (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may 1983-cü il, s. 6); Klassiklərimizin **eləsi** yoxdur **ki**, külliyyəti və ya seçilmiş əsərləri bu 50 ildə öz əlifbamızda çap edilməmiş olsun (“Kommunist” qəzeti, 13 iyun 1992-ci il, s.2); **O cəhət** maraqlıydı **ki**, kinoya heç kim gəlməmişdi (Danışiqdan).

Azərbaycan türkcəsində göstərilən subordinativ-subyekt mənalı MC elə quruluşları vardır ki, bütövlükdə frazadanböyük vahidin sonluğu kimi özünü göstərir. Jəni frazadanböyük vahidin əvvəlki cümləsindəki rema üzv kənara çıxır və həmin mətndəki ikinci cümlə-komponentin birinci tərəfinin predikativ mərkəzinin tema əsas hissəsi kimi işlənir; məs.; Görünür, bu da çıxmır, aşkar **hiss olunur. Hiss olunur ki**, artistiyi bacarmırsan (M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri, 4 c., 1969, s. 286).

Göstərilən dil-nitq hadisəsi də parselyat-qoşulmalı mətn-konstruksiyalar kimi izah olunur. Çünki burada hər hansı bir söyləmin buraxılmış üzvü kənara çıxaraq bir frazadanböyük vahid əmələ gətirir. İstər mono-, istərsə də polipredikativ vahidlərin məzmununa görə tamamlanmayan rema üzvü informasiyavericilikdə yerləşdiyi sintaktik əhatədən ayrılaraq MC mətnin sonluq-komponenti kimi formalaşdırır.

Qaqauz və türkmən türkcələrində subordinativ-subyekt mənalı MC göstərilən quruluşunda əsas komponent daha çox postpozisiyada işlənir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin uzus-sintaktik keyfiyyət qaqauz türkcəsinin qrammatik quruluşunda ekstralinqvistik faktor kimi qiymətləndirilir. Belə bir vəziyyətin Hind-Avropa dilləri ilə bir ərazidə yerləşən qaqauz

türkcəsinin sintaktik quruluşuna sözügedən dillərin göstərdiyi dilxarici təsirlərdən əmələ gələn sözlənir (Дмитриев 1962: 251).

Azərbaycan türkcəsində sözügedən uzun-keyfiyyətin yeni bir sintaktik quruluşda reallaşması (Cəfərzadə 1976) qədim türk dili sintaktik qurumunun günümüzdə qədər qorunması deməkdir. Belə ki, güclü informasiyavericiliyə malik olduğundan özünəməxsus analitizmi ilə fərqlənən türk dillərinin qədim və ilkin mərhələlərində MC tema əsas hissəsi prepozisiyada və interpozisiyada çox geniş işlənir. Bu da sözügedən konstruksiyaları göstərilən qurumlu subordinativ-subyekt mənalı MC sintaktik arxetipləri kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Sintaktik quruluşu etibarilə həmin konstruksiyaların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlarda digər bağlayıcı vasitələrə təsadüf edilmir; məs.: qaç. Yankuyu yoktu nee aaramaa, **bu** belliydi. ‘Yanku nə üçün axtarılmırdı, bu bəlliydi’ (N.Babaoğlu. Bucak ecelleri, 1979, s.115); türkmən. Həzir ajal kimiñ ýakasından öñürti tutjak, **ol** məlim däl... ‘İndi əcəl kimin yaxasından daha əvvəl yapışacaq, bu məlum deyil’ (H. Derýaew. Ykbal; Nartyev, 1988, s. 86); **Men üstün çyksam, baýrama mynasyp bolžakmy ýa-da ýok, ine, şu anyk däl.** ‘Mən qalib gəlsəm, bayrama münasib olacağammı və ya yox, məhz bu, məlum deyil’ (O.Akməmmədov. Jezalandrylmaýan jenaýatçylar: Jenə orada, s. 88); Azərb. Bayram adında bir oğlan vardı, **o da** yerimi demədi (Danışıqdan).

Azərbaycan türkcəsində bu tip sintaktik konstruksiyaların üslubi-sintaktik normaları çoxdan formalaşmışdır²⁰. Bunlar qrammatik-sintaktik norma kimi formalaşmış olan subordinativ-subyekt mənalı MC komponentlərinin yerləşməsinə, yəni informasiyavericilikdə tema komponentin rema-komponent kimi işlənməsi ilə fərqlənir. Burada asılı hissə əvvəl gəlir və əsas komponentdəki “bu, o, onlar” qəlib-əvəzlilərinə aid olur; məs.: C.Məmmədquluzadə burada din məktəblərini pisləməklə, həm də təlim-tərbiyənin kiçik yaşlardan düzgün getməməsini irəli sürür **ki, bu** da da çox böyük əhəmiyyətə malikdir; Etajerka və mərtəbələrarası artırımlar 45 əvəzinə 60 dərəcəli bucaq altında quraşdırılmışdır **ki, bu** da adamların çıxıb-düşməsi üçün təhlükəlidir; 1963-64-cü illərdə respublikamızın kolxozları qoyunçuluqdan 23 milyon gəlir götürmüşdür **ki, bu** da heyvandarlıqdan əldə edilən gəlirin 34 faizini təşkil edir (M. Adilov. Qəzet dili, s. 5-6); Otağın önündə kirişi gərdi, keyigi sinirlədi. Baxdı gördu bu otaq (məgər

---

²⁰ Üslubi-sintaktik normalara aid edilən konstruksiyalarda rema-komponent özünün bir qədər fərqli sintaktik quruluşuna görə seçilir. Yəni buradakı MC modelində bütövlükdə bir dəyişiklik olmasa da, onun asılı və ya əsas rema-komponenti müəyyən konstituentlərinə görə fərqlənir. Üslubi-sintaktik normalar dil sistemində ədəbi dilin müxtəlif üslublarının inkişafı nəticəsində formalaşır və informasiyavericilikdə nitq faktından dil amilinə çevrilir.

Bajbecan qızı) Banıççək otağımış **ki**, Beyrəyin beşik kərtmə nişanlısı, adaxlısıydı (KDQ, 1962, s.46); Bağdaddan gətirilən vəsiqələrin içərisində çox qiymətli və tarixi vəsiqələr də vardır **ki**, **onlar** birinci Məmun xəlifənin yazılarıdır (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm).

Dilçilikdə sözügedən örnəklər nisbi və ya qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi izah olunmuşdur (Гаджиева 1963: 19-220; Adilov 1973: 5-6; Abdullayev 1974: 345-349). Əslində isə bu tip cümlələr, özünün ənənəvi adı ilə adlandırılırsa, mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Türk dillərinin mürəkkəb cümlə sintaksisindən danışılarda nisbi budaq cümlələr adı altında nəyin nəzərdə tutulduğu başa düşülmür. Bu, yəqin ki türk dillərini flektiv dillərin qrammatikasına əsaslanaraq öyrənməkdən irəli gəlmişdir. Bundan başqa, ilkin türk-oğuz mərhələsindən işlək olan həmin konstruksiyalarda əsas komponentdəki qəlib-əvəzlilər fakultativ də olur.

Burada sintaktik-normativ quruluşla üslubi-sintaktik normalar arasındakı fərqlər konstruktiv xarakter daşıyır. Daha doğrusu, birincilərdə əsas komponentin mübtədası müxtəlif nominallaşmış leksemlərlə, ikincilərdə isə əsasən “o, bu, onlar” əvəzliləri ilə ifadə olunur. Birinci halda “ki” bağlayıcısı əsas komponentdə, ikinci vəziyyətdə isə əsaslı hissədə işlənir.

Subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin hər iki normativ quruluşu türk-oğuz layında ilkin mərhələdən işlək olmuşdur. Çağdaş türk dillərinin differensiaslaşması ilə əlaqədar olaraq onlardan birincisi qrammatik-sintaktik norma kimi reallaşmışdır. İkincisi isə ədəbi dilin inkişafı ilə bağlı olduğundan üslubi-sintaktik norma kimi özünü göstərir. Bu da onun öyrənilən türk ədəbi dillərində ekstralinqvistik faktor olaraq qohum olmayan dillərin təsiri ilə yarandığı fikrini təkzib edir.

2. Əsas komponentdə mübtəda buraxılır. O, kontekstual “yarımçıq” cümlələrdən ibarət olur. Asılı hissə daha çox onun ismi xəbərlə ifadə olunan predaktiv mərkəzlərindəki subyekt-mübtəda qütübünü əvəz edir. Burada əsas komponentin subyekt-mübtədası çox hallarda fakultativ, bəzən də sıfır-fakultativ vəziyyətlərində olur. Əsas komponentin predaktiv mərkəzi ismi və ya digər mürəkkəb feli xəbərlərlə ifadə olunanda mübtəda-subyekt burada təsəvvür edilir. (Predikativ mərkəz kimi dərs vəsaitində asılı və əsas hissələrin xəbərləri nəzərdə tutulur.) Onun predikativ mərkəzi frazeoloji birləşmələrdən, ən çox da interpozisiyada işlənən adlardan və digər köməkçi leksik elementlərdən ibarət olan mürəkkəb xəbərlərdən təşkil olunanda isə vəziyyət tamamilə dəyişir. Daha doğrusu, bu cür əsas komponentli sintaktik konstruksiyalar göstərilən subordinativ-

subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin üslubi-sintaktik variantları kimi qiymətləndirilə bilər və onların subyekt-mübtədası da özünü yalnız asılı komponentlərdə büruzə verir.

Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərinin bəzi quruluşları dil-nitq sistemində üslubi-sintaktik variantlar kimi özünü göstərir. Üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər yazılı və şifahi nitq prosesində informasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq komponentlərin yerləşməsinə və bağlayıcı vasitələrin işlənməsinə görə uyğun normativ-sintaktik konstruksiyalardan fərqlənir. Üslubi-sintaktik normalardan isə həmin konstruksiyalar daha çox nitq aktı və kontekstlə bağlılığına görə seçilir. Subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin sözügedən quruluşunun işlənilməsi də türk dillərinin qədim sintaktik layı ilə əlaqədardır. Bununla belə, o, ünsiyyətin arxitektikasında sonradan ortaya çıxan digər səciyyəvi cəhətlərlə də bağlıdır. Dil sistemində isə onlar informasiyavericiliyi reallaşdıran başlıca aktlarda-cümlə və frazadanböyük vahidlərdə verilən məlumatı aktuallaşdırmağa xidmət edən kontekstual vasitələrdən biri kimi özünü büruzə verir.

İnformasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif ifadə formalarında özünü göstərən üslubi-sintaktik variantlar dilin ən qədim layından başlayaraq müvafiq dil-uzus-norma dəyişmələrində normativ-sintaktik konstruksiyalarla paralel olaraq işlənmişdir. Türk dillərinin mürəkkəb cümlə sistemində üslubi-sintaktik normalar kimi özünü büruzə verən konstruksiyalar isə ədəbi dilin, eləcə də klassik yazı üslubunun təsiri ilə intensivləşir. Bunlar normativ-sintaktik vahidlərlə birlikdə öyrənilməli olsa da, müəyyən konstituentləri ilə seçilən xüsusi-mürəkkəb quruluş-keyfiyyətdir və iki formada işlənir:

1. İndiyə qədər qoşulma budaq cümləli TMC kimi izah edilən və buna oxşar konstruksiyalar;

2. Asılı hissəsi predikativ təyin olan korrelyativ xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər.

Normativ-sintaktik konstruksiyalar kimi özünü göstərən birincilərin komponentləri ki//kim bağlayıcısı ilə əlaqələnir, -mı⁴, -sa² elementləri də həmin xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin əsas hissələrinin predikativ mərkəzinə qoşulur. Bununla bərabər, həmin bağlayıcı vasitə və elementlərin fakultativliyi burada istisna olunmur; məs.: Azərb. **Yadınızdadırsa**, “Azərbaycan gəncləri”nin 17 fevral 1983-cü il tarixli nömrəsində “Silah dostlarımı axtarıram” sərəlvhəli yazı və şəkil dərc olunmuşdu (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 31 may 1983-cü il, s. 4); **Yadımdadır**mı, anan səni bizə gətirmişdi. (Danışıqdan); Fərrux Yassarın adından yazılan bu

məktubda bildirilirdi **ki**, qoca Şirvanşah ölüm yatağındadır... (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü); Məlum olunur **ki**, ol münafiq, Almış ələ nöqsi-əhdi-sabiq (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.165); Xoşdur **ki**, bulam visalə firsət (M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.105); Yadın olsun **kim**, məni-biçarəni yad etmədin (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s. 49); Ol səbəbdəndir **ki**, mən bimarü rəncur olmuşam (N. Nəsimi. Əsərləri, 1985, s. 91); On altı ildir **kim**, ölüsü-dirisi xəbərin kimsə bilməz (KDQ, 1962, s. 58); türk. Belliydi **ki**, onlar da işə hazırlanıyorlardı. ‘Məlumdu ki, onlar da işə hazırlanırlardı’ (O. Kemal. Bereketli topraklar üzerinde,1967, s. 61); İyi **ki**, her şeyi düşünüp senin kaybolduğunu polise haber verdim. Yaxşı ki, hər şeyi fikirləşib sənə itdiyini polise xəbər verdim’ (M. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1965, s.115); türkmen. Beyle maglumdyr **ki**, hiç bir gamgusarym galmaz-a. ‘Belə məlumdur ki, heç bir qəm-qüssəm qalmaz’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, 1,1983, s. 26); **Maglum, ki ne nöwg jogap etgeý men** ‘Məlum ki, nə cür cavab vermişəm’ (Baýram han. Saýlanan eserler, 1970, s.111).

Qaqauz tükcəsində göstərilən tip xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdə asılı tərəf əsas komponentə ən çox “ani” bağlayıcısı ilə bağlanır. Slavyan dillərində olduğu kimi, burada da bağlayıcı asılı hissənin tərkibində işlənir; məs.: Belliydi, **ani** artık yanıldılar, gerı yolu görämezdi ‘Bəlliydi ki, artıq yanıılmışdılar, geriye yolun olduğunu görə bilməzdilər’(H. Бабаоглу. Буджак ежеллери, 1979, с. 80); Saat altıda çıktım dinnenmek odasından, başladım bakınmaa da taa o zaman qeldi aklıma, **ani** ben dünden ekmek imedim. ‘Saat altıda istirahət otağından çıxdım, ora-bura baxdım və o zaman ağıma gəldi ki, mən dünəndən bəri yemək yeməmişəm’(Yenə orada, s.197).

“Ki” bağlayıcılı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər daha çox türkmən klassiklərinin dilində işlənir və çağdaş sintaktik sistemdə artıq arxaıkləşmişdir (Coerov 1991: 47). Əsas komponentin buraxılmış mübtədasını əvəz edən digər subordinativ-subyekt konstruksiyaları isə quruluşca Azərbycan, türk, qaqauz dillərindəki uyğun normativ-sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Bu tip mürəkkəb cümlələrdə əsas hissə asılı komponentdən sonra gəlir və tərəflər diyip//diylip bağlayıcı sözü (Hanser 1975) ilə əlaqələnilir, bəzi hallarda isə -mı⁴ şəkilçiləşmiş ədatı asılı hissənin predikativ mərkəzinə qoşulur. Burada həmin bağlayıcı vasitələrin və elementlərin fakultativliyi də istisna olunmur; məs.: Ýagşydan at galar **diýlip**, yöne ýerden aýdylmaýar. ‘Yaxşının adı qalar deyə, boş yerə söylənmir’ (“Edebiyat ve sungat” gazetisi; Nartyýew, 1988, s. 89); Studentler gulak **asýamy-asmaýamy** perwaýyna hem däl. ‘Tələbələr qulaq asırmı-asmırmı vecinə belə deyil’ (G.Gurbansəhedow. Toýly Mergen; Yenə orada, s. 88); Seni bolsa kysmat **nirä**

cekýä, maña mälüm däl. ‘Səni qismətin hara çəkir, mənə məlum deyil’(H. Derýaew. Ykbal; Yenə orada, s. 86).

Teyin-tiyin, tip (qədim türk), *deyə diyən, diye* (Azərbay., türk), *deyni* (qaq.), *diyip ~diyilip~öydüp* (türkmən) formal-paradigmatik vasitələri əslində eyni bir bağlayıcı sözün müxtəlif fonomopoloji variantlarıdır (КОНОНОВ 1980:228; Mirzəzadə 1990: 364-365; Quliyev 1990: 67-68). Sözügedən bağlayıcı sözlə işlənən mürəkkəb cümlələr türk dillərində arxetip sintaktik konstruksiyalar hesab edilir. Çünki komponentləri göstərilən bağlayıcı vasitə ilə əlaqələnən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər qədim türk dilində ən işlək normativ-sintaktik konstruksiyalardandır.

Əsas komponentdə mübtədası buraxılan xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin elə quruluşları vardır ki, onlar üslubi-sintaktik variantlar kimi öyrənilir. Belə ki, bu cür sintaktik konstruksiyalar təksubeyktliliyi ilə seçilir; həmin xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin hətta “yarımçıq “ mübtədası əsas hissədə təsəvvür olunur və yalnız asılı hissədə müəyyənləşir. Üslubi sintaktik-variantlardan biri olaraq müəyyənləşən subordinativ-subyekt sintaktik konstruksiyalarının əsas komponentlərində predikativ mərkəzlər ya zaman bildirən adlarla, ya da feli frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilir.

a) Əsas komponenti zaman bildirən adlarla işlənən subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrə Azərbaycan dilində rast gəlinir. Asılı komponent əsas hissəyə *ki//kim* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Bir xeyli müddətdir **ki**, “Ana” radiojurnalındakı çıxışlarımla bağlı saysız-hesabsız məktublar alıram (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 25 iyun 1983-ci il, s. 3); Üç həftə olardı **ki**, həyətin qarovulunu ümüd etdiyimiz Pəsər birdən-birə vərdişini pozmuşdu (“Ulduz” jurnalı, 1990, №12, s.25) ; Müddəti boldu **kim**, ol dildarını görməz gözüm (Kışvəri. Əsərləri,1984, s. 57) ; On altı ildir **kim**, ölüsü-dirisi xəbərin kimsə bilməz (KDQ, 1962, s. 58).

Əsas komponent asılı hissənin içərisində –interpozisiyada daha çox işlənir. Burada aktual üzvlənməyə görə, əsas məlumat asılı hissədə verilir, əsas komponent isə onu bir növ təsdiqləyir. Bu tip mürəkkəb cümlələrdə əsas komponent yalnız qrammatik üzvlənməyə görə müstəqil hesab olunmalıdır. Əslində əsas komponentin atılması mövcud sintaktik vahidin quruluşuna heç bir xələl gətirmir. Bunlar baş cümləlikdən transformasiyaya uğramış zaman zərfləri kimi də səciyyələndirilə bilər. Əsas komponenti zaman bildirən adlarla ifadə olunan subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında *ki//kim* bağlayıcısı özünü göstərir, bəzən də onun yeri fakultativ olur; məs.: Gamal Əliyev **iyirmi ildən çoxdur** *ki*, milis orqanlarında

çalışır (“Kommunist” qəzeti, 30 iyun 1983-cü il, s. 4); Mən **üç ildir** növbəyə yazılmışam (Anar. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi, 1962, s. 8); Yaşı əllini haqlamış Qasım bəy **bir ildən artıq idi ki**, bütün ölkəni ələk-vələk etmiş, Ərdəbildə “qeybə” çıxan Heydər oğlu İsmayılı tapa bilməmişdi (F. Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. 1982, s. 228).

Azərbaycan dilində göstərilən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin elə quruluşlarına da təsadüf edilir ki, onlarda əsas komponent parselyasiyaya uğrayır. Yarımçıq cümlə quruluşunda özünü büruzə verən həmin qoşulma-parselyat konstruksiyalar qoşulduğu bazis-cümlə ilə birlikdə artıq sözləm//cümlə deyil, frazadanböyük vahid//mətn təşkil edir; məs.; Murad nə gəzir ölüb gedib. **Çoxdandı**; Nənəm yazıq yaman gündədir. **Üç ildi** (Danışıqdan.)

Dilçilik ədəbiyyatında indiyə qədər hər cür qoşulma-parselyat konstruksiyaların qoşulduğu bazis-cümlələrlə əlaqəsi daha çox cümlə sintaksisi səviyyəsində izah edilmişdir (Sadıqov 1980; Алиев 1985; Kazımov 1989). Ancaq əsas və ya asılı komponentlərdən kənara çıxan bu cür hissələrin əvvəlkilərlə sintaktik əlaqəsi təkcə mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasındakı bağlayıcılıq hadisəsi olaraq izah edilə bilməz.

Bu hadisə həm də frazadanböyük vahid//mətn formalaşmasının təzahürlərindən biri kimi özünü göstərir. Beləliklə, mürəkkəb cümlə səviyyəsində ösünü büruzə verən “qoşulma cümlələr” (Cəfərzadə 1976; 1977) həm yarımçıq, həm də bütöv sintaktik quruluşlarda olur. Həmin sintaktik konstruksiyalar bütövlükdə mürəkkəb cümlələrin və frazadanböyük vahidlərin üslubi-sintaktik normaları olub, dil sistemində daxildir. Parselyativ-qoşulma konstruksiyalar isə bilavasitə nitq fəaliyyətində meydana çıxır. Onlar qoşulduğu bazis-cümlələrlə birlikdə üslubi-sintaktik variantlar olub, daha çox “yarımçıq” sintaktik quruluşlarda özünü göstərir.

b) Əsas komponentin predikativ mərkəzi “elə gəlir, elə (belə) çıxır, belə görünür” və s. feli frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilir. Asılı tərəf əsas hissənin mübtədası yerində işlənir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Azərb. Onların danışığında **elə (belə) çıxırdı ki**, “qara kağız”ı gələnlərin çoxusu sonradan sağ-salamat qayıdıb gəlir (“Azərbaycan qadını” jurnalı, 1983, №5, s.15); **Mənə elə gəlir ki**, sənənin müəllim dostların içərisində ən sədaqətli və səni ən çox istəyən Nazir müəllimdir (A. Babayev. Bir parça həyat, 1971, s. 67); **Böylə görünür ki**, aşinasən (M. Füzüli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.188); türk. Cülbahara **öylə gəliyordu ki**, canını

ver Memo dese, Memo sevincden aqlını yitirecekti. ‘Gülbahara elə gəlirdi ki, Memoya canını ver dese, sevincdən aqlını itirəcəkdı’(O. Kemal. Ağrıdağı Efsanesi,1978, s.7).

Göstərilən feli frazeoloji birləşmələrin əsas komponentlərindən **“görünür, ola bilsin”** ifadələri müstəqil sintaktik mövqedə işlənərək, Azərbaycan dilində müəyyən modallıq münasibətləri bildirən ara sözlər kimi də özünü göstərir (Seyidov 1958: 55). Bağlayıcının fakultativliyi də burada istisna olunmur; məs.: **Görünür**, zəngəzurlu Qaçaq Həcəri həddən ziyadə şişirdirlər, əlahəzrət (S. Rəhimov. Qafqaz qartalı,1971, s. 41); Onlar da, **görünür ki**, mənim tələbələrım kimi dərs qurtaranda sevindiklərindən quş kimi uçurlar (A. Babayev. Bir parça həyat. 1972, s. 5); Ancaq, **ola bilsin ki**, sənin buralı olmağının da təsiri var (İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, 1959, s. 178)

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, “elə gəlmək” birləşməsi Azərbaycan dilində frazeoloji vahid deyildir. Rus dilindəki “мне кажется” (və ya başqa misallarda “ему казалось”) konstruksiyasının kalkasıdır” (Bayramov 1978: 19). Qaqauzcada göstərilən subordinativ-subyekt konstruksiyalarının rus dilindəki adekvat quruluşa daha uyğun şəkildə işlənməsi də bu baxımdan müəllifin fikrini sanki təsdiqləyir. Həmin dildə bu tip MC komponentləri əsasən “ani” və “sansın” bağlayıcıları ilə əlaqələnilir; məs.: Şansora gəlirdi, ani (sansın) kəməncə öter heptan kusursuz. ‘Ona elə gəlirdi ki, sanki kamança qüsursuz çalır’(D. Kara Çoban. Tamannık,1977, s.125).

Ğöründiyi kimi, əsas komponentdə konkretləşdirici “elə, belə” zərf-əvəzlilikləri işlənməmişdir. Bu da qaqauz türkcəsinin sintaktik qurumuna dilxarici təsirlərin nəticəsi kimi izah oluna bilər. Burada sanki sözlər də rus dilində olduğu kimi sıralanmışdır. Müqayisə edin: Kostiya gəlirdi “Косте казалось”; Sidora gəlirdi” Сидору казалось” örnəklərində də olduğu kimi.

Bununla belə, Azərbaycan türkcəsində, eləcə də digər türk ədəbi dillərində xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin normativ-sintaktik quruluşları kimi bütün üslubi-sintaktik variantları da onların öz daxili resursları hesabına formalaşır. Ekstralinqvistik təsirlər burada yalnız ayrı-ayrı cümlə quruluşlarının işlənmə tezliyində özünü göstərir. Məhz belə bir intensivlik biri digəri ilə təmasda olan, lakin qohum olmayan dillərin sintaktik quruluşundakı bir sıra universalıaların ekstralinqvistik dil faktorları kimi izah edilməsinə səbəb olmuşdur. Rus dilində ayrı-ayrı frazeoloji birləşmələr türk dillərinə kalka olunub, bəzi subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin əsas komponentlərinin predikativ mərkəzlərinin ifadəçisi

kimi formallaşsa belə, bu onları frazeologizmlikdən çıxartmır. Buna görə də türk dillərinin mürəkkəb cümlə sintaksisində əsas komponentlərinin prediktiv mərkəzləri frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan konstruksiyalar subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin üslubi-sintaktik variantları kimi öyrənilməlidir. Frazeoloji birləşməli mürəkkəb cümlələrin üslubi-sintaktik variantlar səviyəsində izah edilməsinin əsas bir səbəbi də tema-komponent kimi özünü göstərən frazeologizimlərin polipredikativ vahidlərdə daha sərbəst işlənməsidir.

B) Əsas komponent öncə, asılı hissə isə sonra işlənir. Bu tip xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin tərəflərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı özünü göstərir. Burada da həmin qrammatik-sintaktik əlamətin fakultativliyi istisna olunmur. Asılı hissə əsas komponentin işarə, qeyri-müəyyən əvəzlilikləri və həmin əvəzliliklərlə bərabər müxtəlif leksik-qrammatik elementlərlə ifadə olunan **subyekt xəbərini** tamamlayır. Mübtəda-xəbər üzvlənməsinin ikinci tərəfinə aid olur. Bu tip subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər əsas komponentindəki xəbərin quruluşuna görə iki yerə ayrılır. Subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin həmin quruluşunda əsas komponentin xəbəri sadə olduqda əvəzliliklərlə və digər əvəzlik-zərf xarakterli sözlərlə ifadə olunur. Mürəkkəb olduqda birinci tərəfi əvəzlik, ikinci komponent isə müxtəlif köməkçi leksik-qrammatik elementlərdən ibarət olur.

1) Əsas komponentin xəbəri işarə, bəzi hallarda isə qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən və digər əvəzlik-zərf xarakterli sözlərdən ibarət olur; məs.: O da **budur ki**, Qədirin tapançasını tapıb ailəsinə vermək lazımdır (Ə.Yusifov. Düşmənimin düşməni, 1978, s. 99); Söz **odur ki**, haqqa vara (Atalar sözü); Qərribə **burasındadır ki**, bu məlumatların çoxunu mənə hamıdan əvvəl Alxanov özü çatdırıb (F. Ağayev. İldırım ömrü, 1971, s. 40); Amma səhvi **buradadır ki**, haman vücudi-küllə iradə və ixtiyar qərar verir (M. F. Axundov. Əsərləri, II, 1961, s. 204-205); Qorxum **bu ki**, karü bari-Bərqa, Eyləyə bizi cahanə rüsva (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s. 60); İndi fikrim **budurur kim**, can sana qurban qılay (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s. 114); Bütperəst **andaq ki**, bütün gərgəc iman tapşurur (Yenə orada, s. 22); Aşiq **oldur kim**, qılar canan fəda canına (M. Fizuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s. 174); -Xanım, bu göz Bayandır xandan buyruq **boylədir kim**, oğlu-qızı olmayanı tanrı taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız... (KDQ, 1962. s. 17) ; türk. Senden ricam **sudur ki**, bana ötekilerin, başkalarının nasıl insan eti yediklerini anlatsın. ‘Səndən xahişim budur ki, mənə digərlərinin, başqalarının necə insan eti yediklərini nəğil etsin’(N. Hikmet. Yeşil elmalar,1965, s.192); qaq. Eski gagauz adeti öle; isle

dostunu leezım buyuredesin evine bir ikrama. ‘Köhnə qaqaız adəti belədir ki, gərək dostunu evinə qonaq dəvət edəsən’ (N. Babaoğlu. Bucak ecelleri, 1979, s.148); türkmən. –Niçigi şol, patyşa yedi yaşardan yetmiş yaşara çenli, wezir-wekili bilen bar şayyny tutup, awa-şikara gitdi, galada erkek göbekliden jandar yök, oglum. ‘Səbəbi budur ki, padışah yeddi yaşdan yetmiş yaşa qədər vəzir-vəkili ilə bütün hazırlığını görüb ova-şikara getdi, qalada heç bir kişi yoxdur, oglum’ (Görogly,1958, s. 294); Mert oldur ki, bolsa könlü rehimli, Göwresi giñ gerek, özi pəhimli ‘Mərd odur ki, olsa könlü rəhmli, Gövdəsi gen gərək, özü ağıllı’(Magtymguly. Saylanan eserler, 1, 1983, s. 118); Derwüş oldur könlü (bolgáy) dolu gam, özünü sağınsa, halk içre adem ‘Dərviş oldur könlü (olsa) dolu qəm, özünü saxlasa, (olar) xalq içrə adam’ (Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962 s. 144).

Yuxarıdakı örnəklərdən birində işlənən andaç//antaç işarə əvəzliyi sözügedən funksiyada qədim türk abidələrinin dilində də özünü göstərir. Aşağıda həmin əvəzliliklə işlənən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərə dair uyğun örnəklər verilir.

2) Əsas komponentin xəbəri mürəkkəb quruluşda işlənir. Sözügedən xəbərin birinci hissəsi “o, bu, orası, burası, elə, belə” və s. işarə və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. İkinci tərəf isə “deyil, demək, ibarət idi” və s. köməkçi leksik-sintaktik vahidlər, “idi, imiş” yarımçıq, “olmaq” köməkçi feillərindən ibarət olur. Əsas komponentin bu cür formalaşan “yarımçıq” isim-feli xəbərləri asılı hissədə konkretləşir. Bu tip subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələr daha çox Azərbaycan və qaqaız tükələrinə yayılmışdır; məs.: Üçüncü niyyəti də **bundan ibarət idi ki**, Şeyx Əliyə bir cam şərbətin içində zəhər verilməlidir (F. Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. 1982, s. 20); Bu qəribəlik **ondan ibarət idi ki**, o artıq gücünü itirmişdi (Yenə orada); Təəccüblü **burası idi ki**, tarlada heç kim görünmürdü (Danışığından); Sənin də muzdun **bu olar ki**, mənim kimi bəy ilə qohum olarsan (Ü. Hacıbəyov. Arşın mal alan); Bə qərəzi **bu imiş ki**, biz ona sitayiş edək (M. F. Axundov. Əsərləri, 1, 1958, s. 262).)

Qaqaız türkcəsində göstərilən tip mürəkkəb cümlələrin əsas komponentinin xəbəri sinkretik şəkildə işlənir. Daha doğrusu, əsas komponentin xəbərini əvəzliliklərlə “idi “ yarımçıq feli ifadə edir. Həmin morfemlərin arasına bitişdirici ünsür əlavə olunur və ikincinin ilk saiti düşür. Azərbaycan türkcəsində bütöv bir morfoloji vahid kimi özünü göstərən və ədəbi dildə tədricən normaya çevrilən “eləydi, beləydi” və s. formaları qaqaız tükəsində mövcud sintaktik konstruksiyaların predikativ mərkəzini formalaşdıran əlamət kimi artıq reallaşmışdır; məs. ;

Köprü **ölejeydi, ki** may-may yıkıleжек. ‘Köprü eləydi ki, sanki həməən uçacaqdı’ (Gaydarji, 1981, s. 37).

Asılı hissəsi əsas komponentin mübtəda-xəbər üzvlənməsinin ikinci tərəfinə görə müəyyənləşən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin sintaktik arxetipləri qədim türk dilində özünü göstərir. Sözügedən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin arxetipləri qədim türk dilində bağlayıcısız işlənir və burada əsas komponentin xəbəri də xəbərlik morfoloji əlaməti olmadan özünü büruzə verir; məs.; Körügə sabi **antag**; Tokuz Oğuz budun üze kagan alurtı. ‘Casusun sözü belədir ki, dokuz oğuz millətinin üstündə xaqan oldu’ (M. Ergin. Orhun Abideleri 1980, s. 92.); ərəndə əri **ol** qamuy neñkə erk “(настоящий) муж из мужей тот, кто властен (букв. у кого есть власть) над всеми вещами.” ‘Kişilərin içərisində ər kişi odur ki, hər şeyin üstündə hakimiyyəti vardır’ (ДТС, с.179); kişi jilqı birlä adırtı bu ol / tađuqa jaraşıq jesä aj oγul. “О юноша, разница между людьми и скотом заключается в том, что они едят, что соответствует их природе.” ‘Ау оγул, insanla qoyun arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, onların hər birinin yediyi öz təbiətlərinə uyğun olur’ (ДТС, с. 240); bayırsaқ **ol ol** kör kişig ədläsä. “добрый тот, кто оказывает внимание людям.” ‘Хеыіrxah odur ki, insanlara diqqət göstərir’ (ДТС, с.165).

Azərbaycan türkcəsində subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin göstərilən quruluşunun üslubi-sintaktik variantlarına da rast gəlinir, məs.; **Bir budu ki**, eldən ayıbdı; Heç ayıbı yoxdu, **bir odu ki**, balaca axsıyır (Danışıqdan). Nitq fəaliyyətində əsas hissə kənara çıxır və burada qoşanla qoşulanın əlaqəsi frazadanböyük vahidlərin komponentləri arasındakı bağlılıq kimi özünü göstərir; məs; Xasiyyəti pis olan bir arvadla ömrünü-gününü çürütmə – sənə məsləhətim **budu** (Danışıqdan).

Dil-nitq dəyişmələri prosesində üslubi-sintaktik variantların işlənməsi ünsiyyətin arxitektikasının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Dil sistemində isə onlar informasiyavericiliyi reallaşdıran başlıca aktlarda- cümlə və mikromətnlərdə verilən biliyi və ya məlumatı aktuallaşdırmağa xidmət edən qrammatik-üslubi vasitələrdən biri kimi işlənir.

Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin üslubi-sintaktik variantları ilkin oğuz-türk layında (X-XIV yüzillər) özünü göstərir və çağdaş Azərbaycan türkcəsində daha geniş yayılmışdır. Lakin mürəkkəb cümlə quruluşlarının üslubi-sintaktik variantlarının qədim türk dilində də işlənməsi istisna olunmur. Əksinə, qədim türk dilində üslubi-sintaktik variantlar səviyyəsində özünü göstərən bəzi konstruksiyalar türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində

normativ-sintaktik vahidlər səviyyəsində müəyyənləşir. Deməli, mürəkkəb cümlə sintaksisində üslubi-sintaktik variantların formalaşması ədəbi dil ənənələrinin möhkəmlənməsi, onun funksional üslublarının sabitləşməsi və “norma-uzus-variant” sisteminin bütövlükdə müəyyənləşməsi ilə şərtlənir. Mürəkkəb cümlə üslubi-sintaktik variantlarının müxtəlif türk ədəbi dillərində fərqli polipredikativ vahidlərlə işlənməsi isə daha çox hər hansı bir dilin sintaktik quruluşu, eləcə də aid olduğu arxetipika ilə bağlıdır.

Bu baxımdan hər hansı bir üslubu-sintaktik variantın mürəkkəb cümlə sistemində uyğun normativ analoq-konstruksiyası vardır. Həmin ilkin xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin əksəriyyəti oğuz-qıpçaq dil-dialekt sistemində daxil olan türkcələrin çoxunda işlək olduğundan, mürəkkəb cümlələri ümumtürk səciyyəli struktur-semantik konstruksiyalar kimi xarakterizə etmək olar.

Türkoloji dilçilikdə qarşıda duran aktual məsələlərdən biri sadə və mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modelləri əsasında sintaktik arxetipik məsələsinin qoyulması və ən qədim türk dilində mürəkkəb cümlə sintaksisi quruluşunun müəyyənləşdirilməsidir. Qədim türk yazıları türk xalqlarının daşlar üzərinə həkk olunmuş böyük tarixi olmaqla bərabər, həm də onların ədəbi-bədii sənət nümunələridir. Bu gün çağdaş türk ədəbi dillərində işlənən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin əksəriyyəti həmin abidələrin dilində də işlək olmuşdur. Bu isə dil sisteminin digər səviyyələri ilə bərabər istər pratürkdə, istərsə də prototürkdə sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisi və onun əsasında formalaşan əski türk mətni rekonstruksiyasının müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi mənasına gəlir.

Qədim türk, xüsusilə də orxon-oğuz yazılarında mürəkkəb cümlələrin ritmik harmoniyası və hər hansı bir konkret fikrin ifadəsi üçün onlardakı tema-rematik üzvlənmə də diqqəti çox çəkir. Bununla bağlı olaraq yazılı tarix-abidələrin dilində mürəkkəb cümlələrin və bütövlükdə sintaktik konstruksiyaların konseptual-struktur tiplərinin dəqiq göstərilməsi zəruridir. Bütün bunlar qədim türk mətnlərinin tipologiyasının müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də həmin dillərin sonrakı etnik-coğrafi və inzibati-mədəni qruplaşmalarında formalaşan dil-nitq qanunauyğunluqlarını və universal-tipoloji keyfiyyətləri ətraflı öyrənməyə kömək edər.

Orxon-oğuz yazılarının tarixi-tipoloji qaynaqlarının hərtərəfli araşdırılması ilə bərabər, onların ədəbi-filoloji və elmi-lingvistik şərhinin verilməsi də çağdaş türkologiya elminin qarşısındakı önəmli vəzifələrdəndir. Ona görə ki, hər hansı bir xalqın abidələrinin ədəbi-filoloji şərhini və sintaktik quruluşunun təsviri onun keçib gəldiyi inkişaf yolunu izləməyə daha geniş yol

açır. Belə ki, bir dilin digər səviyyələrdən fərqli olaraq sintaksisi daha böyük bir ölçüdə millidir və onun dəyişməsi əslində yeni qohum dillərin yaranması deməkdir. Orxon-oğuz yazılarının da sintaktik quruluşu digər qohum olmayan dillərə məxsus qədim kitabələrdəki mətn sintaksisindən fərqlənir və çağdaş türkcələrdə də mahiyyətə böyük bir ölçüdə dəyişilməz qalır.

Bu kontekstdə N. B. Steblevanın “Gültəkin” və Tonyukuk” abidələrinin dilində işlənən sadə və mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərən sinsemantik özəllik haqqında söylədiyi aşağıdakı fikir çox böyük maraq doğurur:

“Gültəkin abidəsinin Böyük və Kiçik kitabələrinin, həmçinin Tonyukukun şərəfinə yazılmış kitabənin mətnlərini araşdırdıq. Biz belə bir vəziyyətə diqqət yetirdik ki, kitabələrin hər bir runik sətiri bir cümlə yox, cümlələr qrupundan ibarətdir. Və onlar bir fikri ifadə edən sadə və mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunur. Kitabələrin məzmunu cümlədən cümləyə deyil, cümlə qruplarından cümlə qruplarına açılır, yəni sıralarla verilir” (Стеблева 1965:7).

N. B. Steblevanın orxon abidələrinin dilinin sintaksisinə dair sözügedən mülahizələri çox böyük maraq doğurur. Əslində türk mətninin tipologiyasının, özəlliklə də əski türk şerinin vəzn və qafiyə sisteminin sadə və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sintaktik paralelizimə görə sıralanması əsasında öyrənilməsi bir çox orijinal linqvistik nəticələrə gəlib çıxmağa yol açmaqdadır. Bu barədə əsərin ikinci hissəsində Dədə Qorqud mətninin sintaktik quruluşundan bəhs edilərkən daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Beləliklə, ilkin türk-oğuz dövrünün və onun əsasında duran Orxon-Oğuz əsaslı qədim türk dilinin keçib gəldiyi inkişaf mərhələləri frontal aspektdə retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv baxımlardan bir yerdə öyrənilməlidir. Bununla bağlı olaraq mürəkkəb cümlələr, eləcə də digər “predikativ” konstruksiyaların çağdaş sinxronik kəsikdə struktur-semantik və ya artıq başqa bir deyişlə konseptual-struktur modellərinin müəyyənləşdirilməsi də zəruridir. Ona görə ki, dilin bütün səviyyələrinin, eləcə də onun mono- və polipredikativ vahidlərinin struktur-semantik modelləri dəqiq təyin edilməzsə, onda onun keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunu da hərtərəfli açıqlamaq olmaz.

2.1.4. Leksika, leksikologiya və leksikoqrafiya

A. “Leksika” sözü mənşəcə yunan dilindən alınmış olub *“lexikós”* sözə aid olan deməkdir. “Leksika” termini hər hansı bir dildəki sözləri və dilin leksik tərkibini bütövlükdə ehtiva edir (JIƏC 1990: 257). Sözügedən terminlə dilin leksik tərkibinin ən müxtəlif təbəqələrinə

daxil olan sözlərin yeri dilin ümumi semantik-funksional sistemində lüğəvi mənaları ilə göstərilir. Bu kontekstdə dilin məişət, işgüzar, gündəlik işlənən leksikası, dilin elmi-funksional leksikası, bədii-publisistik leksika, yeni sözlər və s. işıqlandırılır. Və ya İ. Nəsiminin, M. Füzulinin, M. P. Vaqifin, M. F. Axundzadənin, M. Ə. Sabirin, Səməd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Anarın, Elçinin, Əkrəm Əylislinin, Kamal Abdullanın, Ramiz Rövşənin, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları” dilinin leksikası və s. deyilir və həmin leksika sözügedən semantik-funksional kontekstdə öyrənilir.

Leksika, hər şeydən öncə, dilçiliyin *leksikologiya*, *semasiologiya* (leksik semantikanı öyrənən linqvistik sahə) *onomasiologiya* (dildəki bütün adları öyrənən linqvistik sahə) kimi ayrı-ayrı bölmələrində öyrənilir. Hər hansı bir dilin leksikası gerçəkliyi ümumi və xüsusi adları və məcazi adlandırmaları ilə bilvasitə və bilavasitə olaraq bütövlükdə ehtiva edir. Belə ki, cəmiyyətdəki hər cür sosial, xalqın həyatındakı maddi, mədəni, etnik-etnoqrafik, demoqrafik və milli-mənəvi dəyişmələr dilin lüğət tərkibində bütün canlılığı ilə əks olunur. Hər bir dilin leksikası yeni əşyaları, faktları, hadisələri, fenomenləri, kəşfləri, prosesləri və ən əsası isə qloballaşan dünyanın getdikcə genişlənən qavramlar xəritəsini ifadə etmək üçün fasiləsiz olaraq yeni sözlərlə zənginləşir. Beləliklə, elm və texnologiyanın inkişafına bağlı olaraq, yeni özəl terminlərlə bərabər, yeni terminoloji dil təbəqələri də meydana çıxır. Məhz həmin təbəqələri ehtiva edən yeni sözlər dil daşıyıcılarının ortalama təhsil və mədəniyyət səviyyəsinə bağlı olaraq tədricən yaygın, yəni hamının gündəlik həyatda işlədə bildiyi kəlmələrə çevrilir.

B. “Leksikologiya” sözü də mənşəcə yunan dilindən alınmış olub “*lexikós*” sözə aid olan və “*lógos*” ‘oxuma, elm, təlim’ deməkdir və dilçiliyin dilin lüğət tərkibini öyrənən konkret bir bölməsidir. Dilçiliyin leksikologiya bölməsində ən çox aşağıdakılar öyrənilir: dilin əsas vahidi olaraq söz problemi; leksik vahidlərin tipləri və işlənməsi; dilin lüğət tərkibinin quruluşu, inkişafı və zənginləşdirilməsi; leksika və dilxarici gerçəklik və s. (JIƏC 1990: 259).

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin sosial durumu, davranış şəkilləri, həyat tərzi, sənət, peşə, bütövlükdə məslək və intellektual dünyasının bir çox özəllikləri əks olunur. Daha doğrusu, cəmiyyətin sosial vəziyyətinə və sosial təbəqələşməsinə bağlı olaraq *sosial dialektlər* ortaya çıxır. Məsələn, zənginlərin və intellektualların dili, sadə xalq dili, arqo, jarqon və s. kimi. Sosial təbəqələşmənin dillərindəki müxtəliflik dilçiliyin sosiolinqvistika və psixolinqvistika kimi sahələrində öyrənilir²¹. Bütün bunlarla bərabər, bir dilin

---

²¹ Dərs vəsaitinin ikinci hissəsində dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsindən ayrıca olaraq bəhs olunacaqdır.

lüğət tərkibinə dil daşıyıcılarının müxtəlif bölgə dialektlərinə və ağızlarına aid olması da öz təsirini göstərir. Bu baxımdan həmin dilin lüğət tərkibində yerli dil özəllikləri də əks olunur. Belə yerli və ya regional dil özəllikləri isə dilçiliyin *dialektolgiya* sahəsində öyrənilir.

Çağdaş türk dillərinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər mənşə etibarilə iki qrupa bölünür:

1. Türk mənşəli sözlər;
2. Alınma sözlər.

Türk mənşəli sözlər bu günkü türk ədəbi dilləri və dialektlərində bəzi fonetik dəyişmələrlə bu və ya digər leksikoqrafik şəkillərdə işlənilməkdədir. Sözügedən leksik təbəqəni semantik məzmununa görə üç qrupa bölmək mümkündür: 1) ad bildirən sözlər; 2) keyfiyyət və kəmiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət ifadə edən sözlər.

Birinci qrupa insan adları, heyvan adları, qohumluq və əqrəbəliq ifadə edən sözlər, bitki adları, ay, gün, həftə, il adları və ən müxtəlif özəl isimlər və s. daxildir. Məsələn: adağ 'ayaq', gün, qara, quş, qız, söz, su və s.

Dilin lüğət tərkibində ikinci qrupa daxil olan sözlər kəmiyyət və keyfiyyət özəlliklərini bildirməklə, üçüncü qrupa daxil olan sözlər isə hər hansı bir hərəkəti və fəaliyyəti ifadə etməklə seçilir. Məsələn, qədim türk dilindən gətirilən aşağıdakı sözlər buna parlaq misal ola bilər: *alp* 'qəhrəman', *edgü* 'yaxşı', *eçi* 'böyük' və s.; ay- 'demək', ur- 'vurmaq' və s.

Çağdaş türk ədəbi dilləri və dialektlərinin leksikasının digər qismini isə, yuxarıda da göstəriləyi kimi, başqa qohum olmayan dillərdən tarixin ən müxtəlif dövrlərində və bu gün də dil əlaqələri nəticəsində alınan alınma sözlər təşkil edir. Sözügedən dillərin leksikası və leksikologiyası haqqında yazılmış bütün elmi-lingvistik işlər isə elmi-praktik baxımdan, əsasən, iki qrupa ayrılır:

1) Ayrıca bir türk ədəbi dilinin və ya dialektinin leksikası və leksikasındakı müəyyən bir semantik anlam-məna sahəsini təşkil edən söz və kəlmə-ifadə qrupu işıqlandırılır. Hər hansı bir türk ədəbi dilinin leksik tərkibində omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq, yeni sözlər, arxaik və alınma kəlmələr çox vaxt həm leksik, həm də leksikoloji baxımlardan bir yerdə və hərtərəfli olaraq öyrənilir. Türkoloji dilçilikdə leksika və leksikologiyaya dair bu səpgidə və ya ayrı-ayrı türk dilləri üzrə yazılmış lingvistik işlər böyük əksəriyyəti təşkil edir.

2) Türk dillərinin leksikologiyasına nisbətən onun leksikası türkoloji dilçilikdə müqayisəli olaraq daha geniş öyrənilmişdir. Ancaq hər iki halda türk ədəbi dillərinin və ya

bütövlükdə Avrasya türkcələrinin leksikası və ya ümumi lüğət tərkibi leksikoloji və semasioloji özəlliklərinə görə işıqlandırılmışdır.

Beləliklə, ümumtürk dilinin və ya türk ədəbi dillərinin leksik vahidləri çağdaş türkoloji bölmələrdə ən çox uyğun elmi-praktik işlərə və filoloji-linqvistik təhsil təcrübəsinə görə öyrədilir. Onlar əsas linqvistik parametrləri ilə indiyə qədər də konkret olaraq göstərilən anlam-məna sahələrinə görə aşağıdakı kimi təsnifləndirilir:

1. Meteoroloji, təbiət hadisələri, mənzərə və s. adları;
2. Heyvan, maldarlıq və s. bildirən adlar;
3. Bitki, bitkiçilik və kənd-fermer təsərrüfatına dair adlar;
4. Qohumluq və əqrəbəliq terminləri və insanın bədən orqanlarının adları;
5. Ay, gün, həftə və s. adları;
6. Kəmiyyət və keyfiyyət ifadə edən adlar və ya isimlər;
7. Antropologiya və adlar;
8. Sosial əlaqələr, ticarət, maddi mədəniyyət, nəqliyyat və s. anlam-məna sahələrini

ifadə edən sözlər və ya adlar;

9. Feillər mənalarına görə müxtəlif leksik-semantik kateqoriyalara bölünür:

9.1. Hərəkət feilləri: özbəkçə. *uçmaq* 'uçmaq'; tatarca. *çığu* 'çıxmaq' və s.

9.2. Fəaliyyət və iş ifadə edən feillər: tatarca. *yasau* 'düzəltmək', *yazu* 'yazmaq';

Türkiyə türkcəsində. *sağmaq*, *sürmek*, *suvarmaq* və s.

9.3. Durum, vəziyyət və hal ifadə edən feillər: Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində. *yatmaq//yatmak*, *oynamaq//oynamak* və s.

9. 4. Duymaq və ya hiss etməklə meydana çıxan dərk etmə feilləri (Verba sentiendi): Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində. *görmək//görmek*, *eşitmək//işitmek* və ya *duymak*, *sezmək//sezmek*, *dadmaq//tatmak* və s.

9. 5. Görmə feilləri: Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində. *baxmaq//bakmak*, *seyr etmək//seyr etmek* və s.

9. 6. Eşitmə feilləri: Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində. *qulaq asmaq*, *dinləmək//dinlemek* və s.

9.7. Nitq-danışıq feilləri (Verba dicenti): Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində. *de-*; başqırd. *ti-*; çuvaş. *te-*; xakas. *ti-*; qədim türk. *tä-//ti-*, ayt- söylə-, gop et-, danışmaq, anlatmaq//başa salmaq və s.

Avrasiya türkcələri leksikasının yuxarıda sözügedən təsnifləndirmə əsasında türkoloji dilçilikdə müqayisəli olaraq öyrənilməsi XX yüzil boyunca davam etmişdir. Bəzi linqvistik işlərdə ya eyni bölgədə yer alan iki türk dilinin (Ахметьянов 1978) və ya digər qohum olmayan bölgə dilləri ilə birlikdə qırpaq türk dillərinin ümumi leksikası öyrənilmişdir (Ахметьянов 1981;1989). R. Q. Axmetyanovun göstərilən son monoqrafik araşdırmasında dil materialları yuxarıdakı təsnifləndirmə əsasında “Təbiət, insan, cəmiyyət” ümumi tematik mövzuna görə işlənmişdir. Daha doğrusu, təhlil olunan leksik vahidlər həmin ümumi tematik mövzunun aşağıdakı anlam-məna sahələri üzrə təsnifləndirilmişdir: “1) göy, kosmos, hava; 2) zaman, an, vaxt, эпоха; 3) relyef, bitki, nəbatat; 4) arıçılıq; 5) geodeziya; 6) maldarlıq; 7) at və atçılıq; 8) xəstəlik, gigeniya, müalicə; 9) sosial həyat; 10) köçmə, yerləşmə, sakin olma, tikinti, mənzil, ev; 11) hərbi təşkilat, silahlanma; 12) ölçü və böyüklüyün qiymətləndirilməsi; 12) sosial təbəqələr” (Джавадов., Мусаев 1990:107). Ümumtürk dili məntiqi və ya onun bir bütün olaraq adlandırması əsasında türk dillərinin ümumi və xüsusi leksikasının, hətta ayrı-ayrı leksik vahidlərinin türkoloji dilçilikdə müqayisəli və müqayisəli-tarixi aspektlərdə öyrənilməsi işi isə XX yüzilin başlarından başlayaraq günümüzdə qədər davam etmişdir (Корш 1909; Историческое развитие лексики тюркских языков..., 1962; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков..., 1962; Тюркская лексикология и лексикография..., 1971; Данилова 1972; Мусаев 1975 və s.). Türk dilləri leksik vahidlərinin leksik-semantik quruluşu və etimologiyası Ural-Altay dilləri leksikasının özəllikləri ilə həm eyni kökdən gələn qohum dillər səviyyəsində müqayisəli-tarixi (Лигети 1964; Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков..., 1972), həm də eyni kökdən gəlməyən dillərin əlaqələri kontekstində (Шербак 1966) qohum olmayan dillər olaraq müqayisəli öyrənilmişdir.

Türkoloji dilçilikdə türk dilləri və dialektlərinin leksikasının müqayisəli-tarixi yöntəmlə öyrənilməsinə, əcdad dil olan pratürkdə və prototürkdə ümumtürk və ya türkcə leksik vahidlərin arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsinə dair yazılmış ən böyük fundamental əsər isə 1997-ci ildə yayımlanmışdır. Bu əsər yuxarıda sözügedən “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) kitabının “Leksika” (1997) olaraq adlandırılan dördüncü cildindən ibarətdir. Əsərdə əcdad türklərin dialektlərinin daşıyıcılarının yaşam və məşğuliyyət sahələrini təşkil edən daxili və xarici dünyanı və təbiəti adlandıran anlam-məna sahələri və adların açıqlanmaları yer almaqdadır. Başqa bir sözlə, əsərdə əcdad türk dili dövrünə və maddi mədəniyyətinə görə işlənən min sözün

(leksik vahidin) sruktur-semantik və funksional açıqlanmaları və müqayisəli-tarixi canlandırılması (rekonstruksiyası) verilməkdədir. Sözügedən əsərdə leksik tərkib yuxarıda müəyyənləşdirilən oxşar leksik-semantik kəlmə qruplarının tərtibinə əsasən yerləşdirilmişdir:

- 1) Meteorologiya;
- 2) Göy cismləri və göy qübbəsi;
- 3) Zaman, mövsümlər;
- 4) Bitkilər;
- 5) Canlılar;
- 6) İnsan və s.

Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən çoxcildli kitabın digər cildlərində olduğu kimi bu cildində də irad tutulacaq xüsuslar yox deyildir. Məsələn, belə bir əsərdə etnik-milli mənsubiyyət; din, inanc, elm, yazı, oxumaq, saymaq kimi əsas kulturoloji mövzulara dair leksik-semantik sahələrə və həmin sahələri ifadə edən konkret leksik vahidlərə, demək olar ki, heç toxunulmamışdır. Nə üçün, nədən?! Məgər əcdad türk dili dövründə türklər oxuyub-yazmağı bilməmişdirlərməyi və ya başqa xalqlar kimi Aya, Günəşə və digər güclərə itaət etməmişdirlərməyi? Bəs “Şamanlıq və Göy Tanrı” inancları harada qaldı?! Fikrimizcə, sözügedən əsər məhz bu baxımdan hər hansı bir ciddi tənqiddə dözmür. Çünki, hər hansı bir dilin və ya dil ailəsinin əcdad-ana dil təbəqəsi həmin dilin və ya dil ailəsinin arxetipik mədəniyyət səviyyəsi ilə eyni kontekstdə və müstəvidə müqayisəli olaraq öyrənilməlidir. Burada sadəcə quru dil faktlarından çıxış etmək son dərəcə yetərsiz qalır!

C. Leksikoqrafiya dilçiliyin müxtəlif lüğətlərin hazırlanması və təcrübəsini ehtiva edən bir bölməsidir. Sözügedən termin mənşəcə yunan dilindən alınmış olub “*lexikós*” sözə aid olan və “*gráphō*” ‘yazıram’ leksik vahidlərindən ibarətdir (LES 1990: 258). Bu gün istər praktik, istərsə də elmi leksikoqrafiyada kulturoloji və siyasi baxımlardan çox önəmli işlər görülməkdədir. Bunların əsas hissəsi və ya indiyə qədər yerinə yetirilmiş olanları məzmununa, kütləvi və elmi-praktik məqsədlərinə çataraq xalq arasında geniş yayılması və istifadə olunmasına görə çağdaş elmi-metodoloji təsnifləndirmələri ilə aşağıdakı bölümlərdə qruplandırılır:

1) Dil tədrisi: bir, iki və çoxdillilik ortamlarında istər ümumi, istərsə də xüsusi olaraq ana dilinin tədrisi və xarici dilin öyrədilməsi durumları səviyyələrinə görə səciyyələndirilir.

1) Ana dilinin və müvafiq olaraq da ədəbi dilin normalaşması və elmi təsviri. Hər iki funksiya, hər şeydən öncə, izahlı lüğətlərlə həyata keçirilir. Bundan başqa, sözügedən linqvistik

işlər frazeologizmlər (deyimlər) və atalar sözləri; omonim, sinonim və antonim sözlər, statistik, sıxlıq, tərs sıralanmalı və s. lüğətlərlə də yerinə yetirilir.

2) Dillərarası retrospektiv və prospektiv səciyyəli daimi əlqələr: ikidilli, üçdilli, çoxdilli lüğətlər, danışıq kitabçaları və əyani vəsait xarakterli digər dil öyrənmə və öyrətmə vasitələri ilə yerinə yetirilir.

3) Dilin qavramlar xəritəsinin və buna bağlı olaraq leksikasının linqvistik və leksikoqrafik olaraq öyrənilməsi: etimoloji, tarixi, dialektoloji, ölü dillərin, yaşayan, bir-birinə yaxın və ən yaxın olan dillərin sinxronik səciyyəli uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı (izahlı) lüğətləri vasitəsilə yerinə yetirilir.

Bu gün ümumi və xüsusi dilçilik, buna bağlı olaraq qohum olmayan və ya bir-birilə müxtəlif səviyyələrdə qohum olan dillərin leksikalarının diaxronik və sinxronik olaraq təsvir olunması əsas etibarilə klassik və yeni Hind-Avropa linqvistik-leksikoqrafik ənənələrinə görə davam etdirilir. Məlumdur ki, Hind-Avropa dil ailəsini german, roman, slavyan, fars, hind və s. dillər təşkil edir. İber-Qafqaz dilləri kimi bəzi özəl dil ailələri və qrupları da genetik olaraq həmin dillərlə bir yerdə təsnifləndirilir. Buna baxmayaraq, onlardan bəziləri fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksikoqrafik, frazeoloji və mətnlinqvistik quruluşları ilə sözügedən dillərdən gözəçarpacaq dərəcədə fərqlənir. Buna görə də sözügedən dil ailəsinin genetik mənşəyinin öyrənilməsi ilə bağlı olaraq dilçilikdə formalaşan müqayisəli-tarixi və tipoloji təsnifləndirmə metodu bütün parametrləri ilə artıq filoloji elmdə 1980-ci illərdən bəri bir səslə qəbul edilmir. Bununla bərabər, sözügedən dil ailəsinin içərisində yer alan slavyan dillərinin və digər bəzi özəl dil ailələrinin öz aralarında yaxın və ən yaxın qohum dillər olaraq öyrənilməsi istiqaməti də çağdaş dilçilikdə diqqəti çəkir. Müqayisəli-tarixi və tipoloji dilçilikdə *yaxın və ən yaxın qohum dillər nəzəriyyəsinin* ayrıca bir istiqamət olaraq meydana çıxması leksikoqrafiyada uyğun lüğətlərin yeni bir uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı (izahlı) növünün yaxın tarixi keçmişdən başlayaraq tərtib olunmasını şərtləndirir. Bu baxımdan türk dilləri də yaxın və ən yaxın ədəbi dillər səviyyəsində öyrənilməlidir. Sözügedən nəzəriyyədən və çağdaş dilçiliyin digər leksikoqrafik nəticələrindən hərəkətlə türk dillərinin sinxronik səciyyəli uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı (izahlı) lüğətlərinin tərtibi bu gün artıq türkcə dərk etmə modeli əsasında yerinə yetirilməlidir. Bunun üçün qloballaşan dünya şərtləri kontekstində lazım olan bütün siyasi, kulturoloji və linqvistik şərtlər artıq mövcuddur.

Bu gün dünyanın dil xəritəsi konseptual-lingvistik aspektdə ümumi tipoloji prinsiplərlə təsvir olunur. Müxtəlif dillərin təlimi, tədrisi və öyrənilməsi qlobal dil siyasətinə görə yenidən qurulur. Belə bir siyasətin qurulmasında və müəyyənləşdirilməsində, əsasən, Avropa mərkəzli fransızca dövlət-dil ənənəsinə və ingiliscənin dünyadakı dil-yayılma miqyasına dayanılır. Hind-Avropa dilləri kontekstində latın mənşəli və yayılma xarakterli çağdaş dil-işlənilmə modelləşdirilməsi göstərilən hər iki lingvistik və siyasi səciyyəli meyarı bu və ya digər şəkildə bir bütün olaraq ehtiva edir. Sözügedən modelləşdirmə, hər şeydən öncə, dil hafizəsində yer alan və dil saxlancısı və ya qabiliyyəti bankında əvvəlcədən hazır olan söz formalarının ünsiyyət əsnasında və ya konkret danışıq ortamlarında seçilə bilməsi ilə qurulur. Daha doğrusu, Hind-Avropa dillərində kommunikasiya adresantla (danışanla) adresatın (dinləyənin) dil hafizəsində öncədən hazır olan söz şəkillərinin ünsiyyət əsnasında seçilərək işlənilməsilə reallaşır. Türkcədə və ya ümumtürk dilində (İng. Turkic, Rus. Тюркский язык) isə söz şəkli yuxarıda göstərilən söz işlənilmə formasından fərqli olaraq müxtəlif söz kökü, gövdəsi və şəkilçilərinin ifadə etdiyi funksiya və anlam sahələrinin ünsiyyət əsnasında və ya “dolğun an”dakı (Kamal Abdulla) ard-arda düzülüşüylə gerçəkləşir. Məsələn, rus dilində “в его творчестве”, ingilis dilində isə “in his works” kimi işlənən sözlərin söz sırasına görə ifadə edə bildiyi anlam Türkcədə “yaratıcılığındakı” sözünün “yarat” söz kök-gövdəsi və -ıçı, -lıq, -ın, -dakı şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan düzülüşüylə ifadə edilir. Türkcədə köklər və şəkilçilər; düz, yan və qrammatik anlamlarının yer tutduğu ard-arda bölünməyən bir düzülüşlə sıralanır. Sözügedən düzülüş dil-danışıq ortamında konkret bir ünsiyyət ehtiyacına bağlı olaraq dolğun anda və ya dil və düşüncə fəaliyyətinin gerçəkləşdiyi aktual zaman kəsimində reallaşır. Beləliklə, flektiv dillərdə söz leksikonuna və sərbəst sırasına görə ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türkcədə ünsiyyətin dolğun anı və dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq xarakterizə olunur. Belə bir söz forması dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramların dərk olunmasını, hər şeydən öncə, sözdüzəldici (leksik), formadüzəldici (leksik-qrammatik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin söz kökündən sonrakı məntiqi sıralanmasıyla gerçəkləşdirir (Musaoğlu 2009: 19). Sözügedən dil-danışıq fenomeni bu gün Avrasiya mərkəzli ikinci bir dil-kommunikasiya modelləşdirməsinin semantik, struktur və funksional mexanizminin qurulmasında konseptual-koqnitiv dərk etmə əsasını təşkil edə bilər.

Çağdaş dünyanın qavramlar xəritəsi dillə dərk edilərək bildirilir və sözlərlə ifadə olunaraq üst və alt qavramlarına görə kateqoriyalaşdırılır. Buna görə də günümüz dünyasında

konseptual, koqnitiv, linqvistik, antropoloji, psixoloji yöntəmlərlə, kompüter və informasiya texnologiyaları vasitələri ilə müəyyənləşdirilən ikinci bir dil-danışiq modelləşdirməsinin qurulmasına çox böyük ehtiyac vardır. Fikrimizcə, belə bir modelləşdirmə indiyə qədər qrammatik quruluşu etibarilə məntiqi bir dil kimi səciyyələndirilən, ancaq həmin məntiqi sistemi türkoloji dilçilikdə konkret fenomenləri ilə açılmayan türkcəyə görə qurula bilər.

Türkcənin məntiqi sistemi səs uyumuna, aqılütinativ quruluşuna və simmetrik-sintaktik sıralanmasına söykənən konseptual-koqnitiv xarakterli dərk etmə əsasına görə müəyyənləşir. Bu məntiqi sistemin açıqlanması üçün başlanğıcda ən müxtəlif qavramları aqılütinativ quruluşlu sözlərlə ifadə edə bilən ümumtürk dilinin ən azı 200.000 min sözdən və uyğun semantik yuvalanmalardan ibarət olan leksik vahidlərinin sinxronik xarakterli uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı (izahlı) lüğətinin tərtib olunması vacibdir.

2.1.4.1. Türkoloji dilçilikdə leksikoqrafik işər

Türk dilləri və dialektlərinin leksikasına dair ilk lüğət, yuxarıda da göstərildiyi kimi, ərəblərə və digər xarici vətəndaşlara türk dilini öyrətmək məqsədilə XI yüzildə ilk olaraq ərəb dilində²² tərtib olunmuşdur. Bu tarixi yazılı abidə Mahmud Qaşqarlının “Divani-lüğət-it türk” adlı əsəri olmuşdur (Dîvân-u Lugâti’t-Türk 1992). Mahmud Qaşqarlının sözügedən lüğəti müqayisəli-tutuşdurmali dilçilik yöntəmi ilə yazılmışdır. Burada müxtəlif türk boylarının dialektlərindən və ədəbi dillərindən kəlmələr verilmişdir. Həmin kəlmələrin qarşısında mənaları göstərilmişdir. Sözlərin ifadə etdiyi mənalar açıqlanarkən deyimlərdən, atalar sözlərindən və müxtəlif danışiq və nəzm parçalarından istifadə olunmuşdur. Lüğətin sinxronik leksikonu o zamankı Türk dünyasına aid olan əsas qavramlar dünyasını və əhatə etdiyi geniş coğrafiyanı üst və alt anlam-məna sahələri ilə bütövlükdə ehtiva etmişdir. Lüğətdə ümumtürk dilinin leksik vahidlərindən bəhs edilərkən onların fonetik, morfoloji, hətta sintaktik və mətnlinqvistik özəllikləri sistemli və çox zaman da sətərlə olaraq göstərilmişdir. Bütün bunlara görə də əsər bütövlükdə Türk dünyasına və ayrılıqda etnik-mədəni bir bütünlük olan türklüyə dair bir ensiklopedik lüğət funksiyasına sahib olmuşdur. Bundan sonra XII-XVIII yüzillər boyunca klassik türk ədəbi dillərinə və tarixi

---

²² Məlum olduğu kimi, orta əsrlər Şərqiində ərəb dili elm, fars dili isə şeir dili hesab olunurdu. Buna görə də Mahmud Qaşqarlı elmi əsərlərini ərəb, Nizami Gəncəvi və Əfzələddin Xaqani isə şeirlərini fars dilində yazmışdır. Əlbəttə, dönəmin digər alim və şairləri də bir çox halda həmin yolla gedərək, türk dili ilə bərabər, əsərlərini ərəb və fars dillərində də yazmışdır. Və həmin ənənə XIX yüzilə qədər bu və ya digər şəkildə davam etmişdir.

dialektlərinə dair, əsasən, türk əsilli olmayan müəlliflər tərəfindən yazılan qrammatika kitablarının sonunda “Qlossari” başlığı altında daha çox tərcümə xarakterli konkret lüğət bölmələri yer almışdır. XIX yüzildən başlayaraq isə həmin filoloji-leksikoqrafik ənənəyə söykənilərək türk dillərinin müqayisəli-etimoloji tərcümə lüğətləri (Будагов 1869; Radloff 1881-1911 və s.) tərtib olunmuşdur. Sonralar sözügedən lüğətlərin tərtib olunması və yayımlanması işi XX yüzildə getdikcə sürətlənmişdir. Həmin əsərlərə M. Rəsənenin (1969-1971) və C. Klausonun (1972) etimoloji lüğətləri də tipik örnəklər olaraq göstərilə bilər.

Beləliklə, Mahmud Qaşqarlı ilə başlayan konkret leksikoqrafik fəaliyyət türkoloji dilçilikdə lüğətçilik işinin birinci və əsas başlanğıc mərhələsini təşkil etmişdir. Bu da türkoloji leksikoqrafiyada mahiyyət etibarilə müqayisəli-etimoloji tərcümə lüğətçiliyi sahəsi olaraq səciyyələndirilə bilər.

Türkoloji lüğətçiliyin ikinci əsas bölməsini təşkil edən və ayrı-ayrı türk ədəbi dilləri leksikalarına dair tərtib olunan müxtəlif açıqlamalı və ya izahlı, imla, terminoloji, dialektoloji, tarixi və s. lüğətlər də xüsusi olaraq göstərilməlidir. Həmin lüğətlərin hazırlanması işləri XX yüzilin əvvəllərindən, daha konkret olaraq isə I Türkoloji Qurultaydan etibarən sürətlənmişdir. Bu lüğətlərə, hər şeydən öncə, türk ədəbi dillərinə dair tərtib olunmuş izahlı lüğətlər örnək olaraq göstərilə bilər; Məsələn:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (1964, 1980, 1983, 1987; 2006)
2. Türkmən dilinin izahlı lüğəti” (Türkmen Dilinin Sözlüğü 1962);
3. “Qazax dilinin izahlı lüğəti” (Kazak tilinin Tüsmündürme Sözdüğü 1974; 1978; 1980; 1982; 1983; 1985; 1986);
4. “Türkiyə türkcəsinin izahlı lüğəti” (Türkçe Sözlük 2005) və s.
5. “Özbək dilinin izahlı lüğəti” (Uzbek Tilinin İzoxli Luğati 1981).

Yuxarıda göstərilən digər izahlı-açıqlamalı xarakterli lüğətlərə dair isə “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” (1999; 2003) adlı iki cildli əsəri yeni tipoqrafik üsulla yığılmış konkret bir leksikoqrafik örnək olaraq göstərilə bilər.

Sözügedən lüğət Sovetlər Birliyi zamanı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Dialektologiya” şöbəsində məşhur dilçi, dialektoloq-türkoloq akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında kril əlifbasında tərtib olunmuşdur. Ancaq əsər Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Azərbaycandan Türkiyəyə gətirilmiş və Türk dil Qurumu tərəfindən Ankarada latın əlifbası ilə yayımlanmışdır.

Türk ədəbi dillərinin qohum olmayan dillərlə müxtəlif sinxronik tərcümə lüğətlərinin tərtib olunması işləri də *türkoloji lüğətçiliyin* çox böyük praktik əhəmiyyətə və qədim bir linqvistik ənənəyə sahib olan əsas sahələrindən üçüncüsüdür. Sözügedən elmi-praktik lüğətlərə örnək olaraq aşağıdakı leksikoqrafik mənbələr göstərilə bilər:

1. Azərbaycanca-rusca lüğət 1965;
2. “Qırğızca-rusca lüğət” (Kırğızça-Orusça Sözdük 1965);
3. “Türkməncə-rusca lüğət” (Türkmençe-Rusça Sözdük 1968);
4. “Karaimcə-rusca-polyakca lüğət” (Караимско-русско-польский словарь 1974);
5. Rusça-Türkçe Sözlük 1972; Türkçe-Rusça Sözlük 1977;
6. Rusca-Azərbaycanca lüğət 1982; 1975; 1978;
7. “Rusca-türkməncə lüğət” (Rusça-Türkmenje Sözdük 1981, 1987);
8. “Qaraçay-balkarca-rusca lüğət” (Karaçay-Malkar-Orus Sözlük 1989) və s. (Musaoğlu 2004b:276-282).

Beləliklə, türkoloji lüğətçilikdə XI yüzildən bəri tərtib olunmuş müxtəlif lüğətləri və bütün leksikoqrafik mənbələri məzmun, forma və linqvistik yöntem baxımından mahiyyət etibarilə dörd qrupda təsnifləndirmək mümkündür:

1. Müqayisəli olaraq tərtib olunmuş etimoloji-tərcümə lüğətləri;
2. Hər hansı bir türk ədəbi dilinə dair tərtib olunmuş açıqlamalı-təsviri və ya müxtəlif izahlı-təsviri lüğətlər;
3. Qohum olmayan dillərlə qarşılıqlı olaraq tərtib olunmuş dillərarası-sinxronik tərcümə lüğətləri;
4. Bir-birinə yaxın və ən yaxın qohum olan türk dillərinə dair müqayisəli-tutuşdurmali yöntemlə tərtib olunmuş sinxronik məzmunlu uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlər.

Sözügedən müqayisəli səciyyəli *etimoloji və sinxronik tərcümə, açıqlamalı-təsviri və dillərarası-sinxronik tərcümə* lüğətçilik işləri türkoloji dilçilikdə bu gün də bütün sürəti ilə davam etdirilməkdədir. Bir-birinə yaxın və ən yaxın qohum olan türk dillərinə dair müqayisəli-tutuşdurmali yöntemlə tərtib olunmuş sinxronik məzmunlu *uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlərə* gəldikdə isə aşağıdakıları söyləmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, 1990-cı illərdə bütün Avrasiya coğrafiyasında və Türk dünyasında dil ortamı, siyasəti və ümumiyyətlə dil quruculuğu işləri büsbütün dəyişdi. Türk ədəbi dillərinin bir çoxu birinci və ya ikinci dil olaraq rəsmi dövlət dili statusu əldə etdi. Bütün dünyada türk və

ya türklük xarakterli diaspor hərəkatı getdikcə genişləndi və ayrı-ayrı qurum və quruluşları ilə müəssisələşdi. Türk cümhuriyyətləri və topluluqları arasındakı siyasi, iqtisadi və kulturoloji əlaqələr artdı və böyük bir miqyasda da qloballaşdı. Avrasiya coğrafiyasında və bütün dünyada ortaq bir türkcə və ya türk dilində danışmaq və ya ünsiyyət saxlaya bilmək ehtiyacı yarandı. Bütün bunların nəticəsində müqayisəli səciyyəli sinxronik-etimoloji tərcümə lüğətlərinin uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı sahəsi türkoloji lüğətçilikdə ayrıca bir müstəqil leksikoqrafik sahə və ya dördüncü leksikoqrafik istiqamət olaraq müəyyənleşdi. Həmin sahəyə dair bəzi yeni leksikoqrafik işlər həyata keçirildi və Türkiyə türkcəsində konkret lüğətlər yayımlandı. Bunlardan aşağıdakılar örnək olaraq göstərilə bilər (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1991; Türkmence-Türkçe Sözlük 1995; Tatarca-Türkçe Sözlük 1997, Türkçe-Tatarca Sözlük 1998; Altayça-Türkçe Sözlük 1999; Türkçe-Kırgızca Sözlük 2005 və s.).

2.1.4.1.1. Türkcə uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı lüğətlər

Türk dilləri leksikasının konkret sinxronik-leksikoqrafik təsviri, hər şeydən öncə, oğuz-karluq-qıpçaq və qırğız-yenisey dil-dialekt qruplarında yer alan çağdaş türk ədəbi dillərinin funksional olaraq işlənilməsi ilə bağlıdır. Çünki belə bir leksikoqrafik təsvir sözügedən ədəbi dillərin həm bir dil-danışq alışıqlılığı olaraq normalaşan və variantlaşan, həm də dil-danışq özəllikləri ilə canlı bir şəkildə məcaziləşən və qəlibləşən leksikonuna görə aparılır.

Türk dillərinin sözügedən leksikasına dair bu günə qədər görülən uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı leksikoqrafik işlər də elə oğuz-karluq-qıpçaq və qırğız-yenisey dil-dialekt qruplarında yer alan ədəbi dillər haqqında hazırlanan lüğətlərlə davam etdirilir. Türk ədəbi dillərinə dair sözügedən leksikoqrafik işlər üst və alt kateqoriyaları ilə iki qrupa bölünür:

1. Çağdaş ümumtürk dili leksikasını məcaziləşən sabit söz birləşmələri və deyimləşən (frazologizmləşən) dil-danışq qəlibləri ilə ehtiva edən və ikidən çox ədəbi dilli ümumi müqayisəli və uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı sinxronik lüğətlər:

1.1. Türkcə ilə qohum olmayan dillərin sinxronik xarakterli iki və ya üçdilli lüğətləri;

1.2. Sinxronik xarakterli uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı türk ədəbi dilləri lüğətləri;

2. Özəl xarakterli və müqayisəli olaraq türk dillərinə və ya bir türk ədəbi dilinə dair uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalı sinxronik lüğətlər:

2.1. Atalar sözləri, deyimlər (frazologizmlər), yeni sözlər, terminlər, alınma sözlər lüğətləri;

2.2. Feil və isim, omonim, sinonim və antonim sözlər lüğətləri;

2.3. İkidilli, üçdilli və çoxdilli fərqli kəlmələr, şəkilcə eyni və mənaca müxtəlif olan sözlər (Türkiyə türkcəsində: yalançı eşdəyərlər) və s. lüğətləri²³.

Türkcənin klassik türkoloji metodlarla tərtib edilən etimoloji-tərcümə lüğətlərində türk dillərindən verilən sözlərin qarşısında onların əcnəbi dillərdən birində tərcüməsi də yer alırdı. Məsələn, Mahmud Qaşqarlının yuxarıda göstərilən lüğətində türkcə sözlərin tərcüməsi ərəb, V. Radlovun lüğətində rus və alman, C. Klausonun lüğətində isə ingilis dillərində verilmişdir.

Bu gün uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlərdə hər hansı bir əcnəbi dildə (rus, alman, ingilis dilləri kimi) türk ədəbi dillərinin leksikasında yer alan sözlərin, deyimlərin və ya məcaziləşmiş dil-danışıq vahidlərinin tərcümlərinin verilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki ümumtürk dili artıq özü getdikcə genişlənən dil-diaspor hərəkəti ilə də Avrasiya və bütün dünya coğrafiyasında bir ortaq dil olma yolunda çox sürətlə irəliləməkdədir.

Sözügedən dilin müxtəlif anlam-məna sahələrini ifadə edə bilən sabitləşən söz birləşmələri, sintaktik predikativləri, qəlibləşmiş cümlələri və s. kimi leksik-qrammatik təbəqələri vardır. Bunlar daha çox oxşar və qismən də fərqli cəhətləri ilə seçilir ki, uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlərdə linqvistik olaraq təsvir edilməlidir. Çağdaş türk dillərində normalaşan, variantlaşan, qəlibləşən leksik-qrammatik vahidlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlərdə ənənəvi türkologiyadakı kimi sadəcə türkcənin bilinən sondan şəkilçi sıralanmalı prinsipinə görə təsvir olunmamalıdır. Sözügedən lüğətlərdə sözlər və dil-ifadə baxımından məcaziləşərək kəlmələşən dil vahidləri çağdaş türk ədəbi dillərindəki digər bütün söz yaradıcılığı poensiyasının da nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilməlidir. Başqa bir sözlə, ümumtürk dilində analitik, yəni sözlərin birləşməsi ilə və fonomorfoloji, yəni morfemlərdə sait və samitlərin yerlərinin dəyişməsi və ya sürüşməsi ilə də söz yaradıcılığının mövcud olduğu unudulmamalıdır (Musaoğlu 2004b: 276-279).

Türk dilləri leksikonunun müqayisəli olaraq leksikoqrafik təsviri işinin aparılması açıqlamalı və sinxronik-tərcümə səciyyəli lüğətlərin tərtib olunması ilə XI yüzildə başlamışdır. XIX yüzildən etibarən türkoloji lüğətçilik yeni bir inkişaf mərhələsinə girmiş, XX yüzilin

---

²³ Dərs vəsaitinin üçüncü hissəsində “Türkcə-Azərbaycanca uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğət”in tərtibi prinsipləri və özəl xarakterli “Atalar sözləri və deyimlər, şəkilcə eyni və mənaca müxtəlif olan sözlər (Türkiyə türkcəsində: yalançı eşdəyərlər) və feil uyğunlaşdırmalı-açıqlamalı lüğətlərinə dair örnəklər 3-cü “Əlavə”də yer almaqdadır (Əlavə 3: 3.1; 2.2; 3.3; 3.4).

sonlarına doğru müxtəlif müqayisəli etimoloji-tərcümə lüğətləri tərtib olunmuşdur. XXI yüzilin başlarında isə artıq türk dillərinin aqvilütinativ sisteminin analitiklik, sintetiklik, simmetriklik, asimmetriklik özəlliklərinə görə hazırlanan uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalılı lüğətlərinin tərtib olunmasına böyük ehtiyac vardır (Musaoğlu 2004b: 281-282).

2.2. Türk dillərinin ənənəvi-təsviri dilçilik yontəmləri ilə öyrənilməsi

Türk dillərinin ənənəvi-təsviri dilçilik yontəmləri ilə öyrənilməsi başlanğıcda ən çox Türkiyə və ya Oğuz türkcəsi, Osmanlı və Cağatay türkcələrinə dair XI-XVIII yüzillərdə yazılmış olan təsviri-normativ xarakterli qrammatika kitablarının yayımlanması ilə bağlı olmuşdur. Həmin kitablar latın mənşəli Hind-Avropa dillərinin “Sanskrit”in araşdırılması ilə formalaşan klassik filologiyaya dayalı ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə hazırlanmışdır (Musaoğlu 2009: 5-8). Qrammatika kitabları başlanğıcda daha çox təsviri dilçilik metodu ilə, XIX yüzildən etibarən isə həm təsviri, həm də təsviri və tarixi-müqayisəli dilçilik yontəmləri ilə qələmə alınmışdır. Türk dilləri və dialektlərinə dair müxtəlif dil araşdırmaları və qrammatika kitabları Türkcə, Tatarca, Oyrotca, Osmanlıca və Çar Rusiyasında işlənən digər Avrasiya türkcələrinin adları ilə isə, əsasən, XIX yüzildən etibarən daha geniş bir miqyasda yazılmışdır. Bu əsərlərdən ilk növbədə rus dilində yazılan qrammatika kitabları diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn, İ. İ. Qıqanovun “Tatar dilinin qrammatikası” (1801) adlı əsəri tatar dilinin ilk qrammatika kitabı olaraq bilinir (Eren 1998: 164). M. İvanovun “Tatar qrammatikası” (1842) adlı kitabı da tatar dilinin ilk qrammatika kitablarındandır. Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”(1846), missionerlərin yazdığı “Altay dilinin qrammatikası”(1869) və P. M. Melioranskinin “Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” (1894;1897) adlı kitablarını da sözügedən əsərlərə dair tipik örnəklər olaraq göstərmək olar. Otto von Bötlinqkin “Yakut dili haqqında: qrammatika, mətn və lüğət” (1851) adlı məşhur kitabı isə alman dilində yazılmış olub sonradan rus dilinə tərcümə edilmişdir.

Ənənəvi-təsviri dilçilik yontəmləri ilə ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin və dialektlərinin faktik dil materiallarına görə hərtərəfli olaraq öyrənilməsi türkoloji dilçilikdə XX yüzil boyunca davam etdirilmişdir. Dilçiliyin bu sahəsində, yuxarıda da göstərildiyi kimi, bütövlükdə dil, ayrılıqda isə dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil və söz yaradıcılığı; leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya; toponimika və üslubiyyat kimi filoloji-linqvistik sahələr öyrənilmişdir. Bununla bərabər, türk dillərində dilçiliyə giriş və ümumi dilçilik əsərləri (Ahanov 1965; Aksan 1995;

Axundov 1988) də yazılmışdır. Həmin əsərlərdə yeri gəldikcə türk dilləri materiallarından istifadə edilmişdir. Fonetika, morfolojiya və sintaksis kimi sırf linqvistik sahələr daha çox ümumi dilçilik əsasında araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. XX yüzil boyunca və hətta günümüzdə qədər əsas etibarilə ənənəvi-linqvistik yontəmlərlə yazılan türkoloji dilçilik əsərlərinin sayı gözəçarpacaq dərəcədə çoxdur. Həmin əsərlərin bir qismi ayrı-ayrı dilçi-türkoloqlar, digər qismi isə yaradıcı-professional səviyyəli müəllif heyətləri tərəfindən yazılmışdır. Onların böyük bir hissəsini mövzularına və yazıldığı ayrı-ayrı türk dillərinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq olar:

1. Ümumi və xüsusi qrammatika mövzuları

1.1. Türkiyə türkcəsinə dair XX yüzildə qrammatika mövzusunda yazılmış fundamental əsərlərdən aşağıdakıların adlarını çəkmək olar²⁴:

1.1.1. Jan Deni “Türk dilinin qrammatikası: Osmanlı ləhcəsi” (1921). Sözügedən əsər fransız dilində yazılmışdır. Türk dili müəllimi Ali Ülvi Elöve tərəfindən fransız dilindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş və 1941-ci ildə İstanbulda yayımlanmışdır. Həmin əsərdən sonralar Cümhuriyyət dönəmində Türkiyə türkcəsinə dair müxtəlif qrammatik araşdırmaların aparılmasında və türk dilinin tədris olunması üçün qrammatika kitablarının yazılmasında ilk mənbələrdən biri kimi çox geniş istifadə olunmuşdur. Kitab bu gün də öz aktuallığını müəyyən ölçüdə qoruyub saxlamaqdadır.

1.1.2. A. Samoyloviç “Müasir Osmanlı-Türk dilinin qısa tədris qrammatikası” (1925);

1.1.3. V. Qordlevski “Türk dilinin qrammatikası: morfolojiya və sintaksis” (1928). Sözügedən əsərlər daha çox Türkiyədə, XX yüzilin əvvəllərində Atatürklə başlayan dil inqilabından öncəki türk dilinə, bir başqa sözlə, Osmanlı və ya Tənzimat dönəmi türkcəsinə aiddir və həmcə kiçik olub kitabça şəklindədir. Həmin əsərlər XX yüzilin əvvəllərində rusların və ya rusdilli oxucuların Sovetlər Birliyində türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmışdır.

1.1.4. A. N. Kononovun “Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası” (1956) adlı əsəri Cümhuriyyət dönəmi türkcəsi gəlişmlərini və qrammatik-üslubi özəlliklərini də öz içərisində ehtiva edən böyük həcmli mükəmməl bir qrammatika kitabıdır. Bu kitabdən Türkiyədə bu gün də çox istifadə edirlər. 1950-ci illərdə kitab rus dilindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuşdur və

---

²⁴ Sözügedən əsərlərin və ümumiyyətlə müxtəlif dillərdəki dilçiliyə və türkologiyaya dair elmi mənbələrin adları mətn içərisində Azərbaycan dilində verilmişdir. Bu, tələbələrin və Azərbaycan dilli oxucuların həmin mənbələri daha asanlıqla başa düşərək qavraya bilməsi üçün belə edilmişdir. Ədəbiyyat siyahısında isə istifadə olunan mənbələrin adları yazıldığı dillərdə göstərilmişdir.

bu tərcümə indi də Türk Dil Qurumunun kitabxanasında saxlanılır. Ancaq tərcümə o qədər də uğurlu alınmadığı üçün yayımlanmamışdır.

1.1.5. Muharrem Erginin “Türk dilinin qrammatikası” (1972) adlı kitabı Türkiyədə türkcənin qrammatik quruluşuna dair özünəməxsus çox önəmli elmi korrektivləri və linqvistik açıqlamalrı ilə seçilən bir əsərdir. Əsər istər milli-linqvistik dərinliyi, istərsə də özəl metodik müşahidələri ilə yazılmış sanballı bir əsər olaraq türk təhsil və tədris sistemində bu gün də hələ öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

1.1.6. Vəcihə Hatipoğlunun “Türk dilinin sintaksisi” (1972) və

1.1.7. Yüksəl Göknəlin “Modern türk dilinin qrammatikası” (1974) adlı kitabları isə daha çox modern və “öztürkcə” (türkcə mənşəli) xarakterli bir dilçilik terminologiyası ilə yazılmışdır.

1.1.8. S. N. İvanovun “Türk qrammatikası kursu. İsmın qrammatik kateqoriyaları” (1975) adlı kitabı Türkiyə türkcəsində isimlə bağlı xüsusi qrammatik mövzulara həsr olunmuş bir əsərdir. Əsər, əlbəttə, rus dilində yazılmış olub keçən əsrdə SSRİ ali məktəblərinin filologiya və ya şərqşünaslıq fakültələrinin türkoloji bölümlərində bir dərs kitabı olaraq işlədilmək üçün yazılmışdır.

1.1.9. Leyla Karahanın “Türk dilinin sintaksisi” (1995) adlı kitabında Türkiyə türkologiyasında mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşuna dair ilk dəfə olaraq yeni bir elmi-metodik münasibət bildirilmişdir. Belə ki, həmin kitabda feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkiblərinin budaq cümlə və feli sifət, feli bağlama və məsdərlərin isə budaq cümlənin xəbəri olmadığı göstərilmişdir. Feli tərkiblərə belə bir münasibət eynilə Sovet türkologiyası ənənsində olduğu kimidir. Ancaq sözügedən kitabın son nəşrində Leyla Karahan (2009) ümumiyyətlə türk dilində mürəkkəb cümlə quruluşunun olmadığı qənaətinə gəlmişdir. O, tərkibli cümlələrin türk dilində mürəkkəb cümlə yerində, funksional olaraq onun əvəzində işlənildiyini iddia etmişdir. Sadəcə Türkiyə türkcəsi sintaksisinin faktlarına dayanılaraq söylənilən belə bir fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki, mürəkkəb cümlələr söz birləşmələri, kəlmə qrupları, sadə cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlərlə birlikdə ümumtürk dili sintaksisinin əsas sintaqmatik yaruslarından birini təşkil edir. Ayrıca olaraq həmin sintaktik quruluş ən müxtəlif dünya dillərində də dil-danışıq universalılarından biri kimi özünü göstərir.

1.1.10. Təhsin Banquoğlunun “Türk dilinin qrammatikası” (1998) adlı kitabı fransız dilçiliyi və Yan Deninin yuxarıda göstərilən “məşhur qrammatikası”nın elmi-praktik prinsipləri

əsasında yazılmışdır. Həmin kitab Türkiyədə bu günə qədər dilçiliyə və türk dilinin qrammatikasına dair əsas elmi mənbələrdən biri olaraq işlədilməkdədir.

1.1.11. Zeynəb Qorxmazın “Türkiyə türkcəsinin qrammatikası: morfologiya” (2003) adlı əsəri isə Türkiyədə türk dilinin morfologiyasına dair yazılmış 1224 səhifəlik çox böyük bir qrammatika kitabıdır. Həmin kitab 2000-ci illərdə Türkiyə türkcəsinin morfologiyasına dair təsviri və tarixi-müqayisəli dilçilik metodu ilə yazılaraq yayımlanmış olan sanballı bir monoqrafik əsər olaraq da diqqəti cəlb edir.

1.2. Digər qədim və yeni türk ədəbi dillərinə dair keçən əsrdə ümumi və xüsusi qrammatik mövzularda yazılmış olan fundamental xarakterli türkoloji dilçilik əsərlərindən isə aşağıdakıların adlarını çəkmək olar:

1.2.1. N. K. Dmitrievin “Qumuq dilinin qrammatikası” (1940) və “Başqırd dilinin qrammatikası” (1948);

1.2.2. N. P. Dırenkovanın “Oyrot dilinin qrammatikası” (1940), “Şor dilinin qrammatikası” (1941) və “Xakas dilinin qrammatikası: fonetika və morfologiya” (1948) adlı kitabları 1940-cı illərdə yazılmışdır. Bu kitablar 1920-1930-cu illərdə ədəbi dil normaları, variantları və dil-danışıq alışqanlıqları yenidən formalaşan və yazıları öncə latın, sonra isə kril əlifbalarında dəyişdirilən türk dillərinin ilk elmi-normativ qrammatikalarından sayılır.

1.2.3. A. Von Qabainin “Qədim türk dilinin qrammatikası” (1941, 1950 və 1974 nəşrləri) və

1.2.4. C. Brockelmanın “Orta Asiya türk ədəbi dillərinin qrammatikası” (1954) adlı kitablarında qədim və orta əsrlər türk ədəbi dillərinin qrammatik quruluşu işıqlandırılmışdır. Həmin kitablarda türk ədəbi dillərinin qrammatik quruluşu Hind-Avropa və özəlliklə də Alman türkoloji dilçiliyi ənənələri əsasında təsviri və tarixi-müqayisəli metodlarla öyrənilmişdir.

1.2.5. Talat Tekinin “Orxon türkcəsinin qrammatikası” (1968-ci il ingiliscə və 2003-cü il türkcə nəşrləri) və

1.2.6. A. N. Kononovun “VII-VIII yüzillər türk runik abidələrinin dilinin qrammatikası” (1980) adlı kitabları da qədim türk dilinin qrammatik özəlliklərinə dair yazılmış əsərlər olaraq təsviri və tarixi-müqayisəli dilçilik yontəmləri ilə yazılmışdır.

1.2.7. L.N. Xaritonovun “Yakut dilində felin tərz (aspekt) formaları” (1960) adlı kitabında tərz ifadə edən düzəltmə, analitik, səs təqlidi və deyimlənmiş (frazologizmlənmiş) feillərdən bəhs olunmuşdur. Həmin feillərlə ifadə olunan müxtəlif hərəkət və vəziyyətlərin bitmişliyi,

sürəkli olaraq davam etdiyi və bitməmişliyi formalarının statik və ya dinamik səciyyəli olması ilə iş-hərəkətin yerinə yetirilməsi prosesi öyrənilmişdir. Əsərdə fələ məxsus və ya ona bağlı olan leksik, morfoloji və sintaktik müstəvidəki sözdəyişdirici və formadüzəldici əlamətlərlə psixoloji-koqnitiv olaraq ifadə olunan aspektuallıq fenomenini konkret bir tərz kateqoriyası səviyyəsində araşdırılmışdır. Bununla da türk ədəbi dilləri və dialektlərində xüsusi qrammatik mövzuların monoqrafik olaraq öyrənilməsi tarixində fəlin tərz kateqoriyasına dair XX yüzildə yazılmış ən əhatəli klassik türkoloji dilçilik araşdırmalarından biri meydana çıxmışdır. Sözügedən əsər zəngin yakut dili materialları əsasında təsviri və tarixi-müqayisəli yontəmlərlə yazılmışdır (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008: 44).

1.2.8. A. N. Kononov “Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası” (1960);

1.2.9. F. Q. İsxakov., A. A. Palmbax “Tuva dilinin qrammatikası: fonetika və morfolojiya” (1961);

1.2.10. P. Azımov, X. Baylıyev “Türkmən dilinin qrammatikası” (1961);

1.2.11. “Azərbaycan dilinin morfolojiyası” 1961;

1.2.12. “Qırğız dilinin qrammatikası” (1964);

1.2.13. L. A. Pokrovskaya “Qaqauz dilinin qrammatikası: fonetika və morfolojiya” (1964);

1.2.14. “Özbək dilinin qrammatikası” (1969);

1.2.15. M. Hüseyinzadə “Müasir Azərbaycan dili” (1973);

1.2.16. “Noqay dilinin qrammatikası” (1973);

1.2.17. “Xakas dilinin qrammatikası” (1975).

1.2.18. “Başqırd dilinin qrammatikası” (1981);

1.2.19. “Müasir yakut dilinin qrammatikası” (1982);

1.2.20. Ə. Z. Abdullayev, Y. M. Seyidov, A. Q. Həsənov “Müasir Azərbaycan dili” (1985);

1.2.21. M. P. Amzorov “Şor dilinin qrammatikası” (1992);

1.2.22. “Türkmən dilinin qrammatikası” (1999). Sözügedən kitablar 1960-cı illərdən etibarən türk dillərinin elmi qrammatikasına dair rus dilində və müxtəlif türk dillərində Sovet dövrü dil quruculuğu siyasəti və direktivləri istiqamətində yazılmış olan fundamental əsərlərdəndir. Həmin kitablar çağdaş türk ədəbi dillərinin sinxronik təsvirinə həsr olunmuşdur. Buna görə də onlar əsas etibarilə elmi-təsviri dilçilik metodu ilə yazılmışdır. Müəllifləri konkret

olaraq göstərilməyən qrammatika kitabları isə yaradıcı dilçi-türkoloq müəllif heyətləri tərəfindən dönmənin Elmi-Tədqiqat İnstitutlarında və Universitetlərində hazırlanmışdır.

1.2.23. Ə. Z. Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” (1974);

1.2.24. Q. A. Qaydarjının “Qaqauz sintaksisi. Budaq cümlələrin nisbi və bağlayıcısız tabeliliyi” (1978), “Qaqauz sintaksisi. Budaq cümlələrin bağlayıcılı tabeliliyi” (1981);

1.2.25. N. Nartevin “Müasir türkmən dilində mürəkkəb cümlənin quruluşu” (1988) və

1.2.26. K. M. Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (1999) adlı kitabları isə türk dillərində mürəkkəb cümlə və ümumiyyətlə sintaksis kursu xüsusunda özəl bir qrammatik-sintaktik mövzuya həsr olunmuş monoqrafik səciyyəli önəmli fundamental araşdırmalardandır. Sonuncu əsər həm də ali məktəblər üçün yazılmış bir dərs vəsaiti olaraq Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədris sistemində öyrədilməsinin başlanılması baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Türkoloji dilçilikdə istər felin tərz kateqoriyasına, istərsə də mürəkkəb cümlə quruluşuna dair ayrıca monoqrafik araşdırmaların yazılması heç də təsadüfi deyildir. Çünki, yuxarıda da göstərilədiyi kimi, ümumtürk dili qrammatikasının XX yüzildə iki başlıca problemi daha qabarıq olaraq ortaya çıxmışdır və bunlar bu günə qədər davam edən çox uzun elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bunlar isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Türk dillərində felin tərz kateqoriyasının olub-olmaması və həmin kateqoriyanın ayrıca olaraq leksik, qrammatik və sintaktik vasitələrinin işlənilməsi məsələsi;

2. Mürəkkəb cümlə və feli tərkib problemi. Yəni feli tərkiblərin mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri və feli sifətlərin, feli bağlamaların və məsdərlərin isə budaq cümlələrin xəbərləri yerində işlənilməsi.

Hər iki qrammatik problemin həlli türkoloji dilçilikdə uzun müddət mübahisə obyektinə olmuşdur. Hətta 24-27 sentyabr 1956-cı ildə Almatıda türk dillərində felin tərz kateqoriyasının və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair SSRİ miqyasında böyük bir millətlərarası konfrans keçirilmişdir. Moskvadan, Leninqraddan, Bakıdan və SSRİ-nin digər İttifaq Respublikalarından və bölgələrindən gələn dilçilər və türkoloqlar yuxarıda göstərilən qrammatik problemlərin üzərində hərtərəfli olaraq mübahisə etmişdir. Konfransda sözügedən mövzulara dair aşağıdakı elmi-linqvistik nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dillərində felin ayrıca olaraq tərz kateqoriyası yoxdur. Sadəcə bəzi feillərin bəlli bir ölçüdə aspektuallıq anlamı ifadə edən müəyyən qrupları vardır. Türk dillərində feillərdəki sözügedən anlamı bəzi sözdüzəldici şəkilçilər, tərkibi feillər və müəyyən keçmiş zaman şəkilçiləri ifadə etməkdədir;

2. Türk dillərində felin tərkibi feillərlə, müəyyən sözdüzəldici şəkilçilərlə və keçmiş zaman şəkilçiləri ilə formalaşan tərz kateqoriyası vardır (Вопросы грамматики тюркских языков..., 1958:247-248).

Aspektuallıq və ya felin tərz kateqoriyası faktına və onun dilin qrammatik səviyyəsində ifadəsinə bağlı olaraq əldə edilən birinci nəticə türkoloji dilçilikdə dövrünə görə o zamanlar yeni bir elmi-metodik kəşf səciyyəsi daşıyırdı. İkinci nəticə isə türkoloji dilçilikdə daha “Altay dilinin qrammatikası” (1869) əsərindən etibarən mövcud idi. Beləliklə, 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərdən etibarən sözügedən fenomen, yuxarıda da göstərildiyi kimi, artıq sadəcə qrammatika səviyyəsində deyil, öncə leksik və sintaktik olaraq, günümüzdə isə kontekstual və konseptual baxımlardan da işıqlandırılmaqdadır (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008c: 32-54).

Mürəkkəb cümlənin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olaraq əldə edilən ikinci nəticə isə daha Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) adlı əsərinin yayımlanmasından etibarən mövcuddur²⁵.

Mürəkkəb cümləyə dair Mirzə Kazım bəyin feli tərkiblərin budaq cümlə, feli sifət, feli bağlama və məsdərlərin isə budaq cümlənin xəbəri yerində işlənilməsi fikrindən, sözügedən konfransda bir nəticə olaraq bəhs olunmuşdur. Belə ki, həmin konfransda da mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinin türk dillərində feli sifətlərlə və feli bağlamalarla ifadə edilə bildiyi göstərilmişdir (Вопросы грамматики тюркских языков..., 1958:246-248). Əslində sözügedən fikir və onun türk dillərinin təlim və tədrisi sistemində bu və ya digər şəkildə tətbiq olunması ümumtürk dilinə qohum olmayan xarici dillərin, özəlliklə də rus dilinin sintaktik quruluşunun təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır.

Konfransda ikinci mövzuya dair əldə edilən birinci əsas nəticəyə görə isə mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrinin xəbəri sadəcə təsriflənən feillərlə ifadə olunur. Şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənməyən feli sifətlər, feli bağlamalar və məsdərlər isə budaq cümlələrin

---

²⁵ Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) adlı əsərindən aşağıda qısaca olaraq bəhs olunacaqdır.

xəbəri olaraq qəbul edilmir. Feli sifət, feli bağlama və məsdərlərlə təşkil olunan feli tərkiblər əsas etibarilə mürəkkəb cümlələrin deyil, sadə geniş cümlələrin mürəkkəb üzvləri yerində təsnifləndirilir (Вопросы грамматики тюркских языков..., 1958: 79-128; 176-245; 246-248).

Beləliklə, Sovet türkologiyasında 1950-ci illərdən etibarən mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsində və ümumiyyətlə sintaksis kursunun təhsil sistemində öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni bir dövr başlanılmışdır.

Türkiyə türkologiyasında isə sözügedən feli tərkiblər və bunun kimi polipredikativ səciyyəli digər kəlmə qrupları hələ də mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri olaraq öyrənilməkdə və tədris olunmaqdadır (Hengirmen 1999: 56-361). Ancaq Leyla Karahan mürəkkəb cümlə haqqındakı sözügedən araşdırmalardan yararlanmayaraq təsrifləməyən felillərin hər hansı bir cümlənin xəbəri olmadığını Türkiyə türkcəsi materialları ilə də göstərmişdir (Karahan 1995).

2. Dialektologiya, dil tarixi və qədim türk dilinə dair yazılan əsərlər də türkoloji dilçiliyin önəmli elmi nailiyyətlərindən hesab olunmaqdadır. Həmin əsərlər ayrı-ayrı türk ədəbi dillərində, rus dilində və digər xarici dillərdə yazılmışdır. XX yüzildə yazılmış sözügedən monoqrafik, toplu və kollektiv fundamental türkoloji dilçilik əsərlərinə nümunə olaraq ilk öncə aşağıdakı kitabların adını çəkmək olar:

- 2.1. N. İ. Aşmarin. "Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinin ümumi icmalı" (1926);
- 2.2. S. E. Malov. "Qədim türk dili yazısının abidələri" (1951);
- 2.3. M. R. Fedotov. "Çuvaş dilinin tarixi" (1961);
- 2.4. Ə. Dəmirçizadə. "Azəri ədəbi dili tarixi" (1967);
- 2.5. İ. A. Batmanov "Qədim türk dili yazısı yenisəy abidələrinin dili" (1959);
- 2.6. M. Ş. Şirəliyev. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" (1968);
- 2.7. N. K. Antonov. "Qədim türk dili: V-VII yüzillər (1970);
- 2.8. Z. B. Muxamedova. "XI-XIV yüzillər türkmən dili tarixinə dair araşdırmalar" (1973);
- 2.9. T. İ. Hacıyev. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi: təşəkkül dövrü" (1976);
- 2.10. V. Əbülqasimov "XIX yüzilin ikinci yarısında qazax ədəbi dili" (1976);
- 2.11. Ə. Cəfəroğlu. "Türk dili tarixi" (1984);
- 2.12. P. Sızdıkova. "XVIII-XIX yüzillər qazax ədəbi dilinin tarixi" (1984);
- 2.13. H. İ. Mirzəzadə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" (1990);
- 2.14. M. M. Cəfərzadə. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi" (1990);
- 2.15. E. A. Qrunina. "Türk dilinin tarixi qrammatikası" (1971);

- 2.16. N. Hacıeminoğlu. “Qaraxanlı türkcəsi” (1996); ”Xarəzm türkcəsi”(1997);
- 2.17. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti” (1999; 2003);
- 2.18. O. Süleymanov. “Tarixə qədərki türklər. Qədim türk dilləri və yazıları haqqında” (2002);
- 2.19. Ə B. Ərcilasun. “Başlanğıcdan iyirminci yüzilə qədər türk dilinin tarixi” (2004) və s.

Sovet türkologiyasında ümumtürk dilinin tarixinə və dialektlərinə dair yazılmış uyğun əsərlərdə hər bir türk ədəbi dili özünün funksional üslubları, dialektləri və şivələri ilə birlikdə müstəqil bir dil səviyyəsində xarakterizə olunmuşdur. Bunun əksinə XX yüzildə və günümüzə qədər Türkiyədə dil tarixi, dialektologiya və bütövlükdə türk dilinə dair yazılmış əsərlərdə isə türkcə qavramı fərqli bir şəkildə açıqlanmışdır. Türk dili və ya türkcə çox vaxt müxtəlif qolları və ya ədəbi dilləri və tarixi ləhcələri ilə bir bütün dil olaraq səciyyələndirilmişdir.

3. XX yüzildə və günümüzə qədər müasir ***ədəbi dil və söz yaradıcılığı; leksika, leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya; toponimika və üslubiyyat*** kimi ayrı-ayrı müstəqil filoloji-linqvistik sahələrə dair türkoloji dilçilikdə yazılan əsərlərə isə aşağıdakıları örnək olaraq göstərmək mümkündür:

- 3.1. M. V. Balakaev. Qazax ədəbi dili (1987);
- 3.2. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (1962);
- 3.3. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili: leksika (1970);
- 3.4. N. A. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları (1978);
- 3.5. N. Xudiyev. Radio, televizor və ədəbi dil (2001) və s.

Qeyd olunmalıdır ki, üçüncü qrupda yer alan türkoloji dilçilik əsərləri də Sovetlər Birliyinin məlum ideoloji sisteminə əsasən tətbiq olunan dil quruculuğu proqramlarının elmi-metodik istiqamətlərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Həmin əsərlər XX əsrdə Sovetlər Birliyinin müəyyən filoloji qurumlarında konkret olaraq tərtib olunan plan-prospektlərdəki direktivlərə görə yazılmışdır. Belə ki, həmin əsərlərdə də daha çox rus dilinə görə və rus dilində müəyyənləşdirilən ədəbi, üslubi, qrafik, frazeoloji və toponimik-linqvistik qayda-qanunlar əsasında türk ədəbi dillərinin normaları və normalaşdırmaları müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, onların əlifbalarındaki müxtəlif düzəltmələr, unifikasiya və kodifikasiyasa problemləri və ya ədəbi dillərdəki ən müxtəlif inkişaf istiqamətləri və s.

2.2.1. Ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış qrammatika kitabları

Türkologiyada sözügedən dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış ilk qrammatika kitabı, yuxarıda da göstərildiyi kimi, Mahmud Qaşqarlının hələlik bizim əlimizə gəlib çatmayan “Kitabü cevahirü’l nahv fi lûgati’t-Türk” adlı orta əsrlərdə itmiş olan məşhur əsəridir. Bu kitab dönəmin türk ləhcələrinin qrammatikası haqqındadır və əldə olan bilgilərə görə müqayisəli metodla yazılmışdır (Caferoğlu 1984:192).

Əlbəttə, sözügedən qrammatika kitabı əgər itməsəydi və ya XI-XII yüzillər Türk Dünyası keşməkeşlərində itirilməsəydi, bu gün türkoloji dilçiliyin inkişafı tarixində çox önəmli bir elmi-linqvistik mənbə olaraq yer alacaqdı. Bu gün isə həmin itmiş qrammatika kitabının tapılması türkologiyanın və türkoloji dilçiliyin tarixində böyük bir elmi-linqvistik hadisə olardı. Buna görə də Türk Dünyası Avrasiya Yazarlar Birliyi Təşkilatı kitabın tapılıb ortaya çıxardıla bilməsi üçün xüsusi bir pul mükafatı təsis etmişdir. Bu pul mükafatı beş min məbləğindəki Amerika dollarından ibarətdir və kitabı tapıb ortalığa çıxardan şəxsə veriləcəkdir.

Mahmud Qaşqarlı XI yüzildə qələmə aldığı və bizə gəlib çatan “Divanü Lüğət-it Türk” (1992) adlı digər əsəri ilə ayrılıqda ümumtürk dilinin fonetikasi və qrammatikasının, bütövlükdə isə onun leksikoqrafiyasının elmi-praktik olaraq öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur. Sözügedən lüğətdə dönəmin ümumtürk dilinin və dialektlərinin leksikoqrafik tərkibi ilə bərabər, onun fonetikasi və qrammatikasına dair ümumi biblioqrafik məlumatlar və biliklər, müəyyən linqvistik xarakterli qeydlər də sətraltı olaraq yer almışdır (Демирчизаде 1972: 33-36). Belə ki, həmin lüğətdə dönəmin türk dialektlərinin müxtəlif qruplarında samitlərin söz başındakı (anlautda), ortasındakı (inlautda) və sonundakı (auslautda) fərqli morfoloji vəzifələri göstərilmiş və bununla da onların orijinal fonomorfoloji funksiyaya malik olduğu daha XI yüzildə müəyyənləşdirilmişdir. Kitabda adların köklərdən və gövdələrdən əmələ gəldiyi də qeyd olunmuşdur (Кононов 1972: 13-14). Beləliklə, Mahmud Qaşqarlının sözügedən lüğətində sisteməlik olmasa belə, ümumtürk dilinin əsas qrammatik kateqoriyaları haqqında müəyyən biliklər və ciddi linqvistik müşahidələr yer almaqdadır (Курьшжанов 1972: 53-58; Демирчизаде 1972: 35).

Mahmud Qaşqarlının “Divanü Lüğət-it Türk” adlı kitabı dönəmin ərəb dilçiliyi Kufə məktəbinin ənənələrinə əsasən müqayisəli olaraq yazılmışdır²⁶. Türkoloji dilçiliyin tarixində bu

---

²⁶Sözügedən dilçilik məktəbində ümumi dil nəzəriyyəsinin və onun əsas qayda-qanunlarının müəyyənləşdirilməsində sadəcə bir dilə və ya ərəb ədəbi dilinə (Qurani-Kərimin ərəbcəsinə) əsaslanmırdılar. Həmin dilçilik məktəbində dönəmin bütün mövcud ərəb dialektləri də əsas olaraq götürülürdü. Bunun əksinə olaraq dönəmin Bəsrə dilçilik

kitabın yazılması ilə müqayisəli-təsviri və ya müqayisəli-tutuşdurmalı dilçilik yöntəminin də əsası qoyulmuşdur.

Ərəb dilində yazılmış lüğət-qrammatika kitablarının bir çoxu türk və ərəb soylu müəlliflər tərəfindən ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Türkoloji dilçilikdə sözügedən əsərləri müəllifləri məlum olan və olmayan lüğət-qrammatika kitabları olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Müəllifləri məlum olan və türkoloji dilçilikdə haqqında çox bəhs edilən əsərlərdən aşağıdakıların adlarını çəkmək olar:

- Zəmahşərinin “Mukaddimetü’l-Edeb” adlı əsəri;
- Əbu Həyyanın “Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk” adlı əsəri;
- İbn-i Mühənnanın “Hilyetü’l-Lisân ve Hulbetü’l-Beyân” adlı məşhur lüğəti;
- Cəmaləddin Əbû Məhəmməd Abdullah ət-Türkinin “Bulğatü’l-müştak fi Lugati’t-Türk ve’l-Kıpçak” adlı əsəri;
- Molla Sâlihın “Eş-Şüzûr-üz-Zehəbiyyə vel-Kıtai’l-Ahmediyyə fil-Lûgat-it-Türkiyyə” adlı əsəri,

Anonim yazarların ərəb dilində yazdığı sözlük-gramer kitablarından isə aşağıdakılar göstərilə bilər:

- “Codex Cumanicus” adlı əsər;
- “Ettuhfet-üz-Zekiyyə fil-Lûgat-it-Türkiyyə” adlı əsər;
- “Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî” adlı əsər;
- “Ed-Dürretü’l-mudîa fi’l-Lugati’t-Türkiyyə” adlı əsər;
- “El-Kavâninü’l-külliyə li-Zabatı’l-Lugati’t-Türkiyyə” adlı əsər.

Beləliklə, XI-XVIII yüzillərdə klassik türk ədəbi dillərinə və ləhcələrinə dair yazılan lüğət və qrammatika kitabları ərəb dilində, bəzən türk, ən çox Osmanlı Türkcəsi və başqa xarici dillərdə də işıq üzü görmüşdür.

Bu kitablar əsas etibarilə qıpçaq, oğuz, karluq-uyğur və qismən də digər türk ədəbi dilləri və dialektlərinə aid olaraq hazırlanmışdır. Sözügedən kitablarda həmin dillərin fonetikasi və qrammatikasına dair bölmələr, kiçik lüğətlər (qlossarilər) və bəzən də müxtəlif məzmunlardakı ayrı-ayrı ədəbi mətnlər yer almışdır (Caferoğlu 1984:192-193; Hacıeminoğlu 1997: 15-19). Elə P.

---

məktəbində isə sözügedən nəzəriyyənin və onun qayda-qanunların müəyyənləşdirilməsində əsas etibarilə ədəbi dilə dayanırdılar.

M. Melioranskinin yuxarıda göstərilən “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” (1890) adlı əsərində də bir vaxtlar müəllifi məlum olmayan oxşar qrammatika kitablarının fonetik, morfoloji, qismən də sintaktik özəlliklərindən və lüğət tərkibindən geniş bəhs edilmişdir. Bu kontekstdə ayrılıqda saitlər və samitlər sistemi; isim, sifət, say, feil, ədat və bütövlükdə isə nitq hissələri və onlara aid olan hal, növ, zaman və s. qrammatik kateqoriyalar işıqlandırılmışdır. Və samitlərin sözü başında, ortasında və sonunda gəlməsi, feli sifətlərin və feli bağlamaların sintaktik vəzifələri kimi funksional özəlliklər dönəmin tükoloji və linqvistik diskurs ortamında öyrənilmişdir.

Sözügedən kitablarda türk dilinin ərəb və fars dillərindən fərqlənən dil özəllikləri ayrıca olaraq göstərilmişdir. Türkcə və ya ümumtürkcə sözlərə, atalar sözlərinə və frazeoloji ifadələrə, ən müxtəlif deyimlərə də həmin kitablarda çox geniş yer verilmişdir. Morfologiya bəhsi ərəb dilçiliyi ənənələrinə görə *feil//ad//ədat quruluşu müstəvisində digər nitq hissələrinin özəlliklərini də bu və ya digər şəkildə ehtiva etməklə* işıqlandırılmışdır. Bununla bərabər, ümumtürk dilinin bəzi sintaktik özəllikləri də elə eyni bölümdə açıqlanmışdır (Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî: 2000; Kadrı: 2002 və s.).

2.2.1.1. Zəmahşərinin “Müqəddimətül-ədəb” adlı əsəri

“Müqəddimətül-ədəb” adlı əsər məşhur təsfiqçi, leksikoqraf alim Zəmahşərinin (Ebu’l-Ğāsım Cārullāh Mahmud Bin ‘Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Hvarizmi) 1127-1144-cü illərdə yazıb Xarəzmşah Atsızə təqdim etdiyi ərəbcə praktik bir lüğətdən ibarətdir (Zəmahşəri, Yüce 1993: 5). Əsərin müəllifinin özünün yazdığı əlyazma, təəssüflər olsun ki, əlimizə gəlib çatmamışdır. Ancaq lüğətin əsas nüsxədən surəti çıxarılan və fars, türk, monqol və s. dillərə tərcümə edilmiş müxtəlif nüsxələri bir çox şəhərin kitabxanasında saxlanılır. Sözügedən lüğət türklərin ərəb dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış və sonralar türkoloji dilçilikdə və leksikoqrafiyada çox önəmli bir araşdırma-öyrənilmə obyektinə çevrilmişdir. Bunun səbəbi, yuxarıda göstəriləyi kimi, həmin lüğətin müxtəlif dillərə, o cümlədən yazıldığı dövrün Xarəzm türkcəsinə tərcümə edilməsi və həmin dillərdə müxtəlif açıqlanmalarının verilməsi olmuşdur. Lüğət haqqında yazılan həmin elmi-leksikoqrafik işlərin bir çoxu yayınlanmışdır (Zəmahşəri, Yüce 1993: 12-23). Zəmahşərinin lüğəti haqqında yazılmış ən son elmi-biblioqrafik mətn Nuri Yucenin Türkiyə Türkcəsində “Ebu’l-Ğāsım Cārullāh Mahmud Bin ‘Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Hvarizmi. Mukaddimətü’l-Edeb” adı altında hazırladığı əsərdir (1993). Əsərdə lüğətin Xarəzm türkcəsinə edilmiş tərcüməsi və Şuşter nüsxəsi üzərində araşdırma aparılmışdır.

2.2.1.2. Beqramalı Kadrinin “Müyyessiretü’l-Ulum” adlı əsəri

Bu əsərlərdən Türkiyə türkcəsi haqqında türkcə olaraq yazılan ilk qrammatika kitabı Beqramalı Kadrinin hazırladığı “Müyyessiretü’l-Ulum” əsəridir. Həmin əsərin əl yazması 1530-cu ildə Qanuni Sultan Süleymanın sədrəzəmi İbrahim Paşaya təqdim edilmək üçün hazırlanmışdır. Əsər 1946-cı ildə ilk dəfə olaraq Türk Dil Qurumunda işıq üzü görmüşdür. Esra Karabacak sözügedən qrammatika kitabının mükəmməl ədəbi-tənqidi mətnini hazırlamış və həmin mətn 2002-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən yenidən yayınlanmışdır.

Sözügedən kitabda öncə sözün ümumi bir tərifini verilir və bütün sözlər isim, feil və ədat olmaqla üç yerə bölünür. Sonra isə “bilmək” feli əsas alınaraq sözügedən fele dair ərəb dilində olduğu kimi örnəklər gətirilir. Türkcə bütün feil zamanlarının qrammatik açıqlanmaları da bu şəkildə aparılır, şəkilçilərin təsdiq və inkar, məlum və məchul formaları göstərilir və hər birinin təsriflənmələrinə dair konkret nümunələr verilir. Həmin hissədə “*ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i tasgîr, ism-i mensûb, ism-i tafdîl ve fiil-i taaccub*” üzərində ayrıca olaraq durulur. İkinci bölümdə isə isimlər açıqlanır. İsimlərin növləri, ismin halları, saylar, əvəzliliklər, zərflər, sual ədatları, təyini

söz birləşmələri və quruluşları, cümlə tamlayıcıları (determinantlar), zərflər, ismi cümlələr, işarə isimləri (əvəzlilikləri) və ədatlar işıqlandırılır” (Karabacak 2002: 9).

Göründüyü kimi, sözügedən kitab da ərəb dilçiliyi ənənələrinə görə yazıldığından, ümumtürk dilinin sintaktik özəllikləri nitq hissələrinin *ad//feil//ədat* olaraq təsnif olunduğu bölümdə öyrənilmişdir.

2.2.1.3. Əbu Həyyanın “Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk” (Türklerin dil ve idrak kitabı) adlı əsəri

Fuad Köprülü demişdir ki, Əbu-Həyyanın sözügedən əsəri türk filologiyası tarixində ayrıca bir müstəqil filoloji mərhələ təşkil edir (Abû-Hayyân 1931:7). Kitabın əldə olan ən mükəmməl elmi-tənqidi mətnini həmyerlimiz Əhməd Cəfəroğlu hazırlamış və 1931-ci ildə İstanbulda yayımlamışdır. Sözügedən yayın daha öncəki bütün mövcud nəşrlər əsasında bir ədəbi-tənqidi mətn olaraq çox diqqətlə hazırlanmışdır. Əhməd Cəfəroğlu kitabın öncəki nəşrlərini tənqidi şəkildə öyrənərək katiplərin bir çox yanlışını düzəltmiş və onun müxtəlif əl yazmalarındakı əksiklikləri son nüsxədə müqayisəli olaraq ortadan qaldırmışdır. Beləliklə, türkoloji dilçiliyin leksikoqrafik və qrammatik bibliografiyası tarixində ortaya çox nadir bir yayın-kitab qoyulmuşdur.

Əbu Həyyanın “Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk” adlı əsərinin XIII-XIV yüzillərdə yazıldığı ehtimal olunur. Kitabın müəllifi Əndəlüs üləmasından olan Əsirəd-din Əbu-Həyyan Məhəmməd-ibn Yusif-ibn Əli-ibn Yusifdir. Onun əsli bərbərdir. O, 1256-ci ildə Qrenadada anadan olmuşdur. Əbu-Həyyan bir neçə elmi mərkəzdə qrammatika və hədis elmlərini öyrəndikdən sonra Afrika və Şimali Misirdə qərar tutmuş və bir çox əsərini də elə orada qələmə almışdır.

Əbu Həyyanın yazdığı bir çox elmi əsərdən əlimizə on beşi gəlib çatmışdır. Onlardan biri də “Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk” adlı haqqında bəhs edilən məşhur kitabıdır. Əbu-Həyyanın özünün də dediyi kimi, sözügedən əsər türk dilinin lüğəti, onun morfolojiya və sintaksisi (sərf və nəhvi) haqqında yazılmışdır. Müəllifin izahatından əsərin konkret olaraq hansı türk dilinə və ya o dövrə görə türk dialektinə və ya ləhcəsinə aid olduğu məlum olmur. Ancaq kitabın lüğət bölməsində Türk dünyasına və ümumən türklərə aid olan *boy, ləhcə və yer adlarının* işlənilməsi də müşahidə edilir. Bunlardan “qırpaq və türkmən” adlarına daha çox, “tatar, bulqar,

toksuba, uyğur, Türküstan” kimi türk qəbilə, ləhcə və yer adlarına isə daha az təsadüf olunur (Abû-Hayyân 1931: 9).

Ə. Cəfəroğlunun hazırladığı Əbu Həyyana aid olan “Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk” adlı əsərin sözügedən yayını “Başlanğıc”, “İxtisarlar”, “Lüğət”, “Qrammatika” və əsərin ərəb əlifbası ilə yazılmış orijinalından, yəni faksimelindən ibarətdir. “Başlanğıc”da kitabın müəllifi, onun müxtəlif əl yazmaları, kitabda yer alan bölmələr, əsərin yazılmasının məqsədi və s. haqqında qısa məlumat verilir. “İxtisarlar”da əsərdə yer alan dillərin, ləhcələrin və elmi mənbələrin adlarının qısaltmaları ilə bərabər, kitabın mətnində işlənən bəzi hərflərin transkrip işarələri də yer almışdır.

Lüğət bölməsi kitabın 131 səhifəlik ən böyük hissəsini təşkil edir (Abû Hayyân 1931: 1-131). Burada sözlər əlifba sırası ilə düzülmüş və onların hansı mənbələrdən alındığı qarşısında göstərilmişdir. Bir neçə mənası olan çoxmənalı və omonim sözlərin mənaları açıqlanmışdır. Lüğətin leksikoqrafik tərkibi, təbii ki, yazıldığı dönmənin ümumişlək leksikasını ehtiva edir. Feillər sözügedən lüğətdə əsas etibarilə məsdər formaları ilə deyil, felin təsriflənən sadə və mürəkkəb şəkillərində verilmişdir. Məsələn, **ağardı** ‘*qocaldı*’; ‘*ağardı, yəni ağ oldu*’ (1931:1-2), **aldandı** ‘*bu günkü mənasında*’(1931:3), **içirdi** ‘*bu günkü mənasında*’(1931: 37), **tağladı** ‘*təaccüb etdi*’ (1931: 98) və s.

Qrammatika bölməsi kitabın 51 səhifəlik ikinci böyük hissəsini təşkil edir (Abû Hayyân 1931: 135-186). Həmin bölmədə ilk olaraq türk dilində işlənən mənalı sözlərin isimlərdən, feillərdən və hərflərdən ibarət olduğu göstərilir (Abû Hayyân 1931: 135). Sonra isə ismə və fele məxsus olan morfoloji özəlliklər açıqlanır. Kitabda ayrı-ayrı morfoloji əlamətlər çox vaxt hərf kimi izah edilir. Məsələn, felin məchul və qayıdış növlərini düzəldən ⁰*n* formadüzəldici leksik-qrammatik əlamətindən “n” hərfi və onun əmələ gətirdiyi müstəqil mənalar kimi danışılır (1931: 143). Bunun kimi “s,⁰b, t, d, q, k, ğ, ⁰ş, ⁰l, v” şəkilçiləri və həmin fonemlərlə ifadə olunan bəzi morfemlərin funksional səciyyəli komponentləri də müxtəlif mənalar ifadə edən hərflər olaraq açıqlanır (1931: 143-150.).

Kitabda mürəkkəb sözlərdən, əvəzlilərdən və zərflərdən də bəhs edilir (1931: 149-152). Feil bəhsi isə kitabda əmr, keçmiş və gələcək zaman şəkilləri ilə öyrənilir. Mübtədə və xəbərdən ismi və feli xəbərlərdən, məsdərlərdən, zaman və yer zərflərindən, hətta hal kateqoriyasından da kitabın feil bəhsində danışılır (1931: 152-167). Sifət mövzusu kitabda ayrıca olaraq işıqlandırılır və istər sifət bəhsində, istərsə də digər bəhslərdə inversiyaya uğramış cümlələrə dair örnəklər

gətirilir. Məsələn, “akil bir adam gördüm” yerinə “kördüm bir uslu är” (1931: 179) cümlə konstruksiyasının türk dilində işlənməsi normal hesab edilir. Sifətin cümlədəki sintaktik funksiyası ilə əlaqədar olaraq “Pederi gidici olan adam kalktı” yerində “turdı bir er kim atası kitmiştir” (1931: 179) cümləsinin işlənməsinin mümkün olduğu göstərilmişdir. Həmin sintaktik konstruksiyaya isə əslində korrelyativ-təyin mənalı mürəkkəb cümlədən və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

Klassik türkologiyada şərt dövrü olaraq adı keçən şərt kateqoriyasından və onun sa^2 şəklində ifadə olunan morfoloji-sintaktik əlamətindən sözügedən kitabda ayrıca olaraq bəhs olunmuşdur (1931: 183-185). Morfologiyada felin şərt şəkli olaraq öyrənilən kateqoriya sintaksisdə əsas etibarilə şərt-güzəşt mənalı mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsinin predikativ mərkəzlərinin formalaşmasında özünü göstərir. Maraqlıdır ki, kitabda sa^2 -dan bir şərt hərfi olaraq bəhs edən müəllifin sözügedən mövzuya dair gətirdiyi örnəklərin çoxu elə koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlələrdir və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Məsələn: “Sencer turmuş olsa idi Sokur turmuş idi” (1931: 184).

Əbu Həyyanın “Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk” adlı kitabında fonemlər hərflər, söz birləşmələri və cümlələr isə isim və feil morfoloji əlamtlərinin işləndiyi örnəklər olaraq işıqlandırılmışdır. Başqa bir sözlə, fonetika və sintaksis mövzuları morfologiya bəhsinin içərisində öyrənilmişdir. Bu isə XI-XVIII yüzillərdə ərəb dilçilik məktəbi ənələrinə görə ərəb və türk dillərində yazılan qrammatika kitablarının əsas elmi-metodiki özəlliklərindən biri olmuşdur.

2.2.1.4. Molla Sâlihın “Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kıtai’l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye” adlı əsəri

Sözügedən kitabı Besim Atalay ərəb dilindən türk dilinə çevirmiş və 1949-cu ildə İstanbulda yayınlamışdır. Kitab orta əsrlərdə, Misir və Şimali Afrika torpaqları Osmanlı dövlətinin əlinə keçdikdən sonra yazılmışdır. Kitabın əlimizdə iki nüsxəsi vardır. Birinci nüsxənin surəti Misirdə hicri tarixi ilə 1047-ci ildə çıxarılmışdır. Əsərin müəllifi Molla Salih Misirdə Əşrəfiyyə mədrəsəsində müdərris, yəni müəllim olmuşdur. Bu kitab ərəblərə və daha çox o vaxt Misir qazisi olan şəxsin Əhməd adındakı oğluna türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. Kitab dörd böyük bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə feillərdən, ikinci bölmədə isimlərdən, üçüncü bölmədə əvəzlilərdən, dördüncü bölmədə ərəb dilindən türk dilinə keçmiş ortaq sözlərdən bəhs edilir. Kitabın sonunda isə türk dilində danışmaq mətnləri və cümlə qurma

örnekləri verilmişdir ki, bu da o vaxta qədər hər hansı bir qrammatika və ya dərs kitabında yer almamışdır (Molla Salih 1949: 3-6).

2.2.1.5. “Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye” (Türk dilinə zərif hədiyyə) adlı əsər

Sözügədən əsərin yazıldığı tarix və müəllifi məlum deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, **“Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye”** adlı əsərin yeganə nüsxəsi İstanbulda Bəyazıt camisinin yanındakı Vəliddin Əfəndi Kitabxanasında 3092 nömrə ilə mühafizə olunur. Həmin əsər XIII-XV yüzillərdə Şimali Afrikada, Suriyada və Fələstində geniş yayılmış və təxminən 250 il hökmranlıq sürmüş Məmlük Sultanlığı və ya başqa bir adı ilə Kələmənlər sülaləsinin və ardıcılılarının rəsmi dövlət dilinin qrammatikası haqqındadır. Həmin dil isə, məlum olduğu kimi, Qıpçaq türkcəsi olmuşdur. Əsər ərəblərin türkcə öyrənməsi məqsədilə və ərəb dilində yazılmışdır. Bu qrammatika kitabı haqqına elm aləminə ilk məlumatı Fuat Köprülü 1922-ci ilin iyun ayında bir Macar jurnalına yazdığı məqaləsində vermişdir (Atalay 1945: 11). Bundan sonra həmin kitab türkoloqların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sözügədən qrammatika kitabı Besim Atalay tərəfindən 1945-ci ildə türk dilinə tərcümə olunmuş və 1945-ci ildə yayınlanmışdır. Kitabı sonralar E. İ. Fazılov və M. T. Ziyaeva ərəb dilindən “Изысканный дар тюркскому языку” (1978) adı ilə rus dilinə tərcümə etmişlər. Əsər əsas etibarilə iki hissədən təşkil olunur. Birinci hissə 78 səhifəlik bir lüğətdən ibarətdir. İkinci hissə isə türk dilinin və ya qıpçaq türkcəsinin qrammatikası haqqındadır (Atalay 1945: 15). Birinci hissədə “Əsirgəyən, yarılayın Tanrının adıyla! Tanrım yardım et!” başlığı altında öncə bu əsərin hansı məqsədlə yazıldığı, qıpçaq dialektində hərfələrin sayı və ərəb əlifbası ilə yazılışı göstərilir. Sonra isə isimlər və feillər olaraq qıpçaq dialektindəki sözlərin müxtəlif tematik mövzulardakı lüğəti verilir (Atalay 1945: 5-44).

Kitabın qrammatika hissəsi Besim Atalayın tərcüməsində 57 səhifəlik bir yer tutur. Burada, hər şeydən öncə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışları dövrün qrammatik diskurs ortamında izah edilir və müxtəlif qrammatik kateqoriyaları bir-birindən ayıran fərqlər də “ayırım və ya ayırma, ayrılma” adı altında göstərilir. Kitabın qrammatika hissəsində ən çox tatar diyalektindən və bəzən də türkməncədən konkret örnəklər gətirilir. Həmin örnəklərə əsasən qarışıq xarakterli linqvistik-filoloji açıqlanmalar verilir. Həmin açıqlanmalar da əsasən aşağıda göstərilən nitq hissələri və müəyyən qrammatik kateqoriyalar haqqında olur:

-Əvəzlilər, zərflər, feli sfətlər, felin məchul və qayıdış şəkilləri, məsdərlər, felin əmr şəkli, inkarlıq kateqoriyası, felin keçmiş və gələcək zamanları;

-Təsirli və təsirsiz feillər, sual şəkilləri, şərt ədatı və digər ədatlar, kəmiyyət kateqoriyası, mübtəda və xəbər və s.

-Bağlayıcılar, söz yaradıcılığı və ya isimdən feil düzəldilməsi, nida və s. (Atalay 1945: 75-131).

Kitabın qrammatika bölməsi ərəb dilçiliyi məktəbi ənənələrinə əsasən nitq hissələrinin isim//feil//ədat təsnifləndirilməsi kontekstində yazılmışdır. Bununla bərabər, həmin bölmədə sadəcə isimlər, feillər və ədatlar deyil, demək olar ki, bütün nitq hissələrinin ayrı-ayrı morfoloji, bəzən də sintaktik özəllikləri haqqında systemsiz olaraq məlumat verilmişdir.

2.2.1.6. “El-Kavânînü’l-Külliyə Li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye” (Türk dili qaydalarının təsbit olunması və bütünü) adlı əsər

XV yüzilin əvvəllərində Qahirədə yazılan bu əsərin müəllifi elm aləminə məlum deyildir. Əsərin tək əlyazması İstanbulda Süleymaniyyə kitabxanasının Seyid Əli Paşa bölməsində, 2659 nömrəli kataloqda saxlanılır. Həmin nüsxə 1928-ci ildə Fuad Köprülünün “Ön söz”ü ilə Kilisli Rüşət Bilgə tərəfindən Türkiyyat İnstitutunda yayınlanmışdır. Kilisli Rüşət yayımında mətnin orijinalını olduğu kimi vermişdir. Macar tədqiqatçısı S. Teleqdi Kilisli Rüşətin nəşrinə əsaslanaraq əsərdəki bəzi qrammatik bilgiləri və içindəkiləri Alman dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir (Hacıeminoğlu 1997: 17; Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 3). Ən son olaraq M. Sadi Çögenli ilə Nevzat Yanık sözügedən əsərin ərəbcə mətnini türk dilinə tərcümə etmişdir. R. Toparlı isə əsərin Türk dilinin qrammatikasına uyğun bir şəkildə redaktəsini edərək Türk Dil Qurumunda yayınlamışdır (El-Kavânînü’l-Külliyə Li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye 1999).

Kitabda əsas nitq hissələri kimi isim və feillərlə bərabər, şəkilçilər də öyrənilmişdir. Türk dilində sözügedən nitq hissələrindən ən işlək olanının feil olduğu vurğulanmış və kitabın birinci bölməsində felin şəkilləri və ayrı-ayrı şəkilçiləri üzərində durulmuşdur (El-Kavânînü’l-Külliyə Li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye 1999: 5; 6-34). Kitabın ikinci bölməsində isim və onunla həmhüdütlük kateqoriyalar, məsələn əvəzlilik, mübtəda, tamamlıq, izafət hadisəsi, söz birləşmələri və bunlarla bağlı olaraq da tabe söz tabe edən söz münasibətləri öyrənilmişdir (1999: 35-84). Kitabın üçüncü bölməsində isə -r⁴ -t⁴, -dır⁴ leksik-qrammatik morfoloji əlamətinin və -r⁴ geniş zaman, -ma² inkarlıq və -sa² şərt şəkilçilərinin feil sistemindəki yeri örnəklərlə göstərilmişdir (1999: 85-96).

2.2.1.7. “Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye” (Türk dilinin parlaq incisi) adlı əsər Məmlüklər Sultanlığı dövründə (1250-1517) Türk dilini öyrətmək məqsədilə ərəbcə-türkcə bir lüğət olaraq yazılan kitablardan biridir. Bu əsərin orijinal əlyazması Florensiyadakı “Medicea Bibliotheca Laurenziana”da “Orient 130” nömrəsi ilə qeyd olunmuşdur. A. Zaynçkovski 1963-cü ilin sentyabr ayında Venedikdə keçirilən II Millətlərarası Türk Sənətləri Konqresində iştirak etmək üçün İtaliyaya getdiyi vaxt orada Şərqi əlyazmalarına baxarkən həmin əsəri tapmışdır. O, həmin əsəri 1965-ci ildə Varşavada “Rocznik Orientalistyczny” jurnalında iki məqalə halında yayımlamışdır (Hacıeminoğlu 1997: 17). Bununla bərabər, A. Zaynçkovskinin Qıpçaq Türkcəsi əsasında sözügedən lüğətə dair yazdığı digər araşdırmaları da vardır (Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye 2003: 9-109). Sözügedən əsəri Türk dilində “Ön söz”ü, “Bibliografiya”sı, “Qıpçaqca-Türkcə” lüğəti və “İndeks”i ilə bir mükəmməl kitab olaraq Rəcəb Toparlı çapa hazırlamış və Türk Dil Qurumunda yuxarıda göstərilən adı ilə yayımlamışdır (2003).

2.2.2. Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə aparılmış linqvistik işlər

Ümumtürk dilinə və ya türk dillərinə, özəlliklə də Osmanlı türkcəsinə dair sözügedən dilçilik məktəbi ənənələrinə əsasən daha XV-XVIII yüzillərdə latın, italyan, fransız, alman və s. Avropa dillərində kitablar yazılmışdır. Həmin kitabların mətnləri çox vaxt latın hərfləri və uyğun transkripsiya ilə hazırlanmışdır. “Bu metinlər Osmanlı devleti ilə daha çox ticari və siyasi ilişkilerde bulunan devletlerin mensubiyetinde olan kimselerin XV. yüzyıldan itibaren hazırladıkları sözlük ve gramer kitablarından ibarettir (Kartallıoğlu 2011: 26).

Ancaq Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə ayrı-ayrı konkret türk dilləri və dialektlərinə dair daha mükəmməl qrammatika kitablarının yazılmasına və digər hər cür linqvistik xarakterli araşdırmaların sistemli olaraq aparılmasına türkoloji dilçilikdə XIX yüzildən etibarən başlanılmışdır.

Avropada türkcə haqqında ilk qrammatika kitablarından birini Hieronymus Meqiser adlı Ştuqqartlı bir alman latın dilində yazmışdır. Sözügedən əsər Avropanın klassik qrammatika kitablarının tərtip olunma prinsiplərinə əsasən hazırlanmış və 1612-ci ildə yayımlanmışdır. Kitabda türkcənin ərəb və fars dillərindən fərqli dil özəlləkləri müəyyənləşdirilmiş və nitq hissələri qrammatik kateqoriyalara əsasən aşağıdakı sıralanma ilə təsvir olunmuşdur:

1. İsimlərin hallanması;
2. Sifətin müqayisə dərəcələri;
3. İsimlərin düzəldilməsi və ya söz yaradıcılığı;
4. Say adları;
5. Əvəzlilər;
6. Feil;
7. Feillərin təsriflənməsi;
8. Məlum növ (passivum);
9. Feillərin düzəldilməsinə dair qeydlər;
10. Fəli sifətlər;
11. Zərflər;
12. Ədatlar;
13. Bağlayıcılar;
14. Nidalar.

Sözügədən qrammatika kitabında 220 atalar sözü və deyim də yer almaqdadır (Dilaçar: 1971).

Beləliklə, XIX yüzildən etibarən türk dili haqqına Hind-Avropa dillərinin qayda-qanunlarına əsasən müxtəlif qrammatika kitabları sistemli olaraq yazılsa da, ərəb dilçilik məktəbinin ənənələri türkoloji dilçilikdə XX yüzilin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Həmin dövrdə Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələri baxımından türk dilində yazılmış ilk qrammatika kitablarından biri olmaq etibarilə Hüseyn Cahidin “Türkcə sərf və nəhv” adlı əsəri diqqəti çəkir. Həmin kitab özündən sonrakı türkcə yazılan qrammatika kitablarının hazırlanmasında ciddi bir elmi mənbə rolunu oynamışdır (Cahit 2000: 9).

2.2.2.1. XIX yüzil və XX yüzilin ilk qərinasında ənənəvi-təsviri dilçilik yöntəmi ilə yazılmış dil və qrammatika kitabları

Sözügədən dövrdə Avropada, Osmanlı İmperatorluğunda və çar Rusiyasında həm ərəb, həm də latın mənşəli dilçilik məktəbi ənənələrinə əsasən qrammatika kitabları yazılmış və müxtəlif etimoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Türk yazılı abidələrinin kəşf olunması və deşifrə olunaraq oxunması işi isə bütün dünyada həmin dövrün başlıca filoloji-tarixi hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilmişdir (Корохов 1982: 12-108). Bununla bərabər, renesans dönmindən

sonrakı dünyada dilçilikdə gerçəkləşən yeni elmi-filoloji axınların da türkoloji dilçiliyin inkişafına çox böyük təsiri olmuşdur. Məhz həmin təsir nəticəsində türk ədəbi dilləri və dialektləri haqqında rus, fransız və alman dillərində yazılmış daha əhatəli elmi-filoloji əsərlər meydana çıxmışdır. Belə ki, türkoloji dilçilikdə müxtəlif dilli etimoloji lüğətlər tərtib olunmuş, geniş həcmli təsviri xarakterli qrammatika kitabları yazılmış və digər çox önəmli linqvistik araşdırmalar aparılmışdır (Будагов 1869, 1871; Radloff 1882; Ашмарин 1903; Катанов 1903; Денй 1921).

Sözügədən türkoloji dilçilik əsərləri, yuxarıda da göstəriləyi kimi, başlanğıcda ən çox **tatar dili, türk-tatar dili, türk dili terminləri** ilə və ya keçmiş Çar Rusiyasında yaşayan müxtəlif türkdilli xalqların ədəbi dilləri və dialektlərinin adları ilə adlandırılmışdır. Rusiyanın elmi-filoloji mərkəzlərində hazırlanan türkoloji dilçilik əsərləri əsas etibarilə rus dilində qələmə alınmışdır. Qərbi Avropada türk dilləri və dialektlərinə dair aparılan linqvistik işlər isə daha çox alman və fransız dillərində yazılmışdır. Bununla bərabər, XIX yüzilin sonları və XX yüzilin əvvəllərindən etibarən sözügedən əsərlər müxtəlif türk ədəbi dillərində də işıq üzü görməyə başlamışdır. Belə ki, Osmanlı, Azərbaycan, qazax-qırğız, özbək (cağatay) və tatar türkcələrində də müxtəlif məzmunlu türkoloji dilçilik əsərləri və daha çox qrammatika kitabları yayımlanmışdır (Kononov 1982: 109-129; Денй 1921; Cahit 2000 vb.).

Sözügədən əsərlərdə ən çox türkoloji dilçiliyin fonetika, qrammatika, leksika, leksikoqrafiya və dil tarixinə aid olan aşağıdakı ümumi və özəl mövzuları təsviri və tarixi-müqayisəli yontəmlərlə işlənilmişdir:

- Türk dili qrammatikasının əsas səviyyələri və ya şöbələri;
- Fonemlərin, morfemlərin, söz birləşmələrinin və qruplarının, cümlə quruluşlarının fonetik və fonoloji, morfoloji və sintaktik özəliklərinə görə müəyyənləşdirilməsi;
- Lüğət tərkibinin və ya sözlərin, frazeologizmlərin, atalar sözləri və məsəllərin leksik və leksikoqrafik olaraq təsvir olunması;
- Qədim türk dili abidələrinin və ya mətnlərinin təsbit olunması, oxunması, araşdırılması və hərtərəfli olaraq öyrənilməsi.

Sözügədən dövrdə türkoloji dilçiliyə dair müxtəlif müəlliflər və yaradıcı kollektivlər tərəfindən hazırlanan və yayımlanan kitabların içərisində Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846), Otto Bötlinqin “Yakut dili haqqında” (1851), “Altay dilinin qrammatikası” (1869) və P. M. Melioranskinin Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” (1894-

1897) adlı əsərləri xüsusi bir yer tutur. Çünki həmin kitablar yuxarıda sözügedən qrammatik mövzuların öz dövründə müqayisəli və təsviri olaraq hərtərəfli öyrənilməsinə görə öncəki uyğun əsərlərdən seçilir. Türk dillərinin fonetik quruluşunun əsas özəllikləri ilk dəfə olaraq həmin əsərlərdə işıqlandırılmışdır. Məsələn, saitlərin və samitlərin sıralanması, ahəng qanunu, dodaq ahəngi, assimilyasiya, vurğu, hecalanma kimi fonetik qanunlar və hadisələr haqqında geniş və sistemik məlumat “Altay dilinin qrammatikası” və P. M. Melioranskinin “Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” kitablarında yer almışdır. Ümumtürk morfeminə, söz birləşməsi və cümlə quruluşlarına dair ümumi linqvistik təsvirlər və nitq hissələrinin təsnifi “Altay dilinin qrammatikası”, “Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” kitablarında, Mirzə Kazım bəyin və O. Bötlinqin yuxarıda göstərilən əsərlərində öyrənilmişdir.

2.2.2.1.1. Mirzə Kazım Bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Azərbaycan ləhcəsi ilə” (1846) adlı kitabı

Mirzə Kazım bəyin sözügedən qrammatika kitabı üç bölmədən ibarətdir:

1. Əlifba, hərflərin tələffüzü və nitq hissələri olaraq isim, sifət, say və əvəzlilik;
2. Feil, qoşma, zərf, bağlayıcı, nida;
3. Söz birləşməsi və digər söz qrupları və hər cür söz və cümlə birləşmələri və ya sintaksis.

Bu əsərdə öz dövrünün Osmanlı türkcəsi morfologiyası və sintaksisinin quruluşu Azərbaycan türkcəsi və tatar türkcəsinin və onların müxtəlif dialektlərinin uyğun dil səviyyələri ilə müqayisəli olaraq örnəklərlə çox geniş təsvir olunmuşdur. Kitab, təbii ki, Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinə görə tarixi-müqayisəli və təsviri-linqvistik yontəmlərlə yazılmışdır. Ancaq Mirzə Kazım bəy bir şərqşünas və öyrəndiyi dillərin bilavasitə daşıyıcısı olduğu üçün sözügedən kitabında qərb və şərq filologiyası ənənələrindən bir yerdə uğurla istifadə edə bilmişdir. Əsərdə Fransız dilçisi Joberin qrammatika və sintaksis modeli əsas götürülmüşdür²⁷. Ancaq sözügedən modelin türk dillərinin sintaktik quruluşunun təsvir olunmasında əsas götürülməsi sonralar türkoloji dilçilikdə yanlış təsnifləndirmələrə, uzun və məzmunuz mübahisələrə yol açmışdır.

---

²⁷ Ancaq Joberin cümlələrin sintaktik quruluşuna dair nəzəri görüşləri ümumtürk dilinin bəzi qrammatik qaydalarının Mirzə Kazım bəy tərəfindən təsvir edilməsində yetərli olmamışdır. Çünki Joberin görüşləri bir flektiv dil olan fransızcanın sintaktik quruluşuna görə irəli sürülmüşdü və həm flektiv, həm də aqqlütinativ quruluşlu dillərin materiallarına əsaslanmırdı. Bir sözlə, həmin görüşlər tipoloji-müqayisəli səciyyə daşıyırdı.

Bu, özünü ən çox müəyyən və qeyri-müəyyən söz birləşmələrinin və mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində göstərmişdir. Sözügedən mübahisələr, hər şeydən öncə, feli sifət, feli bağlama, məsdər və bəzi qoşmalı sintaktik konstruksiyaların mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsi (clause) olaraq müəyyənləşdirilməsilə bağlı olmuşdur. Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində fonetika bölməsi həcm etibarilə çox qısaadır. Həmin bölmədə türk dilinin önəmli fonetik hadisələri, ahəng qanunu və dodaq ahəngi mövzularına heç toxunulmamış, fonemlərdən hərflər olaraq bəhs edilmişdir (Kononov 1982: 229-231; 301). Bütün bunlara baxmayaraq, Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı kitabı ümumtürk dilinin fonetikasi, morfologiyası və sintaksisi haqqında təsviri və tarixi-müqyisəli dilçilik yötəmlərilə yazılan geniş həcmli bir əsər olaraq türkoloji dilçiliyin tarixində özünəməxsus bir yer tutmaqdadır.

2.2.2.1.2. Otto Böhlinqkin “Yakut dili haqqında: qrammatika, mətn və lüğət” (1851) adlı kitabı

Sözügedən kitab sadəcə türkologiya fənni nöqtəyi-nəzərindən deyil, ümumi müqayisəli dilçilik elmi baxımından da dilçilik tarixində çox böyük önəm daşıyır. Buna görə həmin əsər sonrakı dövrlərdə türkoloji dilçilik sahəsində də bir elmi mənbə rolunu oynamışdır. Bu əsər, hər şeydən öncə, yakut dilinin ilk elmi qrammatikasıdır. Əsərdə ümumtürk dilinin ayrıca bir müstəqil qolu olaraq nüəyyənləşdirilə bilən yakut (saha) dilinin fonetik və qrammatik quruluşunun geniş linqvistik təsviri verilmişdir. Bununla bərabər, kitabda ayrı-ayrı yakutca mətnlər və 4600 sözdən ibarət olan “Yakutca-almanca lüğət” də yer almaqdadır. Burada yakut dilinin fonetik və qrammatik quruluşu həm digər türk dilləri və dialektləri, həm Ural-Altay dillərindən sayılan monqol və tunqus-mancur dillərinin materialları ilə öz dövrünün linqvistik hadisələri və gəlişmələri kontekstində müqayisəli öyrənilmişdir. Əsər alman dilində yazılmış və çox sonralar rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

2.2.2.1.3. “Altay dilinin qrammatikası” (1869) adlı kitabı haqqında

Sözügedən kitabın üzərində əsərin kimin tərəfindən yazıldığına dair hər hansı bir məlumat verilməmişdir. Sadəcə kitabın Altay missionerləri tərəfindən hazırlandığı göstərilmişdir. Ancaq həmin kitabın dilçi N. İ. İlminski, türkoloq V. İ. Verbitski və bir din xadimi olan M. A.

Nevski tərəfindən hazırlandığı²⁸ türkoloji dilçilikdə artıq çoxdan təsbit olunmuşdur (Kononov 1982: 291- 292). Bu əsər öncəki oxşar qrammatika kitablarından bir çox quruluş özəllikləri və elmi-üslubi sistematikliyi ilə fərqlənir. Saitlərin və samitlərin istər artikulyasiyaya, istərsə də fonetik funksionallığa görə sistemli təsnifi, sözdə və cümlə sıralanmalarındakı vurğu haqqında biliklər türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq bu kitabda yer almışdır. Nitq hissələri burada isim, sifət və zərf olaraq sintaktik funksionallığına görə təsnif olunmuşdur. **İç//dış//yan//ön** və s. morfemlər hallana bilən sözlərlə işlənən köməkçi adlar olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bununla bərabər, sözügedən qrammatika kitabında felin tərz kateqoriyası üzərində də durulmuş, təyini söz birləşmələrinə dair geniş məlumat verilmiş, feli sifət və feli bağlama tərkibləri mürəkkəb cümlələrin komponentləri olaraq xarakterizə olunmuşdur.

2.2.2.1.4. P. M. Melioranskinin “Qazax-qırğız dilinin qrammatikası” (1894-1897) adlı kitabı haqqında

Sözügedən əsərin birinci cildini “Fonetika və etimologiya”, ikinci cildini isə “Sintaksis” bölmələri təşkil edir. P. M. Melioranski bu əsərini 1869-cu ildə yayımlanan “Altay dilinin qrammatikası” kitabı örnəyinə görə hazırladığını göstərmişdir. Onun istər bu əsəri ilə, istərsə də digər “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” (1890), “Gültəkin abidəsi haqqında”(1899) kimi digər əsərləri ilə türkologiya elminin sonrakı inkişaf dövrlərində linqvistik bir kontekstin yaranmasının yolu açılmışdır (Kononov 1982: 271-272; 303).

2.2.3. XX yüzildə türkoloji dilçilik əsərləri

Sözügedən türkoloji dilçilik əsərləri Sovetlər Birliyində, Avropada, Amerikada, Türkiyədə və dünyanın digər bölgələrində əsas etibarilə ənənəvi dilçilik metodları ilə təsviri olaraq yerinə yetirilmişdir. Bununla bərabər, oxşar linqvistik əsərlər müxtəlif türk ədəbi dilləri və dialektləri və bir-birinə qohum olmayan digər dillərin materialları ilə də müqayisəli hazırlanmışdır. Daha doğrusu, həmin əsərlər müqayisəli-tarixi, müqayisəli-coğrafi və müqayisəli-

---

²⁸ Bunların hər üçü xristian missioneridir (Eren 1998: 331). Onların yazdığı bu kitab türkoloji dilçilikdə qrammatikaya aid bir çox mövzunun ilk dəfə olaraq işıqlandırılması ilə bilinməkdədir. Ancaq göstərilən əsər, hər şeydən öncə, öz dövründə hələ yazısı belə olmayan türk dialektlərinin müstəqil linqvistik kontekstdə ayrıca dillər olaraq öyrənilmək istəndiyi ilə də diqqəti çəkir. Bu isə o deməkdir ki, sözügedən əsərdə bütövlükdə türk dialektləri və ayrılıqda Altay türkçəsi ayrı-ayrı müstəqil dillər olaraq işıqlandırılmışdır. Buna görə də həmin dövrdə oxşar qrammatik işlərin ortaya çıxması ilə bağlı olaraq yaranan “Missionerlik qrammatikası” ifadəsi bu gün çox böyük maraq doğurur. Bu baxımdan həmin ifadə və ya qavram türkoloji dilçiliyin tarixində ayrıca olaraq öyrənilməlidir.

tipoloji dilçilik yöntemləri ilə yazılmışdır (Мусаев., Покровская., Севортян., Гаджиева., Юлдашев., Баскаков., Ковшова., Тенишев., Левитская., Исхакова., Ашнин 1972: 3-19; Кононов 1974: 5-12; Кононов., Тенишев., Фазылов 1981:3-22).

Sintaktik quruluşa dayalı dilçilik metodları ilə bərabər, dilçilikdə funksiyaya, konseptuallığa və informasiya texnologiyalarına söykənən yeni linqvistik yöntemlər də ortaya çıxmışdır. Onların türk ədəbi dillərinə bu və ya digər şəkildə tətbiq edilməsi isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, türkoloji dilçiliyin son inkişaf dövrlərində özünü göstərir. Bu baxımdan bəzi müəlliflərin universal səciyyəli sistemlik linqvistik yöntemlərlə yazılan bəzi əsərlərindən (Ərgüvanлы 1987: 299-310; Юхансон 1987: 398-425; Uzun 2000) keçən əsrdə bir elmi-metodik vasitəçilik rolunun oynanılması gözlənilirdi. Bu rol türkoloji dilçilikdə ənənəvi dilçiliklə koqnitiv-informativ səciyyəli linqvistik yöntemlərin tətbiqi arasında bir keçid mərhələsinin və bağlantıların yaradıla bilməsindən ibarət idi.

Qeyd olunmalıdır ki, belə bir vəzifə göstərilən dilçilik əsərlərində yerinə yetirilə bilməmişdir. Çünki, sözügedən linqvistik əsərlərdə türk dillərinin özünəməxsus olan bir çox önəmli fonetik, qrammatik, leksik və leksikoqrafik özəlliyi lazımi səviyyədə dərk olunmamışdır. Bunlar, hər şeydən öncə, ümumtürk dilinin əsas və köməkçi morfemlərinin postpozisiyonda bir-birinə artırılması, sözlərin söz yaradıcılığı əsnasında birləşə bilməsi və səslərin interpozisiyonda qaynaşa bilməsi ilə keçəkləşən funksionallıqla şərtlənir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlərdə isə söz sırasının simmetrik və asimmetrik səciyyəli sıralanması da həmin əsərlərdə ümumtürk dilinin lazımi səviyyədə dərk olunmayan özəlliklərindəndir (Musaoğlu 2004ç: 30-32). Sözügedən dönəmdə türk ədəbi dilləri və dialektləri bir çox halda dilçilik elminin ümumi qayda-qanunlarına əsasən işıqlandırılmır. Onların obyektiv olaraq deyil, çox vaxt ümumtürk dilinə qohum olmayan ayrı-ayrı xarici dillərin araşdırılması yöntemləri ilə subyektiv olaraq öyrənilmək istəndiyi müşahidə olunur (Musaoğlu 2004c:2145-2147). Bu isə türkoloji dilçiliyə aid aparılan ənənəvi, yeni və ən yeni linqvistik işlərin arasında sistemli və düzgün bir bağlantının qurulmasını böyük bir ölçüdə bu gün də əngəlləməkdədir. Sözügedən əngəllərin ortadan qaldırılması isə türkoloji dilçiliyə dair linqvistik səciyyəli aparılan bütün işlərin bir yerdə qiymətləndirilməsi, yanlışlıqların və tutarsızlıqların obyektiv olaraq müəyyənləşdirilməsi ilə mümkün ola bilər.

Türkoloji dilçiliyə dair işlər lap əvvəldən ənənəvi xarakterli müxtəlif linqvistik yöntemlərin türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materiallarına bir yerdə tətbiq olunması ilə yerinə

yetirilmişdir. XX yüzildə də əsas etibarilə öncəki yüzildə başlanmış olan dil və qrammatika üzrə aparılan işlərin həyata keçirilməsi və getdikcə genişləndirilməsi bu və ya digər şəkildə davam etdirilmişdir. Bu baxımdan türk ədəbi dilləri və dialektlərinin bir çoxunun qrammatika kitabları daha XX yüzilə qədər yazılmamışdı. Sadəcə, yuxarıda göstəriləyi kimi, Türkiyə (Osmanlı) Azərbaycan, tatar, yakut (saha), Altay, qazax, Çuvaş və tuva türkçələrinin qrammatika kitabları ayrıca olaraq bu və ya digər şəkildə yayımlanmışdı. XX yüzildə isə bir çox türk dilinin qrammatik quruluşuna dair ilk kitablar hazırlanmışdır. Bunlardan bəzilərinin adını, yuxarıda da göstəriləyi kimi, türk dillərinə aid yazılmış örnək kitablar olaraq aşağıda çəkmək olar:

1. “Qumuq dilinin qrammatikası” və “Başqırd dilinin qrammatikası” (Дмитриев 1940; 1948);
2. “Qaraqalpaq dili” (Баскаков 1951; 1952);
3. “Oyrot dilinin qrammatikası”, “Şor dilinin qrammatikası” və “Xakas dilinin qrammatikası” (Дыренкова 1940; 1941; 1948);
4. “Karaim dilinin qrammatikası” (Мусаев 1964);
5. “Qaqauz dilinin qrammatikası” (Покровская 1964);
6. “Sarı uyğur dilinin quruluşu” və “Salar dilinin quruluşu”(Тенишев 1976a; 1976b);

XX yüzilə qədər türk ədəbi dilləri və dialektlərinin əsas etibarilə fonetikasını, qrammatik quruluşunu, həmin quruluşun müxtəlif linqvistik özəllikləri və lüğətçilik sahəsi öyrənilmişdir. Bununla bərabər, göytürk, ərəb və uyğur yazısı ilə yazılan qədim ədəbi abidələrin və əsərlərin dili və mətnlərinin oxunmasına dair də çox iş görülmüşdür. XX yüzildə isə durum fərqlidir. Bu yüzildə artıq bütövlükdə türk ədəbi dillərinin və ayrılıqda onların hər birinin funksional olaraq işlənmə sahələrinin öyrənilməsi gündəmə gəlmişdir. Belə ki, danışıq dili və dialektologiyaya dair müxtəlif işlər görülmüşdür. Türk ədəbi dillərində yazan məşhur yazıçıların hər birinin dili və üslubu öyrənilmişdir. Buna bağlı olaraq ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin tarixləri və ümumi dil tarixi kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Türkoloji dilçilikdə ümumi onomastika, frazeologiya, semantika, leksikologiya və leksikoqrafiya sahələri; müstəqil fonetika, fonologiya, qrammatika şöbələri və dilin öyrənilməsində özünü ayrıca olaraq göstərən nitq mədəniyyəti istiqaməti formalaşmışdır. Bütün bunlarla bərabər, türk dillərində yazılan və yuxarıda göstərilən digər fənlər kimi milli filologiya fakültələrində keçilən “Dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” kimi kitablar da ortaya çıxmışdır. Yuxarıda sözügedən türkoloji fənlərə dair müxtəlif türk ədəbi dillərində qələmə

alınan monoqrafiyalara, dərs kitablarına və vəsaitlərinə örnək olaraq aşağıdakı kitabların adını çəkmək olar:

1. H. Baylıyev. “Müasir türkmən dilinin qrammatikasının qısa kursu” (1948);
2. M. N. Xıdırov. “Türkmən dilinin tarixindən materiallar” (1962);
3. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili: leksiska” (1970);
4. Q. Əbdürrəhmanov., A. Rüstəmov. Qədim türk dili” (1982);
5. B. Əbülqasımov. XIX əsrin ikinci yarısında qazax ədəbi dili” (1976);
6. A. A. Axundov. “Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları” (1988);
7. E. Aqmanov. “Qazax dilinin tarixi sintaksisi” (1986);
8. N. Cəfərov. “Azərbaycan türkcəsinin milliləşmə tarixi” (1955);
9. N. Xudiyev. “Radio, televiziya və ədəbi dil” (2001) və s.

Ana dillərində sisteməlik olaraq təlim və tədris işləri aparılmayan türk dillərinə dair keçmiş Sovetlər Birliyində yayımlanmış əsərlər isə əsas etibarilə rus dilində yazılmışdır (Мысаев 1964; Рассадин 1978).

Türk milli ədəbi dillərində həm nəzəri, həm də tətbiqi türkoloji dilçilik işlərinin müxtəlif yerlərdə yazılmağa və yayımlanmağa başlandığı ümumi tarix türkologiya elmində əsas etibarilə XVIII-XIX yüzillər olaraq qəbul edilir (Banguoğlu 1998: 144). Daha doğrusu, sözügedən tarixin biblioqrafik olaraq göstərilməsi işi ən çox türk ədəbi dillərinin XIX yüzildən etibarən formalaşan müxtəlif funksional üslublarının, özəlliklə də həmin dillərdə bədii üslubların gerçəkləşməsi prosesinə dayanır. Buna baxmayaraq, müxtəlif türk ədəbi dillərinin ayrılıqda başlanğıc tarixləri və bütövlükdə təşəkkül prosesinin mərhələləri XV-XVIII yüzillərə və hətta XI-XIV yüzillərə qədər də götürülür (Hydyrow 1959; Сыздыкова 1984: 20). Bununla bərabər, XV yüzilə qədər yazılmış və yayımlanmış olan əsas yazılı abidələrimizin və müxtəlif ədəbi əsərlərimizin fonetik, qrammatik, leksikoloji və leksikoqrafik özəllikləri arasında çox da böyük fərqliliklərin olmadığı da bir həqiqətdir. Buna görə də, fikrimizcə, qədim (VI-XI yüzillər) və orta (XI-XIV yüzillər) türk dili olaraq adlandırılan mərhələlərin əslində ümumi və ortaq bir ədəbi dil kontekstində dərk olunması daha doğrudur. Çünki, türk dillərinin bir-birindən çox da fərqli olmayan linqvistik özəlliklərlə XIV yüzilə qədər ümumi bir ədəbi dil ənənəsinə sahib olduğu məşhur türkoloqlar tərəfindən də ifadə olunur (Баскаков 1986: 42; Hacıeminoğlu 1996: 2). Türkdilli coğrafiyadakı tarixi əsərlərimizin hər hansı bir türk boyunun olmadığı göstərilir. Həmin əsərlərin bütün

türklərin ümumi sərvəti olduğu və türk boylarının müxtəlif xalqlar olaraq isə XV yüzildən etibarən formalaşdığı digər bir elmi mənbədə də vurğulanır (Мухамедова 1973: 7-13).

Beləliklə, türkologiyada başından bəri öncə ənənəvi, sonra isə müəyyən bir ölçüdə struktur və sistematik xarakterli linqvistik yontəmlərlə yazılmış araşdırmalar və müxtəlif dilçilik işləri vardır. Bütün bunları XX yüzildəki elmi-praktik istiqamətləri, tətbiqi yönələri və ya əsas mövzuları ilə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.

2.2.3.1. Fonetika və fonologiyaya dair görülən işlər

Ümumtürk dilinin həm dialektlər üstü ədəbi dillərinə, həm də dialektlərinə və şivələrinə dair fonetik işlər 1920-ci illərdən başlayaraq bir çox türkoloji mərkəzdə eksperimental metodla da davam etdirilmişdir. Türk ədəbi dilləri və onun dialektlərinin saitlər və samitlər sistemi, ahəng qanunu, səs uyumu, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, proteza, vurğu, intonasiya, heca və digər fonetik qanunlar və hadisələr türkoloji dilçilikdə çox geniş işıqlandırılmışdır. Bütün bu işlər həm ənənəvi xarakterli fonetik-fonoloji araşdırma üsulları ilə, həm də laboratoriyalarda tətbiq edilən yeni eksperimental yontəmlərlə yerinə yetirilmişdir. Türk dilləri və dialektlərindən hər hansı birinin işlənməsinə bağlı olaraq müəyyənləşən fonemlərin dil sistemindəki konkret fonoloji vəzifələri və pozisiya dəyişmələri sinxronik və diaxronik aspektlərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sözügedən araşdırma-öyrənilmə işləri daha çox təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji yontəmlərlə gerçəkləşdirilmişdir (Мусаев., Покровская., Севортян., Гаджиева., Юлдашев., Баскаков., Ковшова., Тенишев., Левитская., Исхакова., Ашнин 1972: 5-6; Конопов 1974b: 3; Ашнин., Баскаков., Гаджиева., Кормушин., Левитская., Мусаев., Поцелуевский., Тенишев., Чеченов 1982:7).

2.2.3.2. Qrammatika: morfologiya, sintaksis və söz yaradıcılığı səviyyəsinin öyrənilməsi

Söz yaradıcılığı türk dilləri və dialektlərində bütövlükdə aqilitünativ və analitik üsullarla, ayrılıqda isə felin növ, ismin mənsubiyyət, təklilik-çoxluq və s. semantik-funksional xarakterli formadüzəldici leksik-qrammatik şəkildələri ilə gerçəkləşir. Həmin proses türkoloji dilçilikdə həm paradiqmatik-sintaktik, həm də sintaqmatik-leksik özəllikləri ilə qarşılıqlı olaraq öyrənilir. Bu baxımdan ümumtürk dili qrammatikasına dair XX yüzildə görülmüş işlərdə əvvəlkilərə görə araşdırma-öyrənilmə sahələrinin genişləndiyi və getdikcə sistematik bir quruluşa

çevrildiği müşahidə olunur. Türk dillərinin qrammatikasına dair aparılan linqvistik kateqoriyalaşdırmalar klassik Avropa qrammatikasının modelləri ilə dilin həm quruluşuna, həm də sisteminə görə müəyyənləşdirilmişdir. Bu kontekstdə dilin qrammatik sistemində yer alan və onun alt qrammatik şəbəkəsini təşkil edən hal, mənsubiyyət, təklil-çoxluq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, təsdiq-inkar, növ, şəkil, şəxs, zaman və s. kateqoriyalaşdırmaları uyğun morfoloji əlamətlərinə görə təsniflənmişdir. Üst qrammatik kateqoriyalaşdırmalar olaraq isə aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir:

-İsim, sifət, əvəzlik, zərf, say, feil, yardımçı ad, ədat, qoşma, bağlayıcı, nida və s. nitq hissələri;

-Təyini söz birləşmələri, feli tərkiblər və digər söz qrupları;

-Cümlə və xəbər formaları; sadə, mürəkkəb cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlər.

Üst qrammatik kateqoriyalaşdırmalar türkoloji dilçilikdə daha çox sintaktik və qismən də mətnliqvistik özəllikləri ilə işıqlandırılmışdır. Söz yaradıcılığı ümumi dilçilikdə həm morfolojiya və leksikologiyada (Алпатов 2004:103), türkoloji dilçilikdə isə daha çox qrammatikanın bir bölməsi olaraq öyrənilmişdir (Конов., Тенишев., Фазылов 1981:5). Buna baxmayaraq, ümumtürk dilinə məxsus olan normativ, təsviri və funksional səciyyəli mükəmməl bir qrammatika kitabının türkoloji dilçilikdə artıq hazırlanıldığı hələlik söylənilə bilməz.

Çünki istər Türkiyədəki tənzimat və bütövlükdə Türk dünyasındakı XIX yüzil və ya respublika dönəmi öncəsi və istərsə də sonrası türkoloji dilçilik işləri lap əvvəlindən latın mənşəli Avropa qrammatikasına əsaslanmışdır. Başqa bir ifadə ilə həmin işlər sadəcə ərəb, slavyan-rus, fransız və ingilis dilçiliyi ənənələrinə deyil, həm də çox vaxt söz konusu dillərin qrammatik qayda-qanunlarına söykənməmişdir. Türkcəyə və ya türk ədəbi dilləri və dialektlərinə dayanan və onlara görə inkişaf etdirilən orijinal bir linqvistik metodologiya və ya dilçilik məktəbi olmamışdır.

Bu kontekstdə türk dilinə görə orijinal bir metodologiyanın formalaşdırılması üçün qrammatikaya dair qavramların (konseptlərin) və kateqoriyaların əsas komponentləri ilə sistemlik olaraq yenidən qavramlaşdırılması və detalları ilə kateqoriyalaşdırılması işləri başlanılmalıdır. Məsələn:

A. Türk ədəbi dilləri və dialektlərində söz yaradıcılığının növləri onların tərkibini təşkil edən konseptual-leksik komponentlərin linqvistik-qrammatik göstəriciləri ilə müəyyənləşir. Bunların bir-birindən leksik-qrammatik fərqləri və ya algılanmaya görə müəyyənləşən fərqlilik

dərəcələri konseptual olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Onda türk dillərində mürəkkəb söz və onların bitişik və ya ayrı yazılması problemi də həll olunacaqdır.

B. İsmi hal, mənsubiyyət, təklik-çoxluq; feilin şəkil, tərz, növ kateqoriyaları; təsriflənməyən feilin sifət, feilin bağlama, məsdər və digər kəlmə qrupları, bütövlükdə cümlələr türkoloji dilçilikdə yenidən təsnifləndirilməlidir. Bunlara bağlı olaraq predikativlik-modallıq üst və alt səviyyələrinin leksik-qrammatik göstəriciləri konseptual olaraq modelləşdirilməlidir. Yalnız o zaman tərz kateqoriyasının dilin leksik-qrammatik sistemindəki yeri; sadə, mürəkkəb cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin türkcə məndəki sərhədləri açıq olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

2.2.3.3. Leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya səviyyəsinin öyrənilməsi

Sözgedən dil səviyyəsi birinci və ikinci dərəcəli nominativ adlandırmaları ilə bütövlükdə söz problemi ilə bağlı olan məsələləri, ayrılıqda isə söz yaradıcılığını və dildəki frazeologizmləşmə hadisəsini əhatə edir. Söz yaradıcılığı prosesi türk dillərində, hər şeydən öncə, şəkilçilərin sözlərin kök və gövdələrinə artırılması və müxtəlif sözlərin və qoşa sözlərin birləşərək bir mürəkkəb söz əmələ gətirməsi ilə gerçəkləşir. Dildə söz yaradıcılığının qrammatik-morfoloji formalaşma ilə də bağlı olaraq isimdən feil, feildən isim, isimdən isim, feildən feil düzəldilməsi hadisələri ortaya çıxır. Bütün bunlar və sintaktik şəkillənmələri ilə növ, mənsubiyyət, təklik-çoxluq, feilin sifət və feilin bağlama funksionallığının kateqoriyalaşdırmaları həm qrammatik, həm də leksik parametrləri ilə öyrənilir. Bununla bərabər, qovuşma, uyuşma və birləşmə semantik diferensiallaşma dərəcələri ilə gerçəkləşən frazeologizmləşmə hadisəsi də sözgedən dil səviyyəsində işıqlandırılır (Bayramov 1978: 5-27).

2.2.3.3.1. Leksikologiya türkoloji dilçilikdə bir linqvistik şöbə və ya fənn olaraq türk ədəbi dilləri və dialektlərinin leksikasına dair aparılmış olan struktur-semantik işlərin 1960-1970-ci illərdə sürətlənməsi ilə formalaşmışdır. Həmin dilçilik işlərində, hər şeydən öncə, leksik vahidlərin müxtəlif mövzular üzrə üst və alt semantik qrupları və uyğun leksik-semantik kateqoriyalaşmaları müəyyənləşdirilmişdir. Ayrı-ayrı türk ədəbi dillərində ərəb, fars, monqol, Qafqaz, Fin-Uqor və digər Hind-Avropa dillərindən, özəlliklə rus dilindən alınaraq işlənən alınmaların unifikasiyası və kodifikasiyası işləri aparılmışdır. Türk ədəbi dilləri və dialektlərindən digər qohum olmayan dillərə, özəlliklə də slavyan dillərinə alınan dil alınmaları isə leksikologiya və etimologiya elmləri baxımlardan öyrənilmişdir. Leksikologiyaya dair

fundamental dilçilik işləri günümüzdə qədər həm sinxronik, həm də diaxronik olaraq davam etdirilmişdir. Dilin leksik tərkibi onun ədəbi-funksional müstəvidə işlənilməsi problemləri ilə bağlı olaraq işıqlandırılmışdır. Sözü təbii quruluşu və anlamlarına bağlı olaraq türk ədəbi dilləri və dialektlərinin leksikasına dair türk mənşəli və alınma leksik təbəqələr müəyyənləşdirilmişdir. Bununla bərabər, dildəki ümumi inkişaf və dəyişmələrə görə quruluş və semantik mütənasiblik təsbit edilmiş, çoxmənalı sözlərin və digər baş sözlərin leksik-semantik inkişaf özəllikləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Termin problemi və terminlərlə bağlı olan qavramların qarşılıqlarının yaradılması və ya mövcud olanların türk ədəbi dillərində düzəldilməsi və kodlaşdırılması gündəmdə həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Və türk onomastikasına dair də bütövlükdə bir çox iş görülmüşdür (Ашнин., Баскаков., Гаджиева., Кормушин., Левитская., Мусаев., Поцелуевский., Тенишев., Чеченов 1982; Баскаков 1986). Nəticədə bir-birilə qohum, yaxın qohum və ən yaxın qohum olan türk dillərinin sosial-mədəni xarakterli dil əlaqələrinin keçmişə, indiyə, gələcəyə və “milli öz”ə görə daha geniş bir diskursiv aurada öyrənilməsinin yolu açılmışdır.

Türkoloji dilçilik işlərinin indiyə qədər əsas etibarilə ənənəvi-təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi linqvistik yontəmlərlə aparıldığı artıq hamıya çox yaxşı məlumdur. Ancaq leksik vahidlərin konseptual olaraq dərinləməsinə öyrənilməsində bu gün artıq yalnız sözügedən ənənəvi səciyyəli dilçilik metodlarının tətbiq olunması qənaətbəxş deyildir. Həmin ənənəvi yontəmlərin tətbiqi ilə həm ədəbi dil, həm də ümumi dil tarixi baxımından “Ən Yeni Türk Dili dönməsi” ilə dəyərləndirən ümumtürk dili fenomeninin çağdaş araşdırma-öyrənilmə şərtləri bir-birinə uyğun gəlmir. Buna görə də nominativ adlandırılmalı leksik vahidlərin və ad köçürülməsi ilə gerçəkləşən frazeologizmlərin öncə konseptual komponentlərinin göstəriciləri və ilk örnəkləri təsbit edilməlidir. Bundan sonra isə onların qavramlaşdırılması və leksik-leksikoqrafik quruluşları və frazeologizmləşmə dərəcələri ilə kateqoriyalaşdırılması lazımdır.

Türkoloji dilçiliyin leksika və leksikologiya bölməsində bu günə qədər linqvistik-leksikoqrafik olaraq görülən əsas işlərdən biri xarici dillərdən türk ədəbi dillərinə keçən alınma sözlərə qarşılıqların tapılması və ya düzəldilməsi olmuşdur. Həmin qarşılıqlar daha çox müxtəlif türk dili mənbələrindən, dialektlərdən, ağızlardan alınmış və ya dilin daxili imkanları hesabına sintetik və analitik üsullarla düzəldilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, xarici dillərdən ümumtürk dilinə keçən sözlərə leksik qarşılıqların tapılması və düzəldilməsi işi ən çox Türkiyə türkcəsində aparılmışdır. Hətta digər türk ədəbi dillərində “nənə” və “baba” kimi işlənilən və ümumiyyətlə

ümumtürk dili leksikasında var olan sözlərin qarşılıqları Türkiyə türkcəsində Avropa dillərindən kalka yolu ilə alınaraq “babaanne” və “büyükbaba” şəklində düzəldilmişdir. Və ya çağdaş Türkiyə türkcəsində Hind-Avropa dillərinin sintaktik modellərinə uyğun olaraq “ilxı” yerinə “at sürüsü”, “yüyən” yerinə isə “at başlığı” da işlənir. Digər türk ədəbi dillərində işlənən bir çox alınma sözlərin leksikoqrafik modelləri çox zaman öz əsillərinə uyğun olaraq, heç dəyişdirilmədən, yəni kodifikasiya və unifikasiya olunaraq işlənmişdir. Məsələn, qrammatika, morfologiya, sintaksis, faks və s. sözlər. Ancaq həmin sözlər çağdaş Türkiyə türkcəsində “Dil bilgisi, şəkil bilgisi, söz dizimi və bəlgəgeçər” şəkillərində də işlənir. Əqrəbəliq, yaxın və uzaq qohumluq, heyvandarlıq və s. bildirən sözlər, ifadələr və terminlər digər türk ədəbi dillərinin leksikasında bu gün də öz yerini qoruyub saxlamaqdadır. Beləliklə, müxtəlif alınma sözlər və ya ifadələr həm hərfiyyən, həm olduğu kimi, həm də kalka yolu ilə və semantik olaraq türk dillərinin səs quruluşuna və qrammatik özəlliklərinə uyğunlaşdırılmış və leksikoqrafik olaraq kodlandırılmışdır. Bu kontekstdə türk dillərini bir-birilə qohum və yaxın və ən yaxın qohum ədəbi dillər və dialektlər olaraq formalaşdıran leksikoloji, leksikoqrafik və digər oxşar kateqoriyalaşdırmalara dair türkcə olaraq gəlişdiriləcək metodologiyaya uyğun bir koqnitiv və leksikoqrafik prinsip müəyyənəşdirilməlidir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində həm dil daxili, həm də dil xarici faktorların təsiri ilə diferensiallaşan təyini söz birləşmələrindən mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi prosesi müəyyənəşdiriləcəkdir. Həmin prinsipə görə də türk ədəbi dilləri və dialektlərində ayrıca bir sintaktik-leksikoqrafik kateqoriyalaşma işi təsbit olunmalıdır. Sözügedən kateqoriyalaşma işi Türkiyə türkcəsində işlənən “*söz dizimi, sözdizimi, sözdizim; dil bilimi, dilbilimi, dilbilim; Türklük bilimi, Türklükbilimi, Türkbilim//Türklükbilim*” örnəklərinə və digər oxşar qrammatik gəlişmələrə və dəyişmələrə görə də aparıla bilər (Musaoğlu 2002: 178).

2.2.3.3.2. Leksikoqrafiyaya dair aparılan linqvistik xarakterli işlərin tarixi türkoloji dilçilikdə Mahmud Qaşqarlının “Divani-lüğət-it türk” adlı əsərinə qədər uzanıb gedir. Bu şöbə əslində türkoloji dilçiliyin ən inkişaf etmiş sahələrindən biri olaraq da diqqəti cəlb edir. Müxtəlif lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi türk leksikoqrafiyasında bu gün də tam sürətlə davam etdirilməkdədir. 1990-cı illərdən etibarən türk leksikoqrafiyasında türk ədəbi dilləri və dialektlərinin, yuxarıda da göstərilədiyi kimi, tərtib olunmasında yeni bir elmi-linqvistik mərhələyə qədəm qoyulmuşdur. İndi artıq, yuxarıda göstərilən digər lüğətlərlə bərabər, yeni tipli türkoloji lüğətlər də tərtib olunmaqdadır. Bunlar həm ümumi müqayisəli türk dilləri lüğətləri, həm də özəl atalar sözləri, frazeologizmlər, terminlər lüğətlərindən ibarətdir (Musaoğlu 2002:

211-217). Dərslinin III hissəsində ikincilərdən sinxronik müqayisəli-açıqlamalı lüğət örnəkləri olaraq ətrafı bəhs olunur.

2.2.3.3.3. Frazeologiya təsviri-açıqlamalı və müqayisəli-təsviri frazeoloji lüğətləri ilə birlikdə bir türkoloji dilçilik şöbəsi və ya fənni olaraq XX yüzildə formalaşmışdır (Musaoğlu 2002: 211-217). Ancaq hələlik türk frazeologiyasının ümumi linqvistik prinsipləri və frazeologizmlərin digər həmhüdüdü dil vahidləri ilə konkret sərhədləri türkoloji dilçilikdə dəqiq olaraq göstərilməmişdir. Halbuki frazeologizmləşmənin qovuşma (фразеологические сращения), uyuşma (фразеологические единства) və ya bütövlükdə idiom və birləşmə adlı semantik dərəcələri dilçilikdə çoxdan müəyyənləşdirilmişdir (Виноградов 1977:118-161). Həmin semantik-frazeoloji dərəcələrə görə frazeologizmlərin konseptual-linqvistik təsviri işi türkoloji dilçilikdə qənaətbəxş səviyyədə aparılmamış, türk dillərinin müqayisəli-açıqlamalı frazeoloji lüğətlərinin tərtib olunmasına isə başlanılmamışdır. Belə bir vəziyyət frazeologizmlərin türk dilinin digər şöbələri ilə müqayisədə xarici türkoloqlar və ya dilçilər tərəfindən lazımi səviyyədə öyrənilməməsinə bağlı olaraq da izah edilə bilər.

Bu hadisə, hər şeydən öncə, bütövlükdə bir dilin frazeologiyasının və ya onun frazeoloji təbəqələrinin yalnız həmin dilin daşıyıcısı tərəfindən hərtərəfli olaraq öyrənilə bilməsi gerçəkliyi ilə şərtlənməkdədir. Çünki frazeologizmlərin əmələ gəlməsi, istər dil sistemində, istərsə də interaktiv danışmaq əsnasında gerçəkliyin dillə ifadəsinə görə ilkin olan və universal-tipoloji fenomen olaraq da sadəcə sözlərlə diferensiallaşan adi bir simmetrik adlandırma hadisəsi deyildir. Sözügedən hadisə dil sistemində milli dərk etmə, şüur və təfəkkürün ümumi inkişafına bilavasitə bağlı olan kommunikativ xarakterli simmetrik-asimmetrik səciyyəli frazeologizmləşmə prosesidir. Başqa bir sözlə, həmin linqvistik hadisə sözlərlə, söz birləşmələri və frazeologizmləşmiş cümlələrlə məcazi olaraq gerçəkləşən ikinci bir dil vasitəsilə dərk etmə və adlandırılma səviyyəsidir. Buna görə də frazeologiyanın və yuxarıda göstərilən semantik dərəcələrinə görə frazeoloji vahidlərin türkoloji dilçilikdə lazımi konseptual-linqvistik təhlili yalnız sözügedən dillərin daşıyıcıları olan dilçi-türkoloqlar tərəfindən istənilən səviyyədə yerinə yetirilə bilər.

2.2.3.4. Dialektologiyaya dair türkoloji dilçilikdə aparılan linqvistik-dialektoloji araşdırmalar əsasən XX yüzilin ilk qərinasından etibarən başlanılmışdır. XX yüzilin axırlarında isə həmin işlər akademik bir filoloji-linqvistik və areal səviyyəyə gəlib çatmışdır. Sözügedən araşdırmalarda və konkret dialektoloji işlərdə yazısı olan və olmayan və ya ədəbi dili XX yüzildə

formalaşan bütün türk dialektləri və şivələrinin fonetik quruluşu, sintaktik özəllikləri və morfoloji kateqoriyalarını təşkil edən linqvistik göstəricilər təsvir olunmuşdur. Türkoloji dilçilikdə dialektoloji işlərin aparılması XX yüzil boyunca getdikcə sürətlənmişdir. Bunun nəticəsində bir-birilə qohum və yaxın və ən yaxın qohum olan türk dilləri dialektlərinin və şivələrinin bir çoxunun ayrı-ayrı dialektoloji lüğətləri tərtib olunmuşdur. Bulqar, oğuz, karluq, qıpçaq, uyğur və s. etnik-linqvistik dil-dialekt qruplarının və şivələrinin regional səciyyəli dialektoloji və tipoloji dil özəlliklərini ehtiva edən və təfərrüatlı olaraq göstərən dil xəritələri hazırlanmışdır. Türkologiyada ilk dialektoloji dil xəritələri örnəklərindən biri Azərbaycanda hazırlanmışdır. Bu xəritə Azərbaycan dialektlərinin atlasından ibarətdir Həmin atlas məşhur tütoloq, dialektoloq, akademik M. Ş. Şirəliyevin rəhbərliyi ilə tərtib olunmuşdur. Müxtəlif dialekt faktlarını və hadisələri ifadə edən fonetik, morfoloji və leksik özəlliklər ayrı-ayrı regional xarakterli türk dilləri dialektoloji *dil xəritələrində* konkret olaraq təsbit olunmuşdur. Dialektoloji biliklərdən, məlumatlardan və bütövlükdə sözügedən istiqamətdə aparılan linqvistik işlərdən, hər şeydən öncə, ümumtürk dili tarixinin konseptual olaraq öyrənilməsində faydalanılmışdır. Bununla bərabər, həmin işlərdən bir-birilə qohum və yaxın və ən yaxın qohum olan türk ədəbi dillərinin tarixlərinin araşdırılmasında və ya türk dillərinə aid müxtəlif dil tarixi dövrləşdirmələrinin müəyyənləşdirilməsində geniş istifadə olunmuşdur. Beləliklə, türkcə regional xarakterli fonetik, fonoloji, qrammatik və leksik göstəriciləri tarixi-coğrafi özəllikləri ilə xəritələşdirən və XX yüzilin axırlarında isə türkoloji dilçilikdə də getdikcə coğrafi və ya regional linqvistika olaraq diferensiallaşan bir fənn də bu gün böyük bir ölçüdə dialektoloji işlərin nəticələrinə dayanmaqdadır (Кононов., Тенишев., Фазылов 1981:7-8; Ашнин., Баскаков., Гаджиева., Кормушин., Левитская., Мусаев., Поцелуевский., Тенишев., Чеченов 1982:12-13).

2.2.3.5. Türkoloji dilçilikdə dil tarixi və ədəbi dil tarixi anlayışları

Ümumtürk dilinin tarixi keçmiş zamanlardan bəri inkişaf edib gələn və dəyişən dil, dialekt və şivə özəlliklərinə, etnik-coğrafi və sosiolinqvistik xarakterli dil-danışıq işlənilmə bölgələrinə görə araşdırılır. Buna bağlı olaraq ümumtürkcə şifahi xalq ədəbiyyatının yayılması və bölgələrarası şəhər danışıq dilləri prosesləri müəyyənləşdirilir. Müxtəlif yazı sistemləri kontekstlərində qədim və yeni ədəbi dillərin fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik, leksikoqrafik, tekstoloji və mətnlinqvistik özəllikləri öyrənilir. Bu baxımdan müqayisəli-tarixi dilçilik ilk türk və ana türk mərhələsi dönəmlərinin fonetik, fonoloji, qrammatik və leksik

rekonstruksiyonları ilə ümumtürk dili tarixinin indiyə qədərki ən əhatəli elmi araşdırma istiqaməti olaraq qiymətləndirilə bilər.

Bu kontekstdə çağdaş Avrasiya türkcələri təşəkkülü tarixlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda sinxronik və diaxronik olaraq təsvir olunması sözügedən müqayisəli və müqayisəli-tarixi işləri tamamlamaqdadır. Türk dillərinin həm müqayisəli və müqayisəli-tarixi yönəmlə bir bütün dil olaraq araşdırılması, həm də onların ayrı-ayrılıqda təsviri və tarixi-müqayisəli yönəmlərlə işıqlandırılması nəticə etibarilə ümumtürk dili tarixinin öyrənilməsi mənasına gəlir. Sözügedən elmi-lingvistik istiqamətlərdə aparılmış olan dilçilik işlərində ən önəmli xüsuslardan birini isə ümumtürk dili tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsi təşkil edir. Ümumtürk dili tarixinin dövrləşdirilməsi mövzusunə dair söylənilən fikirləri və aparılan konseptual qavramlaşdırmaları yuxarıda göstərilən elmi-lingvistik istiqamətlərə bağlı olaraq əsas etibarilə iki qrupa ayırmaq mümkündür.

Birincisi, ümumtürk dilini dialektləri, şivələri, qədim və yeni ədəbi dilləri ilə bir bütün dil olaraq qavramlaşdırırlar gəlir. Əlbəttə, onların qavramlaşdırmalarında yer alan açıqlamalar müəyyən terminoloji müxtəliflik və lingvistik fərqlilikləri də ehtiva edir. Ancaq bütün bunlar Əhməd Cəfəroğlunun ana xətləri ilə müəyyənləşdirdiyi ümumtürk dili tarixi-xronoloji dövrləşdirmələri ilə eyni bir istiqamətdə birləşir. Sözügedən dövrləşdirmə isə konkret olaraq aşağıdakı ümumi xronoloji sıralanma ilə müəyyənləşir:

1. İlk türk və ya milatdan öncəki Altay-Monqol dönəmi;
2. Ana türk-hun dönəmi və ya ən qədim türk dili: I-VI yüzillər;
3. Qədim türk dili: göytürkcə, uyğurca; VI-X yüzillər;
4. Orta türk: Qaraxanlıca, Xarəzmcə və s. XI-XIV yüzillər;
5. Yeni türk: Osmanlıca, Cağatayca və s. XV-XIX yüzillər;
6. Çağdaş türk dilləri: XIX-XX yüzillər (Caferoğlu 1984).

Ümumtürk dilinin sözügedən dövrləşdirməsi müxtəlif əlifbalarda yazılmış yazılı abidələrin, türkcə olan hər cür mətnlərin və dialekt-şivə faktlarının materialları ilə sinkretik olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

İkincisi, ümumtürk dilinin tarixini bir-birilə qohum olan ayrı-ayrı türk dillərinə görə dövrləşdirənlər və ya konseptual olaraq həmin müstəvidə qavramlaşdırırlar gəlir. Sözügedən qavramlaşdırma ümumtürk dili tarixinin hər bir türk dili və ayrı-ayrılıqda onların ədəbi dilləri tarixləri istiqamətlərində öyrənilməsi ilə müəyyənləşməkdədir. Başqa bir sözlə, türk dilləri və

dialektlərinin başlanğıc və sonrakı inkişafının tarixləri bir-birilə qohum olan dillərin və ədəbi dillərinin tarixləri olaraq dövrləşdirilməkdədir. Belə ki, müxtəlif türk dillərinin başlanğıc tarixləri həm qohum dillər, həm də ədəbi dillər tarixləri olaraq əsas etibarilə XI yüzilə, bəzən də XIV yüzilə qədər vahid bir qədim türk dili əsasında dövrləşdirilməkdədir. Sözügedən tarixlər VIII, XI-XIII-XIV, XV-XVI, XIX və s. yüzillər olaraq da göstərilməkdədir. Məsələn, qədim uyğur dili (VIII yüzil), qədim özbək dili (XI yüzil), qədim Azərbaycan dili (XIII-XIV yüzil), qədim tatar dili (XV yüzil), qədim qazax dili (XVI yüzil) və s. kimi. Bunlar özünəməxsus olan nəzəri leksik-qrammatik parametrləri və konkret ədəbi dil mətnləri ilə müəyyənləşdirilir. Bunun nəticəsində ümumtürk dilinə dair iki dil tarixi və ədəbi dil tarixi anlayışı və ya konseptual qavramlaşdırması meydana çıxır: hər bir milli dilin tarixi və onun ədəbi dilinin tarixi. Buna uyğun olaraq da aşağıdakı tarixi-filoloji kateqoriyalaşdırmalar sıralanır: 1. Milli dilin tarixi qrammatikası; 2. Ədəbi dilin tarixi qrammatikası; 3. Ədəbi dil tarixi (Hydyrow 1959: 113-156; Abdurahmanov., Şukurov 1973: 19; Сыздыкова 1984: 20; Tenişev 1988: 75).

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra, ayrılıqda türk dillərinin, bütövlükdə isə ümumtürk dilinin tarixində yeni bir tarixi dönmə başladı. Belə bir vəziyyət ümumtürk dili tarixinin istər vahid bir dil, istərsə də iki qohum dillər tarixi olaraq dövrləşdirilməsində başlanğıcda, hər şeydən öncə, elmi-populyar xarakterli fikirlərin irəli sürülməsi ilə də müəyyənləşməkdədir. Bu fikirlərdən biri kimi ayrılıqda hər bir böyük türk boyunun, daha doğrusu, boy birləşmələrinin dilinin və ya Ana Oğuzca, Ana Qırçaqca, Ana Bulqarca, Ana Altayca komponentlərinin Qədim Türk dilindən əvvəlki Ana Türkcə kontekstində birləşdirilməsindən ibarətdir.

Sovetlər Birliyində “Az i Ya” əsəri ilə (Musaoğlu 2002: 179-184) məşhurlaşan və ümumtürk dili leksiksinə dair irəli sürdüyü cəsarətli fikirləri ilə tanınan Oljas Süleymanovun da türk dilləri tarixinin dövrləşdirilməsinə dair maraqlı fikirləri vardır. Onun əsas dünya mədəniyyətləri, dilləri və yazıları kontekstində ümumtürk dilinin tarixinə dair gerçəkləşdirdiyi dövrləşdirməsi və buna uyğun olan təsnifləndirməsi konkret dil faktlarına və dil səviyyələrinin linqvistik inkişafına və dəyişmələrinə söykənmir. Buna baxmayaraq, sözügedən dil tarixi dövrləşdirməsi və türk dillərinin ona uyğun olaraq aparılan təsnifləndirməsi böyük maraq doğurur. Oljas Süleymanov ümumtürk dili və ya türk dilləri tarixinin fərqli bir dövrləşdirilməsi və ədəbi dillərinin təsnifləndirilməsini aşağıdakı kimi gerçəkləşdirmişdir:

“1. Ana türkcə

1.1. Ana oğuzca

- 1.2. Ana karluqca
- 1.3. Ana qırçaqca
- 1.4. Ana bulqarca
- 1.5. Ana altayca
- 2. Ən qədim türk yazısı
  - 2.1. Orxon-Yenisey yazısı-dili; VI-VII yüzillər
    - 2.1.1. Qədim oğuz dili
      - 2.1.1.1. Türkiyə türkcəsi
      - 2.1.1.2. Azərbaycan türkcəsi
      - 2.1.1.3. Türkmən türkcəsi
      - 2.1.1.4. Gaqauz türkcəsi
    - 2.1.2. Qədim uyğur dili
      - 2.1.2.1. Uyğur türkcəsi
      - 2.1.2.2. Özbək türkcəsi
  - 2.2. Böyük Bulqarıstan yazısı-dili; VIII yüzil
    - 2.2.1. Çuvaş türkcəsi
    - 2.2.2. Qədim qazax, tatar, noqay, qırçaq və ya dəşti-qırçaq dilləri
      - 2.2.2.1. Qazax türkcəsi
      - 2.2.2.2. Qaraqalpaq türkcəsi
      - 2.2.2.3. Balkar türkcəsi
      - 2.2.2.4. Noqay türkcəsi (Qafqaz)
      - 2.2.2.5. Tatar türkcəsi
      - 2.2.2.6. Başqırd türkcəsi
      - 2.2.2.7. Qumuq türkcəsi
      - 2.2.2.8. Qaraçay türkcəsi
      - 2.2.2.9. Karaim türkcəsi
      - 2.2.2.10. Noqay və ya Krım-tatar türkcəsi
      - 2.2.2.11. Altay türkcəsi
      - 2.2.2.12. Qırğız türkcəsi
      - 2.2.2.13. Xakas türkcəsi
      - 2.2.2.14. Tuva türkcəsi

2.2.2.15. Şor Türkcəsi

2.2.2.16. Saqay türkcəsi

2.3. Yenisey yazılı abidələrinin dili

2.3.1. Saha (Yakut) dili” (Сулейманов 2002: 316).

Türk dilləri tarixinin sözügedən dövrləşdirilməsində Dəşti-Qıpçaq dillərinin bütövlükdə Orxon-Yenisey və böyük Bulqarıstan yazısının, ayrılıqda isə Yenisey yazılı abidələrinin birbaşa xələfi olduğu göstərilir. Tarixi Dəşti-Qıpçaq dillərinin qədim uyğur və oğuz dillərinə, çağdaş Dəşti-Qıpçaq dillərinin isə uyğur və özbək türkcələrinə bağlı olduğuna işarə olunur. Dövləşdirmədən görüldüyü kimi, Ana Türkcə üst qavramı Ana Oğuzca, Ana Karluqca, Ana Qıpçaqca, Ana Bulqarca, Ana Altayca alt qavramları və ya komponentləri ilə birləşdirilərək qvramlaşdırılır. Orxon-Yenisey yazısı, böyük Bulqarıstan yazısı və Yenisey abidələrinin dili isə ümumi bir ən qədim türk yazılı dili dönəmi olaraq səciyyələndirilir. Qədim oğuzca və uyğurca Orxon-Yenisey yazısına, Dəşti-Qıpçaq dilləri isə hər üç qədim yazı dilinə aid edilir (Сулейманов 2002: 316). Türk dilləri tarixinin sözügedən dövrləşdirilməsi nəticəsində yuxarıda göstərilən birinci və ikinci fikrin sahiblərinin birləşdiyi ortaq nöqtə də inkar edilir. Belə ki, qıpçaq və bulqar dillərinin bu və ya digər şəkildə orta əsrlərdə qədim oğuz və qədim uyğur-karluq kontekstində şəkillənməsi (Сулейманов 2002: 315) fikrinə qarşı çıxılır. Buna baxmayaraq, müəllif həm birinci, həm də ikinci fikrin sahiblərini dəstəkləyir. Çünki Ana Türkcə Ana Oğuzca, Ana Karluqca, Ana Qıpçaqca, Ana Bulqarca, Ana Altayca olaraq öz daxili layları və ya komponentləri ilə təbəqələşdirilir. Bu da əcdad dilin pra- və prototürk mərhələləri ilə müəyyənləşdirilən ilkin yazısız dövrünün təsbit olunması mənasına gəlir.

Yuxarıdakı sxemdə göstərilən hər üç yazı-dil kontekstinin runik və runik səciyyəli VI-XI yüzillər olaraq birinci mərhələni təşkil etdiyi ifadə edilir. Bununla da digər və özəlliklə ərəb-fars yazısı xarakterli XI-XIV yüzillərin birinci mərhələ ilə bərabər, bütövlükdə ikinci bir qədim türk ədəbi dili müstəvisində dövrləşdirilmək və ya qavramlaşdırılmaq istənilədiyi müşahidə olunur. XV-XIX yüzillərin isə ümumtürk dilinin dövrləşdirilməsində bir tərəfdən ərəb-fars yazısı və dilləri istiqamətli klassik ədəbi dillər (Osmanlıca, Çağatayca) olaraq xarakterizə olunduğu görünür. Digər tərəfdən həmin dövrün Oljas Süleymanov tərəfindən türk dialektləri və şivələri, şifahi xalq ədəbiyyatı, şəhər və regional kənd danışıq dilləri ilə bir yerdə öyrənilədiyi də fərz edilir. Bunların isə bu və ya digər şəkildə həm birinci, həm də ikinci fikri irəli sürənlər tərəfindən dəstəkləndiyi bilinir. Qədim oğuz, qədim uyğur və Dəşti-Qıpçaq dillərinin milli və ya ədəbi dillər

olaraq formalaşmalarının qədim türk dili dövrünün birinci dönməsinə qədər uzandığı iddia edilir. Həmin dillərin ənənəvi türk dilləri kontekstində sonrakı inkişaf mərhələləri ilə çağdaş Avrasiya türkcələri olaraq təsvir olunmaq istəndiyi də müşahidə olunur. Ancaq belə bir vəziyyətdə o da qeyd olunmalıdır ki, ümumtürk dilinin tarixi sadəcə inkişaf mərhələləri bir-birindən ayrı olaraq təsəvvür edilən uzaq qohum dillərin və ya ədəbi dillərin tarixləri kontekstində öyrənilməməlidir. Ümumtürk dilinin sözügedən inkişaf mərhələləri tarixi kateqoriyalaşdırmalar səciyyəli ədəbi dilləri, dialektləri və şivələri ilə bir bütün olaraq qavramlaşdırılmalıdır. Çünki konseptual xarakterli qavramlaşdırmaya görə deyil, müxtəlif tarixi kateqoriyalaşdırmalara əsasən aparılmış olan təsnifləndirmələr və ya dövrləşdirmələr indiyə qədər türkoloji dilçilikdə bir açıqlıq qazana bilməmişdir. Çox vaxt həm dil tarixi, həm də ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində və müəyyənləşdirilməsində eyni mənbələrdən və ədəbi mətnlərdən istifadə olunmuşdur. Hansının “Dil Tarixi”, hansının “Ədəbi Dil Tarixi” fənni olduğunu belə seçə bilmək çətin olmuşdur.

Sovetlər Birliyi dönməsində müxtəlif türk ədəbi dillərinin tarixləri çox vaxt ümumi türkologiya və ya türkoloji dilçilik elmi kontekstində deyil, bir-birindən qopardılmış müstəqil dillər müstəvisində (Cəfərov 2004: 553-557) işıqlandırılmışdır. Həm də bu iş rus dili və ya rus ədəbi dili tarixinin yazılması prinsipləri əsasında görülmüşdür. Bunun nəticəsində dil tarixinin öyrənilməsində dialekt və şivələrin, ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində isə ədəbi mətnlərin rolları retrospektiv və prospektiv aspektlərdə uyğun linqvistik səviyyələr olaraq düzgün göstərilməmişdir. Çünki ümumtürk dilinin və ya türk dillərinin tarixinə dair hər hansı bir qavram və kateqoriya prospektiv, retrospektiv və dinamik bir elmi fənn olaraq dəyərləndirilə bilən türkoloji dilçiliyin üst və alt qavramlaşdırılmaları və kateqoriyalaşdırılmaları çərçivəsində müəyyənləşdirilməlidir. Tarixi bir kateqoriyalaşdırma olaraq müəyyənləşdirilə bilən hər hansı bir ədəbi dil tarixinin isə belə bir keyfiyyətə və kəmiyyətə malik olmadığı çox açıqdır.

Ümumtürk dilinin tarixi milli türk dilləri tarixlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə, onların özəllikləri və konkret dil faktları ilə öyrənilməli və əcdad dilin ilk türk (pra- və prototürk) dönməsindən bəri dövrləşdirilməlidir (Cəfərov 2004: 557). İlk türkcə dönməsinə qədər uzanan oğuzca, qıpçaqca, karluqca, uyğurca və s. orijinal dil özəllikləri də ümumtürk dilinin ilk dönmələrinin müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır. Ümumtürk dilinin tarixi ayrı-ayrı klassik türk ədəbi dilləri, tarixi ləhcələri, şivələri və çağdaş Avrasiya türkcələri ilə bir bütün təşkil edir. Bu tarixin müəyyənləşdirilməsində ilk, ana, qədim türk dönmələrinə aid olan dil faktları və yazılı abidələrimiz, orta, yeni və ən yeni türk dili dövrlərində yazılan mətnlərimiz fioloji-

lingvistik təhlilə sinkretik olaraq cəlb olunmalıdır. Hər bir çağdaş Avrasiya türkcəsi və ya türk ədəbi dili konseptual-filoloji xarakterli ümumtürk dili kontekstində özünəməxsus müəyyən bir milli-tarixi formalaşma prosesi, dil-danışıq, folklorik, dialekt və şivə özəllikləri ilə seçilməkdədir. Ümumtürk dilinin tarixi və ya ayrı-ayrı konkret türk dillərinin tarixi deyincə həm dialekt və şivə materialları, həm də folklorik və digər ədəbi mətnlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Qədim və orta klassik türk ədəbi dilləri, çağdaş Avrasiya türkcələri və ya ədəbi dilləri deyincə isə, hər şeydən öncə, yazılı mətnlər və konkret dil-danışıq faktları ağla gəlir. Bu baxımdan hər hansı bir türk dilinin və ya ədəbi dilinin tarixi və onun qrammatikasının komponentləri, hər şeydən öncə, ümumtürk dili tarixi qavramının bir alt qavramları və ya başlıqları olaraq qiymətləndirilməlidir. Hər hansı bir türk dilinin ədəbi dilinin tarixi isə həm də elə onun tarixi deməkdir.

Beləliklə, ümumtürk dilinin tarixi inkişafını həm yazısız Ana türk dönəmi, həm də yazılı klassik və çağdaş türk ədəbi dilləri özəlliklərinin retrospektiv, prospektiv və interospektiv görünümü aspektlərində işıqlandırılması ilə aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmək mümkündür.

1. Ana və ya əcdad türk dönəmi (pra- və prototürk)
  - 1.1. İlk türk dönəmi (bizim eradan əvvəl I-IV və ya I-VI yüzillər; Altay dönəmi);
  - 1.2. Ön türk və ya I-VI yüzillər Hun dönəmi;
  - 1.3. Qədim türk dönəmi (göytürkcə, uyğurca; Qaraxanlıca, Xarəzmcə və s.; VI-XIV yüzillər);
2. Orta türk dönəmi (Osmanlıca və Çağatayca; ayrı-ayrı regional türk ləhcələri, danışıq və ya ədəbi dilləri; XV-XIX yüzillər);
3. Yeni və ən yeni türk dönəmi (qohum və bir-birinə ən yaxın qohum olan türk dilləri və ya ədəbi dilləri; XIX-XXI yüzillər).

Birinci hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Türkologiyanın tarixində alman əsilli rus türkoloqu V. Radlovun hansı filoloji-lingvistik və leksikoqrafik xidmətləri olmuşdur? Bəs bütövlükdə türkologiyanın və ayrılıqda türkoloji dilçiliyin tarixi indiyə qədər ən çox V. Radlovla əlaqələndirilən hansı ümumi tezislə öyrənilmişdir? İndi müasir filologiyada türkoloji dilçiliyin tarixi yenə də V. Radlovun elmi fəaliyyəti ilə əlaqləndirilən ümumi tezislə öyrənilirmi? Əgər türkoloji dilçiliyin tarixi sadəcə

sözügədən ümumi tezislə öyrənilmiş, onda hansı tarixi hadisə və elmi-linqvistik gəlişmələrə görə işıqlandırılır?

2. Türkoloji dilçiliyin tarixi inkişafı hansı böyük mərhələlərə və həmin mərhələlərə görə müəyyənləşən uyğun konkret dövəmlərə ayrılır? Sözügədən dilçiliyin tarixində hansı dilçilik məktəbi ənənələri özünü göstərmişdir? Daha doğrusu, mövcud qrammatika kitabları və digər dilçilik araşdırmaları əsas etibarilə hansı dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmışdır? Fikrinizi ayrı-ayrı türkoloji dilçilik əsərlərinə və ya qrammatika kitablarına dair gətirdiyiniz konkret örnəklərlə ifadə edin.

3. Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər təsviri-normativ metodla bərabər, müqayisəli dilçiliyin müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli xarakterli araşdırma-öyrənilmə yəntəmlərindən daha çox istifadə olunmuşdur. Həmin yəntəmlər arasındakı fərq əsas etibarilə nədən ibarətdir? Türkoloji dilçiliyin tarixində sözügədən dilçilik yəntəmləri ilə yazılmış hansı əsərləri örnək olaraq göstərə bilərsiniz?

4. Türk dillərinə dair tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri-normativ yəntəmlərlə hazırlanan dilçilik əsərləri ən çox hansı dillərdə və kimlər tərəfindən yazılmışdır? Həmin əsərlərə dair konkret örnəklər göstərin?

5. Yeni linqvistik yənum və yəntəmlər türkoloji dilçilikdə nə zamandan etibarən tətbiq olunmağa başlanılmışdır? Həmin yənum və yəntəmlərlə yazılan əsərlərdə bütövlükdə filologiyanın və ayrılıqda türkoloji dilçiliyin hansı ümumi və konkret linqvistik məsələlərinə toxunulmuşdur?

6. Türkologiyanın tarixində müqayisəli-tarixi türkoloji dilçiliyin əsasını kim qoymuşdur? Bəs onunla eyni bir dövəmdə hansı türkoloqun əsərlərində türkoloji dilçilik bir elmi istiqamət olaraq formalaşmışdır? İlk mərhələdə sözügədən müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və təsviri türkoloji dilçilik araşdırmalarından sonra türk dillərinin öyrənilməsində konkret olaraq hansı yeni elmi-praktik istiqamətlər ortaya çıxmışdır? Həmin istiqamətləri göstərə bilərsinizmi?

7. Türkoloji dilçilikdə hansı linqvistik sahələr və ya dil şöbələri indiyə qədər müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yəntəmlərlə daha geniş və ətraflı surətdə öyrənilmişdir? Bəs türk dillərinə dair bədii mətnlər türkoloji dilçilikdə müqayisəli-tutuşdurmalı yəntəmlə araşdırmaya cəlb olunmuşdurmu? Məsələn, Azərbaycan dilində yazılan hansı dərş vəsaitində bədii-tarixi mətnlərin mətn dilçiliyi baxımından konseptual-linqvistik təhlili aparılmışdır?

8. XX yüzilin axırlarında türk müqayisəli dilçiliyinin başlıca araşdırma-öyrənilmə yontəmləri və aspektləri əsas etibarilə hansı linqvistik təşəkküllərdən və ya istiqamətlərdən ibarətdir? Bəs türkoloji dilçiliyin tarixində ümumtürk foneminin müxtəlif kombinator səs mövqələrində fonoloji və mofonoloji səs dəyişmələrini müqayisəli dilçiliyin müqayisəli-tarixi və tarixi-tipoloji yontəmlə öyrənən Azərbaycanlı dilçi, tənqidçi-filoloq kim olmuşdur?

9. Fonetik səs sisteminin araşdırma-öyrənilmə yönümləri ilə ünsiyyət-danışıq modelinin üst-üstə düşən əsas qurucu komponentləri hansılardır? Bəs türk dillərinin fonetik quruluşunun eksperimental üsulla öyrənilməsi nə zaman, harada və kim tərəfindən başlandırılmışdır? Sözügedən eksperimental xüsus türkoloji dilçiliyin tarixində ilk dəfə olaraq hansı türkoloji əsərdə həyata keçirilmişdir? Beləliklə də müqayisəli türkoloji dilçilikdə tarixi-müqayisəli, linqvistik-coğrafi və tarixi-tipoloji dilçilik yontəmlərinin tətbiq olunması ilə türk dillərinin hansı fonetik-fonoloji problemlərinə açıqlıq gətirilmişdir?

10. Əcdad dildə və ya pra- və prototürkdə fonemlərin ilkin arxetipik şəkillərini canlandıran fundamental əsərlər ümumi müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilikdə əsas etibarilə nə zaman ortaya çıxmışdır? Həmin əsərlər hansılardır, onların əlinizdəki dərslikdə verilən və verilməyən qısa siyahısını tərtib edin.

11. Bütövlükdə türklük qavramının alandırılması və ayrılıqda isə türk etnik-mədəni kimlik adı və ya semiotik işarəsi elmi-kütləvi ədəbiyyatda XIX yüzildən etbarən hansı adlarla və ya söz-terminlərlə ifadə edilmişdir? Bunları konkret olaraq göstərə bilərsinizmi? Bəs türklük və türk qavramının adlandırılmasında və ya semiotik olaraq işarələnməsində XIV-XIX yüzillər Avrasiya coğrafiyasında baş verən hansı tarixi-siyasi hadisələr, müxtəlif hərəkətlər və elmi-mədəni əlaqələr təsirli olmuşdur? Bütün bunları konkret olaraq ayrı-ayrı faktlarla göstərin.

12. XX yüzil boyunca və günümüzdə türkoloji dilçilikdə tətbiq olunan təsviri, müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və tarixi-tipoloji dilçilik yönüm və yontəmlərinin arasındakı filoloji-linqvistik xarakterli başlıca fərqlər nədən ibarətdir? Həmin fərqləri sözügedən yönüm və yontəmlərlə yazılan əsərlərdən gətirilən konkret linqvistik təsbitlərlə və açıqlanmalarla göstərin.

13. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Morfologiya” (1986) adlı əsərində mübahisə doğuran linqvistik açıqlanmalar hansılardır? Həmin açıqlanmalar əlinizdəki dərslikdə necə qiymətləndirilmişdir? Bəs ümumiyyətlə müqayisəli və müqayisəli-tarixi türkoloji dilçilik əsərlərində ümumtürk dili morfologiyasının ən çox hansı problemlərinə açıqlıq gətirilmişdir? XX yüzilin 70-ci illərindən etbarən ümumtürk dili morfologiyasına dair A. M. Şerbakin hansı

məşhur əsərləri meydana çıxmışdır? A. M. Şerbakın və digər Sovet türkoloqlarının türkoloji görüşlərindəki başlıca fərq nədən ibarət olmuşdur?

14. Azərbaycanda sözün əsl mənasında müqayisəli türkoloji dilçiliyin banisi kim olmuşdur? Həmin türkoloqun hansı əsərlərini tanıyırsınız? Bəs onun hansı əsəri bu gün qardaş ölkə Türkiyədə türkoloqların stolüstü kitabına çevrilmişdir?

15. Dilçiliyin sintaksis bəhsində nə öyrənilir? Bəs türkoloji dilçilikdə indiyə qədər tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yöntəmlərlə türk dilləri sintaksisinin ən çox hansı mövzuları qələmə alınmışdır? Filologiya elmində arxetiplər və arxetiplik hadisəsi nə deməkdir? Hansı ümumi-mədəni, ədəbi-filoloji və linqvistik xarakterli arxetiplər və ya arxetiplik hadisələri vardır? Dilin sintaktik arxetipləri bir tipoloji model olaraq onun semantikasi və sintaktik söz sırası ilə bərabər qiymətləndirilir. Bəs həmin arxetiplər dilçilikdə konkret olaraq hansı morfoloji-sintaktik sıralanmalara əsasən müəyyənləşdirilmişdir? Türk dillərinin müqayisəli-tarixi sintaksisinə dair XX yüzilin axırlarında rus dilində yazılan ciddi bir elmi-monoqrafik araşdırma olaraq hansı əsər diqqəti daha çox cəlb edir?

16. İndiyə qədər türk dilləri sintaksisində sadə və mürəkkəb cümlə quruluşu haqqında ən çox hansı mövzu XX yüzildə geniş elmi mübahisələrə yol açmışdır? Həmin mövzunun və ya sintaktik problemin öyrənilməsi barədə nə deyə və hansı faktları göstərə bilərsiniz? Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb cümlələrə dair indiyə qədər aparılan semantik, struktur və konseptual təsnifləndirmələr hansılardır? Bəs əlinizdəki dərslikdə mürəkkəb cümlələr necə təsnifləndirilmişdir?

17. Türk dilləri leksikasının lüğət tərkibini mənşə etibarilə, əsasən, hansı leksik vahidlər və ya ümumişlək sözlər, terminlər və s. təşkil edir? Bəs həmin sözləri semantik məzmunu etibarilə hansı leksik qruplara ayırmaq olar? Daha doğrusu, türk dillərinin leksikasını təşkil edən sözlər anlam-məna sahələrinə görə türkoloji leksikologiyada konkret olaraq necə təsnifləndirilir? Türk dillərinin leksikasının tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yöntəmlə öyrənilməsinə dair yazılmış hansı türkoloji dilçilik əsərlərini göstərə bilərsiniz? Hansı leksikoloji və leksikoqrafik xarakterli elmi-linqvistik mononoqrafiyada ilk dəfə olaraq əcdad dil türkcədəki min sözün rekonstruksiyası aparılmışdır?

18. Dilçiliyin leksikoqrafiya sahəsində tərtib olunan müxtəlif lüğətlərin nə kimi elmi, ümumi mədəni, siyasi və filoloji-linqvistik əhəmiyyəti var? Bəs lüğətlərin təlim-tərbiyə və tədris sahəsindəki əsas önəmi nədən ibarətdir? Dillərin leksikası ilə dil-ışlənilmə və ya ünsiyyət

saxlamaq arasında hansı intellektual, konseptual və psixoloji əlaqələr vardır? Türkcənin dil-ünsiyyət modeli flektiv dillərin sözügedən uyğun modelindən fərqli olaraq hansı fonetik, morfoloji və sintaktik sistemə dayanır?

19. Türk leksikoqrafiyası və ya lüğətçiliyi deyildiyi zaman ümumilikdə nəyi başa düşürsünüz? Türk dillərinə dair tərtib olunmuş lüğətlərin forma və məzmun və linqvistik yöntəm baxımından konkret olaraq hansı növlərini göstərə bilərsiniz? 1990-cı illərdən bəri türkoloji dilçilikdə hansı lüğətlərin tərtib olunması ayrıca bir yeni leksikoqrafik sahənin və ya linqvistik istiqamətin ortaya çıxmasına yol açdı? Həmin lüğətlərə dair əlinizdəki dərs vəsaitində verilmiş leksikoqrafik örnəkləri açıqlayın.

20. Türk dillərinin ənənəvi-təsviri və tarixi-müqayisəli yöntəmlərlə öyrənilməsinin ümumi linqvistik parametrləri nə üçün çox vaxt bir-birilə üst-üstə düşür. Ənənəvi-təsviri yöntəmlərlə türk dillərinin əsas etibarilə hansı filoloji-linqvistik sahələri öyrənilmişdir? Həmin sahələr əlinizdəki dərslikdə ayrı-ayrı konkret mövzular üzrə necə qruplandırılmışdır? Məsələn, ayrı-ayrı türk dillərində ümumi və xüsusi qrammatika mövzularına dair yazılmış hansı dilçilik əsərlərinin adını çəkə bilərsiniz? XX yüzildə mürəkkəb cümlə sintaksisinə və feil kateqoriyalarına dair hansı mövzular türk dilləri qrammatikasının öyrənilməsində başlıca problemlərə çevrilmişdir? Həmin problemlər hansılardır? Onlar haqqında bildiklərinizi söyləyin.

21. XX yüzildə türk dillərinin tarixi və dialektologiyasına dair Azərbaycanda, digər Türk Cümhuriyyətlərində və türkoloji mərkəzlərdə müxtəlif dillərdə yazılmış hansı fundamental əsərlərin adlarını çəkə bilərsiniz? XX yüzildə və günümüzə qədər ədəbi dil və söz yaradıcılığı; leksika, leksikologiya, leksikoqrafiya, frazeologiya, toponimika, üslubiyyat kimi dil şöbələrinə dair hansı mövzular işlənilmişdir? Sözügedən sahələrə və onlara uyğun mövzulara dair ənənəvi-təsviri yöntəmlərlə yazılmış hansı dilçilik əsərlərinin adlarını çəkə bilərsiniz?

22. XI-XVIII yüzillərdə ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış hansı lüğətləri və qrammatika kitablarını göstərə bilərsiniz? Türkoloji kontekstdə və ya türkologiya fənnində ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinin rolu nədən ibarət olmuşdur? Həmin rolun nə demək olduğunu sözügedən kitablardan gətirdiyiniz filoloji-linqvistik xarakterli örnəklərlə və ya açıqlanmalarla göstərin.

23. Türkologiyada Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə dil və qrammatika araşdırmalarının aparılmasına və onlara uyğun kitabların yazılmasına nə zamandan etibarən başlanılmışdır? Bəs türkoloji dilçilikdə Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə ilk

qrammatika kitabı nə zaman, kim tərəfindən və hansı dildə yazılmışdır? Sözügedən kitabın ümumi məzmunu və konkret olaraq da içindəki qrammatik təsnifləndirmə və təsrifləndirmələr haqqında nə deyə bilərsiniz?

24. XIX yüzilin axırları və XX yüzilin əvvəllərində təsviri və tarixi-müqayisəli dilçilik yöntemləri ilə yazılan əsərlərdə türk dillərinə dair ən çox hansı mövzular işlənmişdir? Türk dillərinin fonetik, qrammatik quruluşunun əsas özəllikləri ilk dəfə olaraq həmin dövrdə yazılan hansı qrammatika kitablarında və monoqrafik araşdırmalarda işıqlandırılmışdır? Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Azərbaycan ləhcəsi ilə” (1846) adlı kitabı hansı bölmələrdən ibarətdir? Sözügedən əsərin türkoloji dilçiliyin tarixindəki yeri barəsində kiçik bir referat-mətn hazırlayın.

25. Hansı fundamental monoqrafik əsər həm də yakut dilinin ilk elmi qrammatika kitabı hesab edilir? Kitabda hansı ümumi bölmələr yer almaqdadır? Sözügedən əsəri kim və hansı dildə yazmışdır? Bəs “Altay dilinin qrammatikası” (1869) kitabını kimlər yazmışdır? Kitabda türk dillərinin fonetik və qrammatik quruluşuna dair hansı linqvistik mövzular Altay dili materialları ilə ilk dəfə olaraq işıqlandırılmışdır?

26. XX yüzilin axırlarında türk dillərinə dair ənənəvi-təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi yöntemlərlə yazılan dilçilik işləri ilə bərabər, daha hansı yeni linqvistik araşdırmalar ortaya çıxır? Həmin araşdırmalar əlinizdəki dərslikdə hansı ümumi və konkret mövzularına görə qruplandırılır? Sözügedən araşdırmalara əsasən yazılan hansı kitabların adını çəkə bilərsiniz? Bəs XX yüzildə hansı türk dillərinin qrammatika kitabları dönmənin məşhur türkoloqları tərəfindən ilk dəfə olaraq yazılmış və müxtəlif türkoloji mərkəzlərdəki nəşriyyatlarda yayımlanmışdır? Sözügedən kitablardan bəzilərinin adını çəkə bilərsinizmi?

27. XX yüzildə aparılan linqvistik araşdırmalar XIX yüzildə görülən dilçilik işlərindən fərqli olaraq hansı yeni sahələrin ayrı-ayrı elmi istiqamətlər olaraq müəyyənləşməsinə yol açmışdır? Həmin istiqamətlərə əsasən müəyyənləşən dilçilik fənlərinə dair müxtəlif türk dillərində yazılmış hansı kitabları nümunə olaraq göstərə bilərsiniz?

28. XX yüzildə türk dillərinə dair təsviri dilçilik yöntəmi ilə aparılan fonetik araşdırmalarda başlıca elmi-praktik və metodoloji yenilik nədən ibarətdir? Qrammatika və ya morfologiya və sintaksislə bərabər, söz yaradıcılığı səviyyəsinin öyrənilməsində hansı yeni elmi-praktik istiqamətlər müəyyənləşmişdir? Bəs türkoloji dilçilikdə leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya səviyyəsinin öyrənilməsində sinerjik olaraq sözlə bağlı başlıca problemlər

hansılardır? Türk dillərində söz yaradıcılığı prosesi ən çox hansı fonetik, leksik, sintaktik və dilxarici amillərlə bağlıdır?

29. Sözlər dildə quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sözlə bağlı olaraq gerçəkləşən ad köçürülməli frazeologizmləşmə hadisəsinin konseptual-sintaktik quruluşu isə , hər şeydən öncə, onun semantik dərəcələrinə əsasən müəyyənləşir. Həmin semantik dərəcələr hansılardır? Onları adlandırmaları ilə göstərə bilərsinizmi? Türkoloji dilçilikdə semantik-frazeoloji dərəcələrə əsasən frazeologizmlərin konseptual-lingvistik təsviri və müqayisəli-açıqlanmalı lüğətlərinin tərtib olunması işləri qənaətbəxş hesab edilə bilərmi? Əgər qənaətbəxş deyildirsə, nə üçün?! Bunun səbəbi nədir?

30. Türkologiyada dialektoloji araşdırmalar nə zamandan etibarən başlanılmışdır? XX yüzildə ümumtürk dialektologiyasının əsas elmi-lingvistik və praktik nəticələrindən biri hesab olunan dialektoloji atlasların hazırlanmasında Azərbaycan türkoloqlarının nə kimi bir rolu olmuşdur? Bəs türkologiya elmində, ümumiyyətlə, dil tarixi və ədəbi dil tarixi anlayışları dedikdə nəyi başa düşürsünüz? Dil tarixi və ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində hansı dil materialları əsas götürülür? İndiyə qədər ümumtürk dili tarixinin dövrləşdirilməsində hansı təsnifatlar məşhurdur?

Ədəbiyyat

Абдуллаев К. М. 1978, *Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа.*—Советская Тюркология, № 5. с. 10-19.

Абдуллаев К. М. 1980, *Обоснование синтаксического исследования текста.* — Azərbaycan CCR EA-nın məruzələri, № 9.

Абдуллаев К. М. 1982, *Лингвистика текста.* —Программа спецкурсов. Изд. Азгосуниверситета, Баку.

Abdullayev K. M. 1999, *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Maarif” Nəşriyyatı, 281 s.

Abdullayev Ə. Z. 1974, *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr*, Bakı, “Maarif” Nəşriyyatı, 416 s.

Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. 1985, *Müasir Azərbaycan dili*, Sintaksis, IV hissə, Ali məktəblər üçün dərslik, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 465 s.

Abduraxmanov Ğ., Şukurov Ş. 1973, *Uzbek tilining tarixiy grammatikasi: morfologiya va sintaksis*, Toşkent.

Abduraxmanov Ğ., Rustamov A. 1982, *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent, “Ukituvçi”, 166 s.

Abû-Hayyân 1931, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, Evkaf Matbaası.

Adilov M. 1973, *Qəzet dili*, Bakı, ADU nəşri, 111 s.

Ahanov K. 1965, *Til bilimine kirispe*, Almatı.

Ахматов И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (осовные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во “Эльбрус”, 355 s.

Ахметянов Р. Г. 1978, *Сравнительное исследование татарского и чувашского языков (Фонетика и Лексика)*, Изд-во “Наука”, Москва.

Ахметянов Р. Г. 1981, *Общая лексика духовной культуры народов среднего поволжья*, Изд-во “Наука”, Москва.

Ахметянов Р. Г. 1989, *Общая лексика материальной культуры народов среднего поволжья*, Москва, 193 с.

Aхundov A. A. 1988, *Ütümü dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*, İkinci nəşr, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 221 s.

Aksan D. 1995, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, I cilt, II cilt, III cilt, Türk Dil Kurumu, Ankara, 568 s.

Ақбаев Ш. Х. 1963, *Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (Опыт сравнительно-исторического изучения)*, Черкесск.

Агманов Е. 1986, *Казак тилиниң тарихи синтаксиси*, Алматы: Мектеп, 112 с.

Алиев А. А. 1985, *Явление парцелляции в языке современной азербайджанской прозы*. –Советская Тюркология, № 3, с. 72-78.

Алпатов В. М. 2004, *Лингвистическая концепция А. И. Смирницкого (к 50-летию со дня смерти)*. –Вопросы Языкознания, No 5 с. 93-107.

Altayça-Türkçe Sözlük. N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Ruskiy Sözlüğünden Genişletilmiş. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Muvaffak Duranlı, Ankara, 1999.

Амзоров М. П. 1992, *Грамматика шорского языка*, Новокузнецк.

Антонов Н. К. 1970, *Былыргы тюрк тыла (V-VIII үйэлэр)*, Якутск.

Ашмарин Н. И. 1903, *Опыт исследования чувашского синтаксиса. Часть первая.* Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 570 с.

Ашмарин Н. И. 1926, *Общий обзор народных тюркских говоров города Нухи,* Баку, 190 с.

Ашнин Ф. Д., Баскаков Н. А., Гаджиева Н. З, Кормушин И. В., Левитская Л. С., Мусаев К. М, Поцелуевский Е. А., Тенишев Э. Р., Чеченов А. А. 1982, *Итоги, проблемы и задачи тюркского языкознания.* –Советская Тюркология, № 6, с. 3-27.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I, 1964; II, 1980; III, 1983; IV, 1987, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Dörd cildə, I, II, III, IV Cildlər, ŞƏRQ-QƏRB, Bakı, 2006.

Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cild, A-L, Türk Dil Kurumu Yayınları: 661, Ankara, 1999, 374 s.; II cild, M-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları: 828, Ankara, 2003, 653 s.

Azərbaycan dilinin morfolojiyası, APİ nəşri, Bakı, 1961.

Azərbaycanca-Rusca Lüğət, Tərtib edən: X. F. Əzizbəyov. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1965.

Azymow P., Baýlyýew H. 1961, *Türkmen diliniň grammatikasy*, 15-nji neş. Aşgabat, 156 s.

Bang W. 1917a, *Vom Köktürkischen Zum Osmanischen. I. Über das türkische Interrogativpronomen*//ABAW. 1917 No 6; 1921. No 2. Əsər Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuşdur: Ankara 1996. Göktürkçeden Osmanlıcaya. Türkçe'nin Karşılaştırmalı Grameriyle İlgili Hazırlık Çalışmaları. 1. Bildiri: Türkçe Soru Zamiri Hakkında. Çev. Yrd. Doç. Dr. Tahsin AKTAŞ.

Bang W. 1917b, *Turcica-Mitteleilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, Leipzig.

Bang W. 1925-1934, *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları*, Çeviren: Dr. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1980, 161 s.

Banguoğlu T. 1998, *Türkçenin Grameri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 628 s.

Баскаков Н.А. 1951; 1952, *Каракалпакский, Фонетика и морфология*, I, II, Москва.

Баскаков Н.А. 1969, *Введение в изучение тюркских языков*, Издание второе, Изд-во “Высшая Школа”, Москва, 383 с.

Баскаков Н.А. 1975, *Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков (словосочетание и предложение)*, Москва.

Баскаков Н.А. 1979, *Историко-типологическая морфология тюркских языков (Структура слова и механизм аглютинации)*, Изд-во “Наука”, Москва, 272 с.

Баскаков Н.А. 1982, *Алтайская семья языков и её изучение*, Изд-во “Наука”, Москва.

Баскаков Н.А. 1986, *О некоторых общих задачах тюркского языкознания*, – Советская Тюркология, № 4, с. 39-52.

Баскаков Н.А. 1988, *Историко-типологическая фонология тюркских языков*, Изд-во “Наука”, Москва, 207 с.

Балакаев М. В. 1987, *Қазақ әдәби тили*, Алматы, 269 с.

Батманов И. А. 1959, *Язык йенисейских памятников древнетюркской письменности*, Фрунзе.

Баýлыýew Н. 1948, *Häzirki Türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy*, I bölüm. Aşgabat.

Байчуря У. Ш. 1962, *Звуковой строй татарского языка в связи с некоторыми другими тюркскими и финно-угорскими языками*, Казань.

Baýramov N. A. 1978, *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 174 s.

Bazın L. 1980, *Türk Lengüistiği ve Kültür Alış-Verişi Meseleleri (Ön rapor)*, Çeviren: Efrasyap Cemalmaz, Erzurum, 25 s.

Бердалиев А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчиненного предложения узбекского языка*, АДД, Ташкент, 51 с.

Биишев А. 1963, *“Первичные” долгие гласные в тюркских языках*, Уфа.

Biray, Hümmet 1999, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara.

Бирюкович Р.М. 1979; 1981, *Морфология чулумско-тюркского языка*, Том I, Москва, 1979; Том II, Саратов, 1981.

Благова Г. Ф. 1982, *Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный регион)*. Издательство “Наука”, Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 304 с.

Богородицкий В. Б. 1934, *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*, Татгосиздат, Сектор учебно-педагогической литературы, Казань, 168 с.

Богородицкий В. Б. 1953, *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*, Казань.

Borçakov A. 1976, *Türki dillerin günorta-günbatır toparında iş atları*, Aşgabat, “Ylum”.

Bozkurt, Fuat 2002, *Türklerin Dili*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınevi, 744 s.

Böhtlingk, von Otto 1851, *Über Die Sprache Der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch*, S. Petersburg; Rus dilində: *О языке якутов*, . Новосибирск, 1989, 645 s. Alman dilindən rus dilinə V. İ. Rassadin tərcümə etmişdir.

Brockelman, Carl 1954, *Osttürkische grammatik der Islamischen literatur Sprachen Mittelasiens*, Leiden. 429 s.

Будагов Л. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*, Т. I, С. Петербург, 1869; С. Петербург, Т. II, 1871.

Clauson, Sir Gerard 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, At The Clarendon Press.

Caferoğlu, Ahmet 1984, *Türk Dili Tarihi*, I-II, 3. Baskı, İstanbul, 242 s.

Cahit, Hüseyin 2000, *Türkçe Sarf ve Nahiv*. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Leyla Karahan-Dilek Ergüner, Ankara, 720 s.

Cavadov Ə. 1975, *Azərbaycan dilində söz sırası*, Bakı, “Elm” Nəşriyyatı.

Cəfərov С. 1970, *Müasir Azərbaycan dili (Lesika)*, Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərslik, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 235 s.

Cəfərzadə M. M. 1976, *Azərbaycan danışığı nitqində qoşulma konstruksiyaları (dialekt materialları üzrə)*. “Elmi əsərlər”, Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, “Dil və Ədəbiyyat” seriyası, No 3, s. 8-15.

Cəfərzadə M. M. 1977, *Azərbaycan dialekt nitqində qoşulma cümlələr*. “Elmi əsərlər”, Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, “Dil və Ədəbiyyat” seriyası, No 1, s. 42-46.

Cəfərzadə M.M. 1990, *Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi*, Bakı, Azərnəşr, 349 s.

Cəfərov N. 1995, *Azərbaycan türkcəsinin milliləşmə tarixi*, Bakı.

Cəfərov N. 2004, *Azərbaycan Dili Tarixinin Metodoloji Problemləri*. –V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, I. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 553-557.

Черемисина М.И., Скрибник Е. К. 1988, *Глагольные грамматикализованные конструкции в алтайских языках*. – Сб.: Языки народов СССР. Новосибирск, с. 5-20.

Чернов М. Ф. 1978, *Изучение тюркской фразеологии в работах советской тюркологов*. –Советская Тюркология, № 1, с. 85– 95.

Чернов М. Ф. 1982, *К определению фразеологизма (на материале чувашского языка)*. –Советская Тюркология, № 4, с. 62-73.

Чернов М. Ф. 1985, *Глагольные идиоматические сочетания в современном чувашском языке*. –Советская Тюркология, № 6, с. 65-75.

Данилова Л. В. 1972, *Метеорологическая лексика тюркских языков*, АКД, Ташкент.

Demircan, Ömer 2003, *Türk Dilinde Çatı*, İstanbul, 175 s.

Deny, Jan 1941, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Fransız dilində1921-ci ildə çap olunmuş əsəri türk dilinə Ali Ulvi Elöve tərcümə etmişdir, İstanbul, Maarif Matbaası, 1142 s.

Демирчизаде А.М. 1972, *Сравнительный метод Манмуда Каушари*.–Советская Тюркология, № 1, с. 31-42.

Dəmirçizadə Ə. M. 1962, *Azərbaycan dilinin üslubiyatı*, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Azərtədrisnəşr, 271 s.

Dəmirçizadə Ə. M. 1967, *Azəri ədəbi dili tarixi*, Bakı.

Dilaçar A. 1971, *Grammer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve tarihçesi*. –Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1971'den ayrı basım. Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 83-144.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK TERCÜMESİ 1998, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Cilt I, 529 s. Cilt II, 366 s. Cilt III, 452 s. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Джавадов А. А., Мусаев М. М. 1990, “Р. Г.Ахметьянов. Общая лексика материальной культуры народов среднего Поволжья, Москва, 1989, 193 с.” adlı kitabına gəy yazmışlar. –Советская Тюркология, № 4, с.107-108.

Дыренкова Н. П. 1940, *Грамматика ойротского языка*. М.- Л. Издательство АН СССР.

- Дыренкова Н. П. 1941, *Грамматика шорского языка*. М.- Л. Издательство АН СССР. 308 с.
- Дыренкова Н. П. 1948, *Грамматика хакасского языка, Фонетика и морфология*, Абакан.
- Дмитриев Н. К. 1940, *Грамматика кумыкского языка*, Издательство АН СССР, М. – Л.
- Дмитриев Н. К. 1948, *Грамматика башкирского языка*. Издательство АН СССР, М.- Л. 276 с.
- Дмитриев Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”.
- Ебилкасимов Б. 1976, *XIX ғасырғын екінші жаратасындағы қазақ әдеби тілі*, Алматы.
- El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye 1999, Kitabı ərəb dilindən türk dilinə tərcümə edənlər və hazırlayanlar: Receb Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 135 s.
- Emre, Ahmet Cevat 1949, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*, Birinci Kitap. Fonetik, İstanbul, Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Ercilasun, Ahmet Bican 2004, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, 488 s.
- Eren, Hasan 1998, *Türklük Bilimi Sözlüğü. I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 349 s.
- Eren, Hasan 1999, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara.
- Ergin, Muharrem 1972, *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 391 s.
- Эргуванлы Э. 1987, *Нетипичный случай надежного оформления в турецкой каузативной конструкции*. –в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX, Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс.
- Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye 2003, Hazırlayan: Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 126.
- Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye 1945, Çeviren Besim Atalay, İstanbul, 296 s.
- Этимологический словарь тюркских языков, Т. I, 1974; Т. II, 1978; Т. III, 1980; Т. IV, 1989; Т. V, 1997; Т. VI, 2000; Т. VII, 2003, Moskva.

Əhmədova K. 2003, *Azərbaycan və türk dillərində frazeologizmlər*, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 158 s.

Ərnazarov S. 1982, *Türkmen dilində sözləyiş işlikləri (Deñeşdirme planda)*, Aşgabat, “Ylym”.

Федотов М. Р. 1961, *История чувашского языка, I. Звуки*. Чебоксары.

Gabain A. Von 1974, *Alttürkische Grammatik*. Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 398 s. Alman dilindən Türk dilinə tərcümə edən: Mehmet Akalın. Eski Türkeçenin Grameri, Türk Dil Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Göknel, Yüksel 1974, *Modern Türkçe Dilbilgisi*, Hür Efe Matbaası, İzmir, 187 s.

Hacıeminoğlu, Nacmettin 1996, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 212 s.

Hacıeminoğlu, Nacmettin 1997, *Harezmi Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 189 s.

Hacıyev T.İ. 1976, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü)*, Tədris vəsaiti, ADU-nəşri, Bakı, 153 s.

Hanser O. 1975, *Türkische Nebensätze in der Form direkter reze*. Turcia. Rewue U”e”tudes Turques Tome Y11, Paris-Straßbourg, s. 34-24.

Hatipoğlu, Vecihe 1962, *Türk Kelimelerinin Önsesleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Hatipoğlu, Vecihe 1972, *Türkçenin Sözdizimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Hengirmen, Mehmet 1999, *Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayımevi, 351 s.

Həsənova V. Ç. 2011, *Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji özəllikləri (rus və türk dillərinin materialları əsasında)*, Fəlsəfə üzrə doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı. 22 s.

Həzirkə zaman Türkmen dili, Sintaksis. Türkmen Döwlet Uniwersiteti, 1962, 311 s.

Hydyrow M. N. 1959, *Türkmen diliniñ taryhyndan materiallar*. A. M. Gorkiy adyndaky Türkmen Döwlet Uniwersitetiniñ ylmy ýyzgylary, Vyp. XVI. S.

Hydyrow M. N. 1962, *Türkmen diliniñ taryhyndan materiallar*. Aşgabat.

Hojaýew B. 1977, *Türki dilleriñ günorta-günbatar toparynda ortak işlik formalary*, Aşgabat, “Ylym”.

Hüseynzadə M. 1973, *Müasir Azərbaycan dili*, Morfologiya, III Hissə, Bakı, “Maarif” Nəşriyyatı.

Харитонов Л. Н. 1960, *Формы глагольного вида в якутском языке*, Издательство АН СССР, М. – Л.

Хертек Я. Ш. 1976, *О фразеологических параллелях в некоторых тюркских и современном монгольском языках*. – Советская Тюркология, № 4, с. 12-24.

Xəlilov B. 2006, *Türkologiyaya giriş*, Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 384 s.

Xudiyev N. 2001, *Radio, televiziya və ədəbi dil*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 569 s.

Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э. И. Фазылова и М. Т. Зияевой. Под редакцией академика А. Н. Кононова. Издательство “Фан” Узбекской СССР. Ташкент, 1978, 450 с. Orta əsrlərdə yazıldığı təxmin edilən və müəllifi məlum olmayan məşhur “Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye” (Türk dilinə zərif hədiyyə) adlı əsəri ərəb dilindən rus dilinə E. İ. Fazilov və M. T. Ziyaeva tərcümə etmişdir.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1955; 1956; 1961; 1962, Фонетика; Морфология; Лексика; Синтаксис, Изд-во АН СССР. Москва.

Историческое развитие лексики тюркских языков, Москва, 1962.

Иванов М. 1842, *Татарская грамматика*, Казань.

Иванов С. Н. 1975, *Курс турецкой грамматики. Часть I. Грамматические категории имени существительного*. Л., 100 с.

Исхаков Ф. Г., Пальмбаха А.А. 1961, *Грамматика тувинского языка (Фонетика и морфология)*, Изд-во “Восточной литературы”, Москва, 472 с.

Kadri, Bergamalı 2002, *Müeyyisiretü 'l-Ulûm*. Hazırlayan: Esra Karabacak, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Karaçay-Malkar-Orus Sözlük 1989, 30000-ne djuyuk söz, “Русский Язык” Москва.

Караимско-русско-польский словарь 1974, 17400 slov, Под редакцией Н.А.Баскакова А. Зайнчковского, С. М. Шапшала, Издательство “Русский Язык”, Москва.

Karahan, Leyla 1995, *Türkçede Söz Dizimi*, Cümle Tahlilleri, Ankara, 167 s.

Karahan, Leyla 2009, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 192 s.

- Karamanoğlu, Ali Fehmi 1994, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1991, I, II, (Kılavuz Kitap), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kartallıoğlu, Yavuz 2011, *Klassik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses düzeni (16, 17 ve 18. yüzyıllar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 586 s.
- Kaşgarlı, Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, Cilt I, 1998; Cilt II, 1998; Cilt III, 1999; Cilt IV, 1999/Çeviren: Besim Atalay. 4. Bsk, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Катановъ Н. Ф. 1903, *Опытъ изслѣдованія урянхайскаго языка с указаніем главнѣйшихъ родственныхъ отношеній его къ другимъ языкамъ тюркскою корня*, Т. 2, Типо-литография Императорскаго Казанскаго Университета, Казань, 487 с.
- Kaydarov, Abdu-Ali Turganbayuli ve Meyirbek Orazov 1985, *Türklük Bilgisine Giriş*. Qazax dilindən Türkiyə Türkcəsinə tərcümə edən Dr. Vahit Türk, İstanbul: 1999, 228 s.
- Қазақ тилинің түсіндірме сөздығы, I, 1974; III, 1978; V, 1980; VI, 1982; VII, 1983; VIII, 1985; IX, 1986, Қазақ ССР-инин “Ғылым” баспасы, Алматы.
- Казым-бек, (Мирзе) А. 1846;1848, *Общая грамматка турецкого-татарского языка. С Азербайджанским наречием*, Казань, 457 s.
- Kazımov İ. B. 1989, *Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi.–Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*. No 2, s. 17-19.
- Kazımov Q. Ş. 2004, *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*, Ali məktəblər üçün dərslik (ikinci nəşr), “ASPOLİQRAF” MMC, Bakı, 494 s.
- Кыргыз тилинин грамматикасы, Морфология, 1964, Фрунзе.
- Кыргызча-орусча сөздүк, Сөздүктө 40000- ге жакын сөз бар. Түзгөн: Prof. К. К. Юдахин, “Советская Энциклопедия” Басмасы, Москва, 1965.
- Киекбаев Дж. Г. 1959, *Фонетика бакирского языка (Опыт описательного и сравнительно-исторического исследования)*, АДД, Москва.
- Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî/ Hazır. Prof. DR. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadi Göğmeli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık. Ankara: TDK, 2000.
- Кононов А. Н. 1956, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л.
- Кононов А. Н. 1960, *Грамматика современного узбекского литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л.

Кононов А. Н. 1965, Опыт реконструкции тюркского деепричастия – (°) p, - (°) b, - (y)°b, - (°) pan, - (°) ban – (°) banı, - (°) banıñ (n). –Вопросы Языкознания, No 5, с. 100-111. Sözügedən məqaləni rus dilindən türk dilinə tərcümə etmişik: – (°) p, - (°) b, - (y)°b, - (°) pan, - (°) ban – (°) banı, - (°) banıñ (n) Türk Zarf-Fiilinin Rekonstrüksiyonu Denemesi (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihi Dil Bilgisine Ait Veriler). Prof. Dr. Mehman Musaoğlu. Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 261-276.

Кононов А. Н. 1972, Махмуд Кашгарский и его “Дивани Лүғәти-т-Түрк”.– Советская Тюркология, №1 с. 3-17.

Кононов А. Н. 1974а, *Некоторые итоги развития советской тюркологии и задачи советского комитета тюрколов*, –Советская Тюркология, № 2, с.5-12.

Кононов А. Н. 1974б, *Тюркское языкознание в Академии Наук СССР*.–Советская Тюркология, № 3, с. 3-18.

Кононов А. Н. 1980, *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 255 с.

Кононов А. Н., Тенишев Э. Р., Фазылов Э. И. 1981, *Тюркское языкознание в СССР: итоги и перспективы*.–Советская Тюркология, № 1, с. 3-22.

Кононов А. Н. 1982, *История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период*. Издание Второе, Ленинград, “Наука”, 299 с.

Korkmaz, Zeynep 2003, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1224 s.

Корш Ф. Е. 1909, *Слово “балдак” и долгота гласных в турецком языке*. – В кн.: Живая старина. С. Петербург, вып. 2-3.

Крімській А. Е. 1930, *Тюркі, їх мові та літературі*, 1. Тюркські мові, вип. 2, Київ.

Курышжанов Ф. К. 1972, Махмуд Кашгари о кыпчакском языке.–Советская Тюркология, №1, с. 52-60.

Гаджиева Н. З. 1963, *Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении)*. М.: Изд-во АН СССР, 220 с.

Гаджиева Н. З. 1973, *Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков*. М.: Наука, 397 с.

Гаджиева Н. З. 1975, *Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал*, Издательство “Наука”, Москва, 303 с.

Гаджиева Н. З. 1979, *Тюркоязычные ареалы Кавказа*, Издательство “Наука”, Москва, 263 с.

Гарипов Т. М. 1979, *Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики*. Издательство “Наука”, Москва, 304 с.

Гайдаржи Г. А. 1978, *Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных*. Кишинев: Изд-во «Штиинца», 92 с.

Гайдаржи Г. А. 1981, *Гагаузский синтаксис. Придаточные предложения союзного подчинения*. Кишинев: Изд-во «Штиинца», 132 с.

Гиганов И. 1801, *Грамматика татарского языка*, СПб.: Академия Наук, 75 с.

Гордлевский Вл. 1928, *Грамматика турецкого языка (морфология и синтаксис)*. М.: Издание Института Востоковедения им. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 159 с.

Грамматика Алтайского языка 1869, Составлена членами Алтайской миссии. Казань, Вь университетской типографии, 289 с.

Грамматика хакасского языка 1975, Издательство “Наука”, Москва, 418 с.

Грамматика ногайского языка 1973, Т. 1, Фонетика и морфология, Черкесск.

Грамматика современного башкирского языка 1981, М.: Наука.

Грамматика современного якутского литературного языка 1982, М.: Наука.

Grønbech K. 1936, *Der türkische Sprachbau*. 1, Leiden, munksc AARD EINAK MUNK SC AAKD, Kopenhagen.

Грунина Е. А. 1971, *Историческая грамматика турецкого языка*. Москва, Издательство МГУ.

Грунина Е. А. 1975, *Индикатив в турецком языке (в сравнительно-историческом освещении)*, АДД, Москва.

Quliyev Ə. A. 1990, *Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi*. Bakı, 76 s.

Гузеев Ж. М. 1984, *Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка*. –Советская Тюркология, № 6, с. 46-52.

Левитская Л. С. *Историческая морфология чувашского языка*, Москва.

Лигети Л. 1964, *Монгольские элементы в диалектах хазара в Афганистане*. –Краткие Сообщения Ин-та Народов Азии, Вып. 83: Монголоведение и Тюркология.

Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

Малов С. Е. 1928, *Ибн-Муханна о турецком языке*.—Записки коллеги востоковедов, Т. III, Вып. 2, Ленинград, с. 221-248.

Малов С. Е. 1951, *Памятники древнетюркой письменности*. Тексты и исследования.— М.Л.: Изд-во АН СССР, 79 с.

Максютова Н. Х. 1976, *Восточный диалект башкирского языка сравнительно-историческом освещении*, Москва, Наука.

Мамедов А. М. 1985, *Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика (сравнительно-исторические и историко-типологические проблемы фонологических и морфонологических изменений согласных в тюркских языках)*, Баку, 187 с.

Megiser, Hieronymus 1612, *Institutionum linguae turcicae libri quatuor*, Leipzig, 320 s.

Мелиоранский П. М. 1900, *Араб филолог о турецком языке*. Типография Императорской Академии Наук, С. Петербургь.

Мелиоранский П. М. *Краткая грамматика казакь-киргизского языка*, Оренбург, 1894, Часть I, С. Петербургь, 1897, Часть II. 92 с.

Мельников Г. Р. 1962, *Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в современных тюркских языках*. —Вопросы Языкознания, No 6.

Məmmədov A. Z. 2001, *Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi*. Bakı, 2001.

Mirzəliyeva M. M. 1995, *Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*, Bakı, 144 s.

Mirzəzadə H. İ. 1990, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 375 s.

Molla Sâlih 1949, *Eş-Şüzûr-üz-Zehabiyye vel-Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. Ərəb dilindən türk dilinə tərcümə edən: Besim Atalay, İstanbul, Üçler Basımevi, 70 s.

Мухамедова З. Б. 1973, *Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв.* Издательство “Үлүм”, Ашгабат, 234 с.

Муратов С. Н. 1961, *Устойчивые словосочетания в тюркских языках*, Изд-во “Восточной Литературы”, Москва, 127 с.

Мусаев К. М., Покровская Л. А., Севортян Э. В., Гаджиева Н. З., Юлдашев А. А., Баскаков Н. А., Ковшова А. А., Тенишев Э. Р., Левитская Л.С., Исхакова Х. Ф., Ашнин Ф. Д. 1972, *Тюркское языкознание в СССР за пятьдесят лет.*–Советская Тюркология, № 6 с. 3-19.

Мусаев К. М. 1964, *Грамматика караимского языка: фонетика, морфология.* Москва.

Мусаев К. М. 1975, *Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (заподнокыпчакская группа)*, Изд-во “Наука”, Москва, 357 с.

Musayev M. M. 1994, *Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə*, Doktorluq dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 285 s.

Musayev M. M. 2011, *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Musaoğlu, Mehman 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

Musaoğlu, Mehman 2003, *Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Folklorik Temelleri.*–Dil Dergisi, Sayı:118, Ocak-Şubat, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 16-25.

Musaoğlu, Mehman 2004a, *Avrasya Türkçelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi.*–Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi, Sayı: 124, Haziran-Temmuz-Ağustos, s. 53-81.

Musaoğlu, Mehman 2004b, *Türk Sözlükçülüğü ve Türkçe Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlükler (Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlüğü'nün Düzenlenme Prensipleri).*–Zeynep Korkmaz Armağanı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 276-282.

Musaoğlu, Mehman 2004c, *Türkçe Dilbilgisinin Düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine.* –V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, II. Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.2139- 2155.

Musaoğlu, Mehman 2004ç, *Türk Dilbiliminde Dilbilgisi Çalışmaları.*–Ana Dili. Dil Kültürü ve Eğitim Dergisi, Sayı: 33, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos, s.26-35.

Musaoğlu, Mehman 2006, *Birinci Türkoloji Kurultayı'nın 80. Yılı Dolayısıyla Bakû'de Düzenlenen Uluslararası Bilimsel Konferans'ın Düşündürdükleri.*–Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 656, Ağustos 2006, s. 182-192.

Musaoğlu, Mehman 2008a, *Dede Korkut Metni'nin Sentaksı üzerine*. –Dil, Ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri, Prof. F. Veysəlliyyə həsr olunur. Bakı, s. 108-128.

Musaoğlu, Mehman 2008b, *Türkçede Çatı*.–Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 207-234.

Musaoğlu, Mehman., Kirişcioğlu, Fatih 2008c, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine*.–Türkologiya, No 1-2, s. 32-54.

Musaoğlu, Mehman 2009, *Türk Dil Bilimi Çalışmaları*.–Türkologiya, No 1-2, s. 3-28.

Musaoğlu, Mehman 2009, *Türk Lehçelerinin Bilgisayar Ortamında Aktarımı Mümkün Mü?*. –TÜRKSOY. Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 29//2, s. 14-19.

Нартыев Н. 1988, *Строй сложного предложения в современном туркменском языке*. Ашхабад: Ылым, 200 с.

Новое в зарубежной лингвистике 1987, *Проблемы современной тюркологии*, Выпуск XIX, Москва“Прогресс” 490 с.

Novruzova N. 2002, *Mətn sintaksisi*, “Təhsil” Nəşriyyatı, Bakı, 183 s.

Нурмаханова Е. Н. 1971, *Түркі тілдерінің салыштырмалы грамматикасы*, “Мектеп” Баспасы, 288 с.

Nurmanov A., Mahmudov N., Ahmedov A. 1992, *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков 1972, Ленинград.

Oğuz qrubu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası 2002, III hissə, Sintaksis, Bakı, 192 s.

Ömer, Mustafa 1998, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, Ankara.

Покровская Л. А. 1964, *Грамматика гагаузского языка, Фонетика и морфология*. М.: Изд-во “Наука”, 157 с.

Покровская Л. А. 1978, *Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении*, М.: Изд-во “Наука”, 204 с.

PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA. TOMUS PRIMUS, 1959, Wiesbaden Bd. I., 810 s.

Попелуевский А. Р. 1948, *К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы*. Ашгабат.

Poppe, Nikalaus 1994, *Altay dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*, 1. Kısım: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi. Əsəri alman dilindən türk dilinə Zeki Yılmaz tərcümə etmişdir, Ankara, 269 s. Alman dilində “*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*” (Altay dillərinin müqayisəli qrammatikası) adı ilə adlanan böyük əsərin “*Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960. *Porta Linguarum Orientalium*, 199 s.” adlı birinci bölməsi (Müqayisəli fonetika) alman dilindən türk dilinə tərcümə edilmişdir.

Radloff W. 1882, *Vergleihende Grammatik der nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig.

Radloff W. 1888-1911, *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*, 1, 2, 3, 4. “Türk dialektlərinin lüğət təcrübəsi” adlı çoxcildli əsər rus və alman dillərində 1888-1911-ci illərdə S. Petersburgda nəşr edilmişdir. 1960-cı ildə isə sözügedən əsər Almaniyada təkrarən yayımlanmışdır.

Radloff W. 1999-2000, *Türklerin Kökleri. Dilləri və Halk Edebiyatından Denemeler*. I, II, III, IV, V, VI cildlər. V. Radlovun məşhur “*Probren*” (Образцы народных литератур тюрков) və ya “Türklərin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı əsəri (1866-1907) bütövlükdə 10 cilddən ibarətdir. Göstərilən cildlər həmin böyük əsərdən alınaraq Ankara Univesiteti TÖMƏR-də lazımi filoloji-linqvistik açıqlanmalar və əlavələrlə alman dilindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Sözügedən cildlər Ankarada EKAV vəqfi tərəfindən yayımlanmışdır. Əsəri ilk dəfə olaraq türk dillərindən birində çapa hazırlayan yaradıcı-tərcüməçi heyətin üzvlərindən biri də bu sətrlərin müəllifi olmuşdur. Məhz bu sətrlərin müəllifi sözügedən əsərin I, II, III, IV və VI cildlərinə Qurum adından “Ön söz” də yazmışdır. Beşinci cildə “Manas” dastanı yer almaqdadır. Həmin cildin “Ön Söz”ünü isə Zeyneş İsmayıl qələmə almışdır.

Рассадин В. И. 1978, *Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении*, Москва.

Räsänen M. 1949, *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Sto. XV. 249 s. Eseri A. A. Yuldaşev alman dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir: “Материалы по исторической фонетике тюркских языков”, Москва, 1955. Əsərin adı Azərbaycan dilinə aşağıdakı şəkildə tərcümə oluna bilər: “Türk dillərinin tarixi fonetikasi üzrə materiallar”.

Räsänen M. 1957, *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*. StO XXI, Helsinki, 256 s.

Räsänen M. 1969-1971, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

Русско-турецкий словарь 1972, 47 700 слов, Составили Э. Мустафаев и В. Г. Щербинин, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, Москва, 1028 с.

Rusca-Azərbaycanca lüğət, I, 1982; II, 1975; III, 1978, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı.

Rusça-Türkmençe Sözlük, I, 1981; II, 1987, Москва, “Русский Язык”.

Sadıqov Ə. Ş 1980, *Azərbaycan orijinal nəsr abidələrinin dilində qoşulma konstruksiyalar*. –Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, No 1, s. 104-108.

Самойлович А. М. 1925, *Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка*. Москва, 154 с.

Сартбаев К. К. 1962, *Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы*, Фрунзе.

Seyidov Y. M. 1958, *Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər*. B.: ADU nəşri, 74 s.

Сыздыкова Р. 1984, XVIII-XIX ғғ. *Қазақ едебі тілінің тарыхы*, Алматы, “Мектеп”, 246 с.

Sinor D. 1990, *Essays in Comparative Altaic Linguistics*. Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies. Bloomington. Indiana, 464 p.

Соегов М. 1991, *Развитие синтаксической системы туркменского литературного языка в советскую эпоху (в связи с расширением сфер его применения)*. АДД. Ашхабад, 55 с.

Söyegow M. 1981, *Türki dilleriñ günorta-günbatar toparında hal işlikler*, Aşgabat, “Ylum”.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006, Фонетика; Морфология; Синтаксис; Лексика; Региональные реконструкции, пра- и протоязык, Москва “Наука”.

Стеблева И. В. 1965, *Поэзия тюрков VI-VII веков*. М.: Изд-во “Наука”, 147 с.

Сулейманов О. 2002, *Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей*, Алматы, “АТАМУРА”, 319 с.

Şeka Yu. V. 2009, *Rekonstrüksiyon Prensipleri*.–Dil Araştırmaları. Uluslararası Hakemli Dergi, Sayı: 4 Bahar, s.125-134. Məqalə “Алтайские языки и восточная филология, Москва, Восточная Литература РАН, 2005, 519 с.” adlı topludan götürülərək rus dilindən türk dilinə təəfimizdən tərcümə olunmuşdur.

Шербак А. М. 1966, О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньжурских языков.–Вопросы Языкознания, No 3.

Шербак А. М. 1971, *Сравнительная фонетика тюркских языков*, Изд-во “Наука”, Ленинградское Отделение.

Шербак А. М., *Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя)* 1977; (*Глагол*) 1981; (*Наречие, служебные части речи, образительные слова*) 1987, Изд-во “Наука”, Ленинградское Отделение.

Şirəliyev M. Ş. 1968, *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*, Bakı, “Maarif”.

Татарская грамматика 1993, Т. I, 552 с, Т. II 396 с, Т. III, 1992, 488 с, Казань, Татар. Книжное Изд-во.

Tatarca-Türkçe Sözlük, Ahmet Veli Menger Vakfi Yardımıyla basılmıştır, 22 bin civarında kelime verilmiştir, “İnsan” Yayınevi, Kazan-Moskva, 1997.

Tekin T. 1968, A. *Grammar of orkhon turkic*. Indiana University publications. The Hague (Uralic and altaic Series. Vol. 69). Türkçəsi: *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003, 272 s.

Tekin T., Ölmez M. 2003, *Türk Dilleri, Giriş*. Yıldız, Dil ve Edebiyat 2, 196 s.

Тенишев Э. Р. 1976а, *Строй саларского языка*. Москва “Наука”, 576 с.

Тенишев Э. Р. 1976б, *Строй сарыг-югурского языка*. Москва “Наука”, 307 с.

Тенишев Э. Р. 1988, *Принципы составления исторических грамматик и историй тюркских литературных языков*.–Советская тюркология, № , с. 67-78.

The Turkic Languages 1998, EDITED BY Lars Johanson and Éva Á. Csató, London And NEW YORK 474 s.

Турниязов Н. К. 1987, *К вопросу о синтаксической деривации гипотаксиса (на материале современного узбекского языка)*. –Советская Тюркология, № 6, с. 111-115.

Türkçe-Tatarca Sözlük, Ahmet Veli Menger Vakfi yardımıyla basılmıştır, 20 bin civarında kelime ve ifade verilmiştir. “İnsan” Yayınevi, Kazan-Moskva, 1998.

Türkçe-Kırgızca Sözlük, 50.000 kelime, Hazırlayan: Gülzura Cumakunova, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2005, 999 s.

Türkçe-Rusça Sözlük, 48 000 kelime, Москва, Изд-во “Русский Язык”, 1977, 966 s.

Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, 2244 s.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa, Aşgabat, “Ruh”, 2000, 608 s.

Türkmen diliniň sözlügi, Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat, 1962.

Türkmençe-Rusça Sözlük, Takmınan 400000 söz, Москва, Изд-во “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1968.

Türkmence-Türkçe Sözlük, Hazırlayanlar: Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, Ankara 1885.

Тюркская лексикология и лексикография, Москва, 1971.

Умаров Э. А. 1970, *Фразеологические словари тюркских языков.*—Советская Тюркология, № 5, с. 121-124.

Ураксин З. Г. 1981, *Лексикографическая разработка фразеологии тюркских языков.*—Советская Тюркология, № 3, с. 39-46.

Uğurlu, Mustafa 2004, *Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği.*—Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 29, s. 30-39.

Uzun, Nadir Engin 2000, *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul.

Uzun, Leyla Subaşı 1995, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara, 176 s.

Uzbek tili grammatikasi, Toshkent, 1969, Fan.

Uzbek Tilinin İzoxli luğati, İkki Tomli, 60000 suz ve birikmasi, I, II, Москва, Изд-во “Русский Язык”, 1981.

Üstünova, Kerime 1998, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, İstanbul, 380 s.

Veyselli F. Y. 2008, *Azerbaycan Türkçesi Fonetiği*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 176 s. Kitap Azərbaycan türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə tərəfimizdən çevrilmişdir.

Вернер Г. К. 1972, *Проблема происхождения фарингализации в тувинском и тофаларском языках.*—Советская Тюркология, № 5, с. 17-24.

Виноградов В. В. 1977, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины.* –Избранные труды. Лексикология и лексикография, Изд-во “НАУКА”, Москва.

Владимирцов В. Ю., Поппе Н. Н. 1924, *Из области вокализма монголо-турецкого праязыка.*–ДАН, сер. 8.

Вопросы грамматики тюркских языков 1958, Издательство АН Казахской ССР, Алма-Ата.

ЯЗЫКИ НАРОДОВ СССР 1966, *Тюркские языки*, Москва “Наука”.

ЯЗЫКИ МИРА 1997, *Тюркские языки*, Издатель. Дом “Кыргызстан” Бишкек, 542 с.

Юхансон Л. 1987, *Определенность и актуальное членение в турецком языке.* –в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX, Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс.

Закиев М.З. 1984, *Тюркской морфологии.*–Советская Тюркология, № 1.

Закиев М. З. 1963, *Синтаксической строй татарского языка.* Казань: Изд-во Казанского ун-та, 464 с.

Zakiyev M. Z. 2002, *Tatarlar ve Tatar Etnoniminin Anlamı Üzerine. İdil Tatarlarının Eski Etnonimlerinin Etimolojisi Üzerine.* –“Mehman Musaoğlu. Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 277-292”.
Sözügedən məqalələr M. Z. Zəkiyevin “Татары: проблемы истории и языка (сборник статей по проблемам линвоистории, возрождения и развития татарской нации), Казань 1995, с. 247-267” kitabından götürülərək rus dilindən türk dilinə təəfimizdən tərcümə olunmuşdur.

Закиев М. З. 1963, *Синтаксической строй татарского языка.* Казань: Изд-во Казанского ун-та, 464 с.

Zemaşerî (Ebu'l-Ḳāsım Cārullāh Mahmud Bin ‘Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamaşari El-Hvarizmi) 1993, *Mukaddimetü'l-Edeb.* Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Hazırlayan: Nuri Yüce, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 223 s.

Zemahşerî (Ebu'l-Ğāsım Cārullāh Mahmud Bin 'Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Hvarizmi) 2009, *Mukaddimetü'l-Edeb. Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü*, Hazırlayan: N. N. Poppe, Tercüme eden: Musatafa S. Kaçalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 191.

Zeynalov F. R. 1970, *Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri*, Bakı, 262 s.

Zeynalov F. R. 1974; 1975, *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası*, I, 140 s; II, 130 s, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.

Zeynalov F. R. 1981, *Türkologiyanın əsasları*, Ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün dərslik, "Maarif" Nəşriyyatı, Bakı, 445 s.

Mənbələr

Adivar H. E. 1958, *Akile Hanım Sokağı*, İstanbul, 247 s.

Ağayev F. 1981, *İldırım ömrü*, roman. Bakı, Gənclik, 303 s.

Axundov M. F. 1961, *Əsərləri*, II. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 573 s.

ANAR 1981, *Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi*,. Povest və roman. Bakı, Yazıçı, 356 s.

Azady, Dövlətməmməd 1962, *Wagzy-azat*. Aşgabat: TSSR İlymlar Akademiyasının nəşriyyatı, 118 s.

"Azərbaycan" jurnalı, 1983, No 5.

"Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 31 may 1983-cü il; 25 iyun 1983-cü il.

Бабаоглу Н. Н. 1962, Гагауз дили, 7-8 класлар ичин. Кишинев, "Картя Молдовеняскэ", 256 s.

Бабаоглу Н. Н.. 1979, Вужяк ежеллери. Кишинев, "Литература артистикэ", 209 s.

Babayev A. 1971, *Bir parça həyat*. Bakı, Gənclik, 96 s.

Ваýрам Хан 1970, *Sayılanan eserler*. Aşgabat: "Türkmenistan" neşriyyatı, 157 s.

Буджактан сесләр 1959, Литература йазылары. Кишинев, "Картя Молдовеняскэ", 227 s.

Cəlal M. 1969, *Seçilmiş əsərləri*, 4 c, Bakı, Gənclik, 474 s.

Дмитрий Кара Чобан 1977, *Таманнык*. Кишинев, "Литература артистикэ", 158 s.

DTS: Древнетюркский словарь. Л: "Наука", Ленинградское отделение, 676 с.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 20 may 1983-cü il; 26 aprel 1985-ci il.

Əfəndiyev İ. 1959, *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Azərnəşr, 402 s.

Füzuli M. 1988, *Seçilmiş əsərləri*, 2, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 590 s.

- Гагауз фолкльору 1964, собиратель и составитель Н. И. Бабаоглу. Кишинев: “Картя Молдовеняскэ”, 259 с.
- Görogly 1958, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 627 s.
- Hikmet N. 1965, *Yeşil Elmalar*, Roman, İstanbul: Pınar Yayınevi, 280 s.
- Kemal O. 1967, *Bereketli Topraklar Üzerinde*. Sofya: NP, 66 s.
- Kemal Y. 1978, *Ağrıdağı Efsanesi*, Milliyet Yayınları, Ağaoğlu Yayınevi, 144 s.
- Kerbabaew B. 1957, *Nebitdag*, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 571 s.
- Kərimzadə F. 1982, *Xudafərin köprüsü*, Bakı.
- KDQ: *Kitabi-Dədə Qorqud*. 1962, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 175 s.
- Kişvəri 1984, *Əsərləri*, B.: Yazıçı, 163 s.
- “Kommunist” qəzeti, 30 iyun 1983-cü il; 12 yanvar 1985-ci il; 13 iyun 1991-ci il.
- Magtynguly 1983, *Sayılanan eserler*, iki tomluk, I, II, Aşgabat: “Türkmenistan”, 264 s.; 299 s.
- Məlikzadə İ. 1989, *Yaşıl gecə*. Roman və povestlər, Bakı, Yazıçı, 305 s.
- Məsihi 1977, *Vərqa və Gülşə*. Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 286 s.
- Наджип Э. Н. 1975, *Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык*, ч. II. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 299 s.
- Нартыев Н. 1988, *Строй сложного предложения в современном туркменском языке*, Ашхабад: Ылым, 200 с.
- Nəsimi İ. 1985, *Əsərləri*, V. Bakı, Elm, 355 s.
- Ordubadi M. C. 1983, *Qılinc və qələm*. B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 663 s.
- Rəhimov S. 1971, *Qafqaz qartalı*. Bakı, Gənclik, 202 s.
- Seýtəkow B. 1972, *Bedirkent, roman*. Aşgabat: “Türkmenistan” Neşirýaty, 442 s.
- Шербак А. М. 1959, *Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 170 s.
- “Ulduz” jurnalı, 1990, No 12.
- Vurğun S. 1976, *Seçilmiş əsərləri*, I c., Şeirlər. B.: Azərnəşr, 286 s.
- Yusifoglu Ə. 1981, *Düşmənimin düşməni*, roman. Bakı, Yazıçı, 336 s.

II HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK BU GÜN: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR VƏ YENİLİKLƏR

1. Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni linqvistik yontəmlər

Türk dillərinə dair qrammatika kitablarının yazılmasında tətbiq edilən linqvistik yönüm və yontəmlər Hind-Avropa dilçiliyi ənənələri və axınları ilə çox yaxından bağlı olmuşdur. Bununla bərabər, daha Mahmud Qaşqarlı tərəfindən tətbiq edilən ərəb dilçiliyi məktəbi ənənələrinə görə də orta əsrlərdə türk dillərinin qrammatikasına dair klassik təsviri yontəmlərlə kitablar yazılmışdır. XIX yüzildən başlayaraq türk dillərinə dair qrammatika kitablarının hazırlanması və digər önəmli türkoloji araşdırmaların aparılmasında həm təsviri, həm də tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yontəmlərdən istifadə olunmuşdur. 1970-ci illərdən bəri türk dilləri materiallarına görə yeni dilçilik yontəmləri ilə aparılan çağdaş linqvistik araşdırmalar öncə Avropada və Rusiyada, sonra Türkiyədə və digər Türk cümhuriyyətlərində gözəçarpacaq dərəcədə sürətlənmişdir. Ancaq türkoloji dilçilikdə orijinal bir yeni elmi qrammatikanın yazılmasını təmin edən şərtlərin elmi-praktiki baxımdan sözün tam mənasında ortaya çıxdığından isə hələlik söhbət gedə bilməz.

Türk dillərinin elmi qrammatikasının yazılması və ümumiyyətlə çağdaş türkoloji kontekstdə linqvistik araşdırmaların aparılması günümüzdə və gələcəkdə ən yeni dilçilik yönümləri və yontəmlərinin də tətbiq olunması ilə mümkündür. Bunun üçün, hər şeydən öncə, sözügedən ənənəvi və yeni dilçilik yönüm və yontəmlərinin indiyə qədər davam etdirilmiş olan tətbiqi obyektiv olaraq qiymətləndirilməlidir. Onların çatışmazlıqları və tutarsızlıqları yeni bir elmi-konseptual kontekstdə düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

1.1. Ənənəvi-təsviri türkoloji dilçiliyin çatışmazlıqları və ya tutarsızlıqları

Sözügedən çatışmazlıqlara və ya tutarsızlıqlara örnək olaraq göstərilə bilən ayrı-ayrı linqvistik və qrammatik açıqlanmalar əslində yuxarıda da bu və ya digər şəkildə söhbətin mövzusu olmuşdur. Türkologiyada bunlardan ən çox türk dilləri qrammatikasının mübahisəli məsələləri kimi bəhs edilmişdir. Həmin mübahisəli məsələlərə örnək olaraq isə, hər şeydən öncə, aşağıdakıları göstərmək olar:

–Türkoloji dilçilikdə feli sifətlərin, feli bağlamaların, məsdərlərin və oxşar digər kəlmə qrupu polipredikativ mərkəzlərinin mürəkkəb cümlə komponentlərinin xəbərləri kimi göstərilməsi;

–Türk dillərində hərəkətin bitmişliyi, sürəkliliyi və bitiriləcəyini leksik, semantik və morfoloji faktorlarla ifadə edə bilən feillərdə və ya bütövlükdə feil sistemində tərz kateqoriyasının yox sayılması;

–Leksik//sözdüzəldici, qrammatik//sözdəyişdirici və leksik-qrammatik//formadüzəldici şəkilçilərin sərhədlərinin qarışdırılması. Ənənəvi nitq hissələri kontekstində müəyyənləşdirilən hal, şəkil, şəxs və mənsubiyyət; cəm, növ və söz yaradıcılığı səviyyələrinin bir çox halda bir-birinin içərisində və ya üst və alt başlıqları ilə əksik olaraq kateqoriyalaşdırılması;

–Mürəkkəb sintaktik bütövlərin və ya frazadan böyük vahidlərin sıralı, tabesiz, bağlayıcısız, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə quruluşları olaraq öyrənilməsi;

–Türk dillərində sözün və şəkilçilərin və ya müxtəlif sintaktik vahidlərin dialektik materializm dünyagörüşünə əsasən qrammatik inkişafı nəzəriyyəsinin uydurulması və s.

Bu gün müstəqillik illərində linqvistik və qrammatik açıqlanmalardakı sözügedən və digər bunlara bənzər çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar türkoloji dilçilikdə artıq dilə gətirilməkdədir. Onlar çağdaş dilçilik nəzəriyyələrinin, müxtəlif linqvistik yönüm və yöntəmlərin digər inkişaf etmiş dillərdəki tətbiqinin işığında türk dillərinin quruluşuna və diaxronik inkişafına uyğun olaraq qiymətləndirilməkdədir.

1.2. Türkoloji dilçilikdə modern linqvistik yöntəmlərin tətbiq olunması

Türkoloji dilçilikdə funksional, semantik, mətnlinqvistik, koqnitiv və s. yeni linqvistik yönümlərlə aparılan araşdırmalardan və onlarda tətbiq edilən uyğun yöntəmlərdən yuxarıda yeri gəldikcə bu və ya digər şəkildə bəhs edilmişdir.

Bu gün ənənəvi türkologiyanın və ya dilçiliyin içərisində XX yüzilin 60-70-ci illərindən etibarən çox yönlü olaraq özünü göstərən həmin araşdırmalar, hər şeydən öncə, türkoloji dilçilikdə artıq ilk təcrübələr olmaqdan çıxarılmalıdır. Daha doğrusu, sözügedən araşdırmalar, onlarda tətbiq olunan yönüm və yontəmlər türk dillərinin qrammatik quruluşuna, tarixi və müasir inkişaf təmayüllərinə uyğun olaraq türkoloji dilçilikdə istifadə edilə bilmək üçün bütövlükdə funksional və konseptual xarakterli yeni bir ümumi linqvistik metodologiyaya çevrilməlidir. Bəs sözügedən zaman içərisində bütövlükdə türkoloji dilçilikdə və ya ayrılıqda türk dilləri materialları əsasında yazılan linqvistik araşdırmalarda özünü göstərən hansı yeniliklərdən və konkret olaraq yeni tətbiq olunan hansı yönüm və yontəmlərdən bəhs edilə bilər?! Aşağıda qısaca olaraq bunların üzərində durulacaqdır. *Birincisi* sözügedən zaman içərisində hal, tərz və şəxs kateqoriyalarının funksional-semantik olaraq türk dillərində işlənilməsinə və onların tarixinin öyrənilməsinə dair yeni bir türkoloji-linqvistik anlayışla bəzi gözəçarpan korrektivlər edilmişdir (Насилов 1989: 28-31; Гаджихамедов 1998; Demircan 2003: 10-15). Məsələn, türkoloji dilçilikdə tərz kateqoriyasının öyrənilməsinin tarixi iki mərhələyə ayrılmışdır: “1) 1869-cu ildən 1956-cı ilə qədər; 2) 1956-cı ildən günümüze qədər. Birinci mərhələdə və hətta müəyyən bir ölçüdə həmin mərhələnin davamı olaraq 1970-ci illərə qədər də tərz kateqoriyasına dair aparılan araşdırmalar, əsasən, eyni bir linqvistik-metodoloji istiqamətdə yerinə yetirilmişdir. Belə ki, 1869-cu ildə yayımlanmış olan “Altay dilinin qrammatikası” kitabında rus dilində tamamlanmış (совершенный) və tamamlanmamış (несовершенный) şəkillərində prefiks və infikslərlə çox açıq olaraq ifadə edilən tərz kateqoriyasının müəyyənləşdirilmə prinsipləri Altay dilinin qrammatikasında olduğu kimi tətbiq olunmuşdur. Həmin prinsiplər sonralar digər türk dillərində də tərz kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində əsas götürülmüşdür. Beləliklə, türk dillərinin qrammatika kitablarında sözügedən kateqoriyanın təsvir olunmasına dair yanlış bir linqvistik açıqlanmanın meydana çıxmasının yolu açılmışdır. Bu da 1960-cı illərə qədər bu və ya digər şəkildə davam etmişdir. 1956-cı ildə Almatıda fəlin tərz və ya görünüş (Alm. *Aspekt, subjektivische Anschauungsform, Verlaufsstufe*; Fr. *aspect*;; İng. *aspect*) kateqoriyası və *mürəkkəb cümlə* probleminə dair keçirilən bir simpoziumda türk dillərində tərz kateqoriyasının o zamana qədərki rus dili örnəyində yerinə yetirilmiş olan təsvirinin yanlış olduğu göstərilmişdir. Bununla da sözügedən kateqoriyanın öyrənilməsi tarixində yeni bir dönmə girilmişdir. Belə ki, tərz və ya *görünüş* və *qılınış*²⁹ (Alm. *Aktionsart, Art der Handlung*; Fr. *ordre de procès*; İng.

²⁹ **Qılmaq** feli Azərbaycan türkcəsində ‘etmək, görmək, yerinə yetirmək, əda etmək, icra etmək’, **qılınmaq** feli isə ‘görülmək,

manner of action) konseptual komponentləri (Korkmaz 2003: 109-110; 146) tək bir leksik-morfoloji kateqoriya səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Daha doğrusu, göstərilən kateqoriya türkoloji dilçilikdə 1970-ci illərdən sonra əsas etibarilə türk dillərinə məxsus olan linqvistik parametrləri ilə və dövrün yeni dilçilik nəzəriyyələrinin işığında öyrənilmişdir (Musaoğlu., Kirişçioğlu 2008).

İkincisi Türk dillərində cümlə və mətn komponentləri arasındakı dilə və aktual üzvlənməyə söykənən semantik, funksional əlaqələr və bəzi simmetrik-asimmetrik mütənasipliklər türkoloji dilçilikdə də artıq təsbit olunmuşdur (Махмудов 1984: 49-56; Nurmanov 1992; Abdullayev 1999).

Üçüncüsü sözügedən dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyaları yeni linqvistik yönüm və yönümlərlə öyrənilmişdir. Məsələn, sadə və mürəkkəb cümlələrin sintaqmatik və paradiqmatik özəllikləri göstərilmişdir. Onların dil sistemindəki uyğun struktur-funksional modelləri müəyyənləşdirilmişdir (Ахматов 1983; Бердалиев 1989; Турниязова... 1992: 87-91; Musayev 2011).

əmələ gətirilmək, edilmək, yerinə yetirilmək' mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 2006: 135). **Qılınış** sözü həmin morfemlər əsasında düzəldilir. Bu söz-termin felin milli mentalitetə bağlı olaraq əsas və anlamlı morfemlərlə gerçəkləşən leksik-semantik mahiyyətini və eyni zamanda mənacə növlərini ifadə edir. Leksik-semantik mahiyyətə malik olan danışiq (verba dicenti), təfəkkür (verba sentiendi), hərəkət, iş (verba operandi), hərəkət (verba movendi) və s. feillər (Dmitriev 1962: 570-598) təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar və növ kateqoriyaları ilə feil qavramlaşmasının birinci, zaman, şəkil və şəxs kateqoriyaları ilə isə ikinci alt qavramlaşdırmasını təşkil edir. Beləliklə, burada felin leksik qavramlaşdırılması **qılınış**, ikinci alt morfoloji qavramlaşdırması isə **görünüş** sözləri ilə ifadə olunmuşdur.

Dördüncüsü sözügedən araşdırmalarda tətbiq edilən linqvistik yontəmlərin bir ümumi metodologiya olaraq müəyyənləşdirilməsi istiqamətində türk dillərində, özəlliklə də Türkiyə türkcəsində bir çox linqvistik terminin türkcə olaraq qarşılıqları yaradılmışdır (Berge 1989). Həmin növ terminlər ənənəvi türkoloji kontekstdə türk dillərinə uyğunlaşdırılmış və kodlaşdırılmışdır (Исхакова 1987). Bu gün həmin linqvistik terminlərin ifadə etdiyi qavramların köhnə ənənəvi qrammatik istiqamətlərdə aparılmış olan tədqiqatlarda işlənən terminlərlə açıqlanması artıq mümkün deyildir və ya sadəcə bir qismi onlarla işlənib bilən bir səviyyədədir. Çünki sözügedən terminlər bütövlükdə dilçilik elminin inkişafına bağlı olaraq aparılan ümumi linqvistik müşahidələrə və kameral işlərə bağlı olaraq yaradılmaqdadır. Onlar yenidən təsniflənən, ümumi özəllikləri və təfərrüatları ilə şəkilləndirilən linqvistik qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırmalara əsasən dəqiqləşdirilməkdə və kodlaşdırılmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan dilində “sintaqm” və “sintaqmatik üzvlənmə”, Türkiyə türkcəsində isə onların qarşılıqları olaraq “sözcə” və “sözcələmə” terminləri kimi. Bizim Türkiyədə yayımlanan “Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler” adlı kitabımızda türkcə olaraq işlətdiyimiz “tekbirleşimli (subordinativ), tamberleşimli (koordinativ), çiftbirleşimli (korrelyativ), parselyatik, retrospektif, (2002: 105; 315-320) kimi terminlərlə ifadə olunmuş qavramlar və kateqoriyalar da bu qəbildəndir. Bunun kimi Hind-Avropa dillərində ənənəvi və yeni dilçilik istiqamətlərində aparılmış olan araşdırmalarda işlənən linqvistik terminlər arasında da müəyyən fərqlər özünü göstərməkdədir (JIƏC 1990: 603-626; 627-650).

Beləliklə, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik yönüm və yontəmlərlə aparılan araşdırmalar və ayrı-ayrı türk dillərinə dair görülən konkret praktik işlər günümüzdə artıq müəyyən bir elmi-metodoloji səviyyəyə gəlib çatmışdır. Həmin araşdırmalar və ya elmi-praktik işlər əsas etibarilə semantik, funksional, riyazi, sosiolinqvistik, statistik, korpus, mətnlinqvistik, koqnitiv-konseptual və s. digər yeni araşdırma-öyrənilmə yönümləri və yontəmləri ilə aparılmışdır. Aşağıda sözügedən araşdırmalardan bu və ya digər şəkildə bəhs olunacaqdır.

1.2.1. Türkoloji dilçilikdə riyazi və sosiolinqvistik istiqamətlər

XX yüzildə həm riyazi, həm də ictimai elmlərin yontəmləri ilə dillərin sinkretik olaraq araşdırılması və öyrənilməsi prosesi getdikcə sürətlənmişdir. Riyazi-linqvistik yontəmlərlə aparılan tətbiqi dilçilikdə ən çox mətnlərin avtomatik tərcüməsi və müxtəlif dil-danışıq çevirilərinin avtomatikleşdirilməsi problemlərinin həll olunması üzərində durulmuşdur. Sosioliqviistik yontəmlərlə aparılan araşdırmalarda isə ən çox dil və cəmiyyət, dil və etnoqrafiya, etnoliqviistika, dil və mədəniyyət əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik ortamları işıqlandırılmışdır.

1.2.1.1. Riyazi-linqvistik araşdırmalar

Modern linqvistik yontəmlər və ya yeni bir türkoloji dilçilik nöqtəyi-nəzəri ilə aparılan araşdırmaların sürətləndirilməsi həmişə bəlli bir ölçüdə riyazi-linqvistik istiqamətin filologiya elmindəki ümumi inkişafına bağlı olmuşdur. Dil mühəndisliyinin və ya riyazi dilçiliyin əsasları XX yüzilin 20-ci illərində qoyulmuşdur. Dillərin həm filoloji-linqvistik, həm də riyazi-hesablama yontəmləri ilə bir yerdə öyrənilməsi XX yüzilin 50-ci illərindən bəri elmsünaslıqda tətbiqi riyazi-linqvistik bir metodologiya olaraq müəyyənlanmışdır. Söz konusu metodologiya və ona bağlı tətbiqi metodlarla görülən işlərdə XX yüzilin 60-cı illərindən bəri öncə elektronik hesablama maşını ilə (ЛЭС 1990: 14-15; 397), sonraları isə kompüterlə müxtəlif tərcümə-çeviri proseslərinin avtomatlaşdırılması işləri canlandırılmışdır. Bütövlükdə koqnitiv elmə, linqvistikaya, informasiya texnologiyalarına söykənən kompüter-mühəndis dilçiliyinin əsaslarını da böyük bir ölçüdə XX yüzilin 50-ci illərindən bəri getdikcə inkişaf edən riyazi-linqvistik istiqamətdə görülmüş konkret işlər təşkil edir. İndi həm koqnitiv, həm də kompüter-mühəndis dilçiliyi ilə funksional-linqvistik bir istiqamətdə aparılan işlər sadəcə mətn tərcüməsinin avtomatlaşdırılması proseslərinin inkişaf etdirilməsi və nəticələndirilməsi işləmlərindən ibarət deyildir. Çünki, getdikcə sürətlənən linqvistik qloballaşma nəticəsində ortaq ünsiyyət vasitələrinə çevrilən bəzi inkişaf etmiş dillərin işlənilməsi və öyrədilməsi işləmləri koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yontəmləri ilə də aparılır. Başqa sözlə, indi artıq həm mətn dəstəkli dilin (langue), həm də diskur ortamlı danışq dilinin (parole) ortaq dünya dilləri materialları ilə avtomatlaşdırılaraq və informasiyalaşdırılaraq bütün dünyada işlənilməsi söhbətin mözusuna çevrilmişdir. Ortaq və regional səciyyəli dillərin sözügedən dil materialları ilə birlikdə müəyyən bir ölçüdə tərcümə nəzəriyyəsi və ədəbi mətn uyğunlaşdırması praktikası kontekstlərində tədrisi və təlimi də bu gün gündəmə gəlməkdədir. Sözügedən elmi-praktik səciyyəli işlər 1960-cı illərdən bəri bu və ya digər şəkildə türkoloji dilçilikdə də öz əksini tapmışdır. Sovetlər Birliyində həmin işlər daha çox nəzəri əsaslara dayanmaqla əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir:

- Mətnin avtomatik analizi və sintezi;
- Linqvistik tədqiqatların avtomatlaşdırılması;
- Struktural-tipoloji tədqiqatların aparılması (Мыцаев... 1972: 16-18).

Sözügedən elmi-praktik istiqamətlərdə morfoloji, sintaktik, leksikoloji və leksikoqrafik dil vahidlərinin müxtəlif alqoritmləri hazırlanmış və görkəmli Türk dünyası yazıçılarının əsərlərinin tezlik lüğətləri tərtib olunmuşdur. Türkiyədə isə əsas etibarilə bilgi işləmə və informasiya texnologiyalarına aid türk dilində yaradılmış terminlərlə, sistemlərlə və müxtəlif proqram təminatları və ya yazılımı ilə tətbiqi-praktik səciyyəli müxtəlif işlər görülmüşdür (Köksal 1981). Günümüzdə sözügedən işlər türkçə materiallarla həm koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi (Bozşahin və Zeyrek 2000: 41-48), həm də türk dilləri arası ədəbi mətn uyğunlaşdırması (Musaoğlu 2010: 11-60) kontekstlərində də aparılmaqdadır. Gəlinən nöqtədə Türk dilləri arası həm yazılı, həm də şifahi mətnlərin birindən digərinə çevrilməsi və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırılması prosesləri sürətlə avtomatikleşdirilməlidir. Türk dillərinin işlənməsi və öyrənilməsinin konseptualaşdırılması və müxtəlif texnoloji vasitələrlə on-line olaraq informasiyalaşdırılması işi də buna paralel olaraq aparılmalıdır. Bunlar türkoloji dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir və aşağıda onlardan da örnəklərlə bəhs olunacaqdır.

1.2.1.2. Sosiolinqvistik-filoloji araşdırmalar

Sosiolinqvistik araşdırmalar dilçilikdə əsas etibarilə XX yüzilin 20-ci illərindən bəri davam etdirilməkdədir. Sözügedən araşdırmalarda “dil faktları ilə sosial faktorlar arasındakı əlaqələr, bunların bir-birinə təsiri və bir-birinin variantı kimi ortaya çıxması, başqa sözlə, bu iki növ fenomen arasındakı ekvivalentlik öyrənilməkdədir” (Berge 1989: 204). Sosiolinqvistikanın yontəmləri həm dilçiliyin, həm də sosiologiyanın üsulları və konkret imkanları əsasında formalaşır (JIƏC 1990: 482). Dil və cəmiyyət, dil və etnik-demoqrafik mədəniyyət, regional və sosial dialektlər və ictimai səciyyəli müxtəlif dil amilləri və hadisələrinin bir-birinə *diaqlostik* təsiri nəticəsində ortaya bir çox qeyri-mütənasib hallar da çıxır. Məsələn, ikidillilik və çoxdillilik ortamları nəticəsində hər hansı bir dili danışanların say etibarilə azalması və həmin dilin işlənilməsinin funksional imkanlarının daralması (Bosnalı 2007: 144) kimi məsələlər həmin qeyri-mütənasib hallara örnək olaraq göstərilə bilər. Türk dillərinin regional ləhcələri, ağızları, sosial dialektləri, ədəbi dillərindəki norma və normalaşmaları, müxtəlif məkanlardakı birinci dil, ikinci dil, əcdad dil, rəsmi dil, ana dili olma və işlənilmə problemləri də türkoloji dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsində açıqlığa qovuşdurulmalıdır.

Sovetlər Birliyi dönəmində türk dillərinə aid sosiolinqvistik araşdırmalar, əsasən, rus dili və digər milli dillərin əlaqələri və ikidilliliyi kontekstində, rus dilinin millətlərarası bir ünsiyyət vasitəsi olaraq problemlərinin çözümlənməsi istiqmətində aparılmışdır. Yalnız “yenidənqurma” (perestroyka) dövründə həm ikidillilik, həm də çoxdillilik ortamlarında digər milli dillərin də millətlərarası ünsiyyət dili olma statusuna və azınlıq dillərin isə sosiolinqvistik vəziyyətlərinə toxunulmuşdur. Həmin dillərin praktik olaraq öyrənilə bilməsi üçün həmin dövrdə müxtəlif yayınlar, o cümlədən terminoloji sözlüklər, danışq kitabçaları, dərs vəsaitləri və kitabları belə hazırlanmışdır (Кормушин 1984: 4-5).

Türkiyədə isə sosiolinqvistik vəziyyət digər Türk Cümhuriyyətlərindən və türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdəki uyğun vəziyyətlərdən fərqlidir. Türk dili və ya Türkiyə türkcəsi XI-XII yüzillərdən etibarən Anadoluda bir üst və ya ortaq rəsmi dil səciyyəsi daşmışdır. Həmin dil XIV-XIX yüzillərdə Osmanlı türkcəsi olaraq da eyni funksiyada işlənmişdir. Türkiyənin əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır. Buna görə də türk mənşəli olmayan müsəlman əhalinin türk kimliyini və dilini müəyyən bir ölçüdə Osmanlının mirası və çağdaş milli unitar dövlətin isə bir atributu kimi qəbul etdiyi müşahidə olunur. Türk insanı ədəbi dil olaraq da öncə Osmanlı türkcəsindən istifadə etmiş, indi isə çağdaş Türkiyə türkcəsini işlətməkdədir. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra ulu öndər Atatürkün direktivləri ilə başladılan dil inqilabı da Türk dilinə əsasən həyata keçirilmişdir. Dil haqqında aparılan işlərin çoxu, hər şeydən öncə, türk dilinin əcnəbi elementlərdən təmizlənməsi və onların yerinə türkcə qarşılıqlarının işlənilməsi və yaradılması fəaliyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Yeni qavramların, anlayışların, elm və texnologiyanın inkişafına bağlı olaraq gündəlik işlənən sözlərin, terminlərin düzəldilməsi, onların işlənilməsinin təşviq edilməsi dil fəaliyyətlərində geniş yer tutmuşdur. Türkologiyada dil tarixinə və ona bağlı olaraq da müxtəlif türk şifahi və yazılı mənbələrinin tənqidi mətnlərinin hazırlanmasına, xalq dilinin və ağızlarının öyrənilməsinə dair işlər də indiyə qədər ən çox Türkiyədə görülmüşdür. Türkiyədə, əsasən, ilk növbədə türk dilinə görə müəyyənləşən milli dövlətin bir simvolu səciyyəsidəki təkdilliliyə və ya türkcəyə dayanan standart bir ədəbi dil ortamı mövcuddur. Çoxdillilik ortamları isə əvvəllər ən çox türkcə-fransızca, indiyə türkcə-İngiliscə paralelli və təlim-tədris səciyyəli ədəbi dillərin işlənilməsi durumu ilə bilinməkdədir. Ancaq son illərdə kürdcənin və digər ana dillərinin də müəyyən sosial və tədris ortamlarında, Türkiyə türkcəsi ilə bərabər, milli dillər olaraq funksionallığını genişləndirdiyi müşahidə olunmaqdadır. Belə bir vəziyyət Türkiyədə də sosiolinqvistik araşdırmaların aparılmasının zəruriyyətini şərtləndirməkdədir.

Beləliklə, Türkiyə türkcəsi digər türk dillərindən ümumi sosiolinqvistik vəziyyəti və funksional olaraq işlənilməsi baxımından çox fərqlidir. O, hər şeydən öncə, birinci dil olaraq ana dili daşıyıcılarının sayca çoxluğu və Avrasiya türkcələri kontekstində ortaq bir ünsiyyət dili kimi işlənilə bilməsi özəllikləri ilə həm türk dilləri, həm də çağdaş dünya dillərindən seçilir. Belə bir seçkinlik aşağıda göstərilən amillərlə birbaşa əlaqədardır:

–700 il boyunca böyük bir coğrafiyada bu və ya digər şəkildə bir rəsmi dövlət dili statusunda olması;

–XIX yüzilin ortalarından və ya tənzimat dönmündən etibarən başlayan dildə yenilənmə hərəkatı və buna bağlı olaraq da bir milli-ədəbi dil səviyyəsində müstəqil inkişafı;

–Cümhuriyyət dövründə gerçəkləşdirilən dil inqilabı və türk dilinə söykənən aqilitünativ və mürəkkəb söz düzəltmə səciyyəli söz yaradıcılığı prosesi ilə qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma işləri və ya cidd-cəhdləri;

–Bütün rəsmi və rəsmi olmayan dil-danışıq və ya ünsiyyət sahələrində tək bir ədəbi dilin işlənməsinin funksional imkanlarına və linqvistik özəlliklərinə sahib olunması.

Bütün bunlarla bərabər, Türkiyə türkcəsi ən çox çağdaş filologiya elminin bilinci və ya dilçilikdə ortaya çıxan yeni linqvistik nəzəriyyələrə, metodologiyalara və yontəmlərə bələdliklə kifayət qədər araşdırılmamışdır. O, təəssüflər olsun ki, indiyə qədər ən çox ənənəvi dilçilikdən türkologiyaya miras qalmış klassik metodlarla öyrənilmişdir. Bunun nəticəsində türkoloji dilçilik elmi dilçilikdəki çağdaş inkişaf təmayüllərindən, nəzəriyyə və yontəmlərindən müəyyən qədər ayrı qalmışdır.

Yuxarıda göstəridiyi kimi, digər türk dillərinə dair Sovetlər Birliyi dövründə görülmüş olan dilçilik işlərində sözügedən xüsus bir qədər başqa şəkildə də qiymətləndirilə bilər.

Ancaq həmin dillərdə də çağdaş dilçiliyin nəticələrindən kifayət qədər yararlanıldığını və yontəmlərinin isə lazımi səviyyədə və bilincli olaraq tətbiq edildiyini söyləmək mümkün deyildir. Bu da istər bütün Türk dünyasında, istərsə də Türkiyədə dil və cəmiyyət, dil və etnik-demoqrafik mübadilə kimi əlaqələri digər sosial elmlərin imkanları ilə öyrənən sosiolinqvistik araşdırmaların ortaya çıxmasına və yaygınlaşdırılmasına mane olmuşdur. Halbuki, Türkiyədə sosiolinqvistik səciyyəli araşdırmaların indiyə qədər yerinə yetirilmiş olması, digər Avrasiya türkcələrinin işlənmə və funksional özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi və dil-danışıq sahələri daralmalarının öyrənilməsi baxımından çox yararlı olardı. Bu baxımdan çağdaş Hind-Avropa dilçiliyindəki linqvistik ənənəyə dayanaraq türk dilinin İrandakı sosiolinqvistik durumunun öyrənilməsi (Bosnalı 2007: 11-124) çox sevindiricidir.

1.2.2. Türkoloji dilçilikdə konseptual-funksional qrammatika anlayışı

Öncə funksional qrammatika anlayışı və ya alt qavramının nə olduğuna diqqət yetirək. Bu alt qavram və ya qavrayış (konsept) konkret bir qrammatika sahəsi və ya növü yerində dilin mətn, cümlə, cümlə birləşmələri, müxtəlif morfoloji-sintaktik quruluşlar və s. kimi dil-nitq vahidləri və diskurslarının qarşılıqlı funksiyalarını və onların işlənmə qaydalarını ehtiva edir.

Funksional qrammatikada müxtəlif dil səviyyələrindən təşkil olunan linqvistik sistem quruluş (struktur) qurucu komponentlərinin semantik vəzifələrinin qarşılıqlı birliyi əsasında işıqlandırılır. Məlum olduğu üzrə, dil materiallarının təsvir olunmasında funksional qrammatikanın yaradılmasının metodologiyasını təşkil edən prinsiplərdən biri olaraq başlanğıcda ənənəvi şəkildən, yəni konkret dil vasitəsindən funksiyaya və mənaya yönəlmə yöntemi əsas götürülür. Bu yöntem funksiyadan şəkə, yəni konkret bir dil vasitəsinə yönəlməyi qəbul edən yönümə uyğun hala gətirilərək işlədilir. Dilin işlənilmə sisteminin sinxronik təsvirində hər iki yönüm və yöntəmin qarşılıqlı olaraq bir-birinə uyğunlaşdırılması ilə tətbiq olunması isə dilçilikdə daha sonrakı dənəmlərdə həyata keçirilmişdir (Бондарко 1984;1987; ЛЭС 1990).

Ümumtürk dilinin linqvistik-kommunikativ sistemi, hər şeydən öncə, saitlərin və samitlərin qarşılıqlı səs uyumuna, sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilərin aqvilütinativ sırasına və “kəlmə mürəkkəbləşməli” yönümlü söz yaradıcılığına görə müəyyənləşdirilir. Göstərilən sistem qrammatikal, aspektual və konseptual olaraq qurulur. Cümlə üzvlərinin mübtədə-tamamlıq-xəbər sıralı simmetrik və daha geniş bir müstəvidəki təyin-mübtədə-təyin-tamamlıq-zərflik-xəbər səciyyəli genişlənən asimmetrik sıralanmasının da rolu burada yox deyildir.

Çağdaş türk ədəbi dillərinin sinxronik dil-işlənilmə sisteminin yuxarıda göstərilən yönüm və yöntəmlərin funksional qrammatika metodologiyasının əsas prinsiplərinə əsasən qarşılıqlı olaraq müəyyənləşdirilməsi ilə təsvir olunması mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsinə daha uyğundur. Bu, ümumtürk dilinin səs uyumu, aqvilütinativ və standart sintaktik quruluşu ilə Avropa İttifaqı və gələcək Avrasiya çoxdillilik ortamında dəyişən dil tədrisi və təlimi dəyərləri (Templer 2002) arasında da ziddiyyət təşkil etməyəcəkdir. Bununla bərabər, elm və informatikanın inkişafının dəyişmə sürətinə görə əmələ gələn funksional anlam sahələri, mərkəzləri və çalarlarının sinxronik-kommunikativ, mətnlinqvistik və konseptual olaraq mühəndis dilçiliyi ilə təsvir olunması şərtləndiriləcəkdir.

Qrammatika anlayışını ifadə edən sözün (yunan. *Grammatike* – “gramma” sözündən düzəldilmişdir) lüğəvi mənası “hərf, yazmaq” deməkdir. Konseptual olaraq bir üst ana qavram və ya başlıq (sərlövə) məzmununu bildirir. Bu qavramı ehtiva edən alt qavramlar və ya başlıqlar isə dilçilikdə ənənəvi olaraq göstərilən morfologiya, sintaksis, söz yaradıcılığı, qismən yeni olaraq müəyyənləşdiriləni isə mətn sintaksisi və qrammatikası sahələrindən ibarətdir. Dilçilikdə nisbətən yeni elmi sahə olan fonomorfologiya və ya morfofonologiya da bura daxil edilir.

Türk ədəbi dilləri bu günə qədər əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurmalı dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən türkoloji dilçilikdə də, yuxarıda göstəriləyi kimi, yeni linqvistik metodlarla aparılmış araşdırmalar diqqəti çəkməyə başlamış və struktur-semantik və -funksional qrammatika anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən bəri formalaşan koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və kompüter-mühəndis dilçiliyi sahələri struktur-semantik və funksional araşdırmalar əsasında yeni bir konseptual-funksional qrammatika anlayışını da gündəmə gətirməkdədir. Əslində belə bir anlayışın dilçilikdəki gündəmə gəlişini “çağdaş linqvistikada funksional ənənə ilə generativ istiqamətin birləşdirilməsi və uyğun metodlarının bir yerdə tətbiq olunması istəkləri” (Фёдорова 2008: 98-104) də dəstəkləməkdədir.

Qeyd olunmalıdır ki, dilçilikdə “funksional qrammatika” anlayışı 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində ortaya çıxmış, 1950-ci illərdə isə aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi və praktik dilçilik araşdırmaları ilə daha yüksək bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. “Generativ transformasional qrammatika” linqvistik qavramı isə struktur dilçiliyin bir davamı olaraq 1950-ci illərdə Amerikada ortaya çıxmışdır. Sözügedən qavram H.Xomskinin 1957-ci ildə yazıb tamamladığı “Sintaktik quruluşlar” adlı əsəri ilə bir linqvistik nəzəriyyə və praktik təlim olaraq formalaşmışdır. Birincisi dili leksik-qrammatik vasitələr və kontekstin vəhdətində götürərək bunlarla bütövlükdə ifadə edilən fikrə və ayrılıqda reallaşan funksiyaya dayanmaqdadır. Burada semantika və funksiyanın bir-birinə bağlı olaraq reallaşması və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsi daha geniş yer almaqdadır. İkincisi isə dili daha çox müəyyən formal transformasional modellər şəklində öyrənməkdə və gəlinən metalingvistik inkişaf mərhələsində onu beynin koqnitiv-konseptual bir funksiyası olaraq dəyərləndirməkdədir (Фёдорова 2008: 98-104).

1960-cı illərdən başlayaraq dilin semantikasına, funksiyasına, quruluşuna, antropologiyasına və işlənilməsinə dair yuxarıda göstərilən dilçilik məktəblərində bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Sözügedən mübahisələr bu və ya digər şəkildə günümüze qədər davam etməkdədir. Ancaq bugünkü metalingvistik açıqlanma mərhələsində yeni bir dönmə girilmişdir. Belə ki, həm birinci məktəbə daxil olan işlərin, həm də ikinci qrupda yer alan nəzəri və praktik dilçilik araşdırmalarının bir yerdə tətbiq oluna bilən funksional-konseptual cəhətləri üzərində durulmaqdadır. Bizim “Türkoloji dilçilik kursu”muzda və müvafiq dərslərimizdə də məhz həmin cəhətlərdən hərəkət edilməkdədir.

Beləliklə, konseptual-funksional qrammatika anlayışının konseptual qisminin örnəklərlə açıqlanmasına keçmədən öncə, klassik “funksional qrammatika” qavramının əsas parametrləri və prinsiplərinin nə olduğunu qısaca olaraq bir daha aydınlaşdırılmasının faydalı olduğunu düşünürük. Və həmin linqvistik parametrləri və prinsipləri sadə cümlənin, mürəkkəb cümlənin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi timsalında aşağıda göstəririk (Musayev 2011: 37-39).

1.2.2.1. Sadə cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi

Cümlədə və mətndə söz qrupları və cümlə üzvləri indiyə qədər ənənəvi olaraq nitq hissələrinə və cümlə komponentlərinin arasındakı sintaktik əlaqələrə görə öyrənilmişdir. “Mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflik və xəbər və ya baş cümlə-budaq cümlə” ənənəvi-qrammatik üzvlənməsi tədris sistemində əsas rol oynamışdır. Sözügedən sintaktik vahidlərin semantik-funksional parçalar olaraq öyrənilməsi isə 1970-ci illərdən başlayaraq tədris və təhsil sistemində getdikcə daha geniş yer tutmuşdur (Abdullayev 1999: 89-124). Sintaktik vahidlər cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsinə görə yeni linqvistik terminlərlə adlandırılmışdır: tema (thema: yun. verilmiş, bəlli olan) və rema (rhema. yun. kəlmə, söylənilən, diqqətə aldırılan). Müasir funksional qrammatikada sintaksis və mətn bölmələrinin tərtib olunmasının əsas prinsiplərindən biri cümlənin və ya mətn komponentlərinin konkret bir sintaqmatik sistem təşkil etməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, dilin və ya dillərin sintaqmatik olaraq işlənilməsinə görə funksional bir qrammatikanın hazırlanması dilçilikdə 1960-cı illərdə ortaya çıxmış, 1970-ci illərdə isə tətbiq olunmuşdur. Sadə cümlə əsasında ümumtürk dilinin həm ənənəvi-paradiqmatik, həm də yeni sintaqmatik araşdırma-öyrənilmə mərhələləri aşağıdakı sxemdə göstəriləyi şəkildə müəyyən-ləşdirilə bilər.

SXEM 1

		T	R	
		Tələbə//kitabı oxudu		
Paradiqmatik	1. Morfologiyaya görə:	İ ¹	İ ⁴	F
	2. Sintaksisə görə:	M	T	X
Sintaqmatik	3. Semantikaya görə:	S	O	P
	4. Semantik-funksional üzvlənməyə görə	T		R

“**Tələbə kitabı oxudu**” cümləsində morfologiyaya görə modelləşdirmədə isimlərin, yəni adların hansı hal şəkilçiləri ilə işlənildiyi “Nom. ‘adlıq’ + Gen. ‘yiyəlik’ +Dat. ‘yönlük’+ Akk. ‘təsirlik’ +Lok. ‘yerlik’+Abl. ‘çıxışlıq’ sırası ilə işarələnmişdir:

İ¹-adlıq halı;

İ⁴-təsirlik halı;

F-feil.

Sonrakı modelləşdirmələrdə isə M- mübtədanı, T-tamamlığı, X-xəbəri; S-subyekti, O-obyekti, P-predikatı; T-temanı, R-remanı göstərir. Sözügedən birinci və ikinci modelləşdirmələr hər hansı bir dilin sintaktik sisteminin paradiqmatik olaraq gerçəkləşən semantik və semantik-funksional mərhələlərinin əsasını təşkil edir. Birinci və ikinci modelləşdirmələr dilin konkret quruluşunu, üçüncü və dördüncü modelləşdirmələr isə onun semantik və funksional işlənilmə mahiyyətini ehtiva edir. Sözü tam mənasında türkcənin funksional bir qrammatikasının hazırlanması birincilərdən ikincilərə və ikincilərdən birincilərə keçidlərlə yerinə yetirilə bilər.

Funksional-konseptual və ya konseptual-funksional qrammatika anlayışı bəlli qavramlardan semantik-funksional sahələrə, oradan da dilin fonetik-fonoloji, morfoloji-sintaktik, leksik-leksikoloji, leksikoqrafik-frazeoloji sistemlərinə ierarxik keçidlərə bağlı olaraq açıqlanmalıdır. Daha doğrusu, hər hansı bir dilin konseptual-funksional qrammatikası günümüzdə və gələcəkdə koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümləri və yontəmlərinin tətbiq olunması ilə hazırlana bilər.

Ümumtürk dilinin Türkiyə türkcəsi əsasında yeni bir cümlə üzvləri təsnifləndirməsi isə atalar sözlərimizin sintaktik-mətnliqivistik özəlliklərindən hərəkətlə sadə cümlə örnəyində mümkün ola bilən bir semantik-funksional sıralanma ilə formullaşdırıla bilər.

SXEM 2

M+T/Z+X=(M=T+Z+X; Z+T=M+X; T=Z+X; Z=T+X və s..)	
M=mübtəda	
T= tamamlıq	
Z=zərflik	
X=xəbər	
T (M)	R (TZX)
1. Dost	= acı söylər (Türk.)
Süjji dil	=ýylanı hininden çykarar (Türkmən.)
Aqil	= bozorda sotilmaydi (Özbək.)
T(ZT)	R(MX)
2. Sürüden ayrılan koyunu	= kurt kapar (Türk.)
Sürüden ayrılan qoyunu	=qurd yeyər (Azərb.)
Sürüden azaşan goynu	=gurd alar (Türkmən.)
Podadan ayrılgan qo'yni	=bo'ri yer (Özbək.)
Bölingendi	=böri ceydi(Qazax.)
T(T)	R(ZX)
3. Ayağını	= yorganına göre uzat (Türk.)
Ayağını	= yorğanına görə uzat (Azərb.)
T(Z)	R(TX)
Yorgana görä	= ayak uzat (Türkmen.)
Körpängä karap	= ayak uzat (Özbək.)
Körpeñe qaray	= ayağıñdı kösil (Qazax.)

Göründüyü kimi, sözügedən cümlə-mətnlərdə və ümumiyyətlə dilin sintaktik sistemində söylənilən bəlli olan–bilinən (tema) və bəlli edilən–yeni söylənən (rema) semantik-funksional parçalar və ya sintaqmlar olaraq müəyyənləşdirilir. Belə bir araşdırma-öyrənilmə yönümü və yöntəmi cümlə üzvlərinin ənənəvi təsnifləndirməsindən fərqlidir. Belə ki, yuxarıda gətirilən birinci müqayisəli atalar sözü kontekstində “tamamlıq/zərflik/xəbər qrupu” xəbərləklə və ya bəlli edilənlə (rema ilə) işlənir. İkinci müqayisəli atalar sözü kontekstində mübtəda xəbərlə birlikdə

xəbərlik və ya bəlli edilən (rema) qrupunu təşkil edir. Üçüncü müqayisəli atalar sözü kontekstində isə sadə cümlə parçalarının sintaktik kontekstdəki semantik-funksional yerləşməsi birinci və ikinci kontekstdəkilərdən fərqli bir sıralanma ilə gerçəkləşir. Beləliklə, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindən gətirilən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirilməsi $T=Z+X$ formuluna dayanır. Türkmən, özbək, qazax türkcələrindən gətirilən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirilməsi $Z=T+X$ formuluna əsasən müəyyənləşdirilir. Mürəkkəb cümlə örnəyində tema-remaya aktual üzvlənməsindən isə aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Müasir dilçilikdə hər hansı bir dildəki cümlə üzvlərinin semantik-funksional parçalara ayrılmasının linqvistik-sintaktik formulları mətnə və ya öyrənilən dilin sabit və iniversiyalı sıralanmalarına görə gerçəkləşən ontoloji səciyyəli əsl mətn örnəyinə görə öyrənilir. Sözügedən əsl mətn örnəyinin yazılı və şifahi olaraq gerçəkləşən müxtəlif formaları kontekstə, dilin işləndiyi sosyolinqvistik ortama, diskursa və ya canlı dilin danışıq-xəbərləşmə vasitəsi olaraq hər şəkildəki işlənilməsinə görə müəyyənləşir. Bu baxımdan sözügedən semantik-funksional parçaların, yəni tema və remaların hər hansı bir mətlinqvistik ortamdakı sayı istər türk ədəbi dillərində, istərsə də digər dünya dillərində bir universal-linqvistik amil olaraq fakültativ səciyyəlidir. Bunların sayı hər hansı bir dilin müxtəlif dil-danışıq sahələrindəki işlənilmə potensialına bağlı olaraq ortaya çıxar (Musayev 2011: 39-42).

Sintaktik konstruksiyaların polipredikativlik dərəcələrinin sözügedən qavram və kateqoriyalaşdırma baxımından müəyyənləşdirilməsi dilçilikdə nisbətən yeni bir istiqamətdir. Burada polipredikativlik dərəcəsiindən asılı olaraq, birdən artıq predikativ və yarımpredikativ mərkəzləri olan “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələr və bütün mürəkkəb cümlələr birlikdə polipredikativ quruluş kimi tədqiq olunur (Черемисина, Колосова 1987). İnformasiyavericilikdə birincilərlə ikincilər frazadanböyük vahidlərin tərkibində belə eynitipli çoxmərhələli aktual üzvlənməyə məruz qalır. Müq.ət.:

(1) – Azərb. Şamxal/ anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi (İ. Şıxlı. Dəli Kür, 1968, s. 28).

$T[(T_1s - R_1v) - (T_2s - R_2v)]$ –asılı hissə – R – əsas hissə.

(2) – Adam da // yıxılıb ölür./ Bir at // nədir ki // özünü üzürsən.

(F. Kərimzadə. Xudafərin Körpüsü, 1982, s. 104).

R [(T₁ s – R₁ v) – (T₂ s – R₂ v)] – əsas hissə – T – asılı hissə³⁰

Frazadanböyük konstruksiyanın tərkibindəki “Bir at// nədir ki// özünü üzürsən” xüsusi-mürəkkəb quruluşlu ikinci polipredikativ vahid mürəkkəb cümlədir. “Şamxal/ anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi” xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan birinci polipredikativ vahid isə sadə genişlənmiş cümlədir. Hər iki sintaktik vahid yalnız ifadənin formasına görə bir-birindən fərqlənir. İfadənin məzmun planına, yəni **semantik-funksional sahələrin reallaşmasına** görə isə hər iki sintaktik konstruksiya bir-birinə bənzəyir. Daha doğrusu, hər iki polipredikativ vahid səbəb-nəticə əlaqəli linqvistik bir qavrama (qavrayışa) görə ayrı-ayrı konkret sintaktik vahidlər səviyyəsində gerçəkləşmişdir (Musayev 2011: 80).

1.2.2.2. Mürəkkəb cümlənin aktual üzvlənməsi

Dilçilikdə aktual üzvlənmədən, daha doğrusu, sintaktik vahidlərin kommunikativ vəzifəsindən və müəyyən informativ hissələrə ayrılmasından ilk dəfə sadə cümlə səviyyəsində bəhs edilmişdir (Крушельницкая 1956: 55-67; Русская грамматика 1980: 190-203). Bu da təsadüfi deyildir ki, bir dil-nitq hadisəsi kimi aktual üzvlənmənin sadə cümlə səviyyəsində daha asan öyrənilməsi linqvistik ədəbiyyatda xüsusi olaraq qeyd edilmişdir (Золотова 1982: 293). Bununla belə, aktual üzvlənmə mürəkkəb cümlə və mətn səviyyələrində də tədqiqata cəlb edilmişdir (Шешукова 1972: 69-111; Распопов 1973: 148-186; Страхова 1977: 40-52; Слюсарева 1979: 3-15; Кормановская 1987: 102-110; Крылова, Матвеева 1990: 60-70). O da qeyd olunmalıdır ki, ilk əvvəllər mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi ilə struktur-semantik aspektdə tədqiqi məsələləri dilçilikdə qarışdırılmışdır. Daha doğrusu, burada aktual üzvlənmə adı altında əslində xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin struktur-semantik tiplərindən bəhs edilmiş və mürəkkəb cümlə komponentləri heç informativ-sintaktik qütblərə də ayrılmamışdır (Распопов 1964: 137-194). Halbuki xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərlə, eləcə də bütövlükdə cümlənin struktur-semantik aspektdə tədqiqi ilə onun aktual üzvlənməsinin öyrənilməsi tamamilən eyniləşdirilə bilməz. Ona görə ki, əgər birincidə semantik-funksional sahələrə (obyekt, zaman, səbəb, tərz, şərt, və s.) və formal-paradiqmatik əlamətlərə (bağlayıcı vasitələrə, komponentlərin düzülüşü ilə şərtlənən tabeliliyin xarakterinə və s.) görə cümlənin dil

³⁰ T – tema, R – rema, S – mübtəda, yaxud hər hansı başqa bir substantiv element, v – xəbər və ya hər hansı bir polipredikativ mərkəz. Mötərizədə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi göstərilmişdir. /xətt ilə aktual üzvlənmənin birinci, // xətt ilə isə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi işarə edilmişdir. Oxşar örnəklər eyni bir sıra nömrəsi ilə verilmişdir.

sistemindəki struktur-semantik tipologiyası müəyyənləşdirilsə, ikincidə onun predikativliyə və modallığa əsaslanan kommunikativ yükü və bununla bağlı olaraq ünsiyyətin ümumi arxitektikasında yeri və məqamı başa düşülür.

Türkoloji dilçilikdə isə aktual üzvlənmədən əsasən sadə cümlə səviyyəsində bəhs olunmuşdur (Амиров 1970: 34-38; Əlizadə 1983: 75-82; Абдуллаев 1983: 68-91; 1999: 89-124; Джанибеков 1992). Yəni aktual üzvlənmə sadə və mürəkkəb cümlələr və ya mətn səviyyələrində daha geniş bir tədqiqata çəlb edilməmişdir. Onun ayrı-ayrı sintaktik quruluşlarındakı milli-özəl təzahürləri isə biri digərindən fərqləndirilməmişdir. Bununla bərabər, türk ədəbi dillərinin sintaksisində aktual üzvlənmənin mürəkkəb cümlə səviyyəsində öyrənilməsinin perspektivli olduğu da qeyd edilmişdir (Абдуллаев 1983: 90-91). Polipredikativ vahidlərin xüsusi-mürəkkəb quruluşundan danışılarda onların informatik-semantik qütblərə- tema və pəmaya bölündüyünə toxunulmuş və həmin dil-nitq hadisəsinin mətn-söyləmdə reallaşmasına dair konkret nümunələr göstərilmişdir (Мыцаев 1987: 79).

Bu kontekstdə yuxarıda sadə və mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair gətirilən konkret örnəklər ümumtürk dilinin konseptual-funksional qrammatikasının hazırlanmasında sintaktik-kommunikativ səciyyəli araşdırma-öyrənilmə aspektinin nə qədər gərəkli olduğunu göstərir. Aşağıda gətirilən mikromətnlərdə də mətnlinqvistik xarakterli tema-remə üzvlənməsini komponentərin tema və remaya ayrılmasına görə asanlıqla müşahidə edə bilirik; məsələn:

i. Ala qarğa//qoruğa da lazım deyil. //Onu// ovlamırsınız, /ona görə də iki yüz il yaşayır (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə).

Göstərilən cummlələr daha böyük bir mətnin bütöv bir hissəsi kimi mikromətn təşkil edir və “vahid kommunikativ məqsəd”(Шешукова 1972: 69) bildirir. Ona görə ki, həmin sintaktik-informatik konstruksiyanın vahid bir tema-pematik üzvlənməsi mövcuddur. Onu da aşağıdakı kimi formullaşdırmaq olar: $T [(T_1s - R_{1v}) - (T_2s - R_{2v})]$ - asılı hissə; R-əsas hissə.

Sözügədən söyləm çoxmərhələli mətnlinqvistik səviyyədə aktuallaşmışdır və kiçik bir mikromətndən ibarətdir. Birinci komponent ikinciye görə tema səviyyəsində özünü göstərir. Beləliklə, konkret bir koordinativ-nəticə quruluşlu xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidin (Onu ovlamırsınız, ona görə də iki yüz il yaşayır) mətndə işlənməsi özündən əvvəlki cümlə ilə (Ala qarğa qoruğa lazım deyil) şərtlənir. Mətnə cümlələrin bu cür qarşılıqlı əlaqəsi haqqında Wittmers yazır: “Cümlə harada oldu, özünə yer tuta bilməz, çünki onunla bağlı olan söyləmin mətnin müəyyən bir yerində gəlməsi zəruridir” (Wittmers 1970: 9).

ii. Sevil sakitcə oturub kitab oxuyurdu və xəbəri yox idi ki, /cəmi yarımca saat bundan əvvəl onun bu xurmayı saçları bütün dənizin üzərinə yayılmışdı; //xəbəri yox idi ki, Baladadaş dənizin üzərinə yayılmış bu saçları cəmi yarımca saat bundan əvvəl öpürdü; //xəbəri yox idi ki, onun bu xurmayı saçlarının şorməzə təmini Baladadaş indi də dodaqlarında hiss edirdi (Əylisli 2006: 256).

Yuxarıda gətirilən örnək əslində subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlənin bir islub-sintaktik variantı olaraq işlənir. Əgər klassik terminologiya ilə ifadə etsək, həmin cümləni tamamlıq budaq cümləli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə adı ilə adlandıra bilərik. “Sevil sakitcə oturub kitab oxuyurdu və xəbəri yox idi ki” komponenti sözügedən mürəkkəb sintaktik vahidin baş cümləsidir. Burada baş cümlənin “xəbəri yox idi ki” parçası sintaktik təkrar olaraq işlənmişdir. Sintaktik paralellərlə ifadə olunmuş həmcins budaq cümlələr klassik qrammatik üzvlənmə baxımından baş cümlənin “nədən?” sualına cavab verən buraxılmış tamamlığını əvəz edir. Cümlənin aktual üzvlənməsi baxımından isə baş cümlə burada söyləmin temasını, sintaktik paralellərlə ifadə olunan həmcins budaq cümlər isə bütövlükdə onun remasını təşkil edir. Yəni burada tema olaraq bəlli olan və bilinən şey “Sevilin sakitcə oturub kitab oxuması və hər şeydən xəbərsiz olması” olayıdır. Yeni olan və ifadə edilən hadisə isə “Sevilin xurmayı saçlarının yarımca saat bundan əvvəl dənizin üzərinə yayılmasından, Baladadaşın yarımca saat bundan əvvəl həmin saçları öpməsindən və xurmayı saçların şorməzə təmininin Baladadaşın dodaqlarında indi də hiss olunması”ndan ibarətdir. Əlbəttə, budaq cümlələrdə müəyyən bir zaman ardıcılığında gerçəkləşən səbəb-nəticə kontekstində Baladadaşın ilk məhəbbətini ifadə edən rema-cümlələr də tema-rematik olaraq üzvlənir. Belə ki, burada birinci və ikinci budaq cümlələr tema, üçüncü cümlə isə rema olaraq dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi sadə cümlədəki uyğun semantik-sintaktik dil-nitq hadisəsindən iki cəhəti ilə fərqlənir:

-Aktual-informativ vahidlərin mürəkkəb cümlələrdə yerləşməsi həmin konstruksiyaların özünəməxsus xüsusiyyəti olub sözügedən sintaktik vahidlərdə tam predikativ mərkəzin birdən çox olması ilə şərtlənməkdədir.

-Mürəkkəb cümlə komponentləri informativ hissələrə bölünür, çoxmərhələli xarakter daşıyır, ayrı-ayrılıqda tema və remaya ayrılır.

Mürəkkəb cümlə quruluşunda əsas hissə çox vaxt temaya uyğun gəlir. Asılı hissə isə əksər hallarda remaya uyğun gəlsə də, lakin əksinə qütblənmə də istisna deyildir. Bundan başqa, istər əsas, istərsə də asılı komponentlər ayrılıqda mənalı informativ hissələrə, yəni qütblərə bölünür. Elə hallar da da olur ki, mürəkkəb cümlə özü bütövlükdə qütblərə ayrılır: əsas komponentlə asılı tərəfin bir hissəsi, yaxud asılı komponentlə əsas komponentin bir hissəsi, yaxud da əsas komponentlə asılı hissənin hamısı və s. tema və ya rema kimi diferensnallaşır. Mürəkkəb cümlənin özü bütövlükdə mətnin aktuallaşmasında ya tema, ya da rema olur.

Bütün bunlar isə dilin predikativ-sintaktik səviyyələrində, eləcə də onun sintaktik-informatik vahidləri olan frazadanböyük konstruksiyalarında ortaya çıxan aktual üzvlənmənin linqvistik baxımdan ayrıca olaraq qiymətləndirilməsini şərtləndirir. Daha doğrusu, həmin dil-nitq

hadisəsinə görə müəyyənləşən monopredikativ, polipredikativ komponentli hər hansı başqa kiçik və ya böyük mətnlərin təsnifinin konkret konsituasiyadan, verilən informasiyadan və kommunikativ məqsəddən asılı olduğunu göstərir.

Mürəkkəb cümlələrin kommunikativ-sintaktik aspektdə öyrənilməsi ierarxik səciyyəli bir xarakter daşımaqdadır. Belə bir araşdırma-öyrənilmə işi, hər şeydən öncə, struktur-funksional və struktur-semantik səciyyəli təsnifləndirmələrin sadə cümlə sintaksisindəki tətbiqinə də dayanır. Bu isə bir tərəfdən mono- və polipredikativ konstruksiyalarda, frazadanböyük vahidlərdə, eləcə də bütün mikro- və makromətnlərdə aktual üzvlənmənin nitq fəaliyyəti ilə bağlılığından irəli gəlir. Digər tərəfdən isə müxtəlif sistemli dünya dillərində həmin dil-nitq hadisəsinin universal-tipoloji keyfiyyət kimi hələlik lazımcıca öyrənilməməsi ilə də şərtlənir.

Aktual üzvlənmə dil sistemində, hər şeydən öncə, nitq parçalarının intonasiyasına və sıralanmasına görə müəyyənləşir. Burada quruluş (paradiqmatik) sintaksisindən başqa, dil-nitq vahidlərinin düzülüş (sintaqmatik) qanunauyğunluğu da mühüm rol oynayır.

Mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi nitq fəaliyyətində qarşıya qoyulmuş, yəni adresat, adresant və referentin qarşılıqlı əlaqələrində ifadə olunmuş konkret kommunikativ vəzifələrdən asılıdır. Sintaksisdə informativ vahidlərin aktuallaşması üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş, 'xüsusi' formal-paradiqmatik əlamətlər də mövcud deyildir. Yəni müəyyən aktualizatorlar söyləmədə mətnin ümumi təşkilindən və konsituasiyadan asılı olaraq özünü bürüzə verir. Beləliklə, mürəkkəb cümlə sintaksisində aktual üzvlənmənin öyrənilməsi mətn dilçiliyinin gələcək daha geniş tədqiqi üçün zəruridir. Ona görə ki, gedişatın ümumi siqnikativ məzmununu bildirən müxtəlif semantik-funksional sahələrin təzahürü nitq kəsiyi kimi frazadanböyük vahidlərin informativliyinə əsaslanır. Bununla da mətnin linqvistikası, sintaksisi, eləcə də onun bütün paradiqmatik təyinediciləri aktual və qrammatik üzvlənmənin vəhdətində təsnif oluna bilər.

Beləliklə, mürəkkəb cümlələr indiyə qədər struktur-funksional və struktur-semantik aspektlərdə öyrənilərkən onların sintaktik-kommunikativ xüsusiyyətləri və mətnin bir komponenti səviyyəsində qapalı bir sintaktik quruluş olaraq işlənilməsi nəzərə alınmamışdır. Buna görə də mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı tiplərinin, eləcə də onun elmi-linqvistik tipologiyasının müəyyənləşdirilməsində çox zaman semantik-funksional sahələrin oppozisiyasına və sıralanmasına əsaslanılmamışdır. Bunun əvəzinə isə paradiqmatik təyinedicilərə (funksional asılılıq, bağlayıcı vasitələr və s.) istinad edildiyindən ənənəvi dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan mürəkkəb cümlə sintaksisində də təhtəşür təcrübədən irəli gəldikləridir. Mürəkkəb cümlələrin

adekvat elmi-lingvistik təsvirini vermək üçün, hər şeydən öncə, onların dil sistemində sintaqmatik xüsusiyyətlərini, o cümlədən semantik-funksional sahələrin çoxmənalılığına əsaslanan omomodellərini müəyyənləşdirmək lazım idi.

Sintaktik omomodellərə görə mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tiplərini müəyyənləşdirərkən xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərin digər əvvəlki aspektləri ilə bərabər, sintaktik-kommunikativ xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bunsuz sintaktik arxitoktenikanın dil-nitq dəyişmələrində müəyyənləşən informasiyavericilik tərəfi kölgədə qalar (Musayev 2011: 99-103).

1.2.2.3. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi

Mətn dilçiliyi qavramı bütün parametrləri və prinsipləri ilə 1970-ci illərdə ortaya çıxmışdır. Bundan sonra türkologiyada da tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların mikromətnlər səviyyəsində öyrənilməsinin yolu açılmışdır. Bununla da çağdaş dilçilikdə artıq mürəkkəb cümlələrin klassik tabeli mürəkkəb cümlələr (hipotaksis) və tabesiz mürəkkəb cümlələr (parataksis) sistemi olaraq təsnifləndirilməsi lüzumu getdikcə ortadan qalxmışdır. Konseptual olaraq mürəkkəb cümlənin qavramlaşdırılması, sintaktik modellərinə və mənaca növlərinə görə uyğun kateqoriyalaşdırılması³¹ işi isə çağdaş dilçilikdə artıq tabeli mürəkkəb cümlələrə görə aparılmaqdadır. Sadə və mürəkkəb cümlə qarşılaşmasının ikinci tərəfində tabeli mürəkkəb cümlələr işqlandırılmaqdadır. Daha doğrusu, artıq sadəcə söz birləşmələri və qrupları, sadə və mürəkkəb cümlələr (tabeli mürəkkəb cümlələr) sintaksisin əsas kateqoriyaları olaraq təsnifləndirilməkdədir (Гуреев 2002: 37-48). Tabesiz mürəkkəb cümlələr və ona bənzər digər sintaktik konstruksiyalar isə müasir lingvistikada sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik vahidlər olaraq öyrənilməkdədir.

1.2.2.3.1. Sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi

Bu kontekstdə tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq təsnifləndirilən sintaktik konstruksiyalar çağdaş dilçilikdə sintaksis və mətn səviyyələri arasındakı bağlantını təşkil edən aralıq bir mərhələ

---

³¹ Koqnitiv dilçilikdə klassik mənası ilə insan zəkasına, müasir izahı ilə isə intellektinə və birbaşa parçalanmayan, bir bütün kimi dərk olunan təcrübəsinə dair mücərrəd qavramlar və bir yerdə birləşdirilə bilən konkret kateqoriyalar bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, **giley-güzar, təəssüf, istək, arzu, məqsəd, səbəb, nəticə** və s. bildirən konseptual məna sahələri dünyanın insan tərəfindən yenidən aparılan təsviri ilə qavramlaşdırılır və kateqoriyalaşdırılır (Мурясов, Самигуллина, Федорова 2004).

səviyyəsində dəyərləndirilməkdədir. Bunlar cümlə intonasiyalı və sadə quruluşlu mikromətn örnəkləridir. Və subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik mürəkkəb cümlə modelləri olaraq adlandırdığımız (Musayev 2011:123-262) xüsusi-mürəkkəb quruluşdakı konstruksiyalardan fərqlidir.

Cümlə intonasiyalı mikromətn örnəkləri, xüsusi-mürəkkəb səciyyəli cümlələr kimi eyni bir mövzunu və ya durumu ifadə edə bilsələr də, onlar kimi qapalı deyil, açıq bir sintaktik quruluşa malikdir. Yəni xüsusi-mürəkkəb quruluşlu cümlələr bağlayıcılar və bağlayıcı özəllikli digər qurucu yardımçı morfemləri olan sintaktik vahidlərdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyalar isə cümlə intonasiyalı mikromətn örnəkləridir və özünə məxsus konkret qurucu üzvləri yoxdur. Klassik dilçilikdə tabesizlik bağlayıcıları olaraq adlandırılan bağlayıcı vasitələr isə yalnız onların deyil, sadə geniş cümlələrin və sintaktik bütövlərin də komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Sözügədən mikromətn örnəkləri konkret qurucu üzvləri olmayan, kontekstə və diskursa görə diferensiallaşan dil-danışıq parçalarıdır. Buna görə də cümlə intonasiyalı həmin mikromətn örnəkləri dil-danışıq əlaqələri sistemində sintaksis və mətnlər arasındakı kontekstual bağlılığı əmələ gətirən diskursiv parçalar olaraq müəyyənləşdirilir. Çünki bunlar monopredikativ və yarım predikativ quruluşlu sadə cümlələr və xüsusi-mürəkkəb səciyyəli polipredikativ vahidlərlə əsl mətn örnəkləri arasındakı linqvistik qarşılaşmanı “yumşaltmaqda” və bütövlükdə bunların birindən digərinə keçid rolunu oynamaqdadır. Bu baxımdan ümumtürk dilinin və ya türk ədəbi dillərinin gələcəkdə yazılacaq bir funksional qrammatikasının əsas başlıqlarından biri “cümlə intonasiyalı və sadə quruluşlu sintaktik bütövlər və ya mikromətnlər” olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

Bütövlükdə ümumtürk dilində və ayrılıqda Azərbaycan dilində sözügədən sintaktik kateqoriyalaşdırmanın göstərilən aspektdə düzgün aparıldığını tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların komponentlərinin aktual, yəni semantik üzvlənmsi ilə də təsdiq edilir. Bu baxımdan aşağıda müxtəlif türk dillərindən gətirilən atalar sözləri komponentlərinin semantik-funksional bağlılıqlarına görə sıralanması və ya aktuallaşması diqqəti çəkir. Müq. et:

(1) T = tema, R = rema, S = subyekt və ya mübtəda, O= obyekt və ya tamamlıq, V=xəbər və ya predikat

T + R// T + R və s. = (S = O+V//S=OV; S=OV//S=O+V; O=S+V//O=SV)
– ümumi formul

(1.1.) T (S) R(OV) T(S) R(OV)

Aç// ne yemez, / tok// ne demez (Türk.)

Ac// nə yeməz,/ tox //nə deməz (Azərbay.)

Açlyk// näme iýdirmez, /dokluk //näme diýdirmez (Türkmən.)

Aç //ne cemes, /toq// ne demes (Qazax.)

(1. 2.) T (S) R (OV) T (S) R (OV)

Koyun //can derdinde, /kasap //yağ derdinde (Türk.)

Keçi //can hayındadır,/qəssab //piy axtarır

(Azərbay.)

(1. 3.) T(O) R(SV) T(O) R(SV)

Anlayana //sivrisinek saz, /anlamayana //davul zurna az (Türk.)

Anlayana //bircə milçək də sazdır, /anlamayana //zurna-qaval da azdır

(Azərbay.)

Yuxarıdakı sxemdə göstərilən cümlə intonasiyalı sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütöv və ya mikromətn örnəklərinin semantik-kommunikativ parçalara, başqa bir ifadə ilə temaya və remaya görə aktuallaşması uyğun bir şəkildə işarətlənmişdir. Daha doğrusu, gətirilən atalar sözləri örnəklərində / xətt mikromətnin iki komponentini və ya sadə cümləni bir-birindən ayırır. Komponentlərdə tema və remanı təşkil edən cümlə üzvləri isə klassik adlandırmaları ilə “mübtəda”, “tamamlıq” və “xəbər” olaraq göstərilir. Mikromətnin komponentləri, göründüyü kimi, sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Buna görə də sözügedən mürəkkəb sintaktik

bütövlərdəki aktuallaşma mikromətn komponentlərinin paralel aktual üzvlənməsi olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.2.2.3.2. Mürəkkəb quruluşlu sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi

Yuxarıda gətirilən sintaktik konstruksiyalar komponentlərinin sayına və onlardakı işləm məqamlarının struktur, semantik və funksional olaraq gerçəkləşməsinə əsasən sadə quruluşda müəyyənləşən mürəkkəb sintaktik bütövlərdir. Çünki, onlar iki komponentdən ibarətdir və iki işləm məqamına malikdir. Onlarda mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşunun formalaşması üçün xarakterik olan *baş, orta və son mərhələlər* yoxdur. Aşağıda gətirilən mürəkkəb sintaktik bütövde isə mikromətnin hər üç mərhələsi ayrı-ayrı sadə və mürəkkəb cümlələrlə ifadə edilmişdir. Buna görə də həmin mikromətn örnəyi mürəkkəb quruluşlu sintaktik bütövdür. Müq. et:

(2) Qatarlarda daşınan **bütün bu yükləri bir-birini** tanımayan cürbəcür adamlar hazırlayırdı, düzəldirdi, **yükləyirdi, bir-birinə** göndərirdi. **Əbili bunu** fikirləşirdi və hərdən **ona elə** gəlirdi **ki**, gözlərinin önündən ötüb keçən bu yük **qatarları** adi **qatarlar** deyil, **bu yük qatarları** taxta-şalbanla, traktorla, kombaynla bərabər adamların **sirrinə bir-birinə** yetirir. /**Adamların o sirrinə ki, gecə yerində uzanırsan və uzaq-uzaq ölkələrdə, böyük-böyük şəhərlərdə yaşayanlar barədə fikirləşirsən** (Ə. Əylisli. Bu kənddən bir qatar keçdi, 1977).

Verilmiş mətnə birinci cümlə başlanğıc-komponentdir. İkinci cümlədə göstərilən nitq kəsiyindəki əsas məlumat, yəni başqa yüklərlə birlikdə adamların sirrinin də bir-birinə göndərildiyi çatdırılır. Üçüncü cümlədə həmin sirr aşkarlanır. Özü də həmin üçüncü konstruksiyaya bilavasitə öncəki əsas komponentdən kənara çıxan predikativ təyinli asılı hissədən ibarətdir ki, burada o, mətnin sonluğu funksiyasında işlənir. İkinci cümlədəki təkrar olunan və olunmayan “yük qatarları, qatarlar, bir-birinə” və s. sözlər birinci başlanğıc komponentdəki kataforik vasitələrə (haqqında danışılan mətnüzəldici elementlər kursivlə verilir) görə işlənən anafirik leksik vahidlərdir. Həmin cümlədəki “bunu” əvəzliyi anafirik bir vasitə funksiyasında işlənərək özündən öncəki başlanğıc-komponentin remasına, yəni nəyin göndərildiyinə, hazırlandığına işarə edir. “Ona” anafirik aktualizatoru və ya müəyyənləşdiricisi yerləşdiyi frazadanböyük vahidin temasına, yəni “Əbili” sözüne aiddir. Təkrar olunan “bu” anafirik əvəzliyi birinci cümlədə kataforik leksik vasitə olaraq işlənən və həmin başlanğıc-komponentin

tema qrupuna daxil olan “yük” sözünə işarədir. Predikativ təyinli asılı hissə ilə ifadə olunan axırıncı cümlə isə verilmiş mətnin remasıdır. Əslində mürəkkəb sintaktik bütövün (MSB-nin) başlanğıc və orta mərhələlərini təşkil edən cümlələr mətnin bütövlükdə mürəkkəb bir temasını təşkil edir. MSB-nin həmin komponentləri və rema olaraq müəyyənləşdirilən son komponenti də hər biri ayrı-ayrılıqda yuxarıda **1-ci** sadə quruluşlu mətn örnəyində göstərildiyi kimi, tema-rematik parçalarına ayrıla bilər. Beləliklə, MSB-nin başlanğıc, orta və son mərhələlərini təşkil edən cümlələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda tema-rematik üzvlərinə parçalanması sadə quruluşlu, başlanğıc və orta mərhələləri təşkil edən cümlələrlə son mərhələni təşkil edən cümlənin ümumi tema-rematik üzvlənməsi isə mürəkkəb quruluşlu çoxmərhələli aktual üzvlənmə olaraq qiymətləndirilir. Mətndəki bağlayıcılar dəqiqləşdirici və ya aktualizator funksiyasında işləyir. “Belə ki, və” tabesizlik bağlayıcısı daxil olduğu frazafövqü vahidin komponentlərini, “ki” tabelilik bağlayıcısı isə mürəkkəb cümlənin hissələrini əlaqələndirir.

“*Baş, orta və son mərhələ*”lərdən ibarət olan MSB-lər “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (2012: 253-264) adlı kitabımızda geniş bir şəkildə öyrənilir. Azərbaycan bədii mətnlərindən alınan mürəkkəb sintaktik bütövlərdə aktual üzvlənməni təşkil edən tema və remalar göstərilir. Bundan başqa, mətnüzəldici və aktual üzvlənmədə aktuallaşdırıcı üzvlər olaraq işlənən *anaforik, kataforik, koranaforik və korkataforik vasitələr* türkcə mənşəli yeni elmi-lingvistik terminlərlə adlandırılır. Onların sözügedən mətnlərdəki mətnlingvistik funksiyası yeni terminoloji sistemlə və yeni bir lingvistik-sintaktik açıqlanma ilə göstərilir. Bütün bunlar bütövlükdə MSB-lərin günümüzdə və gələcəkdə mikro- və makromətnlərdə daha geniş bir proyeksiyada əlaqəli araşdırılmasının önünü açır. Və ayrılıqda isə Azərbaycan bədii mətni və onu təşkil edən mürəkkəb sintaktik bütövlərin həm filologiya elminin sahələri kimi ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyat, həm də ümumi bir işarə və işarələr sistemi elmi olan semiotika ilə bağlı olaraq öyrənilməsini şərtləndirir.

İşarəli dil vahidləri zaman-məkan, səbəb-nəticə, şərt-müqayisə və s. mənalı funksional-semantik aurada paradigmatik və sintaqmatik komponentlər olaraq ifadə olunur. Mətn və ya mürəkkəb sintaktik bütövlər həmin komponentlərin hər hansı bir kommunikativ prosesdə ardıcıl birləşməsilə şifahi və ya yazılı olaraq gerçəkləşir. O, hər şeydən öncə, bir ünsiyyət vasitəsidir və konkret bir tərkib və ya rəbitəli söyləmə (diskurs) kimi tərif edilir. Bütövlük, ardıcılıq və komponentlərin bir-birinə daxili bağlılığı, yəni konseptual-lingvistik ierarxiklik hər hansı bir

mətnin indiyə qədər çox geniş bir miqyasada öyrənilən əsas struktur, semantik və funksional əlamətləridir.

Mətn və onu təşkil edən mürəkkəb sintaktik vahidlər yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında təşəkkül tapan, öz-özünə inkişaf edən və etdirilən və sözün tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir fenomendir. Sözügedən təşəkkül və tədrici inkişaf klassik tərifləri ilə bütövlükdə verici və alıcı vasitəsilə ortaya çıxır, ayrılıqda isə danışan və dinləyən arasında şifahi, yazıçı və oxucu arasında yazılı mətn olaraq gerçəkləşir. Danışan və dinləyən, yazıçı və oxucu, bir başqa sözlə, verici və alıcı mətnquruculuğu prosesinin ayrı-ayrı konseptual-intellektual komponentləri olaraq müəyyənləşir. Mətnin qurulması və ya onunla ünsiyyət saxlamaq prosesi olaraq tərif edilə bilən mətn təşəkkülünün bütününi təşkil edən komponentlər çağdaş dil-danışıq ortamında iç-içə gəlir. Çünki bilgi axını gündən-günə sürətlənir, dil ortamı şifəhləşir və çox hallarda görünən bir hala çevrilir, e-dil və buna bağlı olaraq e-türkcə və ya e-Azərbaycanca ehtiyacı getdikcə aktuallaşır. Bunun nəticəsində linqvistik-kommunikativ vahid olaraq “verici-alıcı” formulu şəklində tərif edilən mətnquruculuq işi çağdaş dil-işlənilmə ortamına görə yeni bir konseptual-filoloji müstəvidə öyrənilir. Başqa bir sözlə, mətn müasir dilçilikdə bir tərkib, bir linqvistik-kommunikativ proses və təşəkkül şəklində və ya onu təşkil edən komponentlərinin bir yerə yığılması olaraq qiymətləndirilir. Sözügedən yığılmaya əsasən müəyyənləşdirilən “*verici-göndərilən-alıcı*” formulu isə mətn komponentləri müstəvisində yenidən təsnifləndirilir (Завеская 2002: 62-73).

Bu kontekstdə mətnin komponentlərinin yeni bir tərifləri və ya “kommunikativ dövrə”si, “verici-göndərilən-alıcı” ələqələrinin “bilavasitə-bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi”nə əsasən aşağıdakı şəkildə formullaşdırılır:

a-Verici

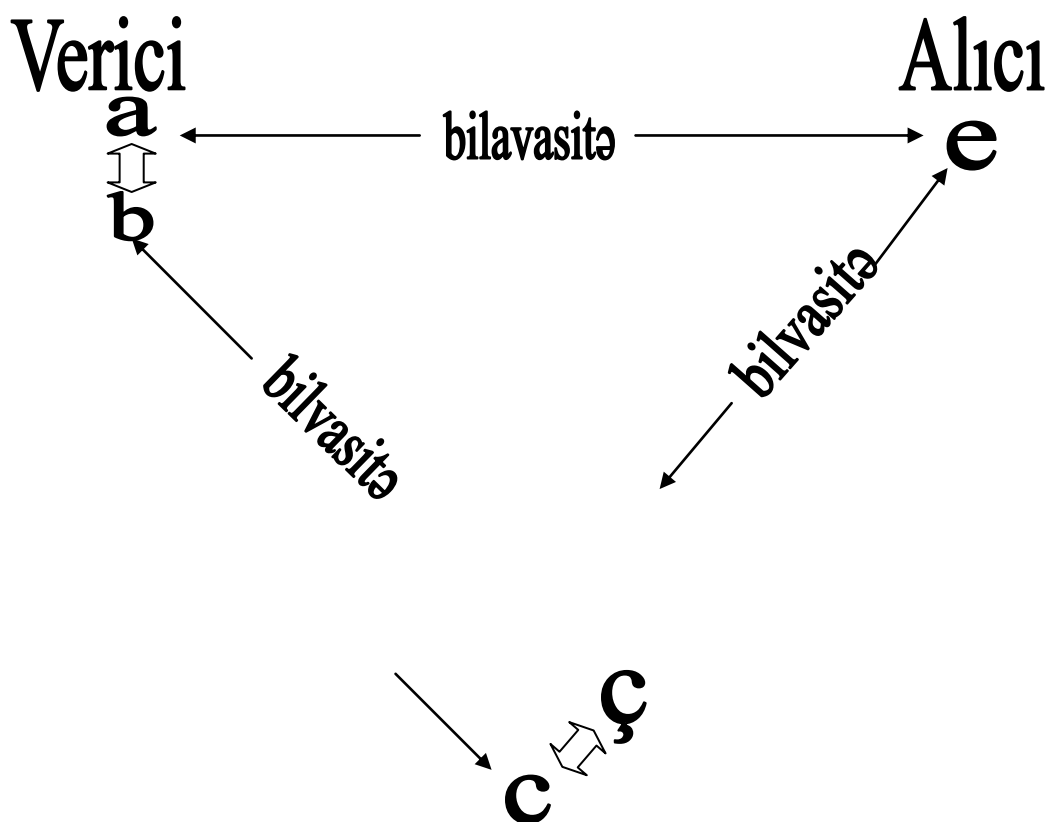
b-Vericinin proyeksiyası

c-Mətnin gövdəsi və ya göndərilən

ç-Mətnin proyeksiyası

d-Alıcı

Göndərilən

Sxem 3.

Verici-alıcı əlaqələrinin bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi danışan-dinləyən, bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi isə yazıçı-oxucu komponentləri ilə yerinə yetirilir. Birincidə şifahi,

ikincidə isə yazılı mətn gerçəkləşir. Hər iki halda mətnötürücü və mətnqəbuledici tərəflərin və ya bütövlükdə qavramların və onların semiotik işarələrlə ifadəsi söhbətin mövzudur.

Türk mətni XX yüzilin 70-ci illərindən bəri, yuxarıda göstərildiyi kimi, türkoloji dilçilikdə struktur-semantik və müəyyən bir ölçüdə funksional baxımlardan mətnlinqvistik meyarlarla da araşdırılır. Bu araşdırmalarda ən çox mətni təşkil edən komponentlərin sintaktik və mətnlinqvistik sıralanması öyrənilir. Mətnin sərhədləri, məzmunu, “hökm-bilgi və cümlə-mətn” müstəvisində temaya və remaya ayrılması və mətndüzəldici struktural faktorlar göstərilir. Konkret mətn parçalarındakı cümlələrarası əlaqələr və həmin əlaqələri əvəzliliklərlə və digər dil vahidləri ilə yaradan faktorlar mətnquruculuğunun flektiv dillərdə öyrənilməsi təcrübəsinə əsasən müəyyənləşdirilir. Sonuncular **anaforiklik və kataforiklikdən** (Yun. anaphora-önə və arxaya göndərən; cataphoric reference: önə göndərmə elementi; anaphoric reference: önə və arxaya göndərmə elementi) və koranaforiklik və korkataforiklik (co-reference: mətnin həm yuxarı, həm də aşağı hissələrinə göndərmə və göndərilmə faktorları) ibarətdir (JIƏC 1990: 32.; Dilçilik ensiklopediyası 2006: 49; 321). Göründüyü kimi, linqvistik ədəbiyyatda mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan konkret dil vasitələri *anafora, anaforiklik və katafora, kataforiklik; koranafora, koranaforiklik və korkatafora, korkataforiklik* terminləri ilə adlandırılır. Həmin terminlər flektiv quruluşlu Hind-Avropa dillərinə aid mətnlərin komponentləri arsındakı struktur, semantik və funksional əlaqələri işarələyir. Bəzən bu terminlərlə ümumtürk mətninin komponentləri arasında əlaqə yaradan dil vasitələri göstərilərkən *anafora//anaforiklik* və *katafora//kataforiklik* terminlərinin işlədilməsində “fikir qarışıqlığı və üslub anlaşılmazlığı” (Seçdirmə bizimdir- M. M) özünü göstərir. Birincilərin həm mətnin sonrakı, həm də öncəki hissələrinə bir “qrammatik-semantik göndərmə götürə bilmə” özəlliyi vardır. İkincilər mətnin sonrakı hissələrinə “qrammatik-semantik göndərmə”ni birincilərin işlənməsilə gerçəkləşdirir. Ümumtürk mətninin mətnlinqvistik quruluşu simmetrik və asimmetrik-sintaktik xarakterli komponentlərin bir yerə yığılaraq sıralanması ilə müəyyənləşir və sözügedən linqvistik terminlərin ümumtürk mətni komponentlərinin işarələnməsinə eynilə tətbiq olunması bir çox halda özünü doğrultmur. Buna görə də dərsliyimizin bu hissəsində *katafora* və *kataforiklik* termini, Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, *öngöndərən, öngöndərimli* və *öngöndərimlilik, anafora* və *anaforiklik* termini isə *altgöndərən, altgöndərimli* və *altgöndərimlilik* sözləri ilə ifadə olunmuşdur. *Koranafora, koranaforiklik* və *korkatafora, korkataforiklik* terminləri də, Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, *eşgöndərimli* və *eşgöndərimlilik* “işçi termini” ilə əvəzlənmişdir (Abdullayev., Məmmədov.,

Musayev... 2012: 256). Əslində təklif olunan “işçi termin”lər birincilərlə paralel səviyyələrdə, sinonim ifadələr-işarələr olaraq işlədilir. Və burada fikrin və ya ifadə olunan mesajın eşgöndərimli dil vahidləri ilə mətnin yuxarı və aşağı hissələrinə bərabər surətdə və proporsional olaraq götürülə və göndərilə bilməsi başa düşülür. Yuxarıda sözügedən bütün mətndüzəldici elementlər türkoloji dilçilikdə indiyə qədər həm tarixi yazılı abidələrin, həm də çağdaş mətnlərin kompozisiyası ilə əlaqədar olaraq müəyyən bir ölçüdə işıqlandırılmışdır (Uzun 1995; Üstünova 1998; Abdullayev 1999; Musaoğlu 2003).

1.2.2.3.3. Parselyatikli MSB-lərin aktual üzvlənməsi və türkcə mətn örnəklərində parselyatikləşmə³² hadisəsi

Sözügedən asimmetrik-sintaktik hadisə öncə müxtəlif danışq və ya diskurs ortamlarında, sonra isə yazılı olaraq ifadə olunan ədəbi-bədii mətnlərdə gerçəkləşir. Sintaktik-mətnlinqivistik xarakterli bir dil-nitq hadisəsidir. Parselyatikləşmə hadisəsi əslində sadə və mürəkkəb cümlələrin qırılaraq mətnləşməsi deməkdir və türk yazı dillərində mətnləşmənin əsas təşəkkül və həm nəsrə, həm də şeirə ifadə olunan təkamül yollarından biridir. Sadə və mürəkkəb cümlələrdən qopub ayrılan ayrı-ayrı komponentlər və ya cümlə üzvləri, baş və budaq cümlələr yeni sintaktik kontekstdə artıq müstəqil cümlə intonasiyası ilə deyilir. Cümlələrdən qopub ayrılmış parselyatiklərlə bazis-cümlələr əslində sadə quruluşlu bir mürəkkəb sintaktik bütöv təşkil edir. Qoşan bazis-cümlələrlə qoşulan parselyatik-konstruksiyalar arasında obyekt, zaman, məkan, səbəb-nəticə və s. semantik-funksional əlaqə sahələri ifadə olunur. Sözügedən sintaktik bütövlərdə bazis-cümlələr mətnlinqivistik əlaqələr baxımından öngöndərimli (kataforik), parselyatiklər isə altgöndərimli (anforik) mətnqurucu vasitələr olaraq özünü göstərir.

Parselyatiklər bağlı olduqları bazis-cümlələrin mübtədasını, təməlliyini, təyini, zərfliyini və s. digər açıq olaraq ifadə olunmamış üzvlərini və ya oxşar anlamli cümlələrini təməlləyir və semantik baxımdan konkretləşdirir. Bu isə mətnin struktur-semantik quruluşunda

---

³² Parselyasiya – sözünün lüğəvi-leksik mənası (fransız. *parcels*-hissə) yer sahələrinin bölünməsi deməkdir. Linqistikada isə bu, hər şeydən öncə, nitq fəaliyyətində özünü göstərən kommunikativ və informativ fakt kimi başa düşülür. Şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşən sözləmlərin və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərin ayrı-ayrı tiplərində qoşan (bazis-cümlə) və qoşulan (parselyatik) vahid bir struktur-semantik bütöv təşkil edir. Bu cür sintaktik formalaşma nitq fəaliyyətində bazis-cümləyə və parselyatiklərə bölünür. Parselyatik-qoşulma konstruksiyalar bazis-cümlənin hər hansı bir ifadə edilməmiş üzvünü (genişləndirici- determinant, mübtəda-agens, təməlliy-obyekt və s.) konkretləşdirir, aydınlaşdırır, yaxud da ümumiləşdirir. Parselyatik-konstruksiyalar bazis-cümlə ilə birlikdə dilin invariantı, nitqin isə variantıdır. Sözügedən MSB-də bazis cümlə əsas etibarilə tema, parselyatik qoşulan hissə isə rema olaraq işlənir.

altgöndərimli əlaqə ilə komponentlərin bir-birinə bağlanması mənasına gəlir. Bazis-cümlənin parselyatiklə bağlılığı daha çox öngöndərimli mətnlinqvistik əlaqə olaraq izah olunur. Parselyatik-konstruksiya ilə özündən öncə gələn bazis-cümlənin sintaqmatik əlaqəsi isə öngöndərimli və altgöndərimli sintaktik əlaqələr səviyyəsində öyrənilir.

Parselyatikləşmə hadisəsinə həm folklorik, həm də çağdaş ümumtürk ədəbi-bədii mətni örnəklərində təsadüf edilir. Türk dillərinin qərb qoluna daxil olan “Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, şərq qoluna daxil olan “Manas” (qırğız), “Maaday-Qara” (Altay) qəhrəmanlıq dastanlarının mətnlərində sözügedən dil-nitq hadisəsi geniş yayılmışdır. Türk qəhrəmanlıq eposlarının dilində parselyatik-qoşulma konstruksiyalı sintaktik bütövlərin müxtəlif struktur-semantik tipləri işlənir.

A) Parselyatiklər özündən əvvəlki bazis-cümlədən qopub ayrılır, onun ifadə edilməmiş, yaxud da “yarımçıq üzə çıxarılmış” agens-mübtədasını, obyekt-tamamlığını aydınlaşdırır və semantik baxımdan əvəz edir; məs.: Mızrak ilə delip geçti./**Eşiginin köngögün.** ‘Qapısının derisini’ (Manas; P. Kıdırbaeva, 1988, c.17); Kılıç ilə (birisinə) kestirdi./**Celedeki tayların.** ‘Dayçaların ipini’(Yenə orada); Kette-küçük karınar./**Bayjigit toktop kalganı.** ‘Baycigit duruxdu (söz ya da hərəkət olaraq)’; Baştan ayak baarınar ‘Baştan sona hepiniz’/ **Kalkka süylop salganı.** ‘Xalqa xitab etdi.’ (“Manas” eposu); Aylangılap turbay kayttı./**Kara-Kula kaan kiji** (“Maaday-Kara” dastanı. Эпос народов СССР, М., 1973, c.175); Cılasun goç jigitlərə qalaba ölkə verdi: /**şalvar, cübbə, çuqa** (KDQ); Bu işə Mehri xanım da razı oldu. /**Əhməd xan da** (“Koroğlu” dastanı).

B) Parselyatiklər bazis cümlədəki buraxılmış olan genişləndirici-determinat üzvləri konkretləşdirir; məs.: Atası Manas baatırday, Баатыр болчу жан экен. ‘Babası Manas bahadır gibi Bahadır olacak bir canmış (kişiymiş)’./**Tayatası Karakan.** ‘Babası (ana tərəfdən) Karakan’; Nogoydun Çagoo karı bar. ‘Noqaylardan ixtiyar Çagoo var’./**Oşo toptun içinde** ‘O qrupun içinde’; Kırğız, kazak çoğulup. ‘Qırğız, Qazax toplanıb’./**Kara Kum, Sarı Arka.** ‘Kara-Kum, Sarı-Arka Türkmənistan və Qazaxıstanda çöldür.’ (“Manas” dastanı); Arban yattı, kargan yattı. /**Kara-Tayı abakayda** (“Maaday-Kara” dastanı, s, 178); Başlar kəsildi. **Top kibi** KDQ); Çadır tikdilər. /**Kafər için** (Yenə orada); Paşalar Çənlibelə qoşun çəkirlər. /**Bolu bəy Ərzincan tərəfdən, Ərəb Reyhan Qars tərəfdən, Hasan paşa özü də Toqat tərəfdən** (“Koroğlu” dastanı).

Parselyatik-qoşulma konstruksiyalı və xüsusi-mürəkkəb quruluş xarakterli sözügedən sintaktik bütövlərin müxtəlif struktur-semantik tipləri, yuxarıda göstəriləyi kimi, “Koroğlu” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnlərində geniş işlənir; məs.: Beyrək gördi Qazan bəgin xatunı boyı uzun Burla gəldi. /**Qara qıyma gözləri qan yaşlı.** (KDQ); Baxdı ki, gələn Koroğludu. /**Dəlilərin arxası** (“Koroğlu” dastanı); Atı vurub sıldırımın başına qalxdı ki, oradan Arab Reyhanı yaxşı görsün. /**Düşməni** (Yenə orada).

Yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, parselyatik-qoşulma konstruksiyaların quruluşca sadə olan semantik-struktur tipləri daha çox söyləm//cümlə səviyyəsində özünü göstərir. Bununla bərabər, “Koroğlu” dastanının, eləcə də çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii mətnlərində parselyatik-qoşulma konstruksiyaların xüsusi-mürəkkəb quruluşlu tiplərinin işlənilməsinə də təsadüf edilir. Maraqlıdır ki, bu tip parselyatik-qoşulma konstruksiyalarda əsas və asılı hissələr, uyğun sintaktik formalaşmaların sadə analoqlarındakı kimi, yarımçıq cümlə quruluşunda olur. Ancaq “mürəkkəb parselyasiya”ya uğramış komponentlər bazis-cümlələrlə birlikdə, quruluşca sadə olan uyğun analoqlardan mətnlinqvistik quruluşu baxımından fərqlənir. Onlar, sözügedən mətnləşmə prosesində sıradan söyləm//cümlə deyil, sözün tam mənasında frazadanböyük vahidlər və ya mürəkkəb sintaktik bütövlər səviyyəsində özünü göstərir. Daha doğrusu, sözügedən MSB-də ikinci komponent özü də semantik-funksional baxımdan aktual üzvlərə və ya tema və remaya ayrılır; məs.: Koroğluya özü kimi fəndgir adamlar lazımdı. /**Elə adamlar ki, //paşalara, xotkarlara qan uddura bilsin** (“Koroğlu” dastanı); Bizə, ümumiyyətlə, şeir deyil, zəmanəmizin, həyatımızın problemləri ilə ayaqlaşan, onun inkişafına təkan verən, böyük ideallarımızı vəsf edən, insanları ucaldan poeziya lazımdır. /**Elə poeziya ki, //bir yel kimi ötüb keçməsin, həmişə öz ətrini, təravətini saxlasın** (“Kommunist” qəzeti, 12 yanvar 1985-ci il, s, 4).

Sintaksisin retrospektiv istiqamətdə tarixi-müqayisəli tədqiqi qədim dilin bütün səviyyələrdəki apxetiplərinin uyğun modellərini bərpa etməyə kömək edə bilər. Bu, həm də hər bir türk yazı dilinin və biri digəri ilə yaxın olan türk dil-dialekt sistemlərinin keçib gəldiyi yolu və məphələləri ətraflı olaraq izləməyə imkan verir. Oğuz-qıpçaq və qırğız-yenisey dil-dialekt sistemlərinə daxil olan ayrı-ayrı türkcələrin struktur-tipoloji quruluşlarının özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi isə bütövlükdə Ural-Altay nəzəriyyəsinin nə dərəcədə doğru olub-olmadığını göstərir. Məhz belə bir tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji təsnifatdan aydın olur ki, türk dillərinin qərb qolu, yəni oğuz-qıpçaq layı, şərq qolundan, o cümlədən həmin qola daxil olan və

xarakterik türk dillərindən biri sayılan qırğız türkcəsindən sintatik quruluşunun analitikliyi ilə seçilir. Bu isə onu göstərir ki, birincilər hələ qədim türk dövründən öncə Ön Asiyanın qonşu dilləri ilə yaxın təmasda olmuşdur. İkincilərin quruluşundakı sintetiklik isə həmin dövrdə onların Mərkəzi və Şərqi Asiyanın sintetik quruluşlu dilləri ilə yanaşı və birlikdə işlənilməsindən irəli gəlir. Orxon-Yenisey epoxasındakı qədim türk dilinin bütün səviyyələrdəki analitizmi isə onun bir dövlət dili kimi güclü informasiyavericiliyə malik olması ilə izah edilir.

Türk dillərinin oğuz-qıpçaq dil-dialekt sistemində mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modelləri və mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşları formal-paradiqmatik vasitələrlə sintaqmatik əlamətlərin vahid bir sistem kimi inkişafına əsaslanaraq müəyyənləşdirilir. Bununla bərabər, sintaktik tabeliliyin xarakterindən asılı olaraq polipredikativ konstruksiyaların düzülüşündə ortaya çıxan çoxmənəlilik də burada mütləq nəzərə alınmalıdır.

1.3. Modern linqvistik araşdırmalardakı çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar

Çağdaş türk ədəbi dilləri materialları əsasında 1970-ci illərdən bəri yeni linqvistik yönüm və yönümlərlə aparılan araşdırmalardakı konseptual xarakterli çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar yuxarıda kitabın ayrı-ayrı bölmələrində də yeri gəldikcə göstərilmişdir. Bu çatışmazlıq və ya tutarsızlıqların başlıca səbəbi türk dillərinə dair konkret dil hadisələrinin və faktlarının sadəcə çağdaş dilçilik axınları istiqamətində və çox zaman da ümumi dilçiliyin qanunauyğunluqlarına görə deyil, ayrı-ayrı flektiv dillərin xüsusi qaydalarına əsasən öyrənilmiş olmasıdır. Həmin linqvistik araşdırmalarda ümumtürkoloji kontekst, onun tarixi-xronoloji inkişaf mərhələləri və ənənəvi dilçilik metodları ilə aparılmış tədqiqatlar, görülmüş çox önəmli işlər çox vaxt unudulur və ya onlara heç əhəmiyyət belə verilmir. Beləliklə də, aşağıdakı ümumi nəticələr ortaya çıxır:

–Türk dillərinin özünəməxsus olan fonetik, qrammatik, leksik, mətnlinqvistik, leksikoqrafik və frazeoloji özəllikləri ümumi dilçilik müstəvisində çağdaş linqvistik axınlar baxımından lazımi səviyyədə dərk olunmamışdır. Məsələn, türk dillərində sözün prosodik modelinin iki zirvəliliyi müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq heç araşdırılmamışdır. Türk dillərində vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür ümumi tezisindən hərəkət edilmişdir.

– Əsas və köməkçi morfemlərin, eyni zamanda müxtəlif sintaktik konstruksiyaların simmetrik səciyyəli sıralanması və diskurs ortamında həmin sıralanma nəticəsində gerçəkləşən ümumtürkcə ünsiyyətin aqilitünativ-məntiqi mahiyyəti də hələlik açıqlanmamışdır.

–Türk dillərində sintaktik paralelizm, parselyasiya, inversiya, ellipsis kimi dil-nitq hadisələrinin simmetrik və asimmetrik mahiyyətinin dolğun elmi-lingvistik açıqlanması və hərtərəfli kameral-filoloji təsviri də indiyə qədər verilməmişdir.

Türk dilləri materialları əsasında yeni lingvistik yönüm və yöntəmlərlə aparılmış olan bütün araşdırmalardakı çatışmaqlıqlar və tutarsızlıqlar yalnız ümumi türkologiya və dilçilik elmi sahələrində birgə görülən konseptual səciyyəli işlərlə ortadan qaldırıla bilər.

Bunun üçün ənənəvi, yeni və ən yeni araşdırma-öyrənilmə yönümləri və yöntəmləri sistematikeyə ierarxik bir bağlılıqla bir-biri ilə sıx birləşdirilməlidir. Türkoloji dilçiliyin əsas perspektivləri də məhz belə bir kontekstdə müəyyənəşdirilməlidir. Aşağıda həmin əsas perspektivlər istiqamətində aparılan bəzi araşdırmalar və onlarda gerçəkləşdirilən filoloji-lingvistik səciyyəli yeniliklər üzərində uyğun olan iki üst və müvafiq alt başlıqlar altında örnəklərlə qısaca və ardıcıl olaraq durulacaqdır.

2. Ümumtürk dili kontekstində ana və ya ulu dil, ana dili, ortaq dil, rəsmi dil və e-dil qavramları

Ana dil (rusca. *язык*, alm. *ursprache*, fr. *langue mere*, ing. *primitive language*) qavramı, hər şeydən öncə, genetik cəhətdən qohum olan müxtəlif dillərin və dialektlərin bütün bir əcdad və ya ulu dilə sahib olunması ilə mövcudluğu mənasına gəlir. Həmin dillər və dialektlər sözügedən ulu dilin ayrı-ayrı qollarından ibarət olur. Əgər onlar bu gün müxtəlif diskursiv ortamlarda canlı ünsiyyət vasitəsi olaraq işlənilərsə, o zaman onların hər biri eyni zamanda *ana dili* səciyyəsinə də daşıyır. Beləliklə, *ana dili* (alm. *muttersprache*, fr. *langue maternelle*, ing. *native language, mother tongue*, rusca. *родной язык*) anlayışı bir adamın anasından öyrəndiyi dil və buna bağlı olaraq böyük millətlər və toplumların, müxtəlif xalqların və etnik qrupların, hətta çox kiçik azınlıqların danışdığı və bir ünsiyyət vasitəsi kimi toplu olaraq işlətdiyi dil mənasına da gəlir. *Ana dili* yazısı və heç bir ədəbi dili olmayan ayrı-ayrı ləhcələr və ya bir neçə yüz nəfərin danışdığı bir danışq dili də ola bilər.

Bu kontekstdə ümumtürk dili pra- və prototürk dövründən bəri qohum, yaxın qohum və ən yaxın qohum dillər şəkillərində işlənən və bütünlüyünü bu gün də müəyyən bir ölçüdə qoruyub saxlayan və yaşayan böyük bir *ana dildir*. Bu baxımdan sözügedən dilin ayrı-ayrı qolları; Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, türkmən türkcəsi, qazax türkcəsi, qırğız türkcəsi, özbək türkcəsi, tatar türkcəsi, başqırd türkcəsi və s. adlarla da adlandırılmaqdadır. O, türkcə, Azərbaycanca, qazaxca, qırğızca, özbəkçə, tatarca, başqırdca və s. olaraq türk ədəbi dillərindən və həm də *ana dillərindən* ibarətdir. Göstərilən ədəbi dillər bu gün öz ölkələrində həm dövlətin rəsmi dili, həm də həmin respublikalarda yaşayan xalqların ortaq dilləri olaraq özünü göstərməkdədir. Məsələn, Türkiyə türkcəsi Türkiyədə türklərlə bərabər, erməni, yəhudi, rum, kürd, çeçen, çərkəz kimi müxtəlif xalqlar tərəfindən də ortaq bir dil olaraq işlənilməkdədir. Azərbaycan türkcəsi Azərbaycanda Azərbaycan türkləri və ya Azərbaycanlılarla bərabər digər xalqların da

həm rəsmi dövlət dili, həm də ünsiyyət vasitəsi olaraq işlədilən ortaq bir dildir. Həmin xalqlardan rus, gürcü, kürd, tat, talış, lahiç, ləzgi, avar, saxur və s. göstərmək olar.

Yeni dünya düzənində ortaq dünya dillərinin işlənilməsi baxımından son onilliklərdə gündəmə gələn linqvistik məsələlərdən biri də, yuxarıda göstəriləyi kimi, ortaq türk dili qavramı və onun komponentlərinə əsasən konseptual olaraq açıqlanmasıdır. Çünki, türk dilləri və ya ümumtürk dili Avrasiya coğrafiyasında və bütün dünyada ən çox işlənilən 7 dildən biridir. Bu gün artıq 10-un üzərində türk dili bu və ya digər şəkildə birinci və ikinci dillər kimi öz ölkələrində həm rəsmi dövlət dili, həm də ortaq dillər olaraq işlənilməkdədir. Buna görə də həmin dillərdən birinin həm dünyadakı türk xalqları arasında, həm də millətlərarası arenada və BMT-də bir ortaq ünsiyyət vasitəsi olaraq işlənilməsi ehtiyacı ciddi bir surətdə ortaya çıxmaqdadır. Məlum olduğu kimi, bu günkü durumda həmin dil Türkiyə Türkcəsi ola bilər.

Türk dillərinin ədəbi, rəsmi və bu və ya digər şəkildə ortaq dillər səviyyələrində qloballaşan yeni dünya düzənində işlənilməsinin hərtərəfli öyrənilməsi bu gün türkoloji dilçiliyin əsas aktual istiqamətini və ya başqa bir ifadə ilə “problematika”sını təşkil etməkdədir. Bu gün artıq həmin ümumi “problematika” ilə yaxından bağlı olan məsələlər türkoloji dilçilikdə də gündəmə gətirilməkdədir. Bu baxımdan dil portfoliyosu, ədəbi dil normalaşmaları, e-dil, tərcümə, ikidillilik və ümumtürk mətninin konseptual-linqvistik təhlili kimi məsələlər həmin istiqamətin müxtəlif üst və alt başlıqları altında aşağıda təfərrüatlı şəkildə öyrənilməkdədir.

2.1. Avrasiya dil portfoliyosu qavramı

Avropa İttifaqı ölkələrində “**Avropa dil portfoliyosu**” (*European Language Portfolio*) adı ilə əsas etibarilə 2000-ci illərdən etibarən həyata keçirilən bir “Avropa dillərinin öyrənilməsinin ortaq çərçivə proqramı” vardır. Hal-hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinin uyğun tədris müəssisələri və qurumlarında da sözügedən proqram çərçivəsində həm türk, həm də digər Avropa dillərinin öyrənilməsi fəaliyyətləri həyata keçirilməkdədir. “Avropa dil portfoliyosu” üç bölmədən ibarətdir: 1. Dil pasportu; 2. Xarici dil öyrənmə keçmişi və ya biblioqrafiyası; 3. Dosya və ya xarici dillərin öyrənilməsinə dair bütün sənədlərin məcmusu. Dil pasportunda hər hansı bir fərdin xarici dilləri nə dərəcədə bildiyi ilə əlaqədar müxtəlif biliklər və texniki məlumatlar verilir. Xarici dilləri öyrənmə keçmişi və ya biblioqrafiyası bölməsində bir dili öyrənənin öyrənmə prosesində özünün bacarıqlarını fərq etməsi və dəyərləndirə bilməsi faktları göstərilir. Burada sözün dar mənasında konkret dil öyrənmə aurası, sözün geniş mənasında isə mədəniyyətlər arası təcrübələr və müxtəlifliklər kontekstində bir fərdin yazılı və şifahi ünsiyyət əsnasında göstərə bildiyi bacarıqlar haqqında məlumatlar yer alır. Dosyada isə dil öyrənən bir şəxsin müxtəlif dillərin öyrənilməsinə dair aldığı sertifikatı və diplomları, tərtib edilən plan-prospekt örnəkləri və məqalələr kimi sənədlər olur (Mirici 2012).

XX yüzilin sonlarına qədər xarici dillərin tədrisində həyata keçirilən başlıca elmi-metodik yönüm və yontəmlər dünya praktikasında əsas etibarilə müxtəlif dillərin qrammatik qayda-qanunlarının, lüğət tərkibinin və mətnlərinin öyrədilməsindən ibarət olmuşdur. Ancaq keçən əsrin sonlarından etibarən getdikcə genişlənən linqvistik qloballaşma və dünyada bəzi dillərin ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi sözügedən yönüm və yontəmlərin artıq modern dil öyrənmə tələblərinə cavab verə bilmədiyini meydana çıxartmışdır. Bununla bərabər, bəzi böyük milli dillərinin ünsiyyət-işlənilmə sferalarının daralması, bir çox dilin isə yox olma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya qalması da dil öyrənmə praktikasında ciddi dəyişikliklərin aparılması və korrektivlərin edilməsi zəruriyyətini çoxdan ortaya qoymuşdur. Buna bağlı olaraq bütün dünyada, özəlliklə də Avropada hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsində yeni tələblər və ya konkret olaraq dil öyrənmə bacarıqları bu gün əsas meyarlar olaraq götürülməkdədir. Həmin meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici dildə danışığı dinləmək və ya həmin dildən hər hansı yazılı və ya şifahi mətni, söhbəti qulaq asaraq asanlıqla başa düşmək;
2. Xarici dildə oxumaq və ya həmin dildən hər hansı yazılı bir mətni asanlıqla oxuyub başa düşmək;
3. Xarici dildə danışmaq və ya həmin dildə dialoji, monoloji və daxili nitqlə öz fikrini ifadə edə bilmək;
4. Xarici dildə yazmaq və ya həmin dildə öz fikrini yazılı olaraq ifadə etmək (Mirici 2012);
5. Öyrənilən hər hansı bir ortaq xarici dildə, yuxarıda göstərilənlərlə və eyni zamanda ana dilində milli dilin qavramlar xəritəsini konseptual olaraq dərk etməyi və intellektual ifadə alışqanlığını mühafizə etməklə bərabər, düşünə bilmək.

Türk dillərinin istər ana dili, istərsə də xarici dillər olaraq böyük Avrasiya coğrafiyasında sadəcə Avropa mərkəzli linqvistik görüş və fəaliyyətlər modellərindən hərəkətlə öyrənilməsi və öyrədilməsinin mümkün olmadığı da ortaya çıxmışdır. Buna görə indi artıq “Avropa dil portfoliyosu” ilə paralel olaraq bir “Avrasiya dil portfoliyosu” qavramının da alt qavram sahələri və kateqoriyaları ilə konseptual olaraq sxemləşdirilməsi lazımdır. “Avrasiya dil portfoliyosu”nun bölmələri ayrı-ayrı türk dillərinin ingiliscə, rusca, ispanca, farsca, çincə, fransızca, almanca, ərəbcə kimi dillərlə bir yerdə danışıldığı bölgələrə və millətlərarası ünsiyyət kontekstinə əsasən müəyyənləşdirilməlidir. Sözügedən dillər *dil pasportu*, *dil öyrənilməsi keçmişi* və *dosyası* əsasında tərtib olunacaq bir “Avrasiya dilləri öyrənilməsinin ortaq çərçivə proqramı” ilə öyrədilməlidir. Bu proqram tərtib edilərkən Avrasiya coğrafiyasında yer alan və bir-birinə qohum olan və

olmayan dillərin işlənmə sferaları; aralarındakı ikidillilik, üçdillilik, dördillilik ortamları nəzərə alınmalıdır. Burada türk dillərinin yaxın və ən yaxın qohum dillər olaraq türk xalqları arasındakı tədrisi məsələsi də həmin dillərin xaricilərə öyrədilməsindən fərqləndirilməlidir. Bütün bunların və bütövlükdə linqvistik qloballaşmanın təsiri ilə bu gün türkoloji dilçiliyin gündəminə bir çox aktual filoloji-linqvistik problemin öyrənilməsi və yeni araşdırma-öyrənilmə perspektivlərinin açılması xüsusları da gəlməkdədir. Türk ədəbi dillərində yeni yaranan ədəbi dil normaları, normalaşmaları və alışqanlıqlarının, e-dil anlayışının, e-türkcə və e-azərbaycanca qavramlarının, tərcümə və ədəbi mətn uyğunlaşdırmaları proseslərinin, Avrasiyada rusca-türkcə və türkcə-rusca ikidillilik ortamlarının öyrənilməsi də həmin xüsuslardandır.

2.2. Yeni ədəbi dil normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları

Ayı-ayrı türk ədəbi dillərinin leksikonuna, danışq sintaksisinə, diskurs və mətn səviyyələrinə bu gün yaxın və ən yaxın qohum dillərin, qohum olmayan xarici dillərin və ümumiyyətlə inkişaf edən və dəyişən sosiolinqvistik faktorların ciddi təsiri müşahidə olunur. Həmin təsir sözügedən dillərdə müxtəlif leksik və qrammatik yeniliklər, bəzən də qələti-məşhur səciyyəli gəlişmələr olaraq da özünü göstərir. Əslində çağdaş türk dillərində özünü göstərən həmin gəlişmə və dəyişmələr, hər şeydən öncə, müxtəlif sosiolinqvistik və ekstralinqvistik təsirlərin nəticəsində gerçəkləşən yeni ədəbi dil normaları və normalaşmalarından başqa bir şey deyildir. Bu normaların gerçəkləşməsi danışq alışqanlıqı və ya vərdişi, ayrıca olaraq da dil-nitq yenilənməsi nəticəsində getdikcə normalaşan dil-nitq variantlarının işlənilmə sıxlıqları ilə müşahidə olunur. Sözügedən sıxlıqlar, hər şeydən öncə, dəyişməz və ya uzun müddətli dövənlərdə dəyişən dil normalarının variantları kimi də işlənilir. Bunlar dildəki ierarxik, sistematik və ardıcıl inkişafı təmin edən *fonem, morfem, sintaksem, leksem, frazem və tekstem* kimi dil; *sintaqm, söyləm və diskurs* olaraq da nitq vahidlərinin statistik, struktur-semantik və konseptual-koqnitiv təsvirinə əsasən öyrənilir. Dil variantlarının funksional işlənilmə sahələrinin və ya məzmun və ifadə özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi işi isə “diskurs-mətn yaradıcılıqına, bu yaradıcılıqın və ya prosesin” (Seçdirmə-M.M.) gerçəkləşdiyi gündəlik danışılan dilə və kütləvi informasiya vasitələrinə və variantların konseptual-koqnitiv olaraq dərk olunmasına və sosiolinqvistik ortamına əsasən aparılmalıdır. Yeni sözlər, ünsiyyət-ışlənilmə tərzləri, deyimlər və qəlib-ifadələr; asimmetrik gəlişmələr və dəyişmələr müxtəlif dil-danışq variantları olaraq Avrasiya türkcələrində ən çox 1970-ci illərdən başlayaraq özünü göstərir. Həmin variantlar insanlarda gündəlik olaraq gerçəkləşən əqli dərk olunmaya və ümumən də şüura söykənən danışq dilində yuxarıda göstərilən “**verici-göndərilən-alıcı kommunikativ dövrəsi**”nə (Musayev 2011: 275) əsasən müəyyənləşdirilir. Gəlinən nöqtədə sözügedən variantalar və ya yeni dil-danışq normaları bu gün artıq koqnitiv-funksional və informasiya-kommunikativ ünsiyyət vasitəsi kimi səciyyələndirilə bilən e-dildə işlənilməkdə, seçilməkdə və dilimizə girməkdədir.

Əlbəttə, sözügedən ədəbi dil normaları və onların müxtəlif variantları bütün çağdaş türk ədəbi dillərində bu və ya digər şəkildə müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik təsirlərin nəticəsində işlənilməkdədir. Təbii ki, bunların müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq öyrənilməsi də türkoloji dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Ancaq burada indilikdə görüləcək əsas iş isə türk ədəbi dillərində sözügedən ədəbi dil normalaşmalarının əsas istiqamətlərinin, dil-danışıq normalarının və onların variantlarının sinxronik olaraq müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məhz bu baxımdan aşağıda Azərbaycan dilində yeni yaranan bəzi dil-danışıq alışqanlıqları və müxtəlif xarakterli alınmaları üzərində durulur.

2.2.1. Azərbaycan dilində yeni dil-danışıq alışqanlıqları və alınmaları

XX yüzilin son qərinasından etibarən dünyada yeni siyasi, iqtisadi, etnoqrafik, demoqrafik və kulturoloji bir qlobal düzən gerçəkləşməyə başlamışdır. Bu proses Sovet İttifaqının dağılması və Avrasiya coğrafiyasında yeni müstəqil dövlətlərin, muxtar respublikaların və federal gəlişmələrin meydana çıxması, Avropa İttifaqının genişlənməsi, Çinin dünyaya açılması və nəhayət Yaxın Şərqi yenidən şəkillənməsi və “Ərəb baharı” ilə özünü göstərir. Belə bir düzənin gerçəkləşməsi dünyada özü ilə bərabər yeni bir dil-ünsiyyət ortamı və fərqli sosiolingvistik şərtlər də gətirmişdir. Bir çox dil; rəsmi dövlət dili statusu və ya müəyyən bir miqyasda isə yeni işlənilmə, tərcümə oluna və ya çevrilə bilmə sferaları əldə etmişdir. Ortaq ünsiyyət vasitəsi olan dillərin, özəlliklə də ingilis, ispan, çin dillərinin və latın əsaslı əlifbaların işlənilmə funksionallığı və sahələri genişlənməmişdir. Dünyada danışılan bir çox dil artıq sadəcə kütləvi informasiya və təlim-tərbiyə vasitələri və ya diplomatik əlaqələr vasitəsilə yayılır. Həmin dillərin funksionallığının genişlənməsi həm də daşıyıcılarının dünyanın iqtisadi olaraq inkişaf etmiş və etməkdə olan və üçüncü dünya ölkələrində yayılması ilə də özünü göstərir. Bunun nəticəsində yeni dil-işlənilmə və tərcümə-çevrilmə bölgələrinin təşəkkül tapması ilə fərqli sosiolingvistik şərtlərin yaranmasına yol açılır. Bir-birinə ən yaxın qohum dillər olan Avrasiya türkcələri arasındakı əlaqələr də yeni bir ədəbi və danışıq dili işlənilməsi və çevrilməsi müstəvisində inkişaf etməyə başlamışdır.

Belə bir konseptual kontekstdə 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dilində dilimizin öz daxili imkanları hesabına yaranan yeni ifadə vasitələrinin, özəlliklə də ayrı-ayrı yeni sözlərin işlənilməsi prosesi getdikcə sürətlənməkdədir. Müstəqillik illərindən öncə və sonra işlənilməyə başlayan həmin yeni sözlərə dair artıq xarakterik leksikoqrafik örnəklər də göstərilə bilər.

Məsələn: **ilgim, şəfqət bacısı, nəfəslik, işiqfor, əyləc, dincəliş, soyuducu, taleyüklü, yetərsay, çalar, çimərlik və s.**

Elm və texnikanın inkişafı, millətlərarası yeni iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrin və əlaqələrin yaranması nəticəsində Hind-Avropa mənşəli onlarla yeni sözün bu gün dilimizdə işlənilməsi də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: **Nostalji və ya nostalgiya, konsorsium, konsensius, mentalitet, aura,**

kompyuter, monitor, not-buk, mobil telefon, lot (qiymətli səhmlərin hər birinin dəyəri), media, aksion, konsern, terminal, konstruktiv, tender (ihalə), konvensiya, konsolidasiya, qlobal, sammit (zirvə), sponsor, opsiya (hissə sənədi), makslimit, legitim, deportasiya, prezentasiya (təqdimat), passionarlıq və s. Həmin sözlərin bir çoxunun dilimizə alınmasında Türkiyə türkcəsinin də müəyyən rolunun olduğu inkar edilə bilməz.

Bu kontekstdə Azərbaycan dilindəki bəzi ərəb, fars və slavyan mənşəli sözlərin və dil-danışıq qəliblərinin yerinə Türkiyə türkcəsindən yeni söz və ifadələrin alınması diqqəti daha çox cəkməkdədir. Sözügedən linqvistik gəlişmə son dövrlərdə türkoloji dilçilikdə ayrıca olaraq vurğulanmaqdadır (Musaoğlu 2002: 159-171; Melikli 2004: 125). Bu alınmalar Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində yeni yaranan eyni sosiolinqvistik şərtlərə və dil-danışıq ortamına bağlı olaraq ortaya çıxmaqdadır. Bunlar dil-nitq vahidlərinin və digər ünsiyyət vasitələrinin çoxmənalılığının, sinonimliyinin, omonimliyinin, antonimliyinin və s. inkişafının və həmin dillər arasında dil-işlənilmə, tərcümə oluna və çevrilə bilmə əlaqələri potensialının genişlənməsinin ən açıq göstəricisidir. Həmin alınmalar leksik-etimoloji mənşəyi; leksikoqrafik, diskursiv və funksional işlənilmə müxtəlifliyinə əsasən aşağıdakı qruplara ayrıla bilər.

2.2.1.1. Türk mənşəli leksik-funksional alınmalar

Bu gün Azərbaycan dilində bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərin yerində Türkiyə türkcəsindən alınan türk mənşəli sözlər işlənilməkdədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır. Həmin sözlərə aşağıdakılar örnək olaraq göstərilə bilər:

- “Hadisə” yerinə “olay”, “təhqiqat və tədqiqat ” yerinə “araşdırma”;
- “İnkişaf və ya tərəqqi” yerinə “gəlişmə//gəlişim və dəyişmə//dəyişim”;
- “İzah etmək/şərh etmək” yerinə “açıqlamaq”;
- “İzah və ya şərh” yerinə “açıqlama və ya “açıqlanma”;
- “Əhəmiyyət” yerinə “önəm”, “əhəmiyyətli” yerinə “önəmli”;
- “Nəşr etmək/çap etmək” yerinə “yayınlamaq//yayımlamaq”, “nəşr/çap” yerinə “yayın//yayım”;
- “İclas” yerinə “toplantı”, “vəziyyət” yerinə durum”, “xüsusi” yerinə “özl”;
- “Həsrat cəkmək” yerinə “özləmək”, “kədərlənmək” yerinə “üzülmək”;
- “Mənbə və ya məxəz” yerinə “qaynaq” və s.

2.2.1.2. Sinonim xarakterli və yaxınmənalı leksik-funksional alınmalar və ya yeni dil-danışıq normaları və normalaşmaları

Bəzi sinonim xarakterli sözlər və dil-ifadə qəlibləri bu gün çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində paralel olaraq işlənilməkdədir. Sözügedən sözlər və dil-ifadə qəliblərinin çağdaş Azərbaycan

türkcəsində işlənməsinini bütövlükdə millətlərarası yeni sosial aura və buna bağlı olaraq da iqtisadi, siyasi və kultural əlaqələr müəyyənləşdirməkdədir. Bəs bugünkü funksional Azərbaycan türkcəsində sözügedən dil-danışq normalaşmasının və normalarının təşəkkül tapmasını konkret olaraq şərtləndirən başlıca konseptual amillər hansılardır?! Bu funksional normalaşma, hər şeydən öncə, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət, Azərbaycanın dilinin də onun rəsmi dövlət dili olmasına əsaslanır. Azərbaycan dili müstəqil rəsmi dövlət dili olmaqla bərabər, həm də ana dili və ortaq dildir. O, kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalarının dili və ya qısaca olaraq e-dil³³ kimi də ədəbi dildəki normalaşma və normaların müəyyənlişməsinə şərtləndirməkdədir. Bu normalaşmanın və ya konkret olaraq da dil-danışq normalarının təşəkkülü Azərbaycan dilində ən çox onun ümumişlək leksikonundan müəyyən söz və ifadələrin seçilərək funksional ədəbi dildə daha aktiv işlənməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, bu ədəbi dil-danışq prosesi Türkiyə türkcəsindən, daha çox da Türkiyə türkcəsinin və digər ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikonundan alınan uyğun sözlərin və dil-ifadə qəliblərinin hesabına genişlənir. Məsələn, *örnek, bölgə, birlik, qırmaq//qırılmaq, qavram//qavrayış, qatılmaq* kimi sözlər, əlbəttə, Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikonunda əvvəllər də müxtəlif leksik mənələrdə işlənirdi. Ancaq bu gün belə söz və ifadələr dilimizdə yeni-yeni funksional anlam yükü qazanaraq interaktiv ünsiyyətdə daha sıx işlənilməkdədir. Həmin sözlərə və dil-ifadə qəliblərinə aşağıdakılar konkret örnək olaraq göstərilə bilər.

A. Sözlər:

- “Gündəlik”lə bərabər “gündəm”; “rayon”la bərabər “bölgə”; “müasir”lə bərabər “çağdaş”;
- “Bilik, məlumat”la bərabər “bilgi”; “müəssisə” ilə bərabər “qurum”;
- “Yazıçı” ilə bərabər “yazar”; “ittifaq”la bərabər “birlik”; “əvvəl//əvvəlcə ilə bərabər “öncə”;
- “Müsbət”lə bərabər “olumlu”; “həyat”la bərabər “yaşam”; “köməkçi” ilə bərabər “yardımcı”;
- “Əlaqə” ilə bərabər “bağlantı”; “ifadə” ilə bərabər “deyim”; “məqsəd”lə bərabər “hədəf”;
- “Azad//azadlıq”la bərabər “özgür//özgürlük”; “adam”la bərabər “insan”;
- “Kəfinə dəymək//incimək”lə bərabər “qırmaq//qırılmaq”; “əsr”lə bərabər “yüzl”;
- “Başa düşmək//başa düşülmək”lə bərabər anlamaq//anlaşılmaq; “məna” ilə bərabər “anlam”;
- “Mədəni” ilə bərabər “kultural”; “sistem”lə bərabər “düzen”; “dövr”lə bərabər “dönəm”;
- “Fikirləşmək”lə bərabər “düşünmək”; “işləmək”lə bərabər “çalışmaq”;

---

³³ Elektronik dil (e-dil) sözün dar mənasında müxtəlif informasiya texnologiyalarında və ya informatikada, özəlliklə də kompüterdə işlənən dil mənasına gəlir. Əlbəttə, e-dil şərti olaraq işlənən və başa düşülən bir ifadə-anlayışdır. Çünki həmin dil ingiliscə, rusca, fransızca, almanca, türkcə (Türkiyə türkcəsi), Azərbaycanca və s. dillər ola bilər. İndi buna bağlı olaraq e-dövlət, e-iqtisadiyyat, e-turizm və s. qavramlar da ortaya çıxmışdır. Bunlar hamısı müxtəlif elm və texnologiya, iqtisadiyyat, sənaye, tədris kimi sahələrin sürətlə kompüterləşməsi, informatikanın və ya informasiya texnologiyaları vasitələrinin sözün geniş mənasında e-dildə işlənməsi və bununla da mediologiyanın müstəqil elm olaraq formalaşması ilə bağlıdır.

- “Şərait”lə bərabər “ortam”; “yoldaş”la bərabər “arkadaş”; “kimi” ilə bərabər “olaraq”;
- “Çeşitlənmək” ilə bərabər “çeşitləndirmək”; “şəhadətnamə” ilə bərabər “sertifikat”;
- “Konsept”lə və ya “məfhuml”la bərabər “qavram//qavrayış”;
- “İştirak etməklə” bərabər “qatılmaq”; “ifadə” ilə bərabər “deyim”;
- “Maraq”la bərabər “ilgi, “maraqlanmaq”la bərabər “ilgilənmək”, “maraqlı” ilə bərabər “ilginç”

və s.

B. Qəlib-ifadələr:

- Əstəğfərullah; icazənizlə//müsaidənizlə; istirahət günü və ya günləri//həftəsonu
- Özündən muğayat ol//özünüzdən muğayat olun//özünüzə yaxşı baxın;
- Yer almaq//yer tutmaq; ev dağıldı və ya uçdu//ev çökdü; birbaşa veriliş//canlı yayın;
- Kömək etmək//köməklik göstərmək//yardım etmək//yardımçı olmaq;
- Əl telefonu//cib telefonu//mobil telefon; malik olmaq//sahib olmaq
- Üstünə//üzərinə getmək və s.

2.2.1.2.1. Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçən müxtəlif mənşəli leksik alınmalar

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan, ancaq interaktiv xarakterli gündəlik ünsiyyətdə çox geniş dil-işlənilmə yaygınlığına sahib olmayan bəzi sözlər Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə fərqli mənaları və çalarları ilə gəlməkdədir. Bunları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

A. Türk kökənli leksik vahidlər. Məsələn: dəstək//dəstəkləmək; sayı; yolsuzluq; öndər və s.

Bunlarla bərabər, Azərbaycan türkcəsində işlənən elə yeni sözlər vardır ki, onlar Türkiyə türkcəsindəki mövcud leksik modelə əsasən düzəldilir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “bekləmək” feli və həmin feildən düzəldilmiş “beklenti” ismi vardır. Azərbaycan Türkcəsində “beklenti” felinin sözügedən mənadakı leksik qarşılığı olaraq “gözləmək” feli işlənir. Artıq Azərbaycan dilində həmin feildən mövcud leksik-leksikoqrafik modelə əsasən yeni bir “gözlənti” ismi düzəldilmişdir. Və həmin söz bu gün dilimizdə çox geniş işlənilməkdədir.

B. Müxtəlif dillərdən alınan və türkcə dil-işlənilmə modeli ilə Azərbaycan dilinə keçən bəzi leksik alınmalar. Məsələn: mesaj, rəqəmsal, kontur, media, manyak, helikopter, kultural və s. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş Türkiyə türkcəsində -sal, -sel köməkçi morfemi məhsuldar bir iki variantlı sifət düzəldən leksik şəkili olaraq özünü göstərir. Məsələn: kumsal, bilimsel, yapısal, siyasal və s. (Musaoğlu 2002:234). Azərbaycan dilində isə indiyə qədər sözügedən şəkili ilə düzəldilən təkə bir “qumsal” leksik vahidi işlənirdi. İndi isə həmin leksikoqrafik modelə əsasən “rəqəmsal” sözü də düzəldilmişdir. Ancaq həmin söz dilimizdə ya ahəng qanununa əsasən “rəqəmsəl” şəklində, ya da Türkiyə türkcəsindəki uyğun

mənası ilə “sayısal” leksik vahidi olaraq işlənilməlidir. “Mesaj” sözü isə dilimizin interaktiv lüğət tərkibində ahəng qanununa əsasən “məsaj” şəklində yer almalıdır.

2.2.1.2.2. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində yeni leksik-qrammatik və sintaktik normalar və normalaşmalar

Son 20-25 il içərisində Türkiyə Türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə keçən müxtəlif dil-danışq vasitələrini sadəcə leksik vahidlərlə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Burada sintaktik birləşmələrdən də bəhs edilə bilər. Məsələn: internet mediası, hava alanı, canlı yayın və s.

İndi Azərbaycan türkcəsində çox vaxt ədəbi-diskursiv kontekstdən də asılı olaraq felin indiki zamanının və ya xəbər şəklinin yerində onun vacib formasının işlənildiyinin intensivləşməsi özünü göstərir. Məsələn: işlənilir//işlənilməkdədir və ya davam etdirilir//davam etdirilməkdədir və s. Bu gün artıq Azərbaycan dilindən də bəzi dil-danışq elementlərinin az da olsa Türkiyə Türkcəsinə keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Məlum olduğu kimi, müxtəlif mənalı subordinativ, koordinativ və korrelyativ polipredikativ vahidlər və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilində Türkiyə türkcəsinə nisbətən daha yayğındır. Türkiyə Türkcəsində isə feli bağlama, feli sifət, məsdər tərkibi və qoşmalı birləşmələrlə qurulan sadə geniş cümlələrin işlənilmə sıxlığı yüksəkdir. Məsələn, bir cümlə konstruksiyası Azərbaycan Türkcəsində “Mən onu demək istəyirəm ki, siz hamınız çox yaxşı uşaqlarsınız” şəklində ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində isə həmin konstruksiya adətən aşağıdakı şəkildə işlənir: “Ben sizin hepinizin çok iyi çocuklar olduğunuzu söylemek istiyorum.” Ancaq sözügedən mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının bu gün paralel olaraq Azərbaycan dilinin və digər türk ədəbi dillərinin də təsiri ilə Türkiyə türkcəsində daha sıx işlənildiyi müşahidə olunur. Bu gün Türkiyə türkcəsində “yerinə getirmək”lə bərabər “yerinə yetirmək”, “hoşuna getmək”lə bərabər “hoşuna gəlmək” ifadələrinin, “işlənmək//işlənilmək” feil modelindəki kimi “kullanmak”la bərabər “kullanılmak”ın da işlənildiyinə təsadüf olunur. Bunlar da Türkiyə türkcəsinə Azərbaycan türkcəsinin təsiri olaraq açıqlana bilər.

2.3. Tərcümə, çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması qavramı

Bir-birinə ən yaxın olan qohum dillər və ya ədəbi dillər XX yüzilin sonlarından etibarən fərqli konseptual parametrləri və özünəməxsus linqvistik detalları ilə *retrospektiv*, *prospektiv*, *perspektiv* və *interospektiv* araşdırma-öyrənilmə aspektlərində ən yaxın qohum dillər olaraq öyrənilir. Bununla da filologiya elmində “dillərin dili” olaraq bilinən tərcümə (Göktürk 2004) nəzəriyyəsi və praktikasını ilə bərabər, bir böyük dilin ədəbi dillərinin yazılı və şifahi formalarında özünü göstərən ədəbi mətn

uyğunlaşdırması və ya çeviri³⁴ prosesinin konseptual-lingvistik olaraq öyrənilməsi və tərif edilməsi məsələsi də bu gün türkoloji dilçilikdə gündəmə gəlmişdir.

Bir-birilə qohumluq əlaqəsi olmayan dillərdə hər hansı bir şifahi və yazılı mətnin birindən digərinə aparılan çevirisi tərcümədir. Məsələn, bir xarici dildən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən də hər hansı bir xarici dilə edilən çeviri kimi. Bir-birinə qohum olan ingilis dilindən alman dilinə və bir-birinə daha uzaq olan ingilis dilindən rus dilinə və əksinə edilən çevirilər də tərcümədir. 40%-80% civarında dəyişən “Provoslav-Kiril” və Katolik-Latin” kultural komponentləri ilə slavyan dilləri (Толстой 1977) və qədim türk dili əsaslı türk ədəbi dilləri isə bir-birinə ən yaxın qohum dillərdir. Bunların birindən digərinə edilən ədəbi mətn uyğunlaşdırması isə tərcümə deyildir. Bu, bir çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması işi olaraq qiymətləndirilə bilər.

Bu baxımdan Mirzə Ələkbər Sabir daha 100 il əvvəl bir türk dilindən digər bir türk dilinə (o zamana görə Osmanlı türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə) tərcümə etməyin mümkün olmadığını yazırdı:

“Osmanlıcadan tərcümə türkə” - bunu bilməm,
Gerçək yazıyor Gəncəli, yainki hənəkdir,
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
“Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?! (Sabir 1992).

Şifahi-yazılı mətnlərin bir türk dilindən digərinə çevirildiyi vaxt özünü göstərən eyniliklər, ayrılıqlar, variantlar, şəkildə eyni və mənaca fərqli sözlər ümumtürk dilinin fonetik, qrammatik, sintaktik, leksik və frazeoloji vahidləri olaraq dəyərləndirilə bilər.

Qaynaq dil çevirilən, hədəf dil isə çeviri edilən və ya çevirinin konkret olaraq həyata keçirildiyi dildir. Qaynaq mətn öncə çevirilən dildən seçilərək götürülür və hədəf dilə çevirilir. Qaynaq mətnin hədəf mətnə uyğunlaşdırılması burada çeviri prosesini təşkil edir. Çeviri prosesində öncə qaynaq mətn ümumi mövzusu və məzmunu baxımından diqqətlə öyrənilir. Sonra fərqli leksikonu təşkil edən sözlərin, leksik-frazeoloji birləşmələrin, cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin hədəf mətnə işlənilməsi ən çox çeviri edilən dilə əsasən müəyyənləşdirilir. Çağdaş türk ədəbi dillərindən bir-birinə mətn səviyyəsində aparılan hər cür şifahi və yazılı çevirilərini edən şəxs isə “çevirmən və ya çevirici” olaraq bilinməlidir. Tərcümənin ikinci bir yaradıcılıq işi olduğu söylenebilir. Belə olduğu halda, çeviri hər yönü ilə ayrıca bir yazıçılıq və ya “ədəbi müəlliflik” (Seçdirmə bizimdir- M. M. işidir. Bu baxımdan çevirmən qaynaq və hədəf dilləri çox yaxşı bilməklə bərabər, həm də geniş dünyagörüşü və yazıçılıq qabiliyyəti və ya yetkin bir qələm sahibi olmalıdır.

---

³⁴ “Çeviri” sözü Türkiyə türkcəsində “aktarma” termini ilə də ifadə olunur. “Aktarma” termini bir-birinə çox yaxın olan türk dillərində birindən digərinə aparılan çevirmə prosesinin türkcə olaraq adlandırılmasıdır. Biz burada “çeviri” sözünü “aktarma” və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması” ifadəsinin yerində bir “işçi temrin” olaraq işlədirik.

2.3.1. Tərcümə və çeviri işlərinin informasiya texnologiyaları vasitələri ilə aparılması

Sözügədən işlər XX yüzilin son qərinəsində və XXI yüzildə artıq qaynaq və hədəf dillər və mətnlər anlayışlarının ümumi filoloji kontekstdə retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv aspektlərdə öyrənilməsilə gündəmə gəlməkdədir. Türkoloji dilçilikdə isə həmin qavram və onun açıqlanması ilə bağlı olaraq aparılan araşdırmalar və müxtəlif işlər linqvistik yönüm və yontəmləri ilə daha çox 2000-ci illərdən başlayaraq müstəqil bir filoloji fənn sahəsi olaraq ayrılmaqdadır (Uğurlu 2000; 2004; Musaoğlu 2010).

Bu gün istər klassik və çağdaş anlamları ilə Türk ədəbi dilləri arası ədəbi mətn uyğunlaşdırması elminin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, istərsə də türk dilləri xarakterli avtomatik proqram təminatı və ya yazılımının³⁵ (*software*) yaradılması işlərinin sadəcə ən yeni filoloji-linqvistik yönümlər və yontəmlərlə aparılması ilə uyğun nəticələrin əldə edilə biləcəyi düşünüləməkdədir. Sözügədən dilçilik yontəmlərinin həyata keçirildiyi ən yeni elmi sahələr və ya linqvistik axınlar isə aşağıdakılardan ibarətdir: koqnitiv elmlər (*cognitive sciences*), informatika və ya informasiya texnologiyaları elmi (*computing sciences*), koqnitiv dilçilik (*cognitive linguistics*), kompüter linqvistikası (*computational linguistics*).

Elmdə informasiya texnologiyaları və kompüter linqvistikası işləmlərinin aparılması konkret olaraq mətnin avtomatik tərcüməsinin həyata keçirilməsi araşdırmalarına və praktik işlərinə bağlıdır. Avtomatik tərcümənin mümkünlüyü fikri 1946-cı ildə Amerikan alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Kompüterdə rus dilindən ingilis dilinə ilk tərcümə örnəyi 1954-cü ildə Amerikada, fransız və ingilis dillərindən rus dilinə ilk tərcümə örnəkləri isə Moskvada yerinə yetirilmişdir. Günümüzdə avtomatik tərcümə işləri artıq çox irəliləmişdir. Buna baxmayaraq, hər cür mətnin avtomatik tərcüməsinin və çevirisinin edilməsi və artıq kompüterin tərcüməçinin və çevirmənin vəzifəsini yerinə yetirə bilməsi isə hələlik mümkün deyildir. İndilikdə sadəcə elmi, texniki, bəzi rəsmi və publisistik mətnlərin avtomatik çevirisi işi yerinə yetirilə bilməkdədir. Bugünkü Hind-Avropa dilləri əsasında mətnin avtomatik tərcüməsinə dair işlərdə inkişaf etdirilən proqram yazılımının aqqlitünativ mənşəli türk ədəbi dillərində həyata keçirilməsində isə indiyə qədər önəmli bir nəticə əldə edilməmişdir. Bu, hər şeydən öncə, türk dillərinin Hind-Avropa dillərindən fərqli bir səs ahənginə, aqqlitünativ quruluşa və sabit söz sırasına malik olması ilə

---

³⁵ Biz “avtomatik proqram təminatı” sözlərinin yerinə Türkiyə türkcəsində də işlənən “çeviri yazılımı (software) proqramları” ifadəsini bir “işçi temrin” olaraq işlədirik.

əlaqədardır. İnformasiya texnologiyaları və kompüter linqvistikası fəaliyyətləri türk dillərində tərcümə deyil, çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması məntiqi ilə aparılmalıdır.

1990-cı illərdən bəri çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması qavramı türkoloji dilçilikdə yeni bir filoloji sahə və ya linqvistik fənn səviyyəsində, özəlliklə də daha çox praktik istiqamətdə öyrənilməkdədir. Burada ən çox diqqəti çəkən türk ədəbi dilləri arasında çeviri-təcrübə proqram yazılımları proyektlərinin hazırlanmasının gündəmə gətirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan Bilkənd Universitetində İlyas Çiçəklinin cümlələrin çevirisinə dayalı Türkcə-Tatarca bir çeviri sistemi (<http://www.tdk.gov.tr>. 27.12.2008;22.10) və Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu və “İn Ko Tek” İnformasiya-Kommunikasiya Birliyinin “Azərbaycanca-Türkcə və Türkcə-Azərbaycanca avtomatik çeviri sistemlərinin yaradılması” adlı bir proyekt hazırladığı bilinməkdədir (Əhmədov 2007).

Kompüterdə türk ədəbi dilləri arası linqvistik araşdırmaların və buna uyğun praktik işlərin aparılması, eyni zamanda elektronik çeviri yazılımı proqramlarının hazırlanması işi türkoloji dilçilikdə hələlik önün başlanğıc mərhələsindədir. Bəs avtomatik və ya maşın çevirisi və buna uyğun proqram yazılımı qavramının açıqlanmasını necə başa düşmək olar? Bu qavramın ayrı-ayrı alt başlıqlarının və uyğun kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsinə dair görülməli olan əsas konkret işlər hansılardır?

Kompüterdə yazılmış hər hansı bir mətnin əvvəlcədən seçilmiş dillərin materialları əsasında elektronik lüğətləri və dəqiq olaraq təsbit olunmuş qrammatik qaydaları, sözlərdə çoxanlamlılıq və omonimliyi göstərən konkret alqoritmlər cədvəlləri müəyyənləşdirilir. Sözügedən qavram bütövlükdə belə bir elektronik alqoritmlər yazılımı sistemi ilə bir türk dilindən digərinə aparılan çeviri işini ifadə edir. Belə bir tamamlanmış iş hələlik, təəssüflər olsun ki, yoxdur. Əldə olan işlər isə sadəcə bəzi cümlə və sözlərin avtomatik olaraq bir türk dilindən digərinə çevrilməsi və ya elektronik lüğət örnəklərinin hazırlanmasından ibarətdir. Bu baxımdan ən konkret işlərdən biri olaraq Əhməd Yəsəvi Universiteti, Türk Dil Qurumu və Türkiyə Cümhuriyyəti Mədəniyyət Nazirliyinin internetdə yayınladığı “Türk dilləri elektronik lüğəti” diqqəti çəkir. Əhməd Bican Ərcilasunun Türk Cümhuriyyətlərindən olan türkoloqlarla birlikdə tərtib etdiyi “Müqayisəli türk dilləri lüğəti” adı ilə adlandırılan və yeddi min sözü ehtiva edən kitab 1992-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyəti Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən yayınlanmışdır.

Aşağıda həmin lüğətin internetdə hazırlanmış elektronik yayımından “*okul, dayı və kol*” sözlərinin çeviriləri göstərilmişdir.

TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ

Türkiye Türkçesi	Azeri Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkçesi	Rusça
okul	mäktäb	mäktäp	mektep	mektep	mäktäb	mäktäp	mekdep	mäktäp	škóla
									uçılışçe
									uçebnoye
									zavedeniye

Türkiye Türkçesi	Azeri Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkçesi	Rusça
dayı	arğa	tayanıs	arka süyev	cölök-tayak	hämıy	tayanıç	arkadayanç	arka tayanç	pokrovitel'
	havadar	arka		arka	süyanç	arka	hovandär		proteje
		arkalavısı				arkalavçı			ruka
kol	gol	kul	kol	kol	kol	kul	gol	kol	ruka
		biläk				biläk			

Beləliklə, türk dillərində uyğun bir avtomatik çevirinin yazılım proqramı sistemi yalnız dil-danışıq eynilikləri, fərqlilikləri, variantları, şəkildə eyni və mənaca fərqli olan sözlərin anlam- ifadə özəlliklərinin kompüter alqoritmlərinin tərtib olunması ilə gerçəkləşdirilə bilər.

Türk ədəbi dillərinin eynilikləri ən çox eynilikdəki fonetik, morfoloji, imla fərqlilikləri və xarici dillərdən alınmış bəzi leksik vahidlərin qarşılıqlarının işlənməsilə seçilməkdədir. Bu, Azərbaycan dilindəki “Əli bir müəllimdir” cümləsinin digər türk ədəbi dillərinə edilmiş çevirilərindən də açıq bir şəkildə görünməkdədir. Türk. Ali (bir) ögretmen (dir); Türkmen: Aly bir mugallymdyr; Özbək: Ali (bir) o‘qituvchi; Uygur: Éli bir okutkuçi; Qazax: Əли (бир) мұғалим; Qırğız: Ali mugalim; Tatar: Али (бер) укытучы; Başqurd: Али укытыусы; Xakas: Ali ügremçi poladır və s. Yuxarıda göstərilən leksik müxtəliflik və bununla bərabər türkmen dilində yer alan uzun saıtlər (*değil yerinə de:l*), Türkiyə türkcəsində felin sürərlilik mürəkkəb şəkli (gidedur-, çıkagel- və s.) və ya geniş zaman şəklinin (-r,-ar, (I)r/ur: ağla-r, bak-ar və s.) işlənməsi kimi hadisələr həmin ədəbi dillərdəki dil-danışıq fərqliliklərindən bəziləridir. Müəyyən bir anlamın ifadəsi ilə seçilən, ancaq müxtəlif leksik vahid və qrammatik şəkillərlə müəyyənleşən dil-danışıq variantları isə ən çox qəlib sözlər, atalar sözləri və deyimlərdə və ya frazeologizmlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *düşmək//düşmek* frazeologizm qurucu sözü ilə

düzələn “*Düşər düşməzi olar*” deyimi Azərbaycan türkcəsində, “*Düşmez kalkmaz bir Allah*” deyimi Türkiyə türkcəsində orijinal şəkilləri ilə yer almaqdadır. Qazax türkcəsində yer alan “*Berewdiki birewge qızday kerinedi. ‘Birisinin arvadı digərinə qız kibi görünür’*” deyiminin Türkiyə türkcəsindəki variantı isə “*Komşunun tavuğu komşuya kaz, karısı kız gibi görünür*” şəklindədir.

“*Düşmək, subay, kişi*” kimi leksik vahidlər türk dillərində şəkilcə eyni, mənaca fərqli sözlərə örnək göstərilə bilər. Bunların da Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində “A” hərfi ilə başlayanlarının lüğəti dərsliyimizin III hissəsində yer almaqdadır. Təxmini olaraq aparılmış statistik hesablamalarımıza əsasən türk dillərində sözügedən leksik vahidlərin sayı təxminən on minə qədərdir.

2.3.2. Çeviri yazılımlı proqramları və bunlarla bağlı görülən linqvistik işlər

Türk ədəbi dilləri arası uyğun çeviri yazılımlı proqramlarının hazırlanması üçün, hər şeydən öncə, kompüterdə dil-danışq eynilikləri, fərqlilikləri və variantlarının ümumtürk dilinin fonetik, qrammatik, leksik və leksikoqrafik qaydalarına əsasən ilkin və sonrakı alqoritmləri müəyyənəşdirilməlidir. Ayrıca çoxmənalı, omonim, sinonim və nəhayət şəkilcə eyni və mənaca fərqli sözlərin ümumi polisemantik kontekstdə elektronik lüğətləri tərtib olunmalıdır. Yalnız bundan sonra türk ədəbi dilləri arası konkret çeviri yazılımlı proqramları gerçəkləşdirilə bilər. Çeviri yazılımlı proqramlarının hazırlanması işi kompüter və ümumiyyətlə informasiya texnologiyaları vasitəsilə müəyyən linqvistik işlərin görülməsini də gündəmə gətirməkdədir. Türk əlifbaları, dil-danışq özəllikləri, səs dəyərləri əsasında ümumtürkcə millətlərarası fonetik transkripsiya cədvəli; yazı-danışq eynilikləri, fərqlilikləri və variantlarının sxemləri; şəkilcə eyni və mənaca fərqli sözlər sinxronik olaraq təsvir olunmalıdır. Sözügedən sinxronik təsvirin yer aldığı çağdaş bir stolüstü funksional qrammatika kitabı hazırlanmalıdır. Həmin funksional qrammatika kitabı hər hansı bir inkişaf etmiş türk ədəbi dillərindən birində yazıla bilər.

Bu gün dünyada müxtəlif dillərin tədris olunması, öyrənilməsi və qlobal dil siyasətinin qurulması fransızca dövlət və ingiliscə ünsiyyət dili ənənəsinə dayanmaqdadır. Avropa mərkəzli dil-ışlənilmə modelləşməsi isə göstərilən hər iki ənənəni bir bütün halına gətirməkdədir. Bu modelləşmə “dil hafizəsi bankı”nda əvvəlcədən hazır olan söz formalarının seçilərək işlənilməsilə gerçəkləşən ünsiyyətə və ya kommunikasiyaya əsasən qurulmaqdadır. Türk dillərində isə söz şəkli göstərilən işlənilmə formasından fərqli olaraq müxtəlif söz kök-gövdəsi və şəkilçilərin ifadə etdiyi funksiya və mənə sahələrinin müəyyən bir ardıcılıqla reallaşan sırası ilə gerçəkləşməkdədir. Məsələn, rus dilində “*в его творчестве*” və ingilis dilində “*in his works*” sözləri ilə söz sırasına əsasən bir konkret anlam bildirilir. Türk dillərində isə həmin anlam tək bir “*yaradıcılığında*” leksik vahidinin “*yarat*” söz kök-gövdəsi və *-ici, -lıq, -in, -dakı*

şəkilçiləri ilə formalaşan sırası ilə ifadə edilməkdədir. Türk dillərində köklər və şəkilçilər leksik, leksik-qrammatik və qrammatik mənaların yer aldığı ardıcıl və bölünməyən bir sıra ilə düzüləndir. Sözügedən sıralanma konkret bir ünsiyyət və ya kommunikasiya ehtiyacına bağlı olaraq danışıq əsnasında reallaşmaqdadır. Flektiv dillərdə lüğət tərkibi və söz sırasına əsasən ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türk dillərində ünsiyyət anı və dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq ortaya çıxmaqdadır. Belə bir söz forması isə dünyanın dil xəritəsini təşkil edən qavramların dərk olunmasını leksik, leksik-qrammatik və qrammatik şəkilçilərin məntiqi sıralanması ilə həyata keçirir. Bu isə Avrasiya mərkəzli ikinci bir dil modelləşməsinin funksional olaraq qurulmasında konseptual dərk etmə əsasının yaradılması və orijinal bir çeviri yazılım proqramı örnəyinin hazırlanmasına imkan verə bilər. Beləliklə, ümumtürk dilinin potensial imkanları gerçəkləşdirilər və onun səs uyumuna, aqılütinativ quruluşuna və söz sırasına söykənən yeni bir dil modelləşməsi konseptual dərk etmə əsasında qurula bilər. Belə bir modelin yaradıla bilməsi üçün, hər şeydən öncə, maddə başı sözləri Türkiyə türkcəsində verilən, mənaları isə müxtəlif türk ədəbi dillərində ən azı 500.000 kəlmə və deyimlə açıqlanan və sinxronik olaraq tərtib olunan “Böyük türkcə uyğunlaşdırılmalı-açıqlamalılı lüğət” hazırlanmalıdır. Bu Mahmud Qaşqarlının yazdığı “Divani lüğət-it türk” kimi bir əsərin günümüzdə türkcə və ya türk dillərində sinxronik olaraq yazılması mənasına gəlir.

2.3.3. Türk dilləri arası ədəbi mətn çeviriləri

Ədəbi mətn uyğunlaşdırması təcrübəsində sözügedən mətn çeviriləri Türk dünyasında günümüze qədər, əsasən, iki formada həyata keçirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

A) Çeviri əsnasında qaynaq dil olaraq qədim türk dili, Çağatay və Osmanlı türkcələri kimi klassik və XIV-XVI yüzillərdən etibarən daha çox xalq dili əsasında formalaşan yeni türk ədəbi dillərindən müxtəlif lazımi mətnlər seçilir. Həmin mətnlər tarixi-diaxronik ardıcılığa və sinxronik kontekstə əsasən ən yeni çağdaş türk ədəbi dillərinə çevirilir.

B) Qaynaq və hədəf dil səviyyələrində həm şifahi, həm də yazılı mətnlər ən yeni çağdaş türk ədəbi dillərindən bir-birinə sinxronik olaraq çevirilir. Həmin çeviri prosesində görülən işlər ədəbi mətn uyğunlaşdırması fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir.

Türk ədəbi dilləri arası mətn çeviriləri prinsip etibarilə müxtəlif ədəbi mətnlərin qədim türk ədəbi dillərindən çağdaş türk ədəbi dillərinə və ikincilərdə də bir-birinə çevirilməsi ilə gerçəkləşir. Bu fəaliyyətlər 1990-cı illərdən başlayaraq getdikcə sürətlənir. Ancaq bu gün hələ ədəbi mətnlərin daha çox qədim və yeni türk dillərindən Türkiyə türkcəsinə, ondan da digər türk ədəbi dillərinə və ya digər türk ədəbi dillərindən Türkiyə türkcəsinə çevirildiyi müşahidə olunur. Daha doğrusu, sözügedən ədəbi mətnlərin çevirilməsi prosesi dillərə görə qaynaq və hədəf mətnlərin yerlərinin dəyişilməsi ilə daha çox Türkiyə türkcəsi ilə digər türk yazı dilləri arasında həyata keçirilir. Məsələn, Çingiz Aytmatovun, demək

olar ki, bütün əsərləri öncə müxtəlif xarici dillərdən və günümüzdə isə qırğız dilindən də Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş və ya çevrilmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, müxtəlif ədəbi mətnlərin və populyar yazıçıların əsərlərinin çağdaş Türkiyə türkcəsinə çevirilməsinin tarixi isə 1950-ci illərə qədər gedib çıxır. Sözügedən çeviri prosesinin sürətlənməsinə və onun konkret nəticələrinin ortaya çıxarılmasına həm Azərbaycanlı, həm də Türkiyəli alimlər, yazıçılar, publisistlər, türkoloqlar və ümumiyyətlə ziyalılar həmişə böyük səy göstərmişdir. Hələ Sovetlər Birliyi vaxtında Azərbaycandan Həmid Araslının və Abbas Zamanovun, Türkiyədən Əhməd Cəfəroğlunun, Muharrem Erginin, Səadət Cağatayın, daha sonralar isə Yavuz Akpınar və onun yayınladığı “Qardaş Ədəbiyyatlar” jurnalının çox böyük rolu olmuşdur (Ercilasun 2007). Günümüzdə isə Yusif Gədiklinin, Əli Duymazın, İldəniz Kurtulan və digərlərinin Azərbaycan Türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə etdiyi çevirilər diqqəti çəkir. Azərbaycan yazarlarından Anarın, Elçinin və Kamal Abdullanın bir çox əsəri bu gün Türkiyə türkcəsində sevə-sevə oxunmaqdadır. Bu əsərlərə Anarın “Ağ liman” və “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, Elçinin “Mahmud və Məryəm” və “Ölüm hökmü”, Kamal Abdullanın isə “Gizli Dədə Qorqud”, Yarımçıq əlyazma” və Sehrbazlar dərsi” əsərlərini nümunə göstərmək olar. Bütün bu çeviri işlərinin aparılması və onların ədəbi-lingvistik özəllikləri ilə dəyərləndirilməsi isə türkoloji dilçilikdə ayrıca bir ədəbi mətn uyğunlaşdırması və ya çeviri nəzəriyyəsi və praktikasi filoloji sahəsi olaraq ayrılmaqdadır (Musaoğlu 2010: 24-26). Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən filoloji sahə araşdırma-öyrənilmə baxımından türkoloji dilçilikdə günün ən aktual məsələlərdən biri olaraq diqqət mərkəzindədir.

3. Türkoloji dilçilikdə bədii mətnin yeni yönüm və yontəmlərlə öyrənilməsi

Mətnin cümlədən böyük, yəni MSB səviyyəsində tədqiqi problemi dilçilikdə XX yüzilin ikinci yarısından sonra ortaya çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi XX yüzilin son qərinasında bütün parametrlərinə görə bir filoloji elm sahəsi olaraq formalaşmışdır. XX yüzilin ortalarında Avropa dilçiliyi, xüsusilə də Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin uğurları kommunikativ və semantik məzmunlu yeni lingvistik açıqlanmaların meydana çıxmasına və xüsusilə də filologiyada MSB-nin ayrıca olaraq tədqiqinə geniş yol açmışdır. Avropa və Rusiyada bu sahədə böyük uğurlar olsa da, türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisi və ya qrammatikası məsələsi o dövrdə hələlik nisbətən çox az öyrənilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada mətnin ümumi filoloji-ədəbi və -lingvistik özəllikləri daha Antik dövrdən, yəni Aristoteldən başlayaraq öyrənilməkdədir. Belə ki, mətnin ümumi və təfərrüatlı filoloji tədqiqi ilk öncə mətnşünaslıq və ədəbi mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin müxtəlif funksional üslublar və ən yaygın ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik metodları baxımından müştərək işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir.

1980-ci illərdən etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi və ya mətnin həm fonetik-fonoloji və morfonoloji, həm də qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik və farazeoloji-semantik və funksional özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir bütün olaraq araşdırılmaqdadır (Гальперин 1981). Bu isə özəlliklə mətn dilçiliyi və sintaksisinin türkoloji dilçilikdə ayrıca bir linqvistik sahə olaraq müəyyənləşdirilməsini şərtləndirməkdədir. Əslində ilk öncə, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü və ya cümlədən böyük vahidlər və bunlarla bağlı olaraq da mətn sintaksisi, mətn qrammatikası və mətn quruluşu anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən etibarən isə ən çox “mətn dilçiliyi” termininin işlənilməsi yaygınlaşmışdır. Bu baxımdan terminoloji adlandırmada mətn dilçiliyi termin-anlayışı üst qavram, “mətn qrammatikası”, “mətn quruluşu” və “mətn sintaksisi” termin-anlayışları onun alt qavramları, “sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü vahidlər” və s. isə onların altındakı alt qavramlar və ya başlıqlar və yarımbaşlıqlar olaraq müəyyənləşdirilə bilər. Dərsliyimizin bu bölməsində əsas etibarilə Azərbaycan türk bədii mətninin sintaktik-kommunikativ özəllikləri üzərində durulur.

Türkoloji dilçilikdə və onun müstəqil bir şöbəsi olan Azərbaycan dilçiliyində sözügedən filoloji qavrama aid yuxarıda göstərilən adlandırma səciyyəli terminlərdən daha çox “mətn sintaksisi” termini işlənilir (Novruzova 2002). Bu bir tərəfdən, aşağıda da göstərildiyi kimi, sözügedən problemin başlanğıcdan etibarən türkoloji dilçilikdə daha çox “mürəkkəb sintaktik bütöv” və “cümlədən böyük və ya frazafövqü vahidlər” adlı sintaktik səciyyəli termin-anlayışlarla işıqlandırılması, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin və özəlliklə də mürəkkəb cümlə sintaksisinin ümumi türkoloji dilçilik aurası baxımından çox geniş bir ölçüdə tədqiq olunması və buna bağlı olaraq da mövzunun sövq-təbii bir şəkildə metalinqvistik səciyyəli yönümdə açıqlana bilməsiylə də izah edilə bilər.

XX yüzilin 40-50-ci illərində MSB-nin bir ortaq öyrənilmə obyektii olaraq tədqiqinə dair Avropa və rus dilçiliyində əldə edilən uğurlar keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan türkdilli xalqların da dil materialları əsasında bu və ya digər filoloji-linqvistik istiqamətlərdə yeni elmi tədqiqatların aparılmasına güclü təkan vermişdir. XX yüzilin 60-cı illərində Kazan Universitetinin professoru M. Z. Zəkiyev mətn sintaksisi sahəsində uğurlar qazanan ilk tədqiqatçı türkoloqlardandır. Onun “Tatar dilinin sintaktik quruluşu” (1963) adlı əsəri bu baxımdan fundamental tədqiqat işi sayıla bilər. Müəllif kitabın böyük bir bölməsini mürəkkəb sintaktik bütövlərin quruluşuna və onun tərkibindəki cümlələrin əlaqələnməsi məsələsinə həsr etmişdir.

Tatar türkcəsinin materialları əsasında mətn üzərində araşdırmalar aparan müəllif MSB-nin sərhədləri, həcmi, semantik xüsusiyyətləri, mətndə əlaqələndirici vasitələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Tədqiqatçıya görə, MSB-ni təşkil edən cümlələr arasındakı bağlılığı və ya ierarxik münasibətləri, onları bağlayan mətnlinqvistik vasitələri ətraflı öyrənmək türkoloji dilçiliyin əsas məsələlərindən biridir. Müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, MSB-nin də hüdudları ondan asılı olaraq müəyyənləşir (Закиев 1963).

Türk ədəbi dillərində mətn sintaksisinə dair tədqiqatlar, başlıca olaraq *mətnin qrammatikası və semantikasi, mətn və üslubiyyat* istiqamətlərində aparılan araşdırma işlərinin mövzusu olmuş və ən çox da mətnin komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması, bağlayıcı vasitələri, sərhədləri və həcmi kimi məsələləri öyrənilmişdir. Türkoloji dilçilikdə isə mətn dilçiliyi terminlərinin dəqiqləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Türk ədəbi dilləri materialları əsasında mətn sintaksisinə aid araşdırmalar əsasən ayrı-ayrı yazıçıların yazdığı bədii mətnlər üzərində aparılmışdır. Bunun əsas səbəbi bədii mətnlərin üslub zənginliyi və bədii əsərlərdə fərdi mətn quruculuğunun daha rəngarəng formalarının mövcudluğu ilə əlaqəlidir. Lakin türk ədəbi dillərinə dair qədim yazılı abidələrin mətnləri və folklor mətnləri də zaman-zaman mətn dilçiliyi baxımından tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Mətn şifahi və ya yazılı olaraq gerçəkləşir. Klassik filologiyada daha çox yazılı olaraq gerçəkləşən mətnlər öyrənilmişdir. Yazılı abidələrimizin tənqidi mətnləri, hər şeydən öncə, ədəbiyyatşünaslıq elmi və onun tərkib hissələri olan ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqidin elmi prinsipləri baxımından hazırlanmışdır. Və daha çox ədəbiyyat tariximizin içərisində yer tutan və dəyərləndirilən bu elm sahəsi filologiyamızda *tekstologiya* termini ilə adlandırılmışdır. Mətn nəzəriyyəsi kimi bilinən ümumi elm sahəsində isə istər ədəbiyyatşünaslıq və mətn dilçiliyi, istərsə də üslubiyyat və semiotika arasındakı fənlərə əlaqələr işıqlandırılmışdır. Müasir mətn dilçiliyində isə müəyyən bir ierarxik bütövlüyə malik olan mətnin quruluş qaydaları və həmin qaydalara əsasən müəyyənləşdirilən semantik-funksional əlaqələr öyrənilir. Mətn araşdırmaları bir elm sahəsi olaraq bütövlükdə filologiyanın içərisində yer alır (JIЭС 1990: 507).

Semiotkada hər cür sistemli, ardıcıl və mənalı işarələr və ya kommunikativ şəkillənmələrlə bərabər; müəyyən bir tədbir, mərasim, rəqs, yuxu, oyun və s. kimi fərdi, kütləvi və etnik-millî fəaliyyətlər və ya fenomenlər də ayrı-ayrı mətnlər olaraq tərif edilir. Burada

müxtəlif əşyalar, görüntülər, səslər, geyimlər, rənglər, mənzərələr, faktlar, hadisələr, hərəkətlər, davranışlar və s. kimi gündəlik yaşanan hadisələr və tarixi fenomenlər mətnlərin semantik və konseptual ifadə etmə işarələri olaraq özünü göstərir. Və sözügedən mətnlər həmin işarələrə əsasən öyrənilir. Linqvistikada isə mətn sözlü işarələrin bütünlüyü və ierarxikliyi formasında, sadə və mürəkkəb cümlələrlə mikro- və makromətn çərçivələrində struktur, semantik və funksional baxımlardan (ЛЭС 1990: 507), son illərdə isə konseptual-intellektual mahiyyətinə görə də öyrənilir (Поповская-Лисоченко 2006).

Günümüzdə hər hansı mətnə konkret bir mövzu və ya hadisə olaraq ifadə olunanların və həmin mətnin struktur-semantik komponentlərinin konseptual səciyyəli dərk etmə, şüur və təfəkkür müstəvisində müəyyənləşdirilən “*Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, xoşbəxtlik, sədaqət, qəhrəmanlıq, şəhidlik, dostluq, düşmənlik, kainat, yol, iltifat, sevgi, qonaqsevərlik, nifrət, gözəllik, acı, mərhəmət*” kimi Azərbaycan türk mentalitetinə uyğun üst və alt qavramlarla ələqələndirilərək tədqiqi gündəmə gəlməkdədir. Bu isə ümumtürk mətninin fəlsəfi, antropoloji, psixoloji, folklorik, linqvistik, koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi baxımlarından kompleksiv olaraq öyrənilməsinin yolunu açmaqdadır. Artıq mətnqurucu dil vahidlərinin sıraları və bir-biri ilə struktur-semantik əlaqələri və mətnə ifadə edilən anlamların *koqnitiv müstəvi* ilə bağlılıqları türkoloji dilçiliyin də mövzularından birinə çevrilməkdədir. Daha doğrusu, Azərbaycan türk mətni konseptual-linqvistik yönüm və yontəmlərlə də öyrənilməkdədir.

1970-ci illərdən etibarən müasir sinxronik dilçilik və diaxronik ədəbiyyatşünaslıqda struktur, semantik və funksional yontəmlərlə aparılan linqvistik-folklorik səciyyəli tədqiqat nəticələrindən türkologiya elmi də böyük bir ölçüdə təsirlənmişdir. Türkoloji mətn dilçiliyində folklorik mətnlərdə sintaktik paralellik, parselyatıqlaşma və diskursların struktur-semantik sistemə dair aparılmış folklorik-mifoloji səciyyəli konseptual-intellektual açıqlanmalar məhz həmin təsirin nəticəsində ortaya çıxmışdır (Üstünova 1998; Musaoğlu 2002: 66-71). Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mətnində başlanğıcı və sonu “mübtəda-xəbər” təkrarlı semantik-funksional qütbləşməsilə işlənən cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqi maraq doğurur. Dərsləkdə də aşağıda “qapalı” sintaktik quruluşlu həmin mətninqvistik parçaların mətnə ifadə edilən tarixi hadisələrlə və gedişatlarla *retrospektiv, interospektiv* və *prospektiv* səciyyəli konseptual əlaqələri müəyyənləşdirilir.

Bəs türkoloji dilçilikdə və ümumiyyətlə sosial elmlərdə haqqında son zamanlar xüsusilə də koqnitiv-konseptual səciyyəli linqvistik açıqlanmaların ortaya çıxması ilə əlaqədar olaraq daha

çox bəhs edilən *retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv*³⁶ araşdırma-öyrənilmə aspektləri nə deməkdir?

Çeşitli qavramlara və kateqoriyalara dair dil vahidləri və uyğun semiotik işarələr müasir dilçilikdə koqnitiv-konseptual olaraq gələcəyə görə perspektiv, indiyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə tədqiq olunur. İnterospektiv xarakterli araşdırma-öyrənilmə aspekti isə milli mentaliteti və dəyişməz dəyərləri bilavasitə ifadə edən dil-nitq fenomenlərinin öyrənilməsinə görə müəyyənləşir. Məsələn, sadəcə milli dilə məxsus olan frazeologizmlərimizin mənşəyinin və ya ontoloji səciyyəli əsl türk mətninin konseptual-lingvistik özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi kimi.

Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi gedişatlar bütövlükdə retrospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə dəyərləndirilərək kompleksiv bir şəkildə birləşdirilməkdədir. *Sosial elmlərin intellektual kontekstin mahiyyətini* dillə əks etdirən dərk etməyə (idraka), şüura və təfəkkürə əsasən tədricən dəyişdiyi, inkişaf etdiyi və getdikcə də həmin prosesdə bir-biri ilə qovuşduğu müasir elmsünaslıqda müşahidə olunmaqdadır. Müasir dilçiliyin əsas inkişaf meyli isə milli-mənəvi dəyərlərə və canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-biri ilə bağlı olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə müəyyənləşir. Həmin qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar müasir elmsünaslıqda böyük təkamül dəyişiklikləri keçirdən və artıq bütövlükdə koqnitiv xarakterli sosial elmlərin ayrı-ayrı sahələrinə dair inkişaf etdirilən və formalaşdırılan yeni elmi-tətbiqi metodlarla aparılır. Şübhəsiz ki, yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə gerçəkləşən bütün qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə,

---

³⁶Yuxarıda da göstəriləyi kimi, müxtəlif dil-nitq kateqoriyalarına dair dil vahidləri və diskursiv parçalar və ya bütünləşmələr müasir lingvistikada koqnitiv-konseptual yönəmlərlə öyrənilməkdədir. Daha doğrusu, bunlar gələcəyə görə perspektiv, indiyə və gələcəyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə də araşdırılmaqdadır. Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi aura və intellektual gedişatlar bütövlükdə retrospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə dəyərləndirilərək və kompleksiv olaraq birləşdirilərək işıqlandırılmaqdadır. Məsələn, belə bir kontekstdə frazeologizmlərin ayrıca bir növünün və ya digər “milli səciyyəli dil-nitq vahidləri”nin (seçdirmə bizimidir- M.M.) və ya mətnlingvistik bütünləşmələrinin araşdırılması diqqəti çəkməkdədir. Burada daha çox “müqayisəsiz səciyyəli” özbəz olan və milli mentalitetə, etnoqrafiyaya, demoqrafiyaya, folklorla, adət-ənənələrə, mifologiyaya və s. söykənən konkret filoloji faktorlar nəzərə alınır. Həmin faktorlara, dil-danışq vahidlərinə və konkret dil-danışq ortamlarına bağlı olaraq gerçəkləşən diskursiv və kommunikativ səciyyəli mətnlingvistik bütünləşmələr tədqiqatda cəlb olunur. Bunlar, hər şeydən öncə, interospektiv aspektdə öyrənilir. Məhz bu baxımdan yuxarıda göstərilən “*prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv*” aspektlərin bütünlünə görə türkoloji dilçilikdə yeni bir retrospektiv və interospektiv araşdırma-öyrənilmə konteksti formalaşmaqdadır. Sözügedən yönüm, fikrimizcə, koqnitiv dilçiliyin əsas lingvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər.

təbii insan dilində öz əks-sədasını tapır, yəni sözün əsl mənasında dildə simvollaşır, sistemləşir, mücərrədləşir və konkretləşir. Buna görə də dəyişən, yeniləşən sosial elmlərin başında, bizcə, dilçilik elmi gəlir. Və həmin elmin müxtəlif qolları içərisində isə dünyanın dil xəritəsinin semiotik və konseptual olaraq işarələnməsində yazılı və şifahi mətnləşmələrlə yer tutan mətn linqvistikası sahəsi seçilir.

Bu gün bütün bunlara bağlı olaraq dilçilik elminin tədqiq və tətbiq olunan sahələri getdikcə genişlənir. *Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi proqram yazılımlı sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli və ya kontrastiv-qarşılaşdırılmalı və müqayisəli və ya konfrontativ-tutuşdurılmalı metodları isə yenidən müəyyənləşdirilir.*

Mikromətn və makromətnin qurucu mətnlingvistik vasitələri həm ayrı-ayrı konkret dillərin, həm də müqayisə olunan müxtəlif sistemli və qohum dillərin materialları ilə müəyyənləşdirilir. Bir-birinə ən yaxın qohum olan türk dillərində də mətnyaratmada özünü müxtəlif anafirik, kataforik vasitələr, təkrarlar, deyktik elementlər və s. göstərilir. Bunlar konfrontativ-tutuşdurılmalı metodla *prospektiv//retrospektiv* və *perspektiv//innerspektiv* səciyyəli binar aspektlər və ya artıq ierarxik xarakterli tək bir tədqiqat istiqamətində öyrənilir. Həmin istiqamətdə sinxronik-diaxronik səciyyəli tədqiqatların davam etdirilməsi tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçiliyin pra-, protodil dil səviyyələrinin canlandırılması işlərinin konkret nəticələndirilməsinə gətirib çıxarda bilər.

MSB-nin tədqiqi yuxarıda haqqında nisbətən daha geniş bəhs edilən funksional qrammatika anlayışının açıqlanması ilə də sıx bağlıdır. Çünki MSB bir dil-danışiq və kommunikativ bütünləşmə hadisəsi olaraq funksional qrammatika anlayışı ilə eyni bir elmi-lingvistik müstəvidə öyrənilir. Buna bağlı olaraq dərslərimizdə MSB-nin tədqiqinin funksional xarakterli ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat və semiotika elmləri ilə retrospektiv, interospektiv və prospektiv səciyyəli əlaqələri üzərində ayrıca olaraq durulur. Həmin əlaqələrin lingvistik səciyyəli mətnyaratma qurucuları konseptual-funksional qrammatika anlayışı kontekstində və dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramlara və kateqoriyalara əsasən “dərək olunma, şüur və təfəkkürün koqnitiv müstəvisi”ndə işıqlandırılır. Bu kontekstdə sözügedən əlaqələrin mətnyaratma arxitektonikası isə ən çox Azərbaycan və qismən də digər türk ədəbi dillərinin bədii

mətnlərindən gətirilən konkret örnəklərə əsasən müəyyənləşdirilir (Abdullayev., Məmmədov., Musayev... 2012: 266-274).

3.1. Türk mətninin ədəbi-lingvistik təhlili

Türk ədəbi dillərində yazılan müxtəlif ədəbi-bədii mətnlərin ənənəvi-filoloji elmlərin klassik prinsiplərinə görə araşdırılması və öyrənilməsi bütün cidd-cəhdilə bu gün də davam etdirilməkdədir. Özəlliklə də tarixi mətnlərimizin ədəbi-tənqidi nüsxələri hələ də klassik filoloji-tekstoloji prinsiplərə görə hazırlanmaqdadır. Bəzən həmin mətnlərdə hər hansı bir sözün oxunuşu aylarla və illərlə sürən “qısır mübahisə”lərə (Seçdirmə bizimdir-M. M) səbəb olur. Ancaq türk ədəbi dillərində və ya xarici dillərdə türk dillərinə və dialektlərinə dair yazılmış olan tarixi səciyyəli bütün mətnlərin ədəbi-tənqidi nüsxələri bu gün artıq, demək olar ki, hazırlanmışdır. Bu baxımdan görkəmli türkoloq-dilçi, professor Əhməd Bican Ərcilasunun sözügedən tekstoloji xarakterli araşdırma-öyrənilmə yönümü və yöntəmi haqqında söylədikləri çox ibrətamizdir. O qeyd edir ki, indi artıq klassik tekstoloji üsullarla ədəbi-tənqidi nüsxəsi hazırlanacaq tarixi mətnimiz, demək olar ki, qalmamışdır. Buna görə də mövcud ədəbi-tənqidi nüsxələri hazırlanmış tarixi mətnlərimizin bundan sonra yeni ədəbi-lingvistik yönüm və yöntəmlərlə öyrənilməsi haqqında çox ciddi fikirləşmək lazımdır (Ercilasun 2009: 143-145).

Türk Cümhuriyyətləri universitetlərində keçilən “Mətnin lingvistik təhlili” kurslarında ədəbi mətnlərdə fonemlər, morfemlər, sintaksemlər, leksemlər və frazemlər ənənəvi-təsviri dilçilik metodları ilə müəyyənləşdirilir, tekstəmlərə isə çox vaxt heç toxunulmur. Halbuki, çağdaş filologiya elmində müxtəlif dillərdə yazılan bədii mətnlərin funksional və koqnitiv-konseptual yönüm və yöntəmlərlə aparılan ədəbi-lingvistik təhlili getdikcə daha geniş bir miqyasda yayılmaqdadır. Həmin yönüm və yöntəmlər artıq univesitet praktikasında da tətbiq olunmaqda və bədii mətnlərin öyrənilməsində əsas elmi-praktik yönüm və yöntəmlər olaraq özünü göstərməkdədir (Aktaş 2000; Поповская-Лисоченко2006)

Bu gün ədəbi-bədii mətnlər ya sadəcə ədəbiyyatşünaslıq və ya sadəcə dilçilik elmi baxımından öyrənilmir. Həmin mətnlər çağdaş filologiyada həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq elmləri baxımından, başqa bir sözlə, ümumi filoloji-lingvistik və ədəbi-bədii özəlliklərinə görə çox vaxt da müştərək olaraq öyrənilir. Mətnlər ədəbiyyatşünaslıq elmi baxımından öyrənilərkən onların konkret lingvistik özəlliklərinin və mətnlingvistik kompozisiyasının açıqlanmasına da geniş yer verilir. Və ya əksinə. Buna görə də mətn nəzəriyyəsi və ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin daha ən qədim dövrlərdən bəri gerçəkləşən “ ritorika

və poetika” kimi ortaq araşdırma-öyrənilmə sahələri mövcuddur. XX yüzilin sonunda isə həmin elm sahələrinin və özəlliklə də ikincisinin ədəbiyyatşünaslığı və dilçiliyi birləşdirən mifopoetika, linqvopoetika və generativ, semantik və orqanik poetika kimi yeni istiqamətləri meydana çıxmışdır. Həmin istiqamətlərdə yazılan əsərlərdə ən çox poetik əsərin ümumi linqvistik təsviri verilir (Штайн 1993). Bununla bərabər, bədii mətnin kommunikativ funksiyası, söyləmin emosional quruluşu və “ritorik mətnləşmə” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) kimi məsələlər də hərtərəfli elmi-filoloji araşdırılmaya cəlb olunur, mətn və ədəbi yaradıcılıq prosesinin komponentləri arasındakı formal və məna əlaqələri müəyyənləşdirilir (Поляков 1986).

MSB-nin ümumi funksional nəzəriyyəsi isə dilçilikdə 1960-cı illərdən etibarən formalaşdırılmaqdadır. Funksiya anlayışı dil kommunikasiyası ilə əlaqələndirilməkdə və onun “referensial, fatik, poetik, emotiv, konativ və metalingvistik” olaraq adlandırılan sahələri göstərilməkdədir (Якобсон 1960; 1987; 1999). Türkoloji dilçilikdə isə sözügedən istiqamətdə aparılan araşdırmalar ilk öncə daha çox mətn dilçiliyi, mətn sərhədləri və quruluşu qavramlarının açıqlanması ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. Mətn dilçiliyinə aid yazılan digər özəl əsərlərdə isə mətnqurucu səciyyəli formal və məna əlaqələrini yaradan mətnlingvistik vasitələr araşdırılmaya cəlb olunur. Həmin vasitələr daha çox inkişaf etmiş türk ədəbi dillərinin materialları əsasında öyrənilir (Abdullayev 1999: 178-269; Məmmədov 2001; Musaoğlu 2003).

Beləliklə, türkoloji dilçilikdə MSB-nin tədqiqinin ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə əlaqədar olaraq aparılması filologiyamızda bədii mətnlərin geniş bir koqnitiv-konseptual kontekstdə retrospektiv və interospektiv olaraq filoloji-lingvistik açıqlanmasına yol açmaqdadır. Bu baxımdan aşağıda bədii mətnlərimizdən gətirilən nümunələr konseptual özəllikləri və özəl mətnqurucu semiotik işarələrinə əsasən ədəbi-lingvistik araşdırılmaya cəlb olunmuşdur.

3.1.1. Şeirlə söylənilən və ya yazılan bədii mətn nümunələri

Ümumtürk folklorik mətninin ilk nümunələrində sərbəst olaraq ifadə olunan şeir parçaları əsasən 2-24-28 saylarında gerçəkləşən ritmik-tonik və təhkiyəvi-rifmik bir hecalanma sistemi ilə qafiyələnir (Musaoğlu 1999: 10-13). Qədim türk şerində ilkin mətnləşmə əsnası sözügedən sərbəst qafiyələnmə sisteminə bağlı olaraq gerçəkləşir. Buna bağlı olaraq makromətn səciyyəli mətnləşmə söz birləşmələri və qrupları, sadə və mürəkkəb cümlələrlə qurulan sintaktik bütövlərin daha geniş bir mətnlingvistik təhkiyədəki simmetrik və asimmetrik sıralanmaları ilə özünü göstərir. Ancaq bu, formal olaraq belədir. Məzmun planı etibarilə müxtəlif sintaktik konstruksiyaların və mürəkkəb sintaktik bütövlərin məndə işlənilməsi hər hansı bir ünsiyyət

əsnasının diskurs ortamında konkret olaraq geçəkləşməsi ilə şərtlənir. Bu gerçəkləşmə isə danışanın və müəllifin dinləyəninin və oxucunun dərk etdiyi əsas bədii fikrinin özəl mətnqurucu semiotik işarələrlə³⁷ geniş oxucu və dinləyici auditoriyasına nə dərəcədə uğurlu ötürülməsi ilə müəyyənləşir. Özəl mətnqurucu işarələrin işlənilməsi isə danışan və dinləyən arasındakı informasiyavericiliyin dayandığı dərindəki və üzdəki konkret hadisələr, fenomenlər və onlarla ifadə edilən ana fikirlərlə bağlı olur. Həmin işarələr müasir filologiya elmində ədəbi-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, frazemlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən ibarət deyildir. Hər hansı bir bədii mətnin həmin semasioloji dil işarələri ilə ifadə olunan özünə məxsus semiotik mahiyyətli özəl mətnqurucu işarələri də olur. Həmin semiotik işarələrin hərəkətləri isə mətndə ifadə edilən müəllif reallığını və ya bədii fikrini ayrı-ayrı konkret hadisələrlə, bəşəri və milli-mənəvi dəyərləri bildirən fenomenlərlə göstərir.

---

³⁷ Özəl mətnqurucu işarələr haqqında kitabın aşağıdakı bölmələrində konkret örnəklərlə daha geniş və ətraflı məlumat veriləcəkdir

Xalq mahnılarımızın poetik-musiqili mətnləri də, hər şeydən öncə, haqqında bəhs edilən özəl mətnqurucu işarələrlə qurulur. Həmin özəl mətnqurucu işarələr bilavasitə xalqın sevgisinə, arzularına, istəklərinə, dərindən-sərinə, gələcəyə inamına, onun ən dəruni duyğularına sintaktik, semantik və pragmatik bir bütünləşmə olaraq işarə edir. Bu baxımdan xalq mahnılarımızın başlıqları ən gözəl seçilmiş özəl mətnqurucu işarələr kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, “İrəvanda xal qalmadı”, “Qaragilə”, “Azərbaycan maralı” mahnılarının başlıqları nə qədər gözəl, nə qədər uğurlu seçilmişdir! Həmin başlıqlar saf və səmimi, ailəsinə və sevgilisində ən dəruni duyğularla bağlı olan bir Azərbaycan gözəlinə işarə etmirmi?! Əlbəttə, edir. Birinci mahnının mətnində işlənən və üzə, gözələ xüsusi yaraşlıq, gözəllik verən, Azərbaycan ədəbiyyatında və xalq mahnılarımızda milli mentalitetimizə yönəlmiş interospektiv səciyyəli mahiyyət qazanan “qoşa xal” bənzətməsi Cabbar Qaryağdıoğlunun çox uğurla seçdiyi özəl bir mətnqurucu işarə deyildirmi?! Bəs sözügedən poetik-musiqili mətnin başlığında işlənən “İrəvan” mətnqurucu toponimik adı? “İrəvan” özəl adı həm sözügedən mahnı mətninin ədəbi-konseptual semiosferasına, həm də Azərbaycan adlı dünyamızın tarixi-məkani qavramlar xəritəsinə retrospektiv, prospektiv və interospektiv baxımlardan işarə edən ən önəmli mətnqurucu işarələrdən biridir. Bakı, Gəncə, Şuşa, Xankəndi, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Təbriz toponimik-konseptual adları kimi! Belə özəl mətnqurucu işarələr, təbii ki, “Sarı gəlin” və “Küçələrə su səpmişəm” xalq mahnılarımızın mətnlərində də vardır. Məsələn, “Sarı gəlin” və ya sadəcə “Gəlin” və Çoban”, “Küçələrə su səpmək” və “Yar” söz-ifadələri. Həmin bədii mətnqurucu semiotik işarələr konseptosferik sistemdə “eşq, sevgi, məhəbbət və son dərəcə dəruni insani duyğular”ı bildirən qavramlarla (konseptlərlə) çox yaxından bağlıdır. Ancaq sözügedən özəl mətnqurucu işarələr burada Azərbaycan adlı qavramlar dünyasının milli-mənəvi mahiyyət və konkret olaraq da intim yaşanmışlıq və ya həyatilik səciyyəsi daşıyan elementlərini işarələyir. Buna görə də onlar milli mentalitetə bağlı interospektiv səciyyəli faktların, hadisələrin, ən müxtəlif folklorik hekayələrin və rəvayətlərin poetik olaraq dərk olunması və konseptual müstəvidə adlandırılmasıdır. Bununla da xalq mahnılarımızı formalaşdıran həmin özəl mətnqurucu işarələr digər adekvat semiotik quruluşlardan və ya semiozislərdən fərqlənirlər (Musaoglu 2011: 34-35).

Əcdad türklərin ilk folklorik şeir yaradıcılığı animizim, totemizm və antropomorfizm çağından mifologiya çağına və sonuncudan isə dastan epoxasına erkən keçiş dövnlərində gerçəkləşmişdir. Sözügedən folklorik şeir yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin ilk inkişaf mərhələlərində orijinal bir mətnlinqvistik quruluşda formalaşmışdır. Bu isə sözügedən bədii quruluşun filologiyada ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyəsi və ədəbi təhlil baxımından özəl bir elmi-konseptual açıqlanmasının verilməsini günümüzdə zəruri hala gətirmişdir. Sonrakı dövnlərdə də həm məzmun, həm də forma etibarilə eyni ədəbi-bədii quruluşlarda gerçəkləşən həmin şeir şəkillənmələrinin adlandırılması və ya dəqiq filoloji tərfi ümumi mətn tipologiyası baxımından mübahisə doğurmuşdur. Sözügedən şeir şəkillənmələri ədəbiyyat çevrələri və ya ədəbiyatsevərlər arasında daha çox “səcli şeir, səcli nəsr”, “nəsr səciyyəli şeir” və ya sadəcə mənsumə kimi adlandırılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, “Səc’ öz-özlüyündə qafiyələnmə deməkdir, fərqi odur ki, qafiyə şeirdə işlənir və misraların sonunda olur; səc’ isə daxili qafiyələnmə prinsipi ilə qurulur, həm şeirdə, həm də nəstdə olur” (Mirəhmədov 1998: 193). Və səc’ bir şeir şəkli olmaq etibarilə, əsasən, əruz vəznində işlənir, M. Füzulinin və M. Ə. Sabirin yaradıcılığında səc’li şerin ən gözəl nümunələri yer almışdır (1998: 193). Ən qədim türk şerinin ortaya çıxması isə, yuxarıda da göstərildiyi kimi, Azərbaycan və ya Türk dünyası şairlərinin əruz vəznindəki şeir yaradıcılığından çox-çox əvvəllərə təsadüf edir. Başlanğıcda heca vəznində söylənilmiş və əruz vəznində Azərbaycan türkcəsində və ya digər türk ədəbi dillərində sonralar da yazılmış olan səcli və digər orijinal şeir şəkilləri ən qədim türk poetik mətni kontekstində araşdırılmaya cəlb olunmalıdır. Çünki, ilk folklorik təhkiyə dövnlərində həmin folklorik şeir yaradıcılığı əslində “bədii nəsr”in və ya sonralar qaravəlli, lətifə, nağıl və dastan və s. olaraq gerçəkləşən şifahi xalq ədəbiyyatı növlərinin də yerində işlənmişdir. Bunların məzmun planı baxımından ifadəsi isə qədim türklərin geniş Avrasiya coğrafiyasındakı siyasi, iqtisadi və etnik-demoqrafik hərəkətlənmələrinin şifahi olaraq ifadəsi ilə sıx bir şəkildə bağlı olmuşdur. Beləliklə, xalq mahnılarımız əslində səcli şeirlə və nəğmələrlə ifadə olunan ümumtürk yaşam məzmununun və sonralar köçəri-yerləşik həyat şərtlərində də yaşanan eşq, sevgi, səmimiyyət, saflıq və sədaqət duyğularının musiqili-lirik ifadəsi olmuşdur. Bu gün də bu, belədir.

Qədim türk şeri başlanğıcda sözügedən sərbəst şeir formlaşmaları ilə daha yaygın olaraq işlənmişdir. Həmin şeir şəkli yeddi hecalı ümumtürk şeri və ya bayatıları (maniləri) və xalq mahnıları (türküləri, jırları) ortaya çıxana qədər çox işlək olmuşdur. Bunların içərisində yer alan nəğmələr isə daha çox kollektiv surətdə oxunan və çox zaman da bədii hüdudları açıq qalan poetik-folklorik mətnlərdən ibarətdir. Birincilərin və ya səcli ədəbi-folklorik hadisənin işləkliyi Azərbaycan filologiyasında ayrıca olaraq vurğulanmaqdadır (Nəbiyev 2002: 632-650). Ancaq bu və ya digər şəkillərdə dastan söyləmə təhkiyəsinə də xas olan belə bir poetik mətnləşmə quruluşu daha çox asimmetrik səciyyəli sintaktik-mətnlinqvistik hadisələrin ümumtürk mətnində işlənilməsilə sonralar da gerçəkləşmişdir. *Sintaktik paralellik, inversiya və parselyatıqlaşma* kimi dil-nitq hadisələri sözügedən poetik mətnləşmə quruluşunda əsas mətnyaratma faktorlarındadır (Musaoğlu 2003).

Sintaktik paralellik və ya paralelizm hadisəsinin mətnqurucu bir vasitə olaraq işlənilməsindən “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011: 281-316) adlı dərs vəsaitimizdə ayrıca olaraq bəhs edilmişdir. Sözügedən dil-nitq hadisəsi hər hansı bir dil-danışıq ortamında müəyyən qədər fərqli və ya yaxın anlamların eyni qrammatik meyarlarla müəyyənləşdirilə bilən cümlə komponentləri və cümlələrlə ifadəsi deməkdir. Əslində belə bir dil-nitq hadisəsi və ya ritmik-sintaktik paralelizm olayı bir-birilə qohum və qohum olmayan müxtəlif dillərdə özünü göstərən nisbi xarakterli sintaktik universallıqdır (Жирмунский 1974: 652). Sözügedən sintaktik hadisə oxşar və fərqli leksik tərkiblərdə (лексическое наполнение) gerçəkləşir. Ancaq burada söz birləşmələri və qrupları, cümlələr və s. kimi eyni qrammatik quruluşda olan dil vahidləri eyni bir sintaktik-mətnlinqvistik vəzifəni yerinə yetirir. Ümumtürk folklorik mətninin müxtəlif növlərində istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələr və onların ayrı-ayrı komponentləri sözügedən poetik-folklorik mətnləşmə prosesində sintaktik paralellər olaraq işlənilir. Məsələn:

A. Sadə cümlə örnəyində:

(1)

Türkiyə türkcəsi: **Anasına bak, kızını al,
kenarına bak, bezini al.**

Azərbaycan türkcəsi: **Anasına bax, qızını al,
qırağına bax, bezini al.**

Türkmən türkcəsi: **Enesini gör-de gızını al,
gırasın, gör-de bezini al (Musaoğlu 2002: 61).**

Oğuz qrupu türk ədəbi dillərindən gətirilən atalar sözü örnəyi genişlənmiş sadə cümlə ilə ifadə olunur. Onun mübtədası “sən” şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilən bir leksik vahiddən ibarətdir. Buradakı genişlənmiş sadə cümlə tarixi-diaxronik xarakterli bir poetik-folklorik mətnləşmə təkamülü keçirmişdir. O, həmin təkamül prosesində müəyyən bir konseptual-lingvistik mahiyyət qazanmış və oğuz qrupu türk dillərində ədəbi-folklorik mətn səviyyəsində gerçəkləşmişdir. “Anasına bax, kənarına bax; qızını al, bezini al” sintaktik paralelləri bir atalar sözündə şeir misraları kimi qafiyələnmişdir. Başqa bir sözlə, poetik cümlə-mətnə qafiyələnmə sintaktik paralellərin işlənilməsi ilə mümkün olmuşdur. Eyni sintaktik mətnqurucu vasitələr-paralellər “Sarı gəlin” şerinin mətnində də özünü bu və ya digər şəkillərdə göstərir:

(2)

Saçın ucun hörməzlər,
Gülü sulu dərməzlər, sarı gəlin.
Bu sevda nə sevdadı?
Səni mənə verməzlər,
Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Bu dərənin uzununu,
Çoban, qaytar quzunu,
Nə ola bir gün görəm
Nazlı yarın üzünü.
Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Azad ellər ayrısı,
Şana tellər ayrısı,
Bir gününə dözmədim,
Oldum illər ayrısı.
Neynim aman, aman, sarı gəlin (Min bir mahnı 2007: 421)

Folklorik bir növ olaraq atalar sözləri və məsəllərin yaranması çox vaxt tarixdə baş vermiş ayrı-ayrı konkret ibrətamiz hadisələrdən nəşət tapır. Və ya etnik, etnoqrafik səciyyəli gedişat və gəlişmələri meydana gətirən canlı faktorlarla, müxtəlif semiotik işarələrlə sıx bağlı olur. Buna görə də hər hansı bir atalar sözü örnəyində bütün bunları söyləyən müdrik bir danışan və düşünən atamız və bir də onu dinləyən oğullar və qızlarımız vardır. Xalq mahnısında isə belə deyildir. Xalq mahnısında danışan ozandır və ya aşıqdır. O, yuxusunda “buta” verilmiş bir haqq aşıqdır. Dinləyən də sıradan adi bir vətəndaş deyildir. Dinləyən, yəni müraciət olunan şəxs burada sayılan, sevilən və seçilən bir Azərbaycan türk gözəlidir! Uzunboylu, incəbelli, gülərüzlü, telli-toqqalı, uzunhörüklü Sarı Gəлиндir və ya Sara Gəлиндir, Dilbərimdir, Qara Gilədir, Azərbaycan Maralıdır!

Xalq mahnılarımızda müəyyən bir bitkin məna, anlam və məzmun ardıcılığı vardır. Onlarda çox yığcam olaraq konkret bir bədii fikir ifadə olunur. Həmin fikir Azərbaycan türk qavramlar dünyasının ana xəritəsi və ya *Azərbaycançılıq ideologiyası* ilə bağlı olur. Çünki, türk-islam mədəniyyətinə bağlı “**Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bakirəlik, qəhrəmanlıq, yol, sevgi, eşq, məhəbbət, həsrət, qonaqpərvərlik, nifrət**” kimi qavramların bədii açıqlanması da ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində geniş yer tutur. Həmin qavramlara əsasən gerçəkləşən bədii mətnləşmə və ya diskursiv anlatım isə türkcə olaraq konseptual-lingvistik səciyyəli mikro- və makromətn komponentlərinin dialoji-çərçivəli və ontoloji-sintaktik sıralanmamalı və sintaktik paralellərlə qurulur. Sözügedən qavramlar xəritəsində yer alan *ailə, bakirəlik; bakir və bakirə; sevgi və gözəllik; eşq, məhəbbət və həsrət* duyğularının “izoqloslari” məhz Azərbaycan adlı etnoqrafik-folklorik coğrafiyada da yanıb-sönür. Həmin qavramları və onların Azərbaycan türk kontekstindəki semiotik işarələrini poetik-musiqili mətndə canlı bir ifa və qolça qopuzu ilə təqdim edən uzaq keçmişimizdə ozanlarımız olmuşdur. Sonralar həmin işi telli sazı ilə aşığılarımız, yaxın keçmişimizdə və günümüzdə isə milli musiqi komponentləri ilə xanəndələrimiz və müğənnilərimiz yerinə yetirməkdədir. Daha doğrusu, hər hansı bir xalq mahnımızın və “Sarı gəlin” mahnısının da mütləq bir ilk Azərbaycanlı türk ifaçı yaradıcısı və ya dilə gətirəni olmuşdur. Bu baxımdan sözügedən xalq mahnımızın yaranmasının müxtəlif hadisə və rəvayətlərlə əlaqələndirilməsi təbiidir və ən yaxşı halda xoş niyyətli xalq etimologiyasından başqa bir şey deyildir.

Qeyd: “Sarı gəlin” xalq mahnısının tarixi məzmunu, yaranması və ya semantik etimologiyası haqqında çox maraqlı folklorik hekayətlər, rəvayətlər və müxtəlif təzadlı fikirlər də vardır. Məsələn, Sarı Gəlin proobrazının “Günəş” və ya bir slavyan, gürcü, erməni gözəli olduğu söylənilir. Hətta həmin gözəlin bir xristian dininə mənsub olan qıpçaq türkü olduğu da deyilir. “Apardı sellər Saranı” xalq mahnımıza əsaslanılaraq “Sarı Gəlin” ifadəsinin “Sara Gəlin”dən a/ı səs dəyişməsi nəticəsində əmələ gəldiyini söyləyənlər də vardır. Ancaq bir çox rəvayətdə xristian dininə mənsub olan gözələ aşiq olanın məhz bir türk olduğu nəticəsinə də gəlinir. O zaman həmin igidin xristian bir qıpçaq türkü olması da istisna deyildir! Sözügedən mahnı mətninin müxtəlif folklorik variantları vardır. Qıpçaq, Azərbaycan və Ərzurum variantları bunların içərisində ən yaygın olanlarıdır. Bu isə mahnı mətninin ilkin folklorik variantlarının məhz Türk-Qıpçaq-Oğuz dünyasının yovşanlı çöllərində, axarı-baxarlı ellərində və obalarında meydana gəlməsinə dəlalət etmirmi?! Beləliklə, bütövlükdə xalq ədəbiyyatı növlərinə məxsus olan folklorik örnəklərin çox variantlılıq hadisəsi burada həm sözügedən mahnı mətninin söylənilməsində, həm də onun yaranmasına dair hadisə və rəvayətlərin müxtəlifliyində özünü göstərir.

Azərbaycanda xalq mahnılarımız daha XIX yüzildən etibarən görkəmli elm və fikir adamlarının, maarifçilərin, şairlərin, yazıçıların, müəllimlərin və böyük dövlət adamlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. M. F. Axundzadənin, F. Köçərlinin, R. Əfəndiyevin, M. Mahmudbəyovun, M. İbrahimovun, S. Vurğunun, B. Məmmədovun, Ü. Hacıbəylinin, B. Vahabzadənin və nəhayət ulu öndər Heydər Əliyevin xalq mahnılarımız haqqında söylədiyi çox qiymətli fikirlər vardır. Bu baxımdan ulu öndər Heydər Əliyevin xalq artisti Əlibaba Məmmədova yazdığı məktubunda onun qoşduğu mahnıları və ümumiyyətlə xalq mahnılarımızı çox yüksək qiymətləndirməsi ibrətamizdir. Ulu öndərin özünün də xalq mahnılarımızın sözlərini çox yaxşı bildiyini və yeri gələndə onları əzbər söylədiyini və hətta oxuduğunu belə bu gün hamımız çox yaxşı xatırlayırıq.

Xalq mahnılarımız musiqili poetik-folklorik mətnlərdən ibarətdir. Həmin anonim mətnlər keçmiş zamanlardan etibarən başlanğıcda ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən bəstələnərək və ya qoşularaq mahnı kimi oxunmuşdur. Bu baxımdan XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış xanəndə Cabbar Qaryağdıoğluna istinad edilən 500-dən artıq xalq mahnımızı xatırlamaq yerinə düşər. Həmin mahnıların bir çoxunun sadəcə musiqisini deyil, sözlərini də Cabbar Qaryağdıoğlunun yazdığı söylənilir. Onun hər hansı bir şəhərə və ya bir yerə el şənliyinə

gedərkən həmin el-oba ilə bağlı bədahətən mahnı söylədiyi rəvayət edilir. Məsələn, “Uca dağlar” və “İrəvanda xal qalmadı” mahnıları məhz bu cür yaranmışdır. Xalq mahnılarımız Azərbaycanda bu gün də yaradılır. Məsələn, Azərbaycanın xalq artisti Əlbaba Məmmədovun qoşduğu mahnılar. Zaman keçdikcə xalq tərəfindən çox sevilən və mənimsənilən həmin mahnılar xalqın milli-mənəvi dəyərinə çevrilir və çox vaxt mahnı müəlliflərinin adları belə unudulur. Əlbəttə, indi yaranan xalq mahnılarımızın müəlliflərinin adlarının unudulmaması və onların informasiya vasitələri və texnologiyalarının geniş imkanları vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülməsi lazımdır. Bu, gələcəkdə bizi biz edən milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasını təmin edən və onların başqaları tərəfindən sahiblənilməsinin qarşısını alan çox ciddi amillərdən biri ola bilər.

Azərbaycanşünaslıqda xalq mahnılarımıza həsr olunmuş çox ciddi bir monoqrafik əsər, təəssüflər olsun ki, hələlik yazılmamışdır. Sadəcə sözügedən mövzuya Azərbaycan xalq ədəbiyyatına dair yazılmış ayrı-ayrı dərslər kitablarında qısaca olaraq yer verilmişdir (Əfəndiyev 1992: 11-218). Bununla bərabər, xalq mahnılarımızın poetik-semantik və folklorik-struktural xüsusiyyətlərinə dair ara-sıra yazılan bəzi ciddi məqalələrə təsadüf olunur. Məsələn, folklorşünas M. Cəfərlinin “Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri”(2007) adlı məqaləsi bir elmi araşdırma nümunəsi kimi diqqəti çəkir. Həmin məqalədə əslində türkologiyada ilk dəfə olaraq konkret bir şəkildə “mahnı” və “nəğmə” mətnləri konseptual-tipoloji planda birbirindən fərqləndirilmişdir. Belə bir araşdırma sözügedən folklorik mətnlərin gələcəkdə, daha geniş bir konseptual müstəvidə ədəbi-lingvistik baxımdan müqayisəli olaraq öyrənilməsinə yol açmaqdadır. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmləri XXI yüzildə çox yüksək bir elmi-filoloji səviyyəyə gəlib çatmışdır. Azərbaycanda da filologiya elminin, xüsusilə də lingvistikanın sintaksis və mətn dilçiliyi sahələrinin son illərdə gəlib çatdığı inkişaf səviyyəsi buna konkret bir örnək olaraq göstərilə bilər.

Fikrimizcə, xalq mahnılarımızın hərtərəfli olaraq araşdırılması bu gün məhz belə bir filoloji və lingvistik kontekstdə davam etdirilməlidir. Onların poetik-musiqili mətnlərinin fəlsəfəsi və xalq musiqisi ladında ifadə edilən ədəbi-psixoloji təhkiyəsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu milli-poetik fəlsəfə və təhkiyə keçmişə görə retrospektiv, indiyə və gələcəyə görə prospektiv, milli özə və kimliyə əsasən isə interospektiv aspektlərdə (Musayev 2011: 59-60) dərinədəki və üzdəki quruluşları ilə bütövlükdə öyrənilməlidir. Bəs Azərbaycan filologiyasında elmi-lingvistik araşdırmaların və özəlliklə də mətn dilçiliyinin gəlib çıxdığı müasir inkişaf

səviyyəsi və son olaraq da aldığı elmi-metodik nəticələr xalq mahnılarımızın sözügedən aspektlərdə öyrənilməsinə hansı imkanları saxlamaqdadır?

Azərbaycan dilçiliyində bütövlükdə cümlə sintaksisinin, ayrılıqda isə sintaktik vahidlərin dünyanın qavramlar xəritəsinə və çağdaş filologiyanın son nailiyyətlərinə əsasən konkret konseptual-struktur təsviri verilir, sadə və mürəkkəb cümlələrin yeni linqvistik təsnifləndirmələri aparılır. Məhz belə bir elmi-filoloji kontekstdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin, yəni mətnlərin linqvistik sərhədləri müəyyənləşdirilir və onların əsas qurucu elementləri dil-nitq örnəkləri ilə konkret olaraq göstərilir (Abdullayev 1999; Musayev 2011; Abdullayev., Məmmədov., Musayev...2012). Özəlliklə də yuxarıda göstərilən son əsərdə mətn çağdaş linqvistikada, Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada çox geniş bir filoloji-linqvistik kontekstdə homojen, ardıcıl və kommunikativ bir bütün olaraq konkret örnəklərlə işıqlandırılır. Azərbaycan dili materialları əsasında mətnin kompozisiyası, koqeziyası, mətnyaratmada özünü göstərən formal və semantik əlaqə növləri, məzmun əlaqələri və s. çox geniş bir linqvistik-filoloji aurada öyrənilir (2012: 13-42; 88-182; 222-250). Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mürəkkəb sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi araşdırmaya cəlb olunur, Azərbaycan türk mətninin intellektual mahiyyətinin açılımı və dünyanın qavramlar xəritəsinə əsasən konseptual təhlili məsələlərinə toxunulur. Buna bağlı olaraq sözügedən mətnin ədəbi-, üslubi-, semiotik- və koqnitiv-linqvistik təhlili təcrübələri gerçəkləşdirilir (2012: 251-320). Beləliklə, xalq mahnılarımız da ayrı-ayrı konkret sözlü-musiqili mətn örnəkləri olduğu üçün bu gün ədəbi-linqvistik yönəri ilə belə bir konseptual-filoloji təhlilə cəlb olunur.

İndi çağdaş filologiya elmində artıq xalq mahnılarımızın folklorik-filoloji və ya ədəbi-linqvistik özəlliklərinin dünyanın qavramlar xəritəsinə əsasən konseptual olaraq öyrənilməsi problemi gündəmə gəlmişdir. Azərbaycanşünaslıqda belə bir araşdırma-öyrənilmə istiqamətinin çox geniş bir elmi-diskursiv aurasının olduğu yuxarıda göstərilən dərs vəsaitlərində elmi-praktik parametrləri ilə ortaya qoyulmuşdur. Əlinizdəki dərslikdə də xalq mahnılarımızın təhlilində metodologiya və metod baxımından məhz həmin əsərlərdə ifadə edilən filoloji-mətninqvistik zəminə əsaslanılmışdır. Belə ki, digər folklorik örnəklərlə də müqayisəli olaraq “Sarı gəlin” və “Küçələrə su səpmişəm” adlı xalq mahnılarımızın ədəbi-, folklorik- və poetik-linqvistik özəlliklərinin konseptual-koqnitiv olaraq açıqlanması təcrübəsi aparılmışdır. Əlbəttə, kiçik bir ədəbi-linqvistik açıqlamada xalq mahnılarımızın etik, estetik, poetik semantikasından və folklorik-konseptual quruluşundan hərtərəfli olaraq bəhs etmək mümkünsüzdür. Biz sadəcə

filoloq, türkoloq və tələbələrımızın diqqətini sözügedən elmi-filoloji zəmində xalq mahnılarımızın bəzi ədəbi-lingvistik özəlliklərinin diaxronik-arxetipik görünümündə konseptual olaraq öyrənilməsinə cəlb etmək istədik.

Azərbaycan türk poetik-folklorik mətnində yer tutan, ancaq sözlü olaraq ifadə edilməyən “ozan-aşıq” və “Sarı gəlin” prototipləri ədəbiyyatımızın mifoloji dövrdən dastan çağına keçid dönəmində şəkillənən arxetipik proobrazlarındandır. Onlar poetik-folklorik mətnyaratmada özəl mətnqurucu semiotik işarələr olaraq işlənir. Bu baxımdan “Sarı gəlin” xalq mahnısında müraciət edən və müraciət olunanın etnik-milliy kimliyi şeirlə ifadə olunan əsas qavramın və ya qavrayışın (konseptin) məzmunu ilə çox yaxından bağlıdır. Həmin məzmun əslində öncə “Türklük” və “Azərbaycançılıq” qavramlarının, sonra isə onlara bağlı olaraq abır-həya, sevgi-məhəbbət duyğularının bədii açıqlanmasıdır. Bu açıqlanma və ya milli-folklorik fikir reallığı Beyrəklə Banuçiçək, Aşıq Qərblə Şahsənəm sevgisi və həsrəti bədii gerçəkliyinin eynisidir, Əsli və Kərəm arasındakı eşqdən isə tamamilə fərqlidir. Və bütövlükdə saf və müqəddəs məzmunu ilə seçilən və xalq şerimizdə bütün bu incəlikləri ilə ifadə olunan əlçatmaz “əflatuni sevgi-həsrət”dən ibarətdir. Bu həsrət şeirdə ikinci bəndin orta mərhələsini və söylənilən əsas fikrin məğzini təşkil edən “*Nə ola bir gün görəm, Nazlı yarın üzünü*” misraları ilə çox açıq bir şəkildə ifadə olunur.

Sözügedən xalq mahnısı, yəni yeddihecalı klassik gəraylı xalq şeri “*aaba*” şəklində qoşulmuşdur. Bütün bəndlərdə birinci, ikinci, dördüncü misralar həm qafiyə, üçüncü misra isə sərbəstdir. Şeir üç bənddən ibarətdir. Hər üç bəndin sonunda gələn “Neynim aman, aman, sarı gəlin” nəqəratı Azərbaycan türk şerində çox təsadüf edilən bir sintaktik təkrir olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Sözügedən sintaktik təkrir folklorik-ədəbi makromətni təşkil edən hər üç mürəkkəb sintaktik bütövün sonluq-komponenti yerində işlənir. Bu isə həmin sintaktik təkririn həm bütövlükdə folklorik-ədəbi makromətnin, həm də sözügedən mürəkkəb sintaktik bütövlərin konseptual səciyyəli mətnqurucu əlaməti olaraq işlənildiyini göstərir.

Maraqlıdır ki, birinci bəndin ikinci misrasının sonunda, digər bəndlərin və elə birinci bəndin də sonunda “Neynim aman, aman” yardımçı dil-nitq vasitələri ilə işlənən “Sarı Gəlin” müraciət-ifadəsi gəlməkdədir. Bu, fikrimizcə, makromətni təşkil edən mikromətnlərdə, yəni mürəkkəb sintaktik bütövlərdə sıralanan sintaktik paralellərin qrammatik-sintaktik formalaşması ilə də bağlıdır. Birinci bənddə və ya mürəkkəb sintaktik bütövə felin inkar şəklində, qeyri-müəyyən gələcək zamanla ifadə olunan bir geniş zaman anlayışı vardır. Qeyd olunmalıdır ki,

qeyri-müəyyən gələcək zamanla geniş zaman anlayışının çox açıq olaraq ifadə edilə bilmək özəlliyi türk dilləri arasında ən çox Azərbaycan dilinə məxsusdur. Çərçivələnməyən həmin geniş zaman anlayışı şerin ilk iki misrasında “*Saçın ucun hörməzlər, Güllü sulu dərməzlər, sarı gəlin*” deyim-frazeologizm quruluşundakı interospektiv səciyyəli qəlib-ifadələrlə ifadə olunmuşdur. Bu isə şerin birinci bəndində “Sarı gəlin” ifadəsinin iki dəfə işlənilməsini zəruri edən mətnliqivistik səbəblərdən biridir.

Mətn dilçiliyi baxımından “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısının makromətni üç mikromətdən, yəni mürəkkəb sintaktik bütövdən təşkil olunur. Daha doğrusu, şerin hər bir bəndi müstəqil bir mürəkkəb sintaktik bütövdən ibarətdir. Burada abzas, bənd və mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri üst-üstə düşür. Şerin poetik-folklorik uğurunu şərtləndirən mətnliqivistik özəlliklərdən biri, bəlkə də birincisi elə budur! Həmin bəndlərdə və ya sintaktik bütövlərdə isə birinci, ikinci və dördüncü misralar sintaktik paralellərlə ifadə edilir. Şerin bütün bəndlərində birinci və ikinci misralar mürəkkəb sintaktik bütövün *baş*, üçüncü və dördüncü misralar *orta*, “*Neynim aman, aman, sarı gəlin*” sintaktik təkriri ilə ifadə olunan komponenti isə onun *sonluq mərhələsini* təşkil edir.

Sözügədən xalq mahnısı ümumtürk mətninin əsas qurucu vasitələrindən biri olan sintaktik paralelizm hadisəsinin işlənilməsilə qədim türk epik şerinin formalaşdığı erkən dövəndə təşəkkül tapmış folklorik bir mətn örnəyidir. Bunu, hər şeydən öncə, yuxarıda Oğuz qrupu türk dillərindən gətirilən “*Anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini al.*” “Atalar sözü konteksti” ilə aparılan konseptual-liqivistik müqayisə də sübut edir. Belə ki, həmin kontekstdə ifadə olunan və Azərbaycan türk gözəlinə aid edilən “abır-həya, ismət, utancaqlıq və bütün bunlara bağlı olaraq da eşq-məhəbbət qavram”ı sözügedən xalq mahnısının da konseptual məzmununu təşkil edir.

Beləliklə, çox zaman bir sadə geniş cümlə və ya yuxarıda göstərilədiyi kimi, sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadə edilən atalar sözlərimiz daha ilk folklor mətnlərinin yarandığı “Animizim, totemizim və antropomorfizm epoxası”ndan “Mifologiya çağı”na keçid dövəndə ortaya çıxmışdır. Sözügədən “Sarı gəlin” xalq mahnısı isə öncəkilərdən fərqli olaraq artıq mürəkkəb quruluşlu sintaktik bütövlərlə ifadə olunur. Burada da sintaktik bütövləri təşkil edən sintaktik paralellər, atalar sözü örnəyində olduğu kimi, sadə cümlələrdən ibarətdir. Ancaq “Sarı gəlin” və heca vəznində yazılan digər qafyəli xalq şeirlərimiz sözügedən sələf-xələf münasibətləri kontekstində və ya türk epik şerinin “bayatı, xalq mahnısı” kimi müxtəlif

şəkillərinin şəkilləndiyi “Mifologiya çağı”ndan “Dastan epoxası”na keçid dönəmində yaranmışdır.

B. Mürəkkəb cümlə örnəyində:

(1)

85. Menin Manas kulunum

“Attanamın, jortom!” deyt,

“Alıska sapar baram!” deyt.

“Medineni sıdırıp,

çon Bukardı kıdırıp

90. **İt-Keçüüdön keçəm”** deyt,

“Beş-Terekten ötöm”, deyt,

“Bejindəgi Konurbayga

Barıp uruş salam”, deyt (Manas 1968: 18)

‘Mənim Manas qulum (yavrum)

“Ata ninib gedərəm!” deyir,

“Uzaqlara səfərə çıxaram!” deyir.

“Mədinəni dolaşaram,

böyük Buxaranı keçərəm,

İt-Keçüüden keçərəm” deyir,

“Beş-Terekten keçərəm” deyir,

“Bejindəki Konurbaya

Gedib savaşı açaram” deyir’.

Yuxarıda “Manas” dastanı mətnindən sintaktik konstruksiyalar verilmişdir. Bu konstruksiyalar baş və budaq cümlələr arasındakı sintaktik bağlılığa görə müəyyənləşən konseptual-struktur modeldə işlənir. Onlar subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə komponentlərinin təkrarlanması ilə qurulur. 85-ci və 90-cı sətirləri təşkil edən subordinativ-

obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrdə qara hərflərlə yazılan asılı komponentlər sintaktik paralellərdir. Həmin sintaktik paralellər mətndə xəbərləri həmcins olan və təkrarlanaraq işlənən baş cümlələrlə, daha doğrusu həm birinci, həm də ikinci halda tək bir cümlə ilə çevrələnir (Musaoğlu 2003: 18-19).

(2)

Küçələrə su səpmişəm,
Yar gələndə toz olmasın.
Elə gəlsin, elə getsin,
Aramızda söz olmasın

Samavara od salmışam,
Stəkana qənd salmışam.
Yarım gedib, tək qalmışam,
Nə əzizdir yarın canı!
Nə şirindir yarın canı!

Piyalələr irəfdədir,
Hər biri bir tərəfdədir.
Görməmişəm bir həftədir,
Nə əzizdir yarın canı,
Nə şirindir yarın canı! (“Küçələrə su səpmişəm” Azərbaycan xalq mahnısı).

Yuxarıda gətirilən örnəkdə diaxronik səciyyəli poetik-folklorik mətnləşmə prosesi mürəkkəb cümlə komponentlərinin qafiyəli sıralaması ilə gerçəkləşmişdir. Qafiyəli sıralanma sözügedən mətndə sintaktik paralellik hadisəsinə əsasən qurulmuşdur. Göstərilən mətn-şeir parçasında birinci bəndin və ya mürəkkəb sintaktik bütövün 2, 3, 4 misraları əslində oxşar bir leksik tərkibdə gerçəkləşən sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Şerin ilk iki misrası subordinativ-məqsəd mənalı mürəkkəb cümlədən və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Burada baş cümlə öncə, budaq cümlə sonra gəlir.

Baş cümlədə bağlayıcı söz və bağlayıcının yeri poetik tələbə görə fakultativdir. Əslində isə sözügedən mürəkkəb cümlə adi danışıq dilində belə bir normativ-sintaktik quruluşda işlənəcəkdi: “Küçələrə su səpmişəm ki, yar gələndə toz olmasın”. Mətnə isə həmin mürəkkəb cümlə bir üslubi-sintaktik variant olaraq işlənir. Mətn-şeyr parçasının üçüncü və dördüncü misraları isə qismən çoxmənalı olan subordinativ-tərz-nəticə mənalı mürəkkəb cümlə və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur. Baş cümlədə “elə” bağlayıcı sözü təkrarlanır.

Sözügedən şeyr parçasının “Küçələrə su səpmişəm” şəklində işlənən ilk cümləsi bütövlükdə mətnin kataforik, yəni öngöndərimli bir komponenti olaraq qiymətləndirilə bilər. Və həmin cümlə ilə mətnin sonrakı komponentlərində ifadə olunan fikrə işarə edilir. Birinci bəndin son misrası isə sözügedən durumda mürəkkəb sintaktik bütövün öncəki komponentlərində ifadə olunmuş ana fikri tamamlayan altgöndərimli və ya anafirik mətnlinqvistik göstəricidir.

“Küçələrə su səpmişəm” şeyr-makromətnini təşkil edən digər mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri isə sadə cümlələrdən ibarət olan sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Həmin mürəkkəb sintaktik bütövlərdə birinci və ikinci misralar mikromətnin *baş*, üçüncü misralar *orta*, hər iki bəndin sonunda təkrar olunan “nəqərat” isə sonluq-komponent yerində işlənir.

Beləliklə, xalq mahnılarımız tariximizi, bu günümüzü və sabahımızı ifadə edən folklorik, poetik və musiqili mətnlərimizdir. Anadolu türkləri üçün “Türkü”, Qırğızlar üçün “Manas” nədirsə, Azərbaycanlılar üçün də xalq mahnısı odur. Mahnılar sadəcə Azərbaycanlıların deyil, bütün avtohton xalqların həyatında önəmli bir yerə sahibdir. Məsələn, rus bılinaları, Ukrayna dumaları, ispan romanseroları kimi. Bir sözlə, “Mahnı xalqın mənəviyyəti, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, istirabları, sevinc və kədəridir, mahnı xalqın özüdür. Mahnılarına görə xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, mübarizəsini müəyyənləşdimək mümkündür” (Əfəndiyev 1992: 22). Buna görə xalq mahnılarımızın günümüzdə çox ciddi bir tarixi-, folklorik-, ədəbi-, linqvistik və konseptual-filoloji təhlilə ehtiyacı vardır. Həmin təhlil milli-mənəvi dəyərlərimizi və ya bizi biz edən etnik-, etnoqrafik- və demoqrafik-konseptual bütünlüyümüzü təşkil edən milli mentalitetimizin hərtərəfi olaraq öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir təhlil həm də hər cür milli-mənəvi dəyərlərimizə, torpaqlarımıza, ədəbi abidələrimizə, rəqslərimizə və xalq mahnılarımıza sahib çıxmaq istəyən bədxah qonşularımız üçün də çox layiqli bir elmi-filoloji cavab olar!

C. Mikromətn və ya mürəkkəb sintaktik bütöv örnəyində

Sintaktik paralellərlə ilk ümumtürk poetik-folklorik mətninin dialoji-çərçivəli³⁸ örnəkləri qurulur. Əsl ümumtürk mətninin sözügedən örnəkləri də həm bəşəri sivilizasiya, həm də türk-islam mədəniyyəti özəlliklərini ehtiva edən üst qavramlara bağlı olaraq özünə məxsus konseptual-linqvistik quruluşları ilə gerçəkləşir. Məsələn, dostluq və dostluqda sədaqət qavramı epik mətnləşmədə komponentləri sintaktik paralellərlə qurulan mikromətn örnəyinin dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşu ilə ifadə olunur:

ii a. -Qazana mən asi olmazam deyib and içdi – söylədi, aydır:

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,

Bilməzsəm gözümə dursun!

Qaraqoçda qazılıq atına çox minmişəm.

Bilməzsəm mana tabut olsun!

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,

Bilməzsəm kəfənim olsun!

Ala barıgah otağına çox girmişəm.

Bilməsəm mana zindan olsun!

---

³⁸ **Dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşlar və ya ontoloji səciyyəli əsl ümumtürk mətni örnəkləri.** Azərbaycan türkcəsində “ontoloji” şəklində işlənən söz “ontologiya” isminin sifətidir. “Ontologiya” isə varlıq haqqında elm deməkdir (Türkçe Sözlük 2005:1505). Burada “ontoloji” sözü bütövlükdə ümumtürk dilinə, ayrılıqda türk ədəbi dillərinə məxsus olan simmetrik-tipoloji özəllikli mürəkkəb cümlə və buna bağlı olaraq müəyyənləşən konkret bir mətn növünü ifadə etmək üçün işlədilir. Sözügedən MSB-nin mətnlinqvistik quruluşunun dialoji-çərçivəli və ya ontoloji terminləri ilə ifadə edilməsinə gəlincə isə: tema (verilən, məlum olan) və rema (söylənən, yeni verilən) cümlənin və mətnin bir-birinə bağlı olaraq işlənən semantik-funksional komponentləridir. Komponentlərin simmetrik xarakterli sıralanması ilə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin cümlə və mətn səviyyələrində gerçəkləşən subordinativ-qapalı konstruksiyalarından araşdırmalarımızda ayrıca olaraq bəhs edilmişdir (Musaoğlu 2002: 141-143). Cümlə və mətn üzvlərinin semantik-funksional üzvlənməsinə görə sıralanan dialoji səciyyəli çərçivəli-sintaktik quruluşlar dərsləkdə əsl ümumtürk mətni örnəkləri səviyyəsində müəyyənləşdirilir. “Ontoloji, dialoji və çərçivəli” sözləri bir yerdə sözügedən linqvistik qavramın açıqlanması üçün ilk dəfə tərəfimizdən işlədilir (Musaoğlu 2002: 317-318). *Dialoji* (Yun. Diálogos-söhbət, iki və ya çox şəxsin bir-biri ilə danışıması) leksemi *dialog* sözünün sifəti və ya təyini kimi *dialogla* əlaqəli olan mənasına gəlir. Türk ədəbi dillərinə aid nəsrə yazılan mətnlərdə özgə nitqi (vasitəli və vasitəsiz nitq) və daxili nitq şəkillərində danışıq və qarşılıqlı dialog qurulması ortamlarına görə gerçəkləşir. Buna görə türkcə əsl mətn hadisəsi semantik-funksional özəlliyini ifadə edən linqvistik terminin ilk komponenti *dialoji*, ikinci komponenti isə *çərçivəli* sözləri ilə ifadə olunur. Sözügedən linqvistik anlayışın çərçivəli alt qavramına görə ifadə olunması göstərilən sintaktik-mətnlinqvistik hadisənin “çərçivələnmək” fəaliyyəti ilə gerçəkləşməsinə bağlıdır (Musaoğlu 2002: 318). Dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşlar türk ədəbi dillərində həm şeirlə, həm də nəsrə nəql edilən və yazılan mətnlərdə işlənir.

Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil! – **dədi** (Araslı 1978: 155-156).

ii b. Beyrek: “Hoş, ola!” dēdi. Atın çekdiler bindi, kırk yigidilē Aruzuñ ēvinē geldi. Taş Oğuz begleri otururiken girib selām vērđi. Beyregē Aruz eydūr: “Bilürmisin seni neyē kığırduq?” Beyrek eydūr: “Neyē kığırduñuz?” Aruz eydūr: Heb şol oturan begler Kazanañ āsī olduk, and içdük.” Mushaf getürdiler: “Sen dahı and iç” dēdiler. “Kazanañ men āsī olmazam” dēyü and içdi. Soyladı, **eydūr**:

“Men Kazanuñ nimetini çok yemişem,
bilmezisem gözümē tursun.
Kazağucda kazılık atına çok binmişem,
bilmezisem maña tābūt olsun.
Yahşı kaftānların çok geymişem,
bilmezisem kefenüm olsun.
Alā bārgāh otağına çok girmişem,
bilmezisem maña zindān olsun.

Men Kazandan dönmezem, bellü bilgil” **dēdi...**(Tezcan 2001).

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ii a.** və orijinal **ii b.** kimi ümumtürk mətni örnəklərində qafiyələnmənin və ritmik ifadənin bir dil-işlənilmə vasitəsi olaraq qurulması heca vəznli epik-lirik şerimizin və ya xalq mahnılarımızın və bayatılarımızın poetik şəkillənməsindən öncəki mifoloji epoxya və sözügedən dövrdən qopuz-dastan anlatımı çağına keçid dönəminə təsadüf edir. Ancaq sözügedən poetik-folklorik qafiyələnmə sistemi epik xarakterli dastan anlatımında hələ günümüzdə də öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd olunmalıdır ki, belə bir poetik-mətnlinqvisistik quruluş ən qədim ümumtürk mətninin ritmik hecalı şeir sistemi ilə təşkil olunmuşdur. Mətndəki 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar bir-biri ilə həm qafiyədir. Birincilərdə 10-14, ikincilərdə isə 9-10 heca vardır. Sözügedən şeir parçasındakı birinci misralar eyni qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə və ikinci misralar da eyni bir qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə müəyyənləşdirilə bilən sintaktik paralellərdən ibarətdir. Hər biri bir beyt kimi müəyyənləşdirilə bilən 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci misralar isə ayrılıqda asimmetrik formalı, koordinativ-şərt və səbəb mənalı mürəkkəb cümlə səviyyəsində gerçəkləşən mikromətn komponentləridir.

Yuxarıda sözügedən beytləri təşkil edən birinci misralar sintaktik paralellər olaraq təkrar olunan iki komponentli mikromətnlərin və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsidir. İkinci misralar və ya budaq cümlələr birinciləri bütövlükdə tamamlayır və poetik anlatımda onların səbəb mənalı bir nəticəsi kimi ortaya çıxır. Sözügedən sintaktik konstruksiya adi danışq dilində bütövlükdə koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlə olaraq belə bir üslubi-sintaktik quruluşda işlənəcəkdir: “Əgər bilməzsəm, gözümə dursun, çünki mən Qazanın nemətini çox yemişəm”. Buradakı budaq cümlələr ayrılıqda koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlə kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki, onlarda sintaktik paralellər olaraq işlənən “bilmezisem” komponentləri budaq cümlədir. “Gözümə tursun, maña tábüt olsun, kefenüm olsun, maña zindān olsun” sintaktik paralelləri isə həmin mürəkkəb cümlə növündə baş cümlə vəzifəsini daşıyır. Mətn-şeyr parçasındakı 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar sintaktik paralellərlə simmetrik olaraq qafiyələnir. 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci beytləri təşkil edən misralar isə mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentləri ilə asimmetrik olaraq ifadə olunur. Beləliklə, sözügedən poetik-folklorik mətnin sintaktik paralellərlə ifadə olunan komponentləri səcli şerin ümumi poetik tələblərinə və daxili qafiyələnmə sistemində əsasən sintaqmatik olaraq sıralanır.

Sözügedən poetik-folklorik mətndə Beyrəkin dialoq nitqi şəklindəki sintaktik-çərçivəli cavablandırması ilə bütövlükdə dostluq qavramı ifadə olunur. Sözügedən cavablandırma isə başda “**Beyrək söylədi**” və sonda “**dedi**” predikativ qütblənməsi ilə çərçivələnmişdir ki, bu da türk folklorik mətninin ontoloji xarakterli əsas sintaktik-mətninqvistik özəlliklərindən biridir. Burada Türklük fenomenini təşkil edən ən əsas qavramlardan birinin və ya onun dostu sədaqət “teması və konkret mözusu”nun (Aktaş 2009: 32) ayrıca olaraq mətnləşməsi poetik-folklorik təhkiyə ilə gerçəkləşir. Türk-islam mədəniyyətinə bağlı “**Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bakirəlik, qəhrəmanlıq, yol, sevgi, qonaqpərvərlik, nifrət**” kimi digər qavramlar da ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində geniş yer tutur. Belə bir mətnləşmə və ya diskursiv anlatım isə türkcə olaraq konseptual-linqvistik səciyyəli mikro- və makromətn komponentlərinin çərçivəli-sintaktik sıralanmamaları və sintaktik paralellərlə qurulur.

3.1.2. Nəsrə söylənilən və ya yazılan bədii mətn örnəkləri

Araşdırmalarımızda türkcə əsl mətn örnəkləri qapalı və ya dialoji-çərçivəli sintaktik konstruksiyalar olaraq həm mürəkkəb cümlə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivələrində

örneklərlə işıqlandırılmışdır (Musaoğlu 2002:141-143; 2011: 8-18). Burada isə türkcə əsl mətn örnəkləri onlarda ifadə edilən qavramlara görə mürəkkəb sintaktik bütövlər olaraq konseptual-linqvistik yontəmlərlə öyrənilir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnindən gətirilən örnəklərə görə, sintaktik-mətnlinqivistik quruluşla onlarda ifadə edilən qavramlar arasında koqnitiv-konseptual əlaqələr qurulur. Məsələn:

ia. Qonşuların çağırır ki; Qız Züleyxa! Zübeydə! Üreydə! Can qız, can paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə itməyə getmişdim? Yatacaq yerim yine bu haraba olasıydı. Nolaydı benim evimə bir ləhzə baxaydınız. *Qonşu haqqı, Tanrı haqqı - deyib söylər* (Araslı 1978: 7).

ib. Geldük ol kim tulduran tıbdur: Depretincə yerinden örü turdı. Elin yüzün yumadın obanuş ol ucından bu ucına, ol ucına çarpışdurdı, kov kovladı, diş dişledi, öyləndəcə gezdi. Öylədən sonra evinə geldi. Gördikim oğrı köpek yigə tanaq evini birbirinə katmış, tavuk kümesinə, şığır tamına dönmüş, *konşularınq çağırur ki: “Kız Zaliha, Zübeydə, Ürüveydə, Cən Kız, Cən Paşa, Aynə Melik, Kutlu Melik, ölməgə yitməgə gətmemişidüm. Yatacak yerüm gène bu harāb olasıydı. Nolaydı benüm evümə bir lahza bakayduşuz. Konşu hakki Tanrı hakki” deyü söylər.* Bunun gibi-nün, hānum, bebekleri bitmesün, ocağuşa bunun gibi avrat gelmesün³⁹ (Tezcan 2001: 33).

ic. Beyrek aydır:

-Necə saht olmayayım? On altı ildir ki, (sənin) babanın dustağiyam. Ataya, anaya, qovuma, qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü yavuşlum vardı. Yalancı oğlu Yalançıq derlər bir kişi vardı. Varmış yalan söyləmiş. Bəni öldü demiş. Qız ona varar olmuş –dedi (Araslı 1978: 59).

iç. Meger kəfir beginüş bir bıkır kızı varıdı. Her gün Beyreği görmege gelüridi. Ol gün gèrü görmege geldi. Bakdı, gördi Beyrek saht olmuş, kız eydür: “Nəçün sāht-sın, hānum yigit? Geldügümçə seni şən görüridüm, güleridüş oynarıduş. “Şimdi nolduş?”, dedi. **Beyrek eydür:** “Nəçə saht olmayayım? On altı yıldur kim babanuş tutsakiyam, atayq anayaq, kavmş qardaşş hasretem. Ve hem bir karş gözlü yavuklum vardı. Yalancı oğlu Yaltacuk dərler bir kişi varıdı,

---

³⁹ Dərslikdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gətirilən bütün örnəklər eyni olub, H. Araslının (1978), S. Tezcan və H. Boeschotenin (2001) hazırladıqları uyğun tənqidi mətnlərdən alınmışdır.

varmış, yalan söylemiş, beni Öldi demiş. Anı varur olmuş” dèdi. Bøyle dègeç, kız Beyregi aşıklamışdı, eydür: “Eger seni hişardan aşığa urğanıla salınduracak olurısam, babaña ananğa sağılıqla varacak olurısan beni bunda gelüb helállığa alurmısın?” dèdi. Beyrek and içdi... (Tezcan 2001).

Sözügedən mikromətnlər danışıq və ya diskurs ortamına görə müəyyənleşən subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə modelində işlənir. Daha doğrusu, cümlə və ya mürəkkəb cümlə izomorfizmi burada asanlıqla mürəkkəb sintaktik bütöv üzərinə köçürülə bilir. Mətnin rema-komponenti sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Bunlar bütövlükdə nəsr üslubu və özünə məxsus nəql etmə tərzii ilə gerçəkləşən konkret bir mətnləşmənin linqvistik-konseptual nüvəsini təşkil edir.

Bəlli bir ölçüdə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ia.** və orijinal mətndəki **ib.-də** başda baş cümlə və sonda təkrar olunan xəbərlə ifadə edilmiş **tema** və baş cümlə ilə təkrar olunan xəbərin arasındakı mətn parçasından ibarət olan **rema** arasındakı sintaktik-mətnliqvestik əlaqələr mətnə ifadə edilən əsas qavrama görə qurulur. Mətnə ifadə edilən anlayış isə İslamiyyətdən gələn “Qonşu haqqı, tanrı haqqı” konseptual düşüncəsinə bağlı olaraq gerçəkləşən “qonşuluq əlaqələri” qavramından ibarətdir. **Qonşuluq əlaqələri** qavramı türk-islam mədəniyyətində konkret olaraq həyata keçirilən praktik tətbiq olunmaları ilə önəmli bir yer tutur. Sözügedən sintaktik-mətnliqvestik quruluşda da qonşuluq əlaqələri qavramını bir dil-düşüncə qəlibi olaraq “**Qonşu haqqı, Tanrı haqqı!**” deyimi ifadə edir. Həmin qəlib-ifadə mətnin söyləmədəki qurucu-komponenti və ya frazeoloji xarakterli deyim birləşməsi olaraq özünü göstərir. Sözügedən deyim-ifadə həm çağdaş Azərbaycan türkcəsinin mətn sintaksisi və durğu işarələri ilə müəyyənleşdirilə bilən və mətnliqvestik kontekstdə işıqlandırılan **ia.** mikromətninin, həm də dastanın **ib.-dəki** orijinal normal mətninin retrospektiv səciyyəli konseptual-linqvistik üzvü olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ic.** sintaktik bütövündə və orijinal mətn olaraq verilən **iç.** mikromətnində tema ilə (başda baş cümlə, sonda xəbərlə) rema (baş cümlə ilə xəbərin arsındakı mətn parçası) sintaktik-mətnliqvestik komponentlər olaraq bir-birini tamamlayır. Sözügedən mətnə komponentlərin aktual üzvlənməsi türk-islam mədəniyyətini təşkil edən başqa bir dəyişməz amilə görə müəyyənleşir. Bu amil ailənin başından etibarən sağılam əsaslar üzərində qurulmasını təmin edən **bakirəlik müəssisəsi və ya qavramından**

ibarətdir. Bakirəlik qavramı və ya etnik-dini əsasına görə isə ilk dəfə evlənən oğlanlar bakir, qızlar isə bakirə olmalıdır.

Bu kontekstdə dastanın mətnində ifadə edilən Beyrəklə Banuçiçəyin eşqi və evlənmə səhnəsi hadisəsi böyük maraq doğurur. Həmin eşq və evlənmə səhnəsi hadisəsi türk ailə quruluşuna dair mentalitet xarakterli ilk özəlliklərdən birinin bariz örnəyi və ya simvoludur. Sözügedən yazılmamış ailə quruluşu qaydası mifoloji və ya yazısız eradan qopuz-dastan və ya yazı epoxasına keçid dönəmində “Türklük fenomeni”ni təşkil edən əsas elementlərdən biri olaraq özünü göstərir. Həmin etnik-milli özəllik dastanın mətnində sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşla ifadə olunur. Buna görə də sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluş türk konseptual düşüncəsinin qurucu-koqnitiv elementərini ifadə edən əsl ümumtürk mətni örnəyi olaraq səciyyələndirilir.

***Qeyd.** Yuxarıda sözügedən konseptual-lingvistik xarakterli süjet-mətnləşmə hadisəsi antik dövr Hind-Avropa dastanlarının mətnlərində də özünü göstərir. Bir çox Hind-Avropa və Qərb sivilizasiyalı dünya folklorik mətnlərində yer tutan “ər öz arvadının toyunda, ərin qayıtması və ya qəhrəmanla nişanlanma” folklorik süjetinə görə yeni evlənmiş bir gənc ər 3, 5, 7, 14 və s. il müddətində öz arvadından ayrılır. O, ya bir iş dalınca uzaq səfərə gedir və ya düşmən qüvvələrinə əsir düşür. Ər evinə qayıtdıqda isə arvadının bir başqasına ərə verildiyini görür və öz arvadının toyunda iştirak etmək məcburiyyətində qalır (Əfəndiyev 1992: 377-378). Türk qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında isə belə deyildir. Türk dastnları mətnlərinin təhkiyəsində ayrılıb gedən bir ər deyildir, bakir bir nişanlıdır. Cənc nişanlıyı gözləyən isə bakirə bir qızıdır. Axırda bakir və bakirə nişanlılar bir-birinə qovuşur. Buna görə də antik dövr Hind-Avropa mənşəli dastanlardan fərqli olaraq ümumtürk dastanlarında mətnləşən tema və ya süjet bütövlükdə bakirəlik qavramından ibarətdir.*

3.2. Mətn üslubiyatı qavramı

İndiyə qədər istər sözün geniş mənasında mətn üslubiyatı (Одинцов1980; Кожина 1995), istərsə də dar mənasında makromətnin əsas qurucu vasitələrindən biri olan MSB-nin sərhdələri, funksional kompozisiyası, quruluşu, qrammatikası (Гальперин 1981; Москальская 1981; Abdullayev 1999) və bütün bunlara bağlı olaraq da folklorik janrların üslubi özəllikləri və ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi-intellektual bədii yaradıcılıq üslubları dilçilikdə bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir (Musaoğlu 2003; 2010:41-57). Bu isə filologiya elmində mətn üslubiyatına dair bu gün artıq ierarxik bir metalinqvistik dil və özünə məxsus terminoloji sistem təşkil edə bilməkdədir. Mətnin üslubiyatının öyrənilməsi sadəcə onu təşkil edən konkret fonetik, fonoloji, qrammatik, leksik və frazeoloji ifadələrin üslubi işlənilmə ümkanlarının açıqlanması ilə

məhdudlaşmır. Məntiqi, psixoloji və linqvistik aspektlərin bütövlüyü və onların bir yerdə dəyərləndirilməsi mətnin həm leksik-qrammatik özəlliklərini, həm də üslubi kompozisiya quruluşunu təfərrüatlı olaraq müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Filologiya elmində klassik üslubiyyat anlayışı ədəbi dilin bədii, elmi, publisistik, işgüzar, epistolyar və s. funksional üslublarının müəyyənləşdirilməsinə görə bilinir. Bu üslublar ədəbi dil materialları əsasında konkret dil-nitq vasitələrinə, məşhur yazıçıların yaradıcılıq və ayrı-ayrı mətbu orqanların dil-üslub özəlliklərinə əsasən tədqiq olunur. Mətn üslubiyyatı qavramı isə, hər şeydən öncə, konkret bir mətnə və ya mətnlərə və mətnlərarası əlaqələrə görə öyrənilir. Sözügedən qavram mətnə və mətni ifadə edən sözlü və sözsüz dil və özəl mətnqurucu işarələrə əsasən açıqlanır. Günümüzdə bədii mətn daha çox intertekstual kontekstdə məntiqi, psixoloji və fəlsəfi yönəliylə yazıçı dünyasının və yaradıcı təxəyyülün bir reallığı olaraq işıqlandırılır.

3.2.1. Ümumtürk mətninin konseptual-intellektual mahiyyəti

Bütövlükdə ümumtürk, ayrılıqda isə Azərbaycan bədii mətninin nüvəsini və bir milli mentalitet fenomeni olaraq var ola bilmə əsasını öncə əski şaman-türk və göy tanrı inancı, sonra isə türk-islam, təsəvvüf və çağdaş mədəniyyət tərkibli, monoloji, dialoji və ritmik səciyyəyə malik olan nəql etmə və ya anlatım hadisəsi təşkil edir. Qopuza və saza söykənən şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri, ümumxalq dilinin müxtəlif şəkilləri, dialektləri və şivələri həmin konseptual-intellektual mahiyyətdəki böyük makromətnin konkret ifadə vasitələridir. Yunus İmrə, M. P. Vaqif, Aşıq Ələskər, Məhtimqulu, Əhmət Yəsəvi, Hacı Bektaş Vəli, Cambul, Manas, Kitabı-Dədə Qorqud kimi real və əfsanəvi tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərin dilində müşahidə edilən türkcə təhkiyə və ya anlatım tərzii, bədii üslub sonrakı türk dil-danışıq mətninin də əsasında durur. Türkcə yazılan divan ədəbiyyatı, məsələn, Nəsimi, Füzuli və Nəvainin dili də türk ədəbi mətninin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır (Musaoğlu 2011: 32). Beləliklə, başlanğıcda xalq yaradıcılığı, sonralar isə yazılı ədəbiyyat olaraq da inkişaf edərək günümüzə qədər gələn böyük ümumtürk ədəbi mətni əslində şifahi və ya yazıya alınan və yazılı mətn olaraq iki qolu ilə özünü göstərir. Bununla da həmin mətn çağdaş filologiyada ümumi mətn dilçiliyi, qrammatikası və üslubiyyatı və ya mətni təşkil edən dil-danışıq faktlarının mətnquruculuğundakı təşkili, ierarxik əlaqələri və münasibətləri baxımlarından yeni ədəbi-linqvistik təhlil metodları ilə öyrənilir.

Qeyd. *Türk ədəbi dilləri sovet dilçiliyində daha çox həmin dövrdə müəyyənləşdirilən ümumi ədəbi dil nəzəriyyəsinə görə öyrənilmişdir. Sözügedən dillərdə ədəbi dil nəzəriyyəsinə görə bədii, elmi, rəsmi, publisistik, işgüzar, epistolyar kimi funksional üslublar müəyyənləşdirilmişdir. Bu gün isə bütövlükdə çağdaş filologiya, ayrılıqda mətn dilçiliyi və digər linqvistik nəzəriyyələr çox geniş bir inkişaf yoluna çıxmışdır. Və sözügedən dillərin bir çoxu rəsmi dövlət dili statusu qazanaraq artıq həmin linqvistik nəzəriyyələrin işığında elektronik işlənmə məqamlarına görə də öyrənilir. Bununla bərabər, türk dilləri mətnləri dünyanın qavramlar xəritəsində mürəkkəb işarələr sistemləri olaraq yeni dil-işlənmə kəmiyyətləri və keyfiyyətləri qazanır. Bütün bunlar isə “Mətn və ya mətnlərarası üslubiyyat” kimi bir fənnin ortaya çıxmasını şərtləndirir.*

Ümumtürk ədəbi mətninin təşkilində əsas linqvistik amillərdən biri səviyyəsində MSB özünü göstərir. MSB bir kommunikativ dil-danışıq bütünləşməsi və ya kəsiyi olaraq sərhədlərinin, funksional xarakterli kompozisiyasının, formal mətnqurucu göstəricilərinin və mənə özəlliklərinin üslubi baxımdan öyrənilməsi ilə də seçilir. O, aşağıda bəhs edəcəyimiz “mətnlərarası kontekstdə gerçəkləşən üslubiyyat” (Seçdirmə bizimdir- M. M.) baxımından işıqlandırılması ilə isə retrospektiv və interpektiv aspektlərdə araşdırma-öyrənilmə səciyyəsi daşıyır.

XIX yüzilin əvvəllərindən etibarən öncə heca, sonra isə sərbəst şeirlə və nəsrə yazılan, yeni bir nəql etmə hadisəsinə və ya dil-danışıq sisteminə söykənən müasir türk ədəbi dilləri ortaya çıxır. Bunlar müəyyən milli və etnik özəllikləri ilə daha çox sayılarda və ədəbi-filoloji istiqamətlərdə təşəkkül tapır. Bu türk ədəbi dilləri bir-birindən başından etibarən həm də üslubi-sintaktik özəllikləri ilə fərqlənir. Bununla da istər makromətn, istərsə də mikromətn səviyyələrində gerçəkləşən üslubi-leksik, üslubi-frazeoloji, üslubi-qrammatik və üslubi-sintaktik yarım sistemlər bütünü yaranır. Və getdikcə də bu bütünün uyğun mətnlinqvistik kateqoriyaları müəyyənləşir. Ayrı-ayrı müəlliflərin ümumi və konkret dil-üslub və nəhayət günümüzdə isə sinxronik və diaxronik xarakterli “mətnlərarası (intertekst və intertekstual) üslubi kontekst”də (Seçdirmə bizimdir-M.M.) gerçəkləşən yeni fərdi-intellektual yaradıcılıq üslubları ortaya çıxır ki, bunlar da çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmində postmodernist üslublar və ya ədəbi cərəyanlar olaraq səciyyələndirilir. Bu vəziyyət MSB-nin indiyə qədərki tədqiqinin və onun bir kommunikativ dil-danışıq bütünləşməsi və ya kəsiyi olaraq sözügedən fərdi-intellektual üslublarda işlənilməsinin konseptual olaraq dəyərləndirilməsini şərtləndirilir. Və həmin dəyərləndirilmə isə daha geniş bir ədəbi-filoloji kontekstdə aparılır.

3.2.2. Azərbaycan türk mətninin üslubi-lingvistik təhlili

XX yüzildə sözügedən ədəbi dillərdə və onların mətnlərində güclü bir tarixi-filoloji dəyişmə prosesi başlayır. XXI yüzildə isə ümumtürk ədəbi mətni artıq mətnlərarası əlaqələr kontekstində inkişaf edərək formalaşır. Azərbaycan türk ədəbi mətnində, tarixi və müasir mətnlərarası kontekstdə gerçəkləşən konseptual-intellektual mahiyyətli nəql etmə hadisəsinin ilk örnəkləri ortaya çıxır. Sözügedən örnəkləri Kamal Abdullanın əsərlərinin makromətnlərində də müşahidə edə bilərik. Məsələn, “Yarımqıç əlyazma” romanında əsərin süjet xəttini təşkil edən yarı mifoloji, ədəbi-tarixi səciyyəli hadisələr və novellavari gedişatlar yazıçının kəndinə məxsus bir Oğuz türkcəsi ilə nəql edilir. Daha doğrusu, XI-XIV yüzillərdə Anadolu-Qafqaz coğrafiyasında işlənilən Oğuz türkcəsi ilə günümüz Azərbaycan türkcəsi arasında konseptual-lingvistik səciyyəli ədəbi paralellik qurulur. Belə bir konseptual-intellektual açıqlanma gerçəkliyi və ədəbi-lingvistik paralellik epik və nağılvary səciyyəli söyləm-diskurs anlatımı və ya şifahi nəql etmə hadisəsi əsnasında həyata keçirilir. Məsələn, Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanı mətninin anlatımına epik səciyyəli müəllif nəql etməsi ilə gerçəkləşən bir bədii açıqlanma xasdır. Müəllifin bədii dünyasını və təxəyyülünü təşkil edən qavramlar qədim Oğuz-Türk arxetipik qəhrəmanları və sonrakı Şah İsmayıl Xətai bədii yaradıcılığı və dövlət fəaliyyəti səhnələri ilə bağlantılıdır. Və bunlar günümüz gerçəklikləri ilə konseptual bir paralellik təşkil etməkdədir. Milli-mənəvi dəyərləri ifadə edən həmin qavramlar öncə müəllif təxəyyülündə dərk olunur, bədii-semiotik bilgi və intellektual bilik olaraq oxucuya ötürülür. Məhz həmin qavramlardan hərəkətlə müxtəlif dil-üslub vasitələri və konkret mətnqurucu faktorlarla koqnitiv-konseptual müstəvidə Türk, İslam və Azərbaycançılıq təfəkkürü fenomeni açıqlanır. Yazıçının “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin mətnində isə anlatım nağılvary bir üslubla yerinə yetirilir. Daha doğrusu, hər iki əsərin mətnində fonetik, morfoloji, leksik və frazeoloji dil-danışıq vasitələri XI-XIV və XX-XXI yüzillər arasında mövcud olmuş ümumtürk mətnləri arası tarixi kontekstin konseptual-intellektual mahiyyətinə və dil-danışıq üslubuna uyğun olaraq işlənilir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər isə sözügedən mətnlərdə dialoji-çərçivəli kontekstual sıralanma, təkrarlı və qafiyəli ümumtürk mətninin sintaktik bütövdən-bütövə açılımı arxetektionikası əsasında qurulur.

Mətn üslubiyyəti, hər şeydən öncə, hər hansı bir mətnin yazıldığı dilin dil-danışıq potensialına görə öyrənilir. Bir mətnin başqa bir qohum olmayan dilə çevrilməsi nəticəsində isə həmin mətnin üslubi özəlliklərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına görə araşdırılması

durumu ortaya çıxır. Bu gün artıq ədəbi-bədii mətnlər ən yaxın qohum olan dillərdə, o cümlədən türk dillərində ədəbi-tarixi ortamdən asılı olaraq birindən digərinə çevrilir və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırılması hadisəsi gerçəkləşdirilir. Bu isə bədii mətnlərin həm kontrastiv və ya qohum olmayan dillərin, həm də konfrontativ və ya bir-birinə yaxın və ən yaxın olan dillərin dil-danışıq ortamları əsasında ədəbi-lingvistik təhlilinin aparılmasının yolunu açır. Bu baxımdan Azərbaycan bədii mətninin bəzi üslubi-lingvistik özəlliklərinin Kamal Abdullanın Türkiyə türkçəsinə çevrilən “Yarımçıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” romanlarının qaynaq və hədəf mətnlərinə görə öyrənilməsi yerinə düşər.

Ümümtürk dili əsasında hər hansı şifahi və ya yazılı mətn bir türk ədəbi dilindən digərinə dil-danışıq eynilikləri, fərqləri, variantları, şəkilsə eyni və mənaca fərqlilikləri olan sözlərlə çevrilir. Qaynaq və hədəf dillərə və mətnlərə dair fonetik-, fonoloji- morfoloji-, sintaktik-, leksik-, frazeoloji-lingvistik özəlliklər öncəliklə müqayisəli-təsviri yontəmlərlə sinxronik olaraq müəyyənəşdirilir. Həmin özəlliklər tarixi-müqayisəli yönümlə və ret-, pros-, pers- və interospektiv aspektlərdə kompleksiv olaraq da dəyərləndirilir. Bundan sonra isə türk ədəbi dillərinin türk-islam mədəniyyətinə və hər bir dilin daşıyıcılarının da özünün söykəndiyi milli dünyagörüşünə, məsələn Azərbaycanlıların Azərbaycançılığa bağlı olaraq öyrənilməsi məsələsi gündəmə gətirilir. Bəzi intellektual-sintaktik özəlliklər bu dərsləkdə Kamal Abdullanın Azərbaycan türkçəsindən Türkiyə türkçəsinə çevrilən “*Yarımçıq əlyazma*” və “*Sehrbazlar dərəsi*” əsərlərinin qaynaq və hədəf mətnlərinə görə işıqlandırılır. Öncəki uyğun araşdırmalardan fərqli olaraq mətni təşkil edən müxtəlif lingvistik vasitələr burada artıq müxtəlif ist və alt qavramlara söykənilərək konseptual dərk olunmanın semiotik səciyyəli zaman və məkan hüdudlarında öyrənilir. Müxtəlif dil-danışıq eynilikləri, fərqləri, variantları və leksik-frazeoloji paralelləri sözügedən mətnlərdə konkret mətnlingvistik örnəklərlə göstərilir. Butün bunları aşağıda “*Yarımçıq əlyazma*” və “*Sehrbazlar dərəsi*” romanları mətnlərindən gətirilən örnəklərin üslubi-lingvistik təhlilindən görmək mümkündür:

Ia. Və mən başladım söz söylədim. At ayağı yel kimi olursa, ozan dili dəxi çevik olur. Amma hər ozanın dili yox. Mən isə Tanrının buyruğu ilə ozanam. Hərdən mənə elə gəlir ki, mən qayıbdən dəxi dürlü xəbərlər söyləyə bilərəm. Nə olacaq, necə olacaq? – bunları kimsə bilməz. Mən isə bilərəm. Başladım nə başladım. Danışmağım düz üç gün, üç gecə çəkdi. Düz üç gün, üç gecə Bayandır Xan bir kəlmə səs çıxarmadı, bir kərə də olsun mənim sözümlə kəsmədi, arada bir aş gəldi, səssiz-səmirsiz yedik, sonra yenə mən davam etdim. Arada bir Bayandır Xanı küçücük ölüm tutdu, uyquya getdi, mən də, Qılbaş da başımızı hərə bir tərəfə atıb elə Xan otağında gözümlə acısını çıxardıq. Bayandır Xanın ayılmasından bir an öncə Qılbaş mənə dümsüklədi, “dur” işarəti verdi, mən mürgünü gözümdən qovub yenidən özümü danışığa hazır edən zaman gördüm ki, Bayandır Xan gözünü açdı və heç nə demədən üzünü üzümə, gözünü gözümlə zillədi, bu bir işarət idi, yəni “davam et”. Mən dəxi davam edirdim. Beləcə üç gün üç gecə keçdi. Bu müddətə bir dəfə də olsun Xan həyətində ürəyi niyarançılıq çəkən Salur Qazan yada düşmədi, Şirşəmsəddin də, Uruz da, bütün digər Xanın xidmətinə gəlməyin növbətini gözləyənlərin heç biri. Heç kim yada düşmədi. Üç gün və üç gecə. Mən Qorqud danışdım, Xanlar Xanı Bayandır mənim sözümlə kəsildi, ünümə diqqət etdi. Nə danışdım?! Nə üçün danışdım? Bəlkə heç bütün bunları danışmamalı idim Bayandır Xana? Burasını bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, Qadir Tanrı könlümə ilham verdi, danışdıqca boşaldım, boşaldıqca yumşaldım və düz üç, gün üç gecədən sonra, nəhayət ki, yarımcan, yarımənəfəs az qala bayılaraq sözümlə yum verdim, ağzımı yumdum... (Abdulla 2004: 58).

Ib. Ve ben başladım anlatmaya. At ayağı yel gibi olursa ozan dili de çevik olur. Ama her ozanın dili değil. Ben Tanrının buyruğuyla ozan olmuşum. Bazen gaipden türlü haberler

verebildiğimi sanıyorum. Ne olacak, nasıl olacak? Bunları kimse bilemez. Ben bilirəm. Başladım ama ne başlamak!... Anlatmam tam üç gün üç gece sürdü. Tam üç gün üç gece Bayandır Han bir kelime konuşmadı, bir kere olsun benim sözümü kesmedi, arada bir yemek geldi, sessiz sedasız yedik, sonra yine devam etdim. Arada bir Bayandır Han'ı küçük ölüm tutuyordu, uyuyordu, ben de, Kılbaş da başımızı rast gele bir yerlere koyup Han odasında kestiriyorduk. Bayandır Han'ın uyanmasından biraz önce Kılbaş beni dürtüyor, “kalk” işareti veriyor, ben tam mahmurluğu atıp yeniden anlatmaya hazırlandığım zaman Bayandır Han'ın da gözlerini açtığını görüyordum. Hiçbir şey demeden yüzünü yüzüme, gözlerini gözlerime dikiyordu, bu bir işaretti, yani “devam et” diyordu. Ben de devam ediyordum. Böylece üç gün üç gece geçti. Bu müddet zarfında bir defa da olsun Han avlusunda huzursuz bekleyen Salur Kazan aklımıza gelmedi. Ne Şir Şemseddin, ne Uruz, ne de Han'ın hizmetine gəlmək için sıra bekleyenlərin hiç biri... Hiç kimse aklımıza gelmedi. Üç gün üç gece ben konuştum, Hanlar Hanı Bayandır Han kulak verdi, benim sözlərimi dinlədi. Ne konuştum? Nədən konuştum? Belki de bunları hiç anlatmamalıydım Bayandır Han'a? Burasını bəlemiyorum. Sadəcə Kadir Tanrının gönlümə ilham verdiğini, anlattıkça rahatladığımı, rahatladıkça yumuşadığımı biliyorum. Tam üç gün üç gece sonra nihayət yarı canlı halde, neredeyse bayılmək üzereyken sözlərimə son verdim, ağzımı kapattım...(Abdulla 2006a: 62-63).

Yuxarıda “Yarımqıq əlyazma” romanının Azərbaycan türkcəsindəki qaynaq və Türkiyə türkcəsindəki hədəf mətnlərindən eyni bir parça gətirilir. Mətn parçasında ən qədim köçəri türk mədəniyyəti və sonrakı oturaq türk-islam sivilizasiyası ənənələrini əlaqələndirən konseptual komponentlərdən biri ifadə olunur. Həmin konseptual komponent və ya qavram isə bütövlükdə oğuz türklərinin “böyüyə hörmət, kiçiyə məhəbbət” həyat və davranış tərzinin müəllif reallığı olaraq əks olunmasından ibarətdir. Burada Dədə Qorqudun Bayandır Xanın hüsurunda oğuz türklərinin davranışlarına dair söylədiyi uzun hekayəsindən bir parça verilir. Sözügedən hekayə ayrılıqda milli şüura, bütövlükdə isə türkün həyat-təfəkkür tərzinə çevrilən konseptual dərk etmə əsnasında nəql edilir. Sözügedən konseptual nəql etmə əsnası həm sözlü, həm də sözsüz olaraq semiotik səciyyəli dil və özəl mətn işarələri ilə gerçəkləşdirilir. Mətnə Qılbaş Dədə Qorqudu dümsükləyərək onu Oğuzlara məxsus olan “ölüm yuxusu”ndan (Seçdirmə bizimdir- M.M.) oyadır. “Ölüm yuxusu” burada oğuz türklərinə məxsus olan semiotik bir özəl mətn qurucu işarədir.

Bayandır xan üzünü Dədə Qorqudun üzünə və gözünü də onun gözünə zilləməklə Qorqudun söhbəti davam etdirməsini istəyir. Bu hərəkətlər isə sözsüz, yəni şifahi olaraq gerçəkləşən semiotik-verbal dil işarələridir. Konseptual məzmunlu digər bütün yazılı və şifahi amillər qaynaq və hədəf mətnlərdə eyni quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlə növləri ilə ifadə edilir. Məsələn:

1a. Azerb: At ayağı yel kimi olursa, ozan dili dəxi çevik olur.

1b. Türk: At ayağı yel gibi olursa ozan dili de çevik olur.

11a. Azerb. Mən isə Tanrının buyruğu ilə ozanam.

11b. Türk. Ben Tanrının buyruğuyla ozan olmuşum.

111a. Azerb. Hərdən mənə elə gəlir ki, mən qayıbdən dəxi dürlü xəbərlər söyləyə bilərəm.

111b. Türk. Bazen gaupten türlü haberler verebildiğimi sanıyorum.

Yuxarıda gətirilən örnəklərdən sadəcə üçüncüsü qaynaq və hədəf mətnlərdə işlənildikən bir-birindən fərqlilik göstərir. Sözügedən örnək qaynaq mətnə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə, hədəf mətnə isə sadə geniş cümlə ilə ifadə olunur. Eyni məzmun və ya konkret bir mətləb Azərbaycan türkcəsində çox zaman mürəkkəb cümlələrlə, Türkiyə türkcəsində isə tərkibli sadə geniş cümlələrlə söylənilir. Sözügedən dil-nitq hadisəsi digər türk ədəbi dillərində də geniş yayılmış əsas sintaktik fərqliliklərdəndir. Həmin fərqliliklərdən təşkil olunan sintaktik

özəllik müxtəlif situativ və dinamik durumların eyniliyinin ifadəsinə söykənir. Ümumtürk metatekstinin və ya diskursiv mətnlərinin tarixi və müasir səciyyəli dil-danışıq ortamları sadə və mürəkkəb cümlələrin qrammatik-semantik üzvlənməsi, sadə və mürəkkəb quruluşlu sintaktik bütövlərin komponentlərinin funksional aktuallaşması ilə ifadə olunur. Belə bir ierarxi-aqvilütinativ səciyyəli çoxmərhələli mətnləşmə Azərbaycan bədii mətnlərinin də başlıca üslubi-sintaktik özəlliklərindən birini təşkil edir. Bununla bərabər, sözügedən qaynaq və hədəf mətnlərdə digər müxtəlif dil fərqlilikləri və üslubi-morfoloji, -sintaktik və -frazeoloji variantların işləndiyinə də təsadüf edilir. Məsələn:

Fərqliliklər; Azərb: Mən isə bilərəm. Türk: Ben bilirim.

Göründüyü kimi, eyni bir örnəkdə yer tutan **bil-** feli qaynaq mətnə qeyri-müəyyən gələcək zamanda, hədəf mətnə isə geniş zamanda işlənilir. Çünki, Azərbaycan türkcəsində geniş zaman qavramı Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, özünə məxsus qrammatik göstərici (şəkilçi) ilə qrammatikləşməmişdir. Həmin qavram yerinə görə həm qeyri-müəyyən gələcək zaman, həm də indiki zaman morfoloji əlaməti ilə ifadə edilir. Və belə bir dil-danışıq fərqliliyi sözügedən ədəbi dillərin üslubi-qrammatik kontekstlərinə görə müəyyənləşdirilir. Bununla bərabər, qaynaq mətnə işlənilən *'yada düşmək'(xatırlamaq), gözünün acısını çıxarmaq və ya almaq (kestirmək)* frazeoloji ifadələri isə sadəcə Azərbaycan türkcəsində işlənilir. Və onlar interospektiv aspektdə üslubi-frazeoloji variantlar olaraq qiymətləndirilə bilən dil-danışıq vahidləridir.

Variantlar: Azərb. Ağzını yummaq; Türk. Çenesini kapatmak

Yuxarıda göstərilən frazeoloji ifadənin Azərbaycan türkcəsində və Türkiyə türkcəsində işlənilən variantlarının etimologiyası fərqli üslubi-linqvistik açıqlamalarla müəyyənləşdirilə bilər. Birincisi türk mənşəli olub, göründüyü kimi, Dədə Qorqud mətnində də işlənilir. İkincisi isə birincisi ilə hər nə qədər yerinə yetirilən işin eyniliyinə görə bir-birinə bənzəsə də, Hind-Avropa dillərindən semantik olaraq çevrilmiş kalkadan (Müq. Et: İng. *Shut up*; Rusça. *Zakroy rot*) başqa bir şey deyildir. Türk-islam mədəniyyətinə görə ölənlər bir insanın son dəfə olaraq gözləri və çənəsi bağlanılır, ancaq yumulmur. Çünki bu fəaliyyət önəmli bir hadisənin semiotik mətn qurucu işarəsidir. Əgər canlı bir insan həqiqətən susdurulmaq istənilirsə, onda onun ağzı bağlanmalı (kapatılmalı) deyil, türkcəyə və türk-islam mədəniyyətinə görə yumulmalıdır. Göründüyü kimi, milli ədəbi dillər semiotik işarələrin işlənilməsinə və onların konkret dil-danışıq işarələri ilə ifadəsinə görə həm qohum olan, həm də qohum olmayan dillərdən fərqlənirlər.

Beləliklə, sözügedən frazeoloji ifadənin Türkiyə türkcəsində fərqli bir şəkildə işlənilməsi xarici dillərin təsiri olaraq da izah oluna bilər. Buna görə də kontrastiv-üslubi xarakterli dil-danışıq hadisəsidir.

Yuxarıda gətirilən mətn dastanın əsas qəhrəmanı Dədə Qorqudun daxili nitqi olaraq söylənilir. Dədə Qorqud “Dış Oğuz və İç Oğuz”da olub-bitənləri “üç gün, üç gecə” içərisində Bayandır Xana və onun yanındakı digər dastan qəhrəmanlarına nəql edir. Türk mifik təfəkküründə müəyyən bir zaman hüdudunu şərtli məqamlarda ifadə edən “üç gün, üç gecə” folklorik ifadəsi sözügedən mətnin təkrar olunan qurucu-altgöndərimli üslubi komponenti olaraq işlənilir.

IIa. Karvan hayla-küylə yola düşməyə artıq hazır idi. Hamı yığışib hərə öz yerində hərəkət əmrini gözləyirdi. Bircə Karvanbaşının çadırı təzəcə ağaran dan işığında yavaş-yavaş qaralmağında idi. Xacə İbrahim ağa bir daha əməllicə yüklənmiş dəvələrə, qatırlara, karvan boyu öz yerini tutmuş səbirlə atlara, çadırın yanındakı böyük ocağın külünü eşələyib söndürən və onu gözləyən üç nəfər nökrəyə öteri nəzər saldı, çadırın ağzında “öhö, öhö”ləyib boğazını arıtladı, ehmalca başını əyib içəri keçdi:

-Qurbanın olum, sabahın xeyirli olsun, biz hazır.

Karvanbaşı artıq səfər geyimində idi, bardaşını qurub hələ də isti yatağında fikrə gedib oturmuşdu, Xacə İbrahim ağanın bu sözlərini gözləyirmiş kimi dərhal ayağa qalxdı, ətəyini çırpıb əziklərini səliqəyə saldı:

-Çox gözəl, çox pakizə. Yolçu yolda gərək, sənin də sabahın xeyirli olsun, çadırı de söksünlər (Abdulla 2006b: 25-26).

İlb. Kervan curcuna içində yola çıkmaya artıq hazırdı. Herkes toplanmış, hərəket emrini beklemekteydi. Yalnız Kervancıbaşı'nın çadırı yenidən parlamaya başlayan tan yeri işıqlarında yavaş yavaş aydınlanıyordu. Hoca İbrahim Ağa, denkleri esaslı biçimə yerləşdirilmiş olan devaleri, katırları, kervanın başından sonuna yerini almış olan atları, keza çadırın yanındakı böyükçe atəşin külünü karışdıraraq söndürməkdə olan və kendisini bekleyen üç uşağı gözden geçirdi; çadırın girişində "öhö, öhö" diye gırtlığını temizledi, yavaşca başını eğerek içeri girdi.

"Kurban olduğum hayırlı sabahlar, biz hazırız."

Kervancıbaşı artıq yolculuk giyisilərini kuşanmış, bağdaş kurarak, sıcaqlığını hâlâ korumakta olan yatağının üstündə düşünceli düşünceli oturmaktaydı. Hoca İbrahim Ağadan bu sözlərini beklıyormuş gibi dərhal ayağa kalktı, eteklərini silkip, buruşuklarını düzeltti:

"Çok iyi, çok güzel. Yolcu yolunda gerek, sana da iyi sabahlar, söyle çadırı da çözsünler." (Abdulla 2007: 21).

"Sehrbazlar dərəsi" romanının qaynaq və hədəf mətnlərindən gətirilən örnəklərdə qrammatik, leksik və frazeoloji-üslubi səciyyəli dil eynilikləri və fərqlilikləri qarşılıqlı olaraq geniş bir ölçüdə işlənir. Burada qədim türk-islam mədəniyyətində önəmli bir yer tutan karvan qavramı, karvanla edilən ticarət və onun bir nəqliyyat vasitəsi olaraq bədii təsviri çeşidli sözlü və sözsüz semiotik işarələrlə ifadə olunur. "Sehrbazlar dərəsi, karvan və karvanbaşı" kəlmələri müəllifin bədii qavramlar dünyasının sözlü mətnqurucu vasitələri olaraq kitabın makromətninin başlangıç MSB-dən etibarən yaygın olaraq işlənir. Əlbəttə, sözügedən makromətdə sözsüz semiotik işarələrin işlənilməsinə də təsadüf edilir. Məsələn, yuxarıda gətirilən mikromətdə Xacə İbrahim Ağa Karvabaşının çadırına girərkən "öhö-öhö" edir. Bu, Karvanbaşını xəbərdar etmək üçün verilən sözsüz semiotik işarədir. Bütün bunlarla bərabər, şəkilsə eyni, mənacə fərqlilikləri olan sözlərin işlənilməsinə də sözügedən mətnlərdə çox təsadüf edilir. Bu isə bir-birinə ən yaxın qohum olan ədəbi dillərin bədii mətnlərində müxtəlif üslubi-sintaktik paralellərin müəyyənələnməsinə və onların daha geniş bir ölçüdə işlənilməsinə yol açır. Məsələn:

Eyniliklər: Bardaş qurmaq və ya bağdaş kurmaq;

Fərqliliklər: Hay-küy//curcuna; yığışmaq//toplaşmaq; gözlemek//beklemek; boğazını arıtlamaq//gırtlığını temizlemek;

Variantlar: Yola düşmək//yola çıkmak; sabahın xeyir//hayırlı sabahlar; ətəyini çırpmaq//eteğini silkmək;

Şəkilsə eyni, mənacə fərqlilikləri olan sözlər:

Nökər//uşak; qaralmaq//karalmak//kararmak.

Yuxarıda gətirilən mikromətnin əsas qurucu komponenti təkrar olunaraq işlənilən "Karvan-Karvanbaşı" sözləri və bunlarla bir yerdə təsəvvür edilən "Dəvə Karvanı" leksik-üslubi paralelləridir. Mikromətni təşkil edən birinci sintaktik bütöv və ya bütövlükdə makromətn "Karvan" sözü ilə başlayır. "Karvan" sözü burada öngöndərimli leksik-sintaktik vahid olaraq da qiymətləndirilə bilər. Ondan sonrakı durumlarda isə "Karvanbaşı, karvan, Karvanbaşı" şəkillərində təkrar olunaraq işlənilən eyniköklü leksik vahidlər artıq altgöndərimli mətn komponentləri olaraq özünü göstərir. Sözügedən leksik vahidlər və ya sintaktik-lingvistik paralellər əslində romanın və ya bütün makromətnin də ön-, alt- və eşgöndərimli-ülubi qurucu kompenetlərindəndir. Onlar romanda əks olunan mifik dünyanın konseptual və bəlli bir ölçüdə də lingvopoetik səciyyəli ifadə vasitələrindəndir. "Karvan qavramı" və bunu ifadə edən "karvan"

leksik vahidi türk-islam dünyasının milli-mənəvi həyatının və yaşam tərzinin ən yaygın şifahi ifadə vasitələrindən biri olaraq ümumtürk dilində çox geniş yayılmışdır. Məsələn, “İt hürər, kavran keçər” ifadəsində “karvan” sözünün sözügedən frazeologizmin qurucu komponenti olaraq işlənilməsi də bunu sübut edir.

3.3. Semiotika, semiologiya, semiosfera anlayışları və bədii mətnin konseptual, semiotik və linqvistik təhlili

“*Semiotika*” (yunan. *Semeiotike* ‘işarələr haqqında elm, təlim’) və ya “*semiologiya*” (yunan. *Sema* ‘işarə, mənə’, *logos* ‘söz, elm, təlim’) leksik vahidinin lüğəvi mənası işarələr və işarə sistemlərinin ümumi xüsusiyyətləri, quruluşu, işlənilməsi və inkişafı haqqında elm deməkdir. Semiotikada işarə adı altında informasiyanın hər hansı maddi daşıyıcısı yerində işlənilən konkret bir amil və ya faktor başa düşülür. Bu, ayrı-ayrılıqda barmaq və ya ayaq izi, bir ocağın tütsüsü, qara bulud, bayraq və s. ola bilər. Sözügedən işarələr müəyyən kollektivdə və ya cəmiyyətdə bəlli bir informasiyanın ifadə edilməsi şərtilə işlənilir. Dil işarələrinin sözügedən bariz nümunələrindən biri olaraq müstəqil mənəli sözlər və ya leksik vahidlər göstərilə bilər (Стариченок 2008: 540).

Semiotikanın ümumi obyektləri və konkret predmetləri gündəlik yaşanılan həyatın, elmin və incəsənətin bütün sahələrində özünü göstərir. Dildə, riyaziyyatda, bədii ədəbiyyatda, ədəbiyyata aid olan ayrı-ayrı əsərlərdə, arxitekturalarda, mənzillərin dizayn olunmasında, ailənin təşkilində, bitkilərin həyatında, heyvanların ünsiyyətində və s. semiotikanın özünü hər yerdə bilvasitə olaraq göstərən predmetləri informasiya daşıyan çox böyük bir sistem təşkil edir. Belə bir sistemin elementar nüvəsi isə ayrılıqda işarələr, bütövlükdə isə onların yaratdığı işarə sistemlərindən ibarətdir. Belə sistemlər harada olursa olsun, istər cəmiyyətdə və təbiətdə, istərsə də insan orqanizmində, təfəkküründə, bütün hallarda semiotikanın predmeti olaraq özünü göstərir. Bütün bu böyük sistemi təşkil edən isə bütövlükdə inosfera və intertekst və ya informasiya dünyasıdır. Necə ki bəzən biz öz-özümüzə deyirik: “Biz informasiya dünyasında yaşayırıq” və ya “Biz işarələr dünyasında yaşayırıq.” Əslində isə biz bu gün artıq informasiyanın və işarələrin bu və ya digər şəkildə gerçəkləşən və gerçəkləşdirilən seçimi dünyasında yaşayırıq. Sözügedən dünya isə semiotika və ya semiologiyada bir-birindən müəyyən özəllikləri ilə ayrılan “sintaktika, semantika və pragmatika” aspektlərində tədqiq olunur (Степанов 2001: 5-42).

Semiotika ayrıca bir elm sahəsi və istiqaməti kimi XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Yeni tarixdə sözügedən elmin qurucuları Amerikan filosofu və məntiqçisi Çarlz Senders Pirs (1839) və İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür (1857-1913) olmuşdur. Belə hesab edirlər ki, “semiotika” terminini məhz Ç. Pirs yaratmışdır. Ancaq sözügedən termin Ç. Pirsdən çox-çox öncə ilk dəfə olaraq J. Lok tərəfindən daha XVII yüzilin sonlarında işlənilmişdir. J. Lok “İnsan dərrakəsi haqqında təcrübə” adlı əsərində həmin termindən istifadə etmişdir. Bundan başqa, hələ tarixin qədim və orta dövrlərində fəlsəfə, təbiət və idrak nəzəriyyəsi ilə məşğul olan çox böyük alimlər olmuşdur. Bu alimlər işarələrə, işarələmələrə, hadisələrə, şəxsiyyətlərə, bütün olub-bitənlərə, əşyalara və s. dair müxtəlif fəlsəfi, psixoloji, məntiqi və poetik fikirlər irəli sürmüşdür. Onların fikirləri və fəlsəfi əsərləri isə semiotika elminin “pirsəqədərki mərhələsi”ni təşkil etmişdir (Veysəlli 2010: 59-64). Ferdinand de Sössür isə sözügedən yeni elmi “semiologiya” termini ilə adlandırmışdır. Həmin termin nəzəri dilçilikdə daha geniş yayılmışdır.

Ç. Pirs önəmli semiotik anlayışları, daha doğrusu, işarə anlayışını, onun mənasını, işarə münasibətlərini və s. xarakterizə etməyə çalışmışdır. O, başa düşmüşdür ki, sözügedən tədqiqat sahəsi ayrıca olaraq götürülən bir elmin predmeti olmalıdır. Bu isə, onun da müəyyənləşdirdiyi kimi, işarə proseslərinin təbiəti və müxtəlif növləri haqqındakı semiotika elmindən başqa bir şey

ola bilməzdi. Ç. Pirs semiotika elmi üçün işarələrin əsas təsnifləndirməsi işini aşağıdakı şəkildə aparmışdır: 1) İşarələr-ikonlar (icon) işarələnən və işarələyənlərin aralarındakı uyğun bağlılığı təsviri olaraq göstərir; 2) İşarələr-indekslər (index) zaman və məkanda yerləşməsinə görə bir-biri ilə bağlı olan işarələnən və işarələyənləri ifadə edir; 3) İşarələr-simvollar (symol) sanki ilkin bir sazişə əsasən bəzi razılışmalar çərçivəsində bir-biri ilə bağlı olan işarələnən və işarələyənlərə işarə edir. Milli dillər bu cür razılışmaların bariz örnəkləridir (Abdullayev., Məmmədov., Musayev... 2012:294-298).

Ferdinand de Sössür isə semiologiyayı cəmiyyət qavramı parametrləri çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən bir elm sahəsi olaraq müəyyənləşdirmişdir. O, vurğulayır ki, sözügedən elm işarələrin nə olduğunu və hansı qaydalarla idarə olunduğunu açıb bizə göstərməlidir. Ç. Pirsdən və F. Sössürdən sonra Amerikan alimi Çarlz Ulyam Morris Ç. Pirsin ideyasını daha da inkişaf etdirərək semiotikanı sistemləşdirmiş və onu “sintaktika, semantika və praqmatika” olaraq üç şöbəyə ayırmışdır. O, 1938-ci ildə “İşarə nəzəriyyəsinin əsasları” adlı kiçik bir kitab yayımlamışdır. Bu kitab o zamanlar yeni ortaya çıxan elmin qısa bir öçerki olaraq səciyyələndirilmişdir. Semiotikanın əsas problemlərinin daha geniş bir şəkildə açıqlanması işi isə onun 1946-cı ildə Nyu-Yorkda yayımlanan “İşarələr, dil və davranış” adlı kitabında yerinə yetirilmişdir. Semiotikanın müstəqil bir elm sahəsi olaraq həm bütün parametrləri və arqumenləri, həm də yönüm və yönümləri ilə tanınması isə yaxın tarixi keçmişə təsadüf etmişdir. 1995-ci ilin avqust ayında Amerikanın Monderey şəhərində “Tətbiqi semiotika və süni intellekt” məsələlərini müzakirə edən bir simpozium keçirilmişdir. Sözügedən simpoziumda semiotika həm nəzəri, həm də praktiki yönüm və yönümləriylə elm aləmində müstəqil bir elm sahəsi olaraq qəbul edilmişdir (Поспелов 1996).

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, semiotika elmində işarə və işarə sistemlərinin araşdırılması və öyrənilməsi üç əsas aspektə ayrılır: 1) *Sintaksis və ya sintaktikada* hər hansı yerinə yetirilən və ya konkret şəkildə edilən uyğun bir açıqlanmaya qeyd-şərtsiz olaraq aid olan işarə sistemlərinin daxili özəlliklərindən bəhs edilir. Bu bölmədə həm mətnin morfoloqiyyəsi, kompozisiyası və sintaksisi, həm də bunlara bağlı olaraq nitq prosesində işlənən işarələr arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir; 2) *Semantika* işarənin işarələnənə və ya “dünyanın statik xəritəsi” ndə yer tutan hər cür əşyayı-dəlilə münasibətini və bütövlükdə işarələnənlə işarələyənin əlaqələrini işıqlandırır. Semiotikanın sözügedən sahəsində tədqiq edilən əsas predmet və ya obyekt bildirilənlərin və işarələrin açıqlanması və ya fikrin ifadə vasitəsi olan işarə sistemlərinin öyrənilməsidir; 3) *Praqmatikada* işarənin adresatla əlaqəsi və açıqlanma problemləri tədqiqata cəlb olunur: danışan və dinləyən və ya adresant və adresat arasındakı əlaqələr öyrənilir. Bir sözlə, semiotikanın sözügedən bölməsində işarə sistemləri və onlardan istifadə edənlərin arasındakı münasibətlər öyrənilir (Степанов 2001:5-42). XX yüzilin axırlarında semiotika elminin inkişafında yeni bir mərhələ başlamışdır. Y. M. Lotmanın və müasirlərinin əsərlərində semiotika elminə aid yeni anlayışlar, məsələn “semiozis” termin-anlayışı və onların da müxtəlif kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Y. M. Lotmanın adı ilə bağlı olaraq semiotika elmində böyük bir məktəb yaranmışdır. Bundan daha öncə, XX yüzilin əvvəllərindən etibarən isə elmin və texnikanın inkişafına, canlı dünyanın doqal zənginliklərinin müəyyənləşdirilməsinə bağlı olaraq elmşünaslıqda “neosfera, biosfera” kimi anlayışlar ortaya çıxmışdır. *İşarə, məna* və *anlam* anlayışları isə yüzilin sonlarına doqru bütövlükdə “semiosfera” termini ilə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu termini Y. M. Lotman “neosfera və biosfera” terminləri ilə müqayisədə yaratmışdır (Лотман 1984).

Semiozis (yunan. *sema* ‘işarə’) işarə prosesi deməkdir və işarələrin yaratma, qurma, hərəkət və açıqlama özəlliklərini ehtiva edir. Sözügedən yaratma, qurma və hərəkətlərin baş

verməsi prosesində isə işarənin işarələnmənlə işarələyən arasındakı uyğunluğu qurulmuş olur. Bu termin müvafiq semiotik ədəbiyyatda tez-tez kommunikasiya anlayışının və ya sözünün sinonimi kimi də işlədilir. *Semiosfera* (yunan. *sema* 'işarə', *sphaira* 'şar') isə işarələrin qlobal sahəsi və əhatə dairəsi, məkan və zamanda mövcud olan işarələri və dil əlaqələrinin bütününü ehtiva edən semiotik məkandır. Semiosfera anlayışını semiotik kulturologiyada ilk dəfə olaraq Y. M. Lotman işlətməmiş və elmi ədəbiyyata bir termin olaraq o gətirmişdir. Semiosfera öz obyektinə və mahiyyətinə görə mədəniyyət kimidir. O, hər şeydən öncə, verici (adresant) və alıcının (adresat) əvvəlki kulturoloji təcrübəsindən və eyni zamanda informasiya kanalından asılı olan zəruri dil kommunikasiyalarının zəminini təşkil edir. Semiosferanın bütün elementləri münasibət formullarının bir-biri ilə davamlı olaraq transformasiya olduğu dinamik bir durumda yerləşir (Стариченко 2008: 539-540).

İndi semiotika elmi getdikcə daha geniş yayılır və inkişaf edir. Bu elm insan beyninə xas olan gerçəkliyin və ya substansiyanın quruluşunu öyrənir. Buna görə də ayrıca bir təhlil üsulu və ya bir elmi metod kimi də xarakterizə oluna bilər. Belə bir analiz bizi əhatə edən ətraf mühitin, obyektiv və subyektiv gerçəkliyin və insan tərəfindən yaradılan obyektlərin və predmetlərin qavranılması ilə də bağlıdır. Semiotika müxtəlif təbiətli obyektlərin universal bir analizi olaraq səciyyələndirilir. Burada vahid bir təhlil üsulu ilə gerçəkliyin və obyektlərin quruluşunun ümumi və xüsusi cəhətləri daha dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirilir (Почепцов 2002).

2000-ci illərdən etibarən semiotikaya dair yayımlanan araşdırmalar, monoqrafiyalar, dərs kitabları və vəsaitləri, məcmuələr və dərgilərin sayı getdikcə çoxalmaqdadır. Bu əsərlərdə; semiotik işarələr, işarə sistemləri və semiotik fəaliyyət haqqında geniş məlumat verilir. Sözlü və sözsüz və ya şifahi semiotikanın özəllikləri göstərilir. Dil və ədəbiyyat sahələri filologiyada semiotik baxımdan yenidən öyrənilir və uyğun dil-ədəbiyyat araşdırmalarının bir-birinə çox yaxınlaşdığı və çox vaxt da bir-biri ilə qarışdığı təsbit edilir (Семиотика 2001; Соломник 2004; Крейдлин 2004). Sözügedən dövrdə uyğun sahəyə aid yayımlanmış dərs vəsaitləri və kitablarında isə semiotikanın humanitar elmlər içərisindəki yeri, onun əsas anlayışları və terminləri, semiotik analizin metodik və metodoloji prinsipləri göstərilir. İşarənin həyatı, işarə və məna, işarə və onun özəllikləri, işarə və mətn və s. kimi məsələlər də öz geniş izahını tapır. Semiotikanın yeni elmi-praktik istiqamətlərindən, insan-kompüter əlaqələrindən, koqnitiv proseslərdən və süni intellektdən də həmin kitablarda çox geniş bəhs olunur (Ареев 2004; Кнабе 2004; Никитина 2006). 2000-ci illərdə semiotikaya dair yazılmış əsərlər içərisində F. Veysəllinin Azərbaycan dilində qələmə aldığı yuxarıda göstərilən kitabı xüsusi bir yer tutur. Sözügedən kitab ali məktəblər üçün dərs vəsaiti olaraq yazılmış və "Struktur dilçiliyin əsasları" (morfemika və sintaqmatika, semantika və praqmatika) adlı "Studia Philologica" kitab seriyasının sonuncu əsəridir (Veysəlli 2005; 2008; 2009). Bu əsərdə "ünsiyyətin modeli, semiotika və semiologiya" anlayışları açıqlanmış, semiotika elminin tarixinə çox geniş bir ekskursiya edilmişdir. F. Veysəllinin kitabında semiotik sistemlər, işarə sistemləri və onların tipləri, dil işarələrinin praqmatik və sintaqmatik özəllikləri yeri gəldikcə Azərbaycan dili materialları ilə də göstərilmişdir. Bununla da F. Veysəlli əslində sözügedən ümumi dilçilik məsələlərini türkologiyanın mövzusunə çevirmişdir.

Dil və ədəbiyyata dair yazılmış hər cür araşdırmaları 2000-ci illərdə aparılan semiotik analiz baxımından dəyərləndirdikdə onların hamısının əsas parametrlərinin kəşfiyyəti nöqtə ədəbi-bədii mətnlər olur. Təbii ki, yuxarıda da göstəriləni kimi, mətn çox geniş bir anlayışdır. Çünki hər hansı bir işarələr sistemi yalnız bütün bir məna ifadə etdikdə və konkret olaraq gerçəkləşən struktur-semantik bağlılığa malik olduqda, bir mətn ola bilər. Bu baxımdan şəkil, cədvəllər, not, ritual, kino və s. də ayrı-ayrı mətnlərdir. Amma ədəbi-bədii mətn, özəlliklə də bədii mətn həm

özəl mətn və müstəqil mənalı dil işarələri, həm də müəllif “avtosemantiklik”i ilə gerçəkləşir. Buna görə də bədii mətn ədəbiyyatşünaslıqda və linqvistikada həmişə geniş auralı filoloji tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Beləliklə, sadəcə gerçək həyatın və ümumiyyətlə bizi əhatə edən subyektiv psixologiyanın və obyektiv gerçəkliyin bədii əsərdə necə əks olunduğunun öyrənilməsi artıq 2000-ci illər filologiyasında bir problematika olmaqdan çıxmışdır. Bu gün bədii mətnin formal-semantik quruluşuna dair öyrənilən əsas koqnitiv-konseptual problematika yazıçı dünyasını təşkil edən qavramların və buna uyğun olaraq da bədii mətnə təqdim edilən müəllif reallığının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Yazıçı reallığının bədii mətnlərdəki ifadəsinin detallarının işarə sistemləri və proseslərinə görə göstərilməsi sözügedən problematikanın öyrənilməsinin elmi tərəflərindən biridir. Həmin problematikanın bədii mətnlərin gerçəkləşməsi əsnasına görə praktik olaraq müəyyənləşdirilən özəl mətn işarələri və ya problemləri isə daha çoxdur. Və mətn linqvistikasına görə ayrı-ayrı təsvir olunaraq öyrənilən bilən dil özəllikləri də vardır. Bütün bunlar bədii mətnin ədəbi-linqvistik öyrənilməsi prosesində açıqlanır.

Beləliklə, yazıçı reallığı ifadəsi koqnitiv-konseptual olaraq göstərildikdə və bədii mətnin ədəbi-linqvistik təhlili semiosferada konkret semiozislərə görə aparıldıqda sözügedən problematikaya dair problemlərin həlli də mümkün ola bilər.

3.3.1. Bədii mətnin ümumi və xüsusi özəllikləri

Çağdaş filologiyada bu gün artıq bədii mətnin yaradıcı və intellektual olaraq qavranılması və onun digər mətnlərə münasibətdə yozumu prinsipləri müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir mətn yalnız mətnlərarası (intertekstual) kontekstdə və ya daha böyük mətnə (metatekstə) digər bir mətnə görə var ola bilmə özəllikləri ilə seçilir. Eyni zamanda daha böyük mətn də mətnə və ya “metatekst tekstə” (Seçdirmə bizimdir- M. M.) özünü göstərir. Bir sözlə, kontekst mətnə və ya mətn də parçalanaraq kontekstə çevrilir. Bütün bunlar mətnin ümumi özəllikləridir və hər yönüylə ədəbi-linqvistik tədqiqata cəlb olunur.

İnformasiyavericilikdə ilk öncə mətnin əsas mənası və ya anlamı bəşəri və milli şüur səviyyələrinə görə dərk edilir. Daha sonra isə hər hansı bir ədəbi-bədii mətnə müəllifin verdiyi konkret bilgiler və ümumiləşdirilmiş biliklər mənalı və müxtəlif anlamları ilə hafizədə və milli şüurda qruplandırılaraq yenidən işlənir. Bunlar təfəkkürdə konkret fikirlər və ya düşüncələr olaraq hazır hala gətirilir və öz oxucularına ötürülür. Çünki hər hansı bir mətnin iki əsas funksiyası və ya özünəməxsus özəllikləri vardır. Bunlar uyğun bir anlamın ötürülməsi və mətnə yeni fikir və ya fikirlərin ifadə edilməsindən ibarətdir (Словарь литературоведческих терминов 2011). Əks halda mətn anlamsız olar və yeni olaraq hər hansı bir fikri ifadə etməkdən də məhrum qalar. Belə mətnlər isə əslində ədəbi-linqvistik özəllikləri ilə seçilməyən adi “söz yığını”ndan başqa bir şey olmaz.

Bədii mətn XX yüzil boyunca humanitar tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Sözügedən tədqiqat əsnasında bədii mətnin digər ümumi və xüsusi səciyyəli özəllikləri və ya fəlsəfi, ontoloji, tipoloji, psixoloji, ədəbi və linqvistik-filoloji yönüm və yönümləri hərtərəfli olaraq işıqlandırılmışdır. İlk tədqiqat mərhələsində bədii mətnin formal-semantik baxımdan öyrənilməsinə ən çox aşağıdakı konkret məsələlər cəlb olunmuşdur:

- Bədii mətn və bədii olmayan mətn;
- Mətnin ədəbi və linqvistik yönümdən dəyərləndirilməsi;
- Nəsr və nəzm;
- Mətn və müəllif;
- Mətn və dil;
- Mətn və dünya;

Mətn və mətnlər;

Mətn tarixdə və mətn tarix xaricində və s. (Ревзина 1998: 301).

3.3.2. Bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri

Çağdaş dilçilikdə artıq sadəcə dil işarələri, işarələr sistemi, onların söyləmədəki və diskursdakı təkrarının mətnin əsas adekvat əlamətləri olaraq öyrənilməsi işi qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Çünki ədəbi-bədii mətni ayrıca bir fenomen olaraq təşkil edən və müəyyən konseptual və kateqorial əlamətləri ilə seçilən ayrıca bir “özünəməxsus işarələr sistemi” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) və ya vahidləri də vardır. Onlar, hər şeydən öncə, ədəbi-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir (Словарь литературоведческих терминов 2011). Bu isə o deməkdir ki, bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, frazevlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən ibarət deyildir. Və ya ədəbi-bədii mətn bütün bunların birləşməsindən ibarət olan bir “söz yığını və ya monoton cümlələr birləşməsi” olaraq da öyrənilə bilməz.

Əgər mətnin sadəcə yuxarıda göstərilənlərdən ibarət olduğu düşünülseydi, o zaman onun komponentlərinin morfoloji, leksik və sintaktik təhlilinin nəticələndirilməsi ilə mətn dilçiliyinə dair bütün mövcud problemlər də həll edilmiş olardı. Ancaq mətn dilçiliyi və nəzəriyyəsi məhz ona görə ortaya çıxmışdır ki, onların da özünəməxsus bir tədqiqat obyektidir. Daha doğrusu, dil vahidlərinin ənənəvi olaraq fərqləndirilən özəlliklərindən hərəkətlə nə sözügedən linqvistik elmin, nə də ümumi mətn nəzəriyyəsinin elmi və praktik tələblərinə bütövlükdə cavab verilə bilməz.

Mətn, hər şeydən öncə, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrlə qurulur. Bunlar ifadə planına görə yuxarıda göstərilən bildiyimiz dil işarələri ilə uyğun gəlir. Ancaq sözügedən hər iki işarə sisteminin mətndəki mənası və funksiyası elə hər hansı bir ədəbi-bədii mətnədəcə məzmun planına görə bir-birindən prinsiplial olaraq ayrılır. Bədii mətni formal-semantik baxımdan formallaşdırən özəl işarələr digər hər cür mətn işarələrindən də fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və başa düşülməsini və özəl yazıçı mövqeyini ehtiva edir. Həmin özəlliklər isə bir mətnə aid olan “özünəməxsus anlaşılirlılıq” və sadəcə hər hansı bir mətnin müəllifinə məxsus olan məzmun planı və ya “avtosemantiklik” (Seçdirmələr bizimdir- M.M.) olaraq da ifadə oluna bilər.

Mətn digər dil işarələrindən fərqli olaraq, yuxarıda göstəriləni kimi, həm kommunikativ, həm də informativ bir mahiyyət daşıyır. O, digər dil və nitq vahidlərindən informasiyavericilikdə daşdığı məqsədyönlü funksiya ilə bərabər, şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşmə şəkillərinə görə də fərqlənir. Normal mətnədə hər hansı bir konkret informasiya verilir. Diskursiv ortamda hər hansı bir konkret informasiyanın verilməsi və özəlliklə də müəyyən bir fikrin ifadə oluna bilməsi bədii mətnin “özünəməxsus anlaşılirlılıq”ı və müəllifə aid olan “avtosemantiklik”in paralel olaraq mövcud olması ilə şərtlənir. Sözügedən mətn özəlliklərinin ifadəsi isə özəl mətn işarələrinin işlənilməsilə gerçəkləşir.

Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada konkret tematik ifadələr yerində özünü göstərən başlıqların ayrı-ayrı diskursiv ortamlarda özəl mətnqurucu işarələr yerində işlənilməsi bədii mətn yaradıcılığı materialları əsasında geniş araşdırılmaqdadır. Görkəmli rus yazıçılarından A. P. Çexovun “Gecikmiş çiçəklər”, M. A. Şoloxovun “Xal” və V. M. Şukşinin “Yaşamaq yangısı” hekayələrinin başlıqları tematik və semantik məna-anlam yükünün ağırlığı baxımından diqqət çəkicidir. Sözügedən əsərlərin və bunlara oxşar digər klassik və müasir əsərlərin mətnlərinin başlıqları ilə bərabər, formal-semantik quruluşu da bu gün rus dilçiliyində geniş öyrənilməkdədir (Поповская 2006: 37-48; 130-156; 168-297). Ümumiyyətlə, başlıqlar mətnlərdə ifadə edilən tarixi və gündəlik hadisə və gedişatların mühtəvasının bir əsas süjet xəttində birləşdirilməsini

təmin edən çox önəmli mətnqurucu özəl işarələrdəndir. Çünki onlar müəllif dünyası qavramlarının açıqlanmasında bir özək və ya açar söz-ifadə olaraq özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da mətnqurucu özəl işarələr olaraq çox böyük uğurla işlədilər həm klassik, həm də müasir səciyyəli bədii əsər başlıqları vardır. Bunlardan C. Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “İranda hürriyyət”, “Quzu”, “Qurbanəli bəy” və “Saqqallı uşaq” hekayələrinin başlıqları göstərilə bilər. Ə. Haqverdiyevin “Bomba” hekayəsinin və M. Cəlalin “Bir gəncin manifesti”, İ. Şıxlının “Dəli kür”, Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” və Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanlarının başlıqları da çox uğurla seçilmişdir.

Yuxarıda göstərilən başlıqlar bədii mətnin tematik xarakterli mənə-anlam yükü daşıyıcıları olaraq işlənilməsinə görə diqqət çəkicidir. Yazıçı, alim və publisist Kamal Abdullanın 2000-ci illərdə yazdığı və bir çox xarici dilə çevrilərək böyük uğurlar qazanan “Yarımqıç əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi” və Unutmağa kimsə yox” romanları isə həm mətn başlıqları, həm də konkret tarixi hadisələrin və dini-mifoloji keçmişimizin fərdiləşdirilməsi və türk-islam dünyası coğrafiyasına dair qavramların orijinal bədii açıqlanması və yozumu olaraq sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumtürk və dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi-bədii və elmi-publisistik platforma yaratmaqdadır. O qədər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixi-mətnaltı motivləri və Şah İsmayıl şəxsiyyəti əsasında yazılmış “Yarımqıç əlyazma” romanı Türkiyədə Türkiyə Türkcəsində yayımlandıqdan sonra İstanbulda bir tədqiqatçı-türkoloq bir yazısında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yeni əlyazmasının tapıldığını bildirmişdi.

Roman Türkiyədə yayımlandıqdan sonra belə bir allüziyanın ortaya çıxması, hər şeydən öncə, “Yarımqıç əlyazma” başlığının və ya özəl mətnqurucu işarənin yazıçı tərəfindən çox uğurlu seçiminə bağlıdır. Əslində sözügedən başlıq özü başlı-başına bir metatekst və ya kontekstdir. Yazıçı onu obrazlaşdırmışdır. Çünki həmin başlıq romanın həm başlanğıcını, həm də nəticəsini ifadə edir. Yarımqıçlıq burada oxucunun qavrayışında bir semiozis yaradır və bir tamamlanma əsnasının başlanğıcını qoyur. Ümumiyyətlə, qədim əlyazma fenomeni tarixin müxtəlif zamanlarında semiotik işarə sistemlərinə görə gerçəkləşən konkret hadisələri ilə böyük bir ədəbi-tarixi və linqvistik-tipoloji kontekst təşkil edir. Yarımqıç, tamamlanmamış, yanlış, aydın və açıq olmayan qrafik işarələrlə, unudulmuş və ya ölü bir dildə yazılmış əlyazma fenomeni isə semiotik zaman və məkan çərçivəsində ayrıca bir qavram, yəni konsept ola bilmə özəlliyi ilə seçilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Umberto Ekonun məşhur “Qızılgülün adı” adlı əsərinin süjet xətti və bədii mətninin formal-semantik kompozisiyası da kilsədə tapılan qədim bir əlyazmasının oxunub deşifrə olunması ilə bağlantılı olaraq qurulur (Лотман 1998: 650-669).

Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanının başlığı həm əsərin ümumi süjet xəttinin və ayrı-ayrı fabulaların qurulmasında, həm də müəllif dünyası qavramlarının və həmin qavramlara bağlı olaraq gerçəkləşən Kamal Abdulla reallığının ifadə olunmasında çox önəmli bir rol oynayır. Daha doğrusu, romanın mətnində Kamal Abdulla “avtosemantikası”na (Seçdirmə bizimdir- M.M.) bağlı olaraq ifadə edilən yeni bir mətnaltı “Dədə Qorqud dünyası” da sözügedən başlığın tarixi səciyyəli mətn və ya metatekst kontekstində gerçəkləşir. Bu yeni dünya isə müəllifin özünün yaratdığı bir reallıqdır. Və ya mətnaltı Dədə Qorqud dünyası modelidir. Bu reallıq-model əslində “Biz Cavanşirlər, Babəklər, Koroğlular nəslilik” patetikasını sarsıdır və bizi bir çox xüsusda “papağımızı qabağımıza qoyub” çox dərinə düşünməyə vadar edir. Və bununla bağlı olaraq buna bənzər digər mövcud patetik stereotipləri də qırıb-dağıdır. Oxucusunu yeni bir semiosfera ortamına, semiotik məkanın və zamanın ənginliyinə götürür. Dastan qəhrəmanlarının romanda yaradılan “mənfi obrazları”nın əsər çap olunduqdan sonra ədəbi tənqiddə çox geniş mübahisə doğurması da elə sözügedən reallığın yeni və fərqli mətnqurucu işarələrlə ifadə olunmasına bağlı olaraq meydana çıxır. Başlıqlarla bərabər, çağdaş filoloji-

lingvistik tədqiqatlarda bədii mətnin ilk cümləsi və paraqrafı və mürəkkəb sinataktik bütövləri də müəllif fikrini və niyyətini qabaqcadan ifadə edən əsas mətnqurucu işarələr kimi öyrənilir.

Sözügedən kontekstdə “metatekst, intertekstuallıq”, müxtəlif mətnlərdən gətirilən sitatlar, anaqrammalar və s. isə dilçilikdə özəl bədii mətn qurucu işarələr olaraq təsbit edilir (Лукин 2011). Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” adlı romanı da süjet xəttinin qurulması və ümumi kompozisiyası, başlığı və janrı kimi digər özəl bədii mətnqurucu işarələri ilə diqqəti cəlb edir. Yazıcının bu romanı bir qədər dini və daha çox isə mifoloji-folklorik məzmunlu fəlsəfi-ibrətamiz qissə-hekayə (pritça) janrında qələmə alınıb. Və bu janrın konseptual və ədəbi imkanlarından sonuna qədər faydalanılıb. Ancaq romanda sakinləri məkanı və zamanı idarə etməyə qadir olan Sehrbazlar Dərəsi və həmin Dərədə baş verən hadisələr haqqında nağılvarı bir üslubla və nağıl süjetinin “ümumi quruluş morfolojiyası”na (Propp 1946) uyğun olaraq söz açılır. Belə ki, romanda Karvanbaşının probleminin ortaya çıxması, onun problemi çözmək üçün Sehrbazlar dərəsinə getməsi, sehrbazlardan birini sarayına gətirməsi, atasının ruhunun çağırılması, həqiqətin meydana çıxması və Karvanbaşının dəhşətli aqibəti kompozisiyası lap nağıllarda olduğu kimi qurulur. Təbii ki, Karvanbaşının dəhşətli aqibətindən başqa. Nağıllarda nəticə müsbət olur, burada isə mənfidir. Çünki aqibət-nəticə artıq romanda nağıllardan fərqli olaraq pritça/qissə janr-təhkiyəsinin tələblərinə uyğun olaraq ifadə olunur.

3.3.2.1. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanının mətninin konseptual-lingvistik təhlili

Romanın başlığı “Sehrbazlar Dərəsi” söz birləşməsi və ya mürəkkəb bir söz-adlandırma ilə ifadə olunur. Başlıq leksik mənasına görə adi adamlar tərəfindən bilinməyən və ya özəl mətnqurucu işarə ilə ifadə edilən əsrarəngiz bir aləmin mübhəm bir coğrafi-psixoloji anlayış olaraq açıqlanmasına işarə edir. Qrammatik funksiyasına görə isə həmin söz birləşməsi mürəkkəb söz səciyyəli bir leksik-sintaktik adlandırma anlamına gəlir. Sözügedən söz birləşməsi və ya mürəkkəb söz-adlandırmanın hər hansı bir qrammatik-sintaktik paraleli dildə işlənilmə genişliyinə və ya adekvatlığına malik deyildir. Yəni biz “sehrbazların dərəsi” və ya “türkün dünyası” (türk dünyası yerinə), “futbolun meydançası” (futbol meydançası yerinə), “gözəlliyin salonu” (gözəllik salonu yerinə) demirik. Beləliklə, konkret bir dil-danışıq vahidi ilə əsrarəngiz və möcüzəli bir yazıçı dünyası və ya reallığı dildə nisbətən yeni formalaşan leksik-sintaktik bir adlandırma qəlibi ilə ifadə edilir. Bu, mətnin konseptual məzmunu ilə mətnlingvistik ifadəsi arasındakı bağlantını göstərən dil və mətnqurucu özəl işarələrdən birinin çox yerində işlənilməsi anlamına gəlir. Nəticədə yazıçı sözügedən başlıqla bəzi semiozislərə və ya mürəkkəb işarə proseslərinə türk-islam dünyası semiotik məkanında özəl mətnqurucu işarə özəlliyi qazandırmış olur.

Romanın mətnində “Karvan, karvanbaşı, sarvan, xacə, dərviş” kimi dilimizin daha çox passiv lüğət fondunda qorunub saxlanılan sözləri işlədilir. Həmin sözlər mədəniyyətimizin önəmli faktorlarını və milli-tarixi keçmişimizin bəzi unikal cizgilərini ifadə edir. Burada ədəbi-fəlsəfi mahiyyətli və struktural səciyyədəki özəl mətnqurucu ifadələrlə ayrı-ayrı lingvistik vahidlərin mətnyaratmadakı funksiyaları üst-üstə düşür. Bu isə Kamal Abdulla mətni təhlilinin yeni semiotik və konseptual yontəmlərlə aparılmasını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir.

Beləliklə, sözügedən leksik-sintaktik vasitələr həm sərbəst səciyyəli dil, həm də özəl mətnqurucu işarələr olaraq özünü göstərir. Bunlarla bərabər, “Xacə İbrahim, Məmmədqulu, Səyyah” kimi xüsusi adlar da konseptual səciyyəli məna-anlam yüküylə fərqlənən leksik vahidlərdir. Bunlar türk-islam dünyası semiotik məkanında tarixi keçmişimizin çox özəl hadisələrini həm forma, həm də məzmun planına görə ifadə edə bilən semiotik işarələrdir. Dil və özəl mətnqurucu işarələr burada çox geniş bir zaman mərhələsində sadəcə diaxronik deyil, həm

də panxronik və ya dünyanın bütün dilləri üçün yaşanılan dini, psixoloji, fəlsəfi, milli və mənəvi özəlliklərə işarə edir. Bunlar çox vaxt həmin kontekstdə interospektiv xarakterli milli mentalitetə söykənən adət və ənənələri daşıyanları da adlandırır.

Romanda yer tutan paraqrafları və ya abzasları və onları təşkil edən MSB-ləri yazıçı əsərin mifoloji-folklorik səciyyəli təhkiyə üslubuna uyğun olaraq işlədir. Sözügedən təhkiyə isə müəllif nitqi, personajların özgə nitqi və dialoq şəklində gerçəkləşdirdikləri danışmaları ilə ifadə olunur. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin bədii mətninin birinci paraqrafı əslində romanda ifadə edilən müəllif fikrinin açıqlanmasında bir növ epigraf səciyyəli özak (açar) mikromətn və ya mətnqurucu özəl işarə rolunu oynayır. Çünki elə başlanğıcda həmin paraqrafın anlaşılması mətnə verilən müəllif fikrinin oxucular tərəfindən dərk edilməsinə və əsərin başqa xarici və qohum dillərə daha rahat tərcümə olunmasına da yol açır. Öngöndərimli və konseptual bir mətnqurucu vasitə və semiotik işarə olaraq.

Mikromətnə yorğun bir karvan təsvir edilir. Sehrbazlar dərəsindən keçərək yorğun addımlarla, ahəstə-ahəstə mənzil başına tələsən qəmli-kədərli və bir o qədər də düşüncəli və səssiz bir Karvan! Karvan qavramına türk-islam dünyasının “milli semiosferası”nda (Seçdirmə bizimidir- M. M.) çox təsadüf edilir. Sözügedən qavram mürəkkəb bir dil və digər “ədəbiyat, musiqi, rəsm, heykəl və s. semiotik işarələr sistemlərinin tətbiq olunması faktlarıyla” (Erkman-Akerson 2005:133-247) Şərq kontekstində çox geniş bir ifadə-çıqlanma rakursuna sahibdir. “İt hürər, karvan keçər” atalar sözü və C. Hacıbəyovun “Karvan” simfonik poeması məhz həmin qavramın orijinal məzmununu açıqlayan əsərlər olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin metamətni də istisna deyildir.

Kamal Abdulla mətnindəki sözügedən mikromətn də yazıçı reallığının ifadə olunması baxımından bir müstəqil özəl işarələr sistemi olaraq seçilir. Türk-islam dünyasında ayrılıqda bir nəqliyyat, bütövlükdə isə bir mədəniyyət fenomeni olaraq özünü göstərən karvan qavramı keçmiş dünyanın xatırlatılmasına söykənən özünəməxsus bir ədəbi yaradıcılıq üslubu və “zaman, məkan və insanlar” qavramlarını eyni bir konseptual müstəvidə ifadə edən mürəkkəb işarələr sistemi ilə aşağıdakı mikromətnə ifadə olunur:

1. “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. Bir xeylaqdan sonra başını döndərüb bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı. Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövşəyən, atlardan kişnəyən olurdu, haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtürdü özünü adamın qulaqlarına. Başqa bir səs yoxuydu bu məşum sakitliyi pozaydı. Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanib közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... Qərək gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir karvan-heyvanı ilə, nökrəi ilə, sarvanı, qulu ilə... (Abdulla 2006: 9-10).

1.1. Birinci MSB: “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. /Bir xeylaqdan sonra başını döndərüb bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı.”

Sözügedən MSB üç sadə geniş cümlədən qurulur. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. Birinci və ikinci cümlələr MSB-nin teması yerində işlənir. Çünki burada bəlli olan məlumat səmanı başdan-başa qaplayan və dən-dən, duz-duz olmuş ulduzlar dünyasından başqa bir şey deyildir. O dünya ki, hətta Karvanbaşı belə əlini atsaydı, ona toxunacaqdı. Karvanbaşı bir az sonra seyr elədiyi bu təbiət mənzərəsindən

və ya mətnə görə bəlli olandan ayrılıb ətrafındakılara nəzər salır. Məhz bunlar, yəni ətrafında özünə gecəlik yer eləyənlər, bütövlükdə isə karvan sözügedən durumda MSB-nin remasını təşkil edir. Çünki MSB-də yeni verilən bunlardır, mikromətnə isə bütövlükdə karvandır.

1.2. İkinci MSB: “Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövşəyən, atlardan kişnəyən olurdu, /haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtürdü özünü adamın qulaqlarına. /Başqa bir səs yoxuydu, bu məşum sakitliyi pozaydı.”

Sözügedən MSB formal olaraq üç cümlədən ibarətdir. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. MSB-də birinci və ikinci cümlələr bütövlükdə onun temasını təşkil edir. Çünki burada məlum olan şey səssizlik və oradan-buradan eşidilən ayrı-ayrı səslərdən ibarətdir. Hərdən dəvələrdən eşidilən kövşəmə və atlardan eşidilən kişnəmə səsləri. Bir də ki, haradansa bir az da uzaqdan gəlib lap adamın qulaqlarına dürtülən köpək və ya qurd səsi. Üçüncü cümlə isə üslubi-sintaktik şəkildə ifadə olunan subordinativ-təyin mənalı və ya təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. Həmin cümlə həm MSB-nin remasını, həm də eşgöndərimli bir mətnqurucu vasitə olaraq bütövlükdə mikromətnin konseptual-predikativ mərkəzini təşkil edir. Çünki yeni veriləni və ya səssizliyin və orada-burada və haradansa eşidilən səslərin xaricindəki məşum sakitliyə işarə edir. Bu məşum sakitlik orta əsrlərin sirli-soraqlı Şərqi dünyasını ifadə edən mürəkkəb bir semiotik işarədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən MSB-də ikinci cümlə və ya parça-orta mərhələ olaraq ayırdığımız sintaktik konstruksiya isə əslində sadə quruluşdakı parselyatikli bir MSB-dir. Parselyatik burada müvafiq surətdə bir xətt ilə ayrılmışdır.

1.3. Üçüncü MSB: “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... /Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir kavran-heyvanı ilə, nökrəi ilə, sarvanı, qulu ilə...”

Sözügedən MSB-nin birinci cümləsi tipindəki sintaktik konstruksiyalar ənənəvi qrammatika kitablarımızda, əsasən, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi tərif olunurdu. Amma əslində sözügedən sintaktik konstruksiya iki sadə geniş cümlədən və bir də onlara qoşulan subyekt mənalı parselyatikdən ibarətdir. “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi” sadə geniş cümləsi MSB-nin baş mərhələsindən ibarətdir. “Dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki...” parselyatikli parça isə MSB-nin orta mərhələsidir. “Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir karvan-heyvanı ilə, nökrəi ilə, sarvanı, qulu ilə...” eliptik cümləli parselyatikli üslubi-sintaktik konstruksiya isə ayrılıqda sözügedən MSB-nin, bütövlükdə isə mikromətnin temasıdır. Ondan əvvəlki cümlələr isə bütövlükdə MSB-nin remasını təşkil edir.

Sözügedən paraqrafı təşkil edən MSB-lərin aktual üzvlənməsi romandakı müəllif fikrinin makromətnə yer alan sonrakı bədii açıqlanmasının mikromətnə də verilən ayrı-ayrı mətnqurucu özəl işarələrinə əsasən gerçəkləşir. Birinci MSB-də orta əsrlərin möcüzəli dünyasına xitab edən “Karvanbaşı”, “ulduz” və “karvan”, ikinci MSB-də “məşum səssizlik”, təkrar olunan “dəvələr”, “atlar” və “qatırlar”, “köpəklər” və “qurdlar” özəl mətnqurucu işarələri yer alır. Üçüncü MSB-də isə bunlara əlavə edilən “ocaq”, “nökrə”, “sarvan” və “qul” özəl mətnqurucu işarələri işlənir.

Hər hansı bir elmi, bədii və ümumiyyətlə prinsipial olaraq istənilən ədəbi mətn müəllifin bir fikir və müəyyən konkret düşüncələr ifadə edən mürəkkəb monoloğundan başqa bir şey deyildir. Diskursiv ortamda ortaya çıxan monoloq-mətn həm linqvistik, həm də ədəbi bir əsərə məxsus olan konseptual səciyyəli özəl işarələrlə gerçəkləşir. Yuxarıda göstərilən mikromətn də

orta əsrlərin zaman və məkan şərtlərində yaşayan insanların arzu, xəyal və müşahidələrinin həm özəl mətn, həm də müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri ilə konkret bir ifadəsidir:

Aylı-ulduzlu gecə, özünəməxsus gecə səsləri, məşum səssizlik və nəhayət yorğun bir karvan! Bütün bunlar ayrı-ayrılıqda və mikromətn özü bütövlükdə özəl bədii mətn işarələri olaraq qiymətləndirilə bilər. Mikromətn üç MSB-dən ibarətdir. MSB-lər sadə, sadə geniş, parselyatikli, ellipsisli cümlələrlə və üslubi-sintaktik variantlarda işlənən mürəkkəb cümlələrlə qurulur. Mikromətdə “Karvanbaşı, karvan, xeylaq, qatır, dəvə, qurd, nökr” kimi daha çox arxaik leksik tərkiblə ifadə olunan kəlmələr də işlənir. Bütün bunlar isə formal ifadə planına görə yuxarıda sözügedən semiotik özəl bədii mətn işarələri ilə üst-üstə düşən müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri olaraq dəyərləndirilir. Bu baxımdan rəssamlıq, heykəl, rəqs, musiqi, səhnə və kinematoqrafiya mətnləri də özünəməxsus semiotik işarələrlə qurulur. Onlar da incəsənətə aid semiotika elminin müxtəlif şöbələrində tədqiqat obyektinə olaraq işıqlandırılır. Beləliklə, hər hansı bir bədii mətn ümumi “Semiotika” və daha çox sərbəst dil işarələrindən bəhs edən “Semiologiya” elmində “ədəbi-lingvistik işarələr” (Seçdirmə bizimdir- M.M) sistemi baxımından müştərək olaraq öyrənilə bilər (Musaoğlu 2011: 43-47).

3.4. Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanının kavramlar dünyası və konseptual-lingvistik təhlili

Kamal Abdulla “Yarımcıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” əsərlərindən sonra “Unutmağa kimsə yox” (Abdulla 2011) romanını da yazaraq öz məşhur trilogiyasını tamamladı. Trilogiyayı təşkil edən əvvəlki iki romanın başlıqlarının nəyə işarə etdiyi hamıya çox yaxşı məlumdur. Birinci romanın başlığı, hər şeydən öncə, “Dədə Qorqud kitabı”na, ikincisi isə mövcudiyəti keçmiş zamanlarda xəyal edilən möcüzəli-əfsanəvi bir “Sehrbazlar dərəsi” məkani düşüncəsinə işarə edir. Bəs “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığı oxucusunu hansı möcüzəli, sirli-soraqlı dünyalara götürür? Nə üçün məhz “Unutmağa kimsə yox”? Əslində bu sözlərlə Kamal Abdulla düşüncəsinin özü və ya fəlsəfəsi ifadə olunur.

Sözügedən kəlmələrlə ifadə edilən anlam “Unutmağa kimsə yox” romanının bir özəl mətnqurucu işarəsi olaraq da səyyələndirilə bilər. İlk öncə roman başlığının bir özəl mətnqurucu işarə olaraq nəyə işarə etdiyinə bir açıqlıq gətirək⁴⁰.

Məlum olduğu kimi, *“paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfüqü və ya üfüq cizgisi”* anlayışları dünyanın “qavramlar xəritəsi”nin insanlar tərəfindən dərk olunmasında indiyə qədər əsas amillər olaraq özünü göstərməkdədir. Həmin “açar sözlər” müxtəlif bədii əsərlərdə həmişə söhbətin mövzusu olmuş və bundan sonra da əbədiyyən olacaqdır. İnsanlığın dərk edə bildiyi hər bir şey sözügedən üçlü sistemin mexanizminin gerçəkləşdiyi qavramlar dünyasında bu və ya digər şəkildə yer alır. “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığı da məhz böyük bir metamətn olaraq yuxarıda göstərilənlərə işarə edir. Kamal Abdullanın sözügedən romandan çox-çox əvvəl yazdığı “Unutmağa kimsə yox” adlı bir şeri də vardır. Onun həmin şerin sonunda söylədiyi yozum-nəticə və ya rema misralar sadəcə sözügedən romanın deyil, müəllifin digər bədii əsərlərinin və onun qavramlar dünyasının əsas özəl mətnqurucu işarəsi olaraq göstərilə bilər.

“Unutmağa kimsə yox” şeri:

“Mənə deyən gərək nə olub axı,
Nə çabalayırsan, söylə, nə xəbər.
Sən çətin tapasan axtardığını,

⁴⁰ Romanda işlənən digər özəl mətnqurucu işarələr haqqında aşağıda daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Sən axtardığını itirməyiblər.
Nələr arzuladıq, nələr qazandıq,
Hələ nələri də itirəcəyik.
Yollara sarılıb biz də uzandıq,
Hara gəlib çatdıq belə tələsik?
De mənə varmıydın, ya bəlkə yoxdun?
De mənə, yuxudu bəlkə bu dünya?
Bu bulaq suyunda sənmiydin axdın?
Bu bulud apardı səni haraya?
Vaxt gəlir, hər şeyin yetişir sonu,
Bu nəydi qurtardı, yox oldu, getdi?
Bu da bir həyatdı, oynadıq onu,
Bu da bir oyundu, yaşadıq bitdi.
Yollar getdi üzü dağa,
Yoxuşlar enişlərdən çox.

***Kimsə yox xatırlamağa,
Unutmağa da kimsə yox”.***

Şeir, yuxarıda da göstəriləyi kimi, Kamal Abdullanın çox müxtəlif ədəbi-bədii növlərdən təşkil olunan böyük mətninə bir mətnliqivistik “meta göndərmə” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) səciyyəsi daşıyır. Bu şeir bütövlükdə mətnliqivistik xarakterli altgöndərən və ya altgöndərimli (anafora), eşgöndərən və ya eşgöndərimli (koranafora, korkatafora) faktorları ilə eyni bir sistemdə yer alan konkret bir kataforik göstərici olaraq da dəyərləndirilə bilər⁴¹.

Kamal Abdullanın elmi, ədəbi-bədii, publisistik və tərcüməçilik fəaliyyəti bütövlükdə böyük bir mətnlərarası (intertekstual) metamətnidir. Sözügedən mətnin qavramlar dünyasının nəql edənə və ya yazarı, şübhəsiz ki, Kamal Abdullanın özüdür. Kamal Abdullanın özünə məxsus bədii qavramlar dünyası və sözügedən dünyaya görə mövzuları və ədəbi-bədii obrazları ilə kamilləşdirilən tematik qavramlaşdırma prosesi və buna bağlı olaraq gerçəkləşdirilən konkret bir kateqoriyalaşdırma çərçivəsi vardır. Məhz bütün bunlar sözügedən mətnin birinci, başqa bir sözlə, düşünən və ya verici (adresant) olan “Kamal Abdulla təfəkkür və təxəyyül fenomeni”ni (Hacılı 2010: 3) və ya komponentini təşkil edir. Sözügedən mətnin ikinci komponenti qavranılındır və ya yazarın geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi əsərdir və əsərdə ifadə edilən fikirdir. Üçüncü komponent isə dinləyəndir, oxucudur, alıcıdır və ya millətlərarası liqivistik terminologiya ifadə etsək, *adresatdır*. Kamal Abdulla mətnində yer alan hər hansı bir fikir oxucusunun qavrayışında yeni bir semiotik məkan və ya semiosfera yaradır. Bu isə oxucunu çevrəsindəki bütün olub-bitənləri, gəlib-keçənləri, özəlliklə də maddi-mənəvi bəzi gəlişmələri sorğulamağa və ya sorğu-suala tutmağa sövq edir.

Müxtəlif dil-danışıq məlumatları, ədəbi-bədii modelləşdirmələr, arxetipik-prototipik obrazlar və müəllif gerçəklikləri bu gün müasir filologiya elmində fərqli şəkildə izah olunur. Onlar klassik səciyyəli əvvəlki filoloji əsərlərdəki kimi sadəcə dərinlərdəki quruluşdan və invariant-

---

⁴¹Yun. “*anaphora*” termini, yuxarıda da göstəriləyi kimi, önə və arxaya göndərən və ya ön və altgöndərimli mətnliqivistik göstərici anlamını ifadə edir. “*Cataphoric reference*” termini, önə göndərmə faktoru və ya öngöndərimli göstərici mənasına gəlir. “*Anaphoric reference*” termini önə və arxaya göndərmə faktorunu bildirir. *Koranaforiklik* və *korkataforiklik*: *co-reference* terminləri isə mətnin həm yuxarı, həm də aşağı parçalarına mətnliqivistik göndərməni həyata keçirdən faktorlar olaraq bilinir (LES 1900: 32; Dilçilik ensiklopediyası 2006: 49, 321; Musayev 2011: 276).

variant dəyişmələrindən hərəkət edilərək öyrənilmir. Modern filoloji araşdırma və tədqiqatların sadəcə məna//funksiya//quruluş istiqamətində yerinə yetirilməsi də qənaətbəxş hesab olunmur.⁴² Həmin filoloji araşdırmalarda və monoqrafik tədqiqatlarda dil-danışıq faktorları və ədəbi-bədii gerçəkləşdirmələr artıq dünyanın qavramlar xəritəsindən hərəkət edilərək, konseptual-diskursiv kontekstlərdə işıqlandırılır. Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanı mətninin qavramlar dünyası da sözügedən meta kontekstdə konseptual olaraq öyrənilməlidir. Bundan başqa, türk-islam mədəniyyəti, təfəkkür və düşüncə sisteminə bağlı olan qavramlar dünyası özəllikləri də həmin araşdırma-öyrənilmə istiqamətində çox ciddi nəzərə alınmalıdır. Sözügedən qavramlar dünyasının başlanğıc səciyyəli ayrı-ayrı fenomenal çərçələrinin (frame), uyğun çərçələnmələrinin və ya səhnələri və qavramlaşdırmalarının isə aşağıdakı şəkildə sıralandırılaraq adlandırılmasının uyğun olduğu qənaətindəyik:

- Tanrı haqqı, axirət, qədər;
- Qardaşlıq, qonşuluq əlaqələri;
- Ailə müəssisəsinin müqəddəsliyi, davamlılığı və Türk-İslam düşüncəsi əsasında söykəndiyi bakirəlik, bakir və bakirə anlayışları;
- Qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, mərdlik və cəsarət;
- Sevgi, məhəbbət, eşq və gözəllik;
- Qonaqpərvərlik, qonaqsevərlik və ya qonşun ac ikən rahat ola bilməmək duyğusu;
- Əmanət, sədaqət, etibar və güvən;
- Şəhidlik, qazilik, qəhrəmanlıq dərəcələri və ya yüksək mərtəbələri;
- Səbr və təvəkkül və s.

Sözügedən qavramlar ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində X-XI yüzillərdən etibarən konseptual və təhtəşüür olaraq ifadə olunmaqdadır. Onlar Kamal Abdulla mətninin bədii yaradıcılıq kontekstində “Türklük düşüncəsi” və “Azərbaycançılıq” mentalitetinə uyğun gələn üst və alt qavramlara bağlı olaraq qavramlaşdırılmaqdadır. Bu isə müəllifin özünə məxsus bir semantik yaradıcılıq sisteminin, gerçəkliyinin və ədəbi-bədii dilinin təşəkkülünə yol açmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, məhz həmin dil bir zamanlar ədəbi tənqidimizdə *yaxşıca anlaşılmamış, ağırlaşdırılmış və daranmamış bir dil kimi* çox geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur (Səlcuq 2005:190). Ancaq sözügedən dil lap başdan *çıxarma-yalın və mürəkkəb cümlələrlə* bərabər, kulturoloji səciyyədəki digər ağır dil laylarının da özünə məxsus bir şəkildə hərəkətə gətirilərək işlənilməsilə fərqlənmişdir. Həmin dil və üslub, hər şeydən öncə, dil və özəl mətnqurucu semiotik işarələrin bir çox halda bir-birinin üstünə düşməsi ilə seçilmişdir. Bunun nəticəsində isə yazıcının bədii qavramlar dünyasının ifadəsinə bağlı olaraq gerçəklənən orijinal bir mətnlinqivistik sıralanma və buna bağlı olaraq tematik məzmun ardıcılığının açılması ortaya çıxmışdır. Cümlələrin mətndə belə bir linqvistik sintaqm sistemi ilə yerləşməsi, sintaktik sıralanması və bütövlükdə yazıcının ədəbi-bədii dili bu günün Azərbaycan ədəbi diskursunda artıq öz mütləq uyğunluğunu sübut edə bilmişdir. Kamal Abdulla mətninin qavramlar və ya qavrayışlar dünyası özünə məxsus olan konseptual rəngarəngliyi ilə də seçilməkdədir. Bu rənglər və konseptual cizgilərin bir çoxu Kamal Abdulla mətnində alt səviyyə və faktorları ilə artıq qavramlaşdırılmışdır. Sözügedən qavramlaşdırmalar və ya yozumlamalar konseptual-psixoloji yönələri ilə bilavasitə müəllifin özünə aiddir. Həmin müəllif qavramlaşdırmalarına isə konkret olaraq aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Dolğun an;

---

⁴²Burada quruluşdan mənaya və funksiyaya və funksiyadan və mənadan quruluşa və hər ikisindən də bir-birinə istiqamətlərində gerçəkləşdirilən və günümüzdə artıq klassik sayıla biləcək araşdırmalar və müxtəlif tədqiqatlar nəzərdə tutulur.

- Yol və yolun sonu və ya heç bitməyən yol;
- Ruh, ruhun özü və gözü;
- Tənhalıq; təklik və təkçənəlik⁴³;
- Sirr və sirr içindəlik, mübhəmlik, görünməzlik və ya bilinməzlik;
- Qəriblik və yalnızlıq;
- Xatirə, anı, unutmazlıq və unutmağa kimsə yoxluq;
- Oyun və oyunbazlıq;
- Günah və günah içindəlik;
- Qisas və qisasçılıq;
- Sufilik və təsəvüff;

-Mif və tarix; mifin və ya tarixin Kamal Abdulla təbiri və bədii açıqlaması ilə təkçənələşdirilməsi və ya konseptual kontekstdə fərdiləşdirilərək yozumlanması;

-Azərbaycançılıq və Türkcülük müstəvisində etnik müəyyənlik və milli kimlik anlayışları və bununla bağlı olaraq Türk dili, Azərbaycan dili, Türkcə, Azərbaycan Türkcəsi, Türkiyə Türkcəsi qavrayışları.

Kamal Abdulla mətnində yer alan və artıq ədəbiyyatşünaslığımızda da fərq edilən bəzi ümumi qavramlaşdırmalar isə daha çox bilvasitə və ya bəşəri səciyyəlidir. Onlar intertekstual meta kontekstdə müəllifin əlavə etdiyi məntiqi-fəlsəfi çalarlarıyla seçilir. Bunlara isə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- “-Həyat və ölüm;
- Ədəbi və fani;
- Rəbbani və ərzeni;
- Ruh və cisim;
- İdeal və gerçək;
- Batin və zahir;
- Azadlıq və zərurət;

-Fərd, cəmiyyət, toplum və nəhayət şair-hökmdar” qavramlaşdırmaları” (Hacılı 2010: 61).

Kamal Abdulla mətni və onun paradigmatik sistemi çağdaş ədəbi-bədii prosesdə ədibin müasiri olduğu digər yazıçıların ədəbi-bədii yazılarından xeyli dərəcədə fərqlənir. Həmin mətn məhz qavramların yazıçının təxəyyülündə anlaşılandırılması və təfəkküründə fikir və düşüncə komponentlərinin konseptual çərçivələri və mürəkkəb obrazları olaraq formalaşdırılması özəlliklərinə görə başqalarının mətnlərindən seçilir. Bu qavramların özəl mətn işarələri və onların ana dili ilə homojen olaraq ifadəsi isə sözügedən mətnin, yuxarıda göstəriləyi kimi, ən orijinal mətnyaradıcı cəhətlərindəndir. Bu böyük mətnin sintaqmatik ierarxiyası və ya funksional olaraq ifadəsi isə sözügedən qavramların özəl mətn işarələrinin və ana dilinin ən müxtəlif ədəbi-bədii formalarda və janrlarda işlənilməsilə müəyyənleşir. Məsələn, tezis, elmi monoqrafiya, dərs vəsaiti, məqalə; roman, hekayə, povest, pyes, şeir, qissə, esse və s. olaraq. Sözügedən

⁴³ Sözügedən leksik vahid yazıçının leksikonuna məxsus olan bir sözdür. Tənha olma və tək olma durumunu ifadə etməkdədir. Müəllif hər halda sözügedən kəlməni insana məxsus özəl bir ruh dünyasını ifadə etmək və həmin dünyanı ayrıca bir fenomen səviyyəsində dərindəki və üzdəki quruluşları ilə qavramlaşdırmaq üçün işlətməmişdir. İstər sözügedən kəlmə, istərsə də müəllifin dilinə məxsus olan digər oxşar söz və ifadələr bütövlükdə postmodernist təhkiyənin, ayrılıqda isə Kamal Abdulla bədii mətninin orijinal bir konseptual-mətnlinqivistik özəlliyi olaraq qiymətləndirilməlidir. Əslində bənzəri söz və ifadələr ayrıca bir filoloji-linqvistik araşdırmanın konkret mövzusu ola biləcək bir səviyyədədir.

metamətnədə yuxarıda göstərilən janrların ədəbi, bədii, texniki, semiotik və işarəvi mətnqurucu potensialından maksimum dərəcədə istifadə olunur.

Yuxarıda göstərilən və nisbi olaraq bilvasitə və bilavasitə səciyyəli qavramlar olaraq təsniflənən qavrayışlar sıralanması yazıçı tərəfindən bütövlükdə dərk olunur. Yazıçının təfəkküründə müəyyənleşən bədii qavramlar dünyasının xəritəsi “Unutmağa kimsə yox” romanı mətnində, əsasən, üç ana təmələ və ya əsasə dayanılaraq çəkilir. Bu əsaslar, yuxarıda da göstərilədiyi kimi, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Paralel dünyalar*;
- Möhtəşəm ahəng*;
- Hadisələrin üfüqü...*

Bəs paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfüqü qavrayışları nə deməkdir?! Bunlar nəyi ifadə edir? Bütün bunları, təbii ki, əsərin ümumi süjet-fabula xəttini təşkil edən böyük və kiçik hadisələrin, müxtəlif tarixi gedişatların və bunlara paralel olaraq da əsər qəhrəmanlarının daxili-psixoloji dünyasının tematik-bədii açılımı prosesində anlamaq mümkündür.

Romandakı hadisələr öncə şəhərdə baş verir. “Dil və təfəkkür İnstitutu”nda baş verənlər canlandırılır və Professor, Patriarx, Zabıtə xanım, Vahid müəllim, Nəriman müəllim, Ayxan Ələkbərov və digər yaddaqalan bədii obrazlar yaradılır. Sonra həmin hadisələr bir dağ kəndində, yəni ikinci paralel dünyada cərəyan edir. Bəhram dayı, Mübariz kişi, Gülsüm və s. obrazlar da bu bölmədə yer alır. Hadisələrin inkişafının orta əsrlər dövrü bundan sona başlanır. Bu üçüncü paralel dünyadır. Burada Mirzə Pirqulu, Əliqumral yüzbaşı, Mir Həsən və mifik qurd obrazı vardır. Sonra bu qat üzərində paralel dünyaların dördüncüsü “yuxu müstəvisi”ndə (Əliyev 2011) ortaya çıxır. Ən son paralel dünya olaraq isə qədim yunan mifləri, Troya müharibəsi, nifaq alması ilə bağlı hadisələr və qəhrəmanlar qələmə alınır.

Beləliklə, roman mətnində əsərin süjet-fabula xəttini tematik olaraq təşkil edən hadisələrin gedişatının əsas etibarilə retrospektiv və ya bu gündən keçmişə doğru davam edən bir inkişaf proyeksiyası izlənilir. Ancaq romanda müxtəlif gedişatların prospektiv və ya olay və fenomenlərin bu günə, gələcəyə və interospektiv və ya olay və fenomenlərin milli “öz”ə, mentalitetə görə bədii qavramlar dünyası olaraq təsvir olunması da diqqəti çəkir. Hadisələrin üfüqü isə istər retrospektiv və prospektiv, istərsə də interospektiv proyeksiyalarda və ya görünümlərdə izlənilən hər cür inkişafın nəticələrinin göründüyü və dolğun anın grçəkləşdiyi sərhəddir. Möhtəşəm ahəng bütün bunları ehtiva edən düzəndir. Bu sistemi düzənleyen isə İlahi məntiq və ya təqdiri-İlahidir.

3.4.1. “Unutmağa kimsə yox” romanında semasioloji və semiotik işarələr

İnsan beynində dil vasitəsilə ayrılıqda müxtəlif məlumatlar, mövzular, prototiplər, sxematik çərçivələr, təsvirlər, təsəvvürlər, illuziyalar, allüziyalar və s., bütövlükdə isə dünyagörüşü və bilik səviyyələri əks olunur. Bütün bunlar *dərk etmə//şüur//təfəkkür* müstəvisində konseptual-iradi olaraq hafizədə yenidən işlənilir, orada eninə və boyuna görə ayrı-ayrı yığılır və ya yığımlanır. İntellektual-konseptual səciyyəli həmin “yığılmalar və ya yığımlanmalar” (Seçdirmə bizimdir-M. M.) elmdə indi artıq insan biliyi və düşüncəsinin üst və alt səviyyələri olaraq təsnifləndirilir. Sözügedən təsnifləndirmələr və ya qavramlaşdırmalar müasir sosial elmlərə dair tədqiqatlarda koqnitiv elmin və ya koqnitologiyanın araşdırma-öyrənilmə prinsiplərinin cəmi kimi dərk olunur. Sintetik və sinerjik səciyyəli koqnitiv elmdə üst qavramlar və kateqoriyalar ilə alt qavramlar və kateqoriyalar bir-birilə bağlantılı və sistematik olaraq öyrənilir. Bu baxımdan

Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində də *paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfüqü və ya üfüq çizgisi* anlayışları eyni zamanda ayrı-ayrı üst qavramlar səciyyəsi daşıyır. Müəllif dərk etmə əsnasında müəyyənləşən qavrayışları semiotik işarələrin və proseslərin və ya semiozislərin müxtəlif zaman və məkan semiosferalarındakı hərəkətləri ilə bir ədəbi-bədii yazıçı gerçəkliyi olaraq ifadə edir. Qısacası, paralel dünyaların, ilahi məntiqin və ya ahəngin inkişaf mexanizmini onun alt qavramları və kateqoriyaları ilə açır. Və müxtəlif tarixi hadisələrin, psixoloji yazıçı təhkiyələrinin, qissəvari rəvayət və hekayətlərin bədii-ritorik açılımı əsnasında isə oxucusuna yeni bir bədii qavramlar dünyası təqdim edir.

Kamal Abdulla mətni türkoloji filologiyada bütövlükdə koqnitiv elmə (koqnitologiyaya), ayrılıqda isə müasir ədəbi-lingvistik təhlilə qavramlar dünyası və ya qavramlardan hərəkətlə davam etdiriləcək filoloji tədqiqatların və araşdırmaların qapılarını axıra qədər açır. Sözügedən mətn artıq XXI yüzilin lap əvvəllərində “Azərbaycan dili açar sözü”nü (Seçdirmə bizindir-M.M.) bütün semantik-funksional çalarları və ədəbi-bədii ifadə potensialı ilə bizlərə və gənc nəsillərə təqdim edir.

Bu gün çağdaş yozumlanması ilə insanoğlunun intellektinə və onun bir bütün olaraq dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən bütün mümkün alt kateqoriyaları ilə fərqli konseptual açıqlanmalardakı təsviri işini bütövlükdə koqnitologiya elmi həyata keçirir. Ayrılıqda isə həmin işi koqnitiv xarakterli yeni yönüm və yönümlərlə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq və ya müasir filologiya elmi və eyni zamanda digər uyğun elm sahələri yerinə yetirir. Yuxarıda da göstəriləyi kimi, dünyanın dil xəritəsini “**kainat, kosmos, yol, din, dil, inanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, düşmənlik, dostluq, acı, ağrı, mərhəmət və s.**” ümumi kulturoloji əsaslı qavramlar təşkil edir. Bu qavramlar koqnitiv lingvistikada insana məxsus özəlliklərə bağlı olaraq gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Onlar dil sistemində “*məzəmmət etmək, təəssüf, niyyət, istək, arzu, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, nifrət, sevinc və s.*” kimi semantik anlam sahələrini ehtiva edən özəllikləri ilə ifadə olunur. Bu kontekstdə “*məhəbbət-mərhəmət*” və ya “*sevgi-nifrət*” kimi lingvistik qavramlar konkret diskursiv variantları ilə diqqəti çəkir. Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual amillərlə ifadə edilən anlayışlar lingvistik qavramlar olaraq tərif edilir.

Qeyd. *Linqvistik qavram anlayışı, yuxarıda da göstəriləyi kimi, insanoğlu tərəfindən antropoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv-konseptual bir şüur düzənində kamilləşdirilən təfəkkürün təşəkkülü və inkişafı prosesinin formalaşmasına və dil çərçivəli amillərlə getdikcə sürətləndirilməsinə bağlı olaraq müəyyənləşdirilməkdədir. Bu baxımdan yuxarıda haqqında bəhs edilən “çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması, ona uyğun elm və təcrübə” anlayışı bir lingvistik qavram olaraq tərif edilməkdədir. Bədii mətnlərin özəl mətnqurucu işarələri anlayışı da çağdaş informatika və ya informasiya texnologiyaları epoxası elmşünaslığında bir lingvistik qavram olaraq XX yüzilin son qərinəsindən etibarən yer almaqdadır.*

Əslində hər bir yazıçının özünə məxsus olan və bədii yazılarında ifadə olunan bir qavramlar dünyası və buna bağlı olaraq ifadə etdiyi konkret bir yazıçı gerçəkliyi vardır. Bu qavramlar dünyası və yazıçının özünə məxsus olan dərk etmə və fikir gerçəkliyi onun işlətdiyi bədii dil və özəl ədəbi-bədii mətnqurucu işarələrin hərəkətləri ilə ifadə olunur. Yazıçı hər hansı bir bədii mətni qurarkən sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, sintaktik vahidlərdən, leksemlərdən və frazemlərdən gəlişigözəl olaraq istifadə etmir⁴⁴. O, öz yazıçı gerçəkliyini ifadə etmək üçün, hər şeydən öncə, milli dilə və

⁴⁴ Hər hansı bir bədii əsər sadəcə göstərilənlərdən ibarət olsaydı, onda həmin əsər monoton cümlələrdən təşkil olunan söz yığınınından başqa bir şey olmazdı.

mentalitetə məxsus olan semiotik mahiyyətli və özünün şəkilləndirdiyi ən müxtəlif mətnqurucu işarələrdən istifadə edir və bədii mətni onlarla qurur. Fərqli dil işarələri, ədəbi və konseptual səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrin funksional və semantik parametrlərinin bir-birinin üzərinə düşməsi isə bədii mətnin uğurlu olmasını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Elə Kamal Abdulla mətnini də uğurlu edən başlıca amillərdən biri sözügedən işarələrin bir çox halda məhz bir-birilə örtüşməsidir. Aşağıda hərəkətləri bir-birilə üst-üstə düşən və ya örtüşən dil və ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrə qısaca olaraq toxunulacaqdır.

3.4.2. İşarələrin seçimi dünyasında

Dildəki quruluş-ifadə fərqliliyinin milli mentalitetdə də bir özəllik və özünəməxsusluq olaraq əks olunduğu çağdaş etnolinqvistikada (alm. *Etnolinguistik*, fr. *etnolinguistique*, ing. *ethnolinguistics*, rus. *Этнолингвистика*) önəmlə vurğulanır. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir dil dillər ailəsində özünə məxsus unikal bir “dünya xəritəsi”nə malikdir. Həmin fikir daha XX yüzilin əvvəllərindən etibarən öz məşhur əsərləri və dərin elmi-lingvistik nəticələri ilə dilçilik tarixində önəmli bir yer tutan dilçilərdən Humbolta və Sepir-Uorfa məxsusdur. Məşhur dilçi Anna Vejbitski və Moskva semantik dilçilik məktəbinin nümayəndələri də sözügedən ümumi fikri müdafiə edir. Bu fikrə görə hər hansı bir dil, hər şeydən öncə, “öz xəritəsi” ilə də qohum olan və olmayan digər ən yaxın, yaxın və uzaq dillərdən seçilir. Bu baxımdan Kamal Abdulla mətnində də Azərbaycan Türk dilinin sözügedən unikal “dünya xəritəsi”dən bir əsas yol göstərici olaraq yerində və uğurla istifadə olunmuşdur. Bununla bərabər, Kamal Abdulla mətnində sözügedən dünya xəritəsini ifadə edən həm dil, həm də digər mətnqurucu işarələr təhtəlşüür olaraq çox düzgün və yerində seçilmişdir.

Biz indi neosfera və biosfera ilə birlikdə həm də bəlli bir semiotik məkanda, yəni semiosfera (Лотман 1984) və konseptosfera epoxasında yaşadığımızın fərqində olmalıyıq. Başqa bir sözlə, özünə məxsus müəyyən semiotik işarələrlə seçilən konseptosferadakı mövcudiyyətimizi dərk etməliyik. Əslində “Biz indi işarələrin seçimi dünyasında Yaradanın iradəsi ilə yaşayırıq desək” daha doğru olar. Sözügedən romanda da paralel dünyalardakı roman qəhrəmanları çox zaman hər hansı bir seçim qarşısındadır! Həyat və ya ölümün seçimi, yazı və ya mifin seçimi! Karyera, gözəllik və ya hakimiyyətin, gücün seçimi və s. Hər hansı bir seçim romanda müəyyən semiotik işarələrlə göstərilir. Məsələn, romanın qəhrəmanlarından Bəhram kişi tək “Mağaradakı çiçəkli yazının sirri açılın deyə” ölümü seçir. Ölümün əsas semiotik işarəsi və ya icra edəni isə romanda, hər şeydən öncə, “Mağaranın ruhu” obrazı ilə ifadə olunur. O, hər an Bəhram kişini təqib edir. Əlbəttə, ölüm konkret, gözləgörünən və müşahidə edilən, ruh isə mücərrəd və gözlə görülməyən substansiyadır. Necə ki, həyat fanidir, ruh isə əbədiyyən mövcuddur. İnsan öldükdən sonra ruh Allahın iradəsi ilə onun bədənindən ayrılır. Mağaranın ruhu fenomeni mifoloji səciyyəli bir imtiyazlı səs və ya nəfəs olaraq həm də keçmişimizdən gəlir və romanda özəl bir mətnqurucu işarə olaraq çox uğurla işlənir.

3.4.2.1. Kamal Abdulla mətnində mətnqurucu işarələrin işlənilməsi

Bəs işarələr anlayışı nə deməkdir? Burada, hər şeydən öncə, müasir dilçilik elminin banisi Ferdinand de Sössürün müəyyənləşdirdiyi sərbəst xarakterli dil-nitq işarələri xatırlanır (Сочин 1977). Bunların bəzilərini yuxarıda sadaladıq. Ancaq “yol işarələri, tüstü (od yanmasa, tüstü çıxmaz), səs, qoxu” və bunun kimi digər işarələr də

semiosferada yer alır. Hər bir elm sahəsinin və ya incəsənətin müxtəlif sahələrinin, bədii ədəbiyyatın hər birinin özünəməxsus işarələr sistemi vardır. Semiotikada hər cür sistemli, ardıcıl və mənalı işarələr XIX. yüzilin sonlarından başlayaraq *sintaqtik*, *semantik* və *praqmatik* yönümləri ilə geniş şəkildə öyrənilir (Peirce 1983: 151-210; Erkman-Akerson 2005: 93-116). Yuxarıda göstərdiyi kimi, *sintaktik* istiqamətdə nitq zəncirindəki və ümumiyyətlə zaman ardıcılığındakı işarələrin, semantik istiqamətdə əşyanın mənası və işarə daşıyıcılarının, praqmatik olaraq isə işarə ilə ondan istifadə edilənlərin arasındakı əlaqə müəyyənləşdirilir (ЛЭС 1990: 441).

Müəyyən bir tədbir, mərasim, rəqs, yuxu, oyun və s. kimi işarələrlə qurulan fərdi, kütləvi fəaliyyətlər də ayrı-ayrı mətnlər olaraq tərif edilir (ЛЭС 1990: 440-442). Beləliklə, praqmatik və sintaktik olaraq gerçəkləşən hər hansı bir mətnin və ya milli-mənəvi mətn-təşəkkülün bir işarələr sistemi və ya dünyası vardır. Və bütün mətnlər bu və ya digər şəkildə işarələrin hərəkətləri ilə qurulur. Bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri isə, əlbəttə, yazıçının özünə və ya konkret bir durumda onun əsərinə məxsusdur. Sözügedən işarələr, hər şeydən öncə, yazıçı-oxucu və ifadə edilən gerçəkliyə müəllif münasibəti kontekstində praqmatik olaraq müəyyənləşir. Və ümumiyyətlə, semiotik işarələr arasındakı formal və məzmunlu bağlantıya görə isə hər cür mətnqurucu işarələr sintaktik özəllikləriylə də öyrənilir. Bədii mətnlərin başlıqları, ayrı-ayrı cümlələr, nominativ adlandırılmalı sözlər, frazeoloji ifadələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər, anaqrammalar, qısaldılmış nominativ adlandırmalar, arxaik kəlimələr və s. özəl mətnqurucu işarələr olaraq işlədilir. Etnik, folklorik, etnoqrafik, demografik, demonoloji və mifoloji mahiyyətli kult-simgələr, müxtəlif fabulalar, paralel süjet xətləri, presuppozisyalar və ya öncə görmələr, hissi baş vermələr də bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri olaraq özünü göstərir. Məsələn: “Unutmağa kimsə yox” romanında aşağıda göstərilənlər müəllifə məxsus ədəbi-bədii xarakterli özəl mətnqurucu işarələr olaraq səciyyələndirilə bilər:

- F.Q. qısaltması- müəllifin özünün və ya zamanın yaradıcı gəncliyinin qrafik işarələrlə ifadə olunan mətnqurucu göstəricisidir;

-Mifoloji səciyyəli “Qarağac”, “Çoban papağı”, “Çiçəkli yazı”, “Vəng dağı”, “İşıqsaçan daş”, “Bozlar”, “Mağara” və s. sözlər və söz birləşmələri koqnitiv məzmunlu mətnqurucu özəl ad göstəriciləridir;

-F.Q.-nin və Bəhram kişinin paralel yuxuları və eyni yuxuları görmə hadisələri və ya paralel dünyalardan birinin yuxularda yazıçı gerçəkliyi olaraq gerçəkləşdirilməsi amilləri ayrılıqda özəl mətnqurucu işarələr olaraq işlədilməkdədir;

-Əryənin ölümdən qurtula bilməsi üçün qiyabən kəndin mollası Seyid Cəfərə “makintoj palto” alma sözü verməsi olayı da özəl mətnqurucu işarə səciyyəsi daşıyır və s.;

-Güclü həyatı müşahidələrə, dərin reminiseniativ duyuma və duyğular kontekstinə dayanılaraq yaradılan “Dil və tefəkkür institutu”nun⁴⁵ ədəbi və bədii-psixoloji obrazlaşdırılması və s. kimi. Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının Allahın rəhmətinə gedən və bir çoxu da hələ həyatda olan bədii obrazları romanda çox böyük təhtəşür ümumiləşdirmə və Dostoyevskivari incə bir bədii ustalıqla yaradılmışdır. Bir sözlə, bu gün Dilçilik İnstitutunda işləyənlərin bir çoxu diqqət etsələr, öz obrazlarını romanda asanlıqla görə bilərlər. Hansı obrazlarını:

---

⁴⁵ Həmin İnstitutun prototipi bu sətrlərin müəllifinin də uzun illər boyu işlədiyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutudur.

- İstitutun intellektual fikir zirvələri, yaradıcı düşüncə və praktik əməl sahibləri (Bunların böyük bir qismi indi, təəssüflər olsun ki, bu gün artıq həyatda yoxdur.);

-Özlərini elmdə doğrudan da bir fikir sahibi hesab edənlər, amma basma-qəlib düşüncə tərzindən və pedantlıq səviyyəsindən uzağa gedə bilməyənlər;

-Və nəhayət gənc piranilər və ya yaradıcılıq ehtirası ilə elmdə yenilik yaratmaq istəyənlər, F.Q. və onun kimilər və s. olaraq...

Sözügədən romanın başlığı və Kamal Abdullanın öncəki romanlarının başlıqları, yuxarıda göstəriləyi kimi, çox uğurla seçilmiş özəl mətnqurucu işarələr olaraq qiymətləndirilə bilər.

Kamal Abdullanın roman mətnində “Yarımqıç əlyazma” başlığıyla mifoloji-folklorik və eyni zamanda ədəbi, əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərin mətnaltı dünyası bir yazıçı gerçəkliyi və ya bədii modeli olaraq açıqlanır. “Sehrbazlar dərəsi” romanının başlığıyla və mətniylə sufi-mistik dünyamızın olub-bitənləri ruqlar dünyası və ruhun gözü kontekstində mətnləşdirilir. “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığıyla isə, yuxarıda da deyildiyi kimi, bütövlükdə paralel dünyalara, möhtəşəm ahəngə və hadisələrin üföqünə işarə edilir ki, bütün bunların da günümüz insanı tərəfindən unudulması mümkün deyildir. Nə dünən, nə bu gün, nə də sabah!

3.4.2.2. “Unutmağa kimsə yox” romanındakı digər mətnqurucu işarələr

Romanın “Ön söz”ünü tanınmış folklorşünas alim Arif Acaloğlu yazmışdır.

Əsərin əsas mətni VIII fəslə ayrılmışdır.

Son söz yerində ayrıca olaraq “Axır” adlı hissə verilmişdir.

Romanın birinci fəslı 4, ikinci fəslı 6, üçüncü fəslı 6, dördüncü fəslı 3, beşinci fəslı 6, altıncı fəslı 19, yeddinci fəslı 10 başlığa ayrılır. Səkkizinci fəsil isə 7 başlıqdan və ya “kvaziparaqraf”dan (Ələkbərli 2011) ibarətdir. Roman mətni toplam olaraq 61 başlıqdan və ya adlıq cümlələrlə ifadə olunan müxtəlif yarımbaşlıqlardan təşkil olunur. Həmin başlıqlar müəllifin bədii qavramlar dünyasının “açar sözlər”i olaraq da səciyyələndirilə bilər. Onlarla bilvasitə və bilavasitə səciyyəli qavramlara işarə edilir və həmin qavramlar uyğun bölmələrdə tərkib hissələri ilə açılır. Bununla da bütün başlıqlar və ya yarımbaşlıqlar bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələr olaraq seçilir.

Qeyd: *Özəl mətnqurucu işarələr yerində Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” (2005) adlı povestinin mətnində də başlıqlar işlənilir. Oradakı başlıqlar konkret bir məktəb həyatına işarə edir. Buradakı başlıqlar isə bütün dünyaya, ilahi həqiqətə işarə edir və romanın süjeti konseptual-kateqorial səciyyəli bir mahiyyət daşıyır. O, yeni bir roman qurma arxitektonikası örnəyi olaraq da diqqəti çəkir.*

Romanın mətnində müxtəlif dil-nitq vahidlərindən özəl mətnqurucu işarələr kimi istifadə edilir. Sözügədən durumlarda konkret sözlərlə, arxaik kəlmələrlə və ya söz birləşmələri, cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrin praqmatik və sintaktik funksiyaları üst-üstə düşür. Bu isə müəllif bədii mətninin əsas məziyyətlərindən biri olaraq sayıla bilər.

Məsələn:

-*Professor, Günortaç, patriarx, burun, insasanlar*⁴⁶ kimi sözlər;

⁴⁶ İnsan kimilər mənasında işlənilir və müəllifin fonetik assosiasiya vasitəsilə düzəltdiyi və böyük bir ehtimalla “başqa planetlilər”ə də işarə edən bir səs təqlidi xarakterli söz-ifadədir.

-*Ay zolağı, yağış anı, ay axşamı* kimi söz birləşmələri və s.

Romanda işlənən “Professor” sözünün üzərində ayrıca olaraq durmaq istəyirəm. “Professor” sözünün lüğəvi mənası, məlum olduğu kimi, “elmi ad” deməkdir. Müəllif “Unutmağa kimsə yox” romanında həmin sözdən bir ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarə olaraq istifadə edir. Müəllifin “Dilçiliyə səyahət” (2010) əsərində də sözügedən söz özəl mətnqurucu işarə yerində işlənir.

Məlum olduğu kimi, dilçi-akademik Məmmədağa Şirəliyev bu adı Azərbaycanda çox gənc yaşlarında ilk alan alimlərdən biri olmuşdur. XX. yüzildə Azərbaycan dilçiliyinin qurucularından olan akademik Məmmədağa Şirəliyev istər xalq arasında, istərsə də elmi-pedaqoji ictimaiyyətdə “Professor” olaraq adlandırılır və həmin adla da çağırılırdı. Hətta o zamankı Sovetlər Birliyinin digər şəhərlərində də Məmmədağa Şirəliyevə bu adla müraciət edirdilər. Moskvada, Leninqradda, Daşkənddə, Alma-Atada, Aşqabatda və s. Çünki bu söz görkəmli alimin bütün elmi, pedaqoji, insani keyfiyyətlərinə və rəsmi dövlət işlərindəki fəaliyyətlərinə bir bütün olaraq işarə edirdi. Romanın mətnində “Professor” sözünün lüğəvi mənasının ifadə etdiyi anlam sahəsi, həmin sözün rəhmətlik Məmmədağa Şirəliyevin şəxsiyyətinə aid bildirdiyi digər elmi, pedaqoji, rəsmi dövlət işlərindəki fəaliyyətlərinə dair anlam sahələri ilə eyni bir müstəvidə ayrı-ayrı “konseptual çərçivə”lər olaraq metakontekstə görə bir yerdə çərçivələnir. Buna görə də sözügedən söz-işarə burada söhbətin mövzusunə çevrilir.

Beləliklə, müəllif ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq rəhmətlik akademik Məmmədağa Şirəliyevin parlaq bədii obrazını yaratmışdır. Sağ olsun!

Qeyd: *Burada rəhmətlik Aydın Məmmədovun 1979-cu ildə akademik Məmmədağa Şirəliyevin 70 yaşının tamam olması münasibətilə yazdığı “Professor” məqaləsini xatırlamaq yerinə düşər. Məqalə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində yayımlanmışdı. Sözügedən məqalədə Məmmədağa Şirəliyevə həm Ali Attestasiya Komissiyasının, həm də xalqın verdiyi “Professor” adının ifadə etdiyi “konseptual mənə çərçivə”si çox yaxşı açılırdı.*

Bu baxımdan romanda Mübariz kişi obrazını yaratmaq üçün özəl mətnqurucu işarə olaraq işlədilmiş “burun” sözünün “konseptual anlam çevrə”lərinin göstərilməsi də yerinə düşər. Həmin sözün müstəqim lüğəvi mənası “insan və heyvanın üzündə olan iybilmə və tənəffüs orqanı”nın adını bildirməkdən ibarətdir. Bu söz müxtəlif şeylərin, alətlərin və s. uc tərəfi, irəli çıxan hissəsi mənasında isimlərlə də işlənir. Onda məcazi anlamlı müəyyən və qeyri-müəyyən sabit ismi və bəzən də feli birləşmələr əmələ gəlir.

Məsələn: Çəkmənin burnu, dəhrənin burnu, Zığ burnu, Ümid burnu; burnu vurmaq (tənəklərin ucunu kəsmək) və s. Və ya “burun” sözü feli və adverbial frazeoloji ifadələrin qurucu komponenti olaraq işlənir. Məsələn: Burnu qanamamaq, burnu ovulmaq, burnundan düşmək, burnundan gəlmək, burnunu yuxarı tutmaq, burnunu ovmaq, burnunun ucu göynəmək, burnunun ucunda//burnunu dibində (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1964: 330).

Romanda Mübariz kişinin burnu Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində yer alan Xudayar bəy obrazının burnu ilə müqayisə edilir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, müxtəlif parallel dünyalarda çox şey dəyişmir. Dəyişən çox vaxt müəyyən zahiri əlamətlər olur: “F.Q. Mübariz kişinin uzun burnuna yenə diqqətli bir nəzər saldı. Əslində, gözlərini ha çalışsa da qaçırsın, bu burnun özü gəlib girirdi onun gözlərinin içinə. Mübariz bunu duydu, həqiqətən yazıq Mübariz özü də bəzən bilmirdi, burnunu hara gizlətsin, yeri gəldi-gəlmədi cibindən dəsmal çıxarıb səliqəylə onu silirdi. F.Q.-nin yadına yenə Mirzə Cəlilin Xudayar bəyi gəlib düşmədimi, düşdü və o,

təbəssümünü zorla gizlətdi: adamlar, onların duyğuları, hissləri, qulaqları, burnları zamandan zamana dəyişmir. Dəyişən zahiri formadır- paltardır, saç düzümüdür, ətirin,- kirşanın növləridi, bir balaca da aqlın (o da əgər varsa) azlığı, çoxluğudu...” (Abdulla 2011: 380).

Ancaq obrazlar arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, Xudayar bəy burnunu gizlətməyə ehtiyac hiss etmədi. Mübariz kişi isə həqiqətən burnunun uzunluğundan çox utanır. Sanki burnunu gizlətmək üçün tez-tez cibindən ütülü və qatlı dəsmalını çıxarıb burnunu silir və dəsmalını yenə də cibinə qoyur. Bu səhnə romanın ikinci parallel dünyasında Mübariz kişi obrazının yer aldığı səhnələrdə müxtəlif şəkillərdə təkrar olunur.

Əlbəttə, “burun” bizi əhatə edən dünyanın qavranılmasında iştirak edən ən önəmli duyğu orqanlarımızdan biridir. Çünki biz qavramları, hadisələri və ya əşyanın təbiətini çox zaman eşidərək, görərek və ya duyaraq hiss edirik. Soyuqda soyuğu hiss edərək ən çox üşüyən orqanlarımızdan biri də burundur. Elə “burnunun ucu göynəmək” və ya “burnunu hara gəldi soxmaq” deyimlərinin “frazoloji əhatəyə və ya çevrələnməyə” (Tağıyev 1966) görə obrazlı dil vahidləri olaraq müəyyənləşməsində “burun” qurucu söz-komponentinin tibbi baxımdan özünü göstərən orqanik həssaslığının əsas alındığı söylənə bilər. Bu baxımdan “burun” sözü ilkin konseptual anlam sahələriylə bütövlükdə bədii ədəbiyyatda və ayrılıqda “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində özəl mətnqurucu işarə olaraq işlənmişdir. Romanın ikinci parallel dünyasının konseptual açılışında “burun”sözünün leksik-frazoloji anlam sahələri ilə onun bədii-funksional mətnqurucu özəllikləri üst-üstə düşür. Beləliklə, “burun” sözü ədəbiyyatda və dildə əsas etibarilə məcazi mənalarda işlənir və çox vaxt da insan həyatı, duyğu və düşüncələri ilə bağlı “fövqəladə anlamlandırma” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) ifadə edir. Elə məhz belə bir özəlliyi “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində həmin sözün özəl mətnqurucu işarə olaraq işlənilməsini şərtləndirmişdir.

3.5. Ramiz Rövşənin “Başı kəsik gözəl kötük” şerinin konseptual-lingvistik təhlili

Ramiz Rövşən Azərbaycan ədəbiyyatında altmışıncı illər nəslinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, ədəbi-bədii prosesdə və milli-konseptual düşüncə tariximizdə, hər şeydən öncə bir şair, daha sonra isə nasir, ssenarist və publisist kimi də tanınır. Onun şeirləri altmışıncı illər nəslinə mənsub olan milli poeziyamızda lirik-fəlsəfi məzmununun intellektual dərinliyi ilə seçilir. Şeirləri intellektual-anlatım tərzindən XIV yüzildə yaşamış sələfi, böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığını xatırladır.

Ramiz Rövşənin şeirləri həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda çox böyük maraqla oxunur. Bu, dupduru, milli, intellektual, başa düşülən və sadəcə özünə məxsus olan şirin bir poeziyadır. Oxucuları arasında hər kəs vardır. Tələbə, müəllim, alim, kəndli, fəhlə, dövlət məmuru, əskər, polis... Bir sözlə, millət, xalq və geniş toplum onu çox oxuyur. Çünki, o, gücün tərəfində deyil, haqqın tərəfindədir.

Şairin yaradıcılığında “Başı kəsik gözəl kötük” adlı şeri həm mövzusunun konseptual dərinliyi, həm də mətninin mətnlingvistik olaraq açıqlana bilən orijinallığı ilə seçilir. Şeirdə “vətən//ucalıq və vətən sevgisi” qavramı (konsepti)

poetik bir vüsətlə işlənmişdir. Konseptual oxşarlıq baxımından həmin şeir qipertematik parametrlərinə görə məşhur türk yazıçısı Ömər Seyfəddinin (1886-1920) “Başını verməyən şəhid” adlı hekayəsi ilə müqayisə oluna bilər.

Qeyd: “Baş, şəhid, kötük” leksik vahidləri həm dil, həm də özəl mətnqurucu işarələr olaraq sadəcə Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatı semiotik məkanında geniş işlənilməkdədir. Müqayisə et: Mayn Ridin “Başsız atlı” romanının adı.

Ömər Seyfəddinin sözügedən hekayəsində “vətən//din//ucalıq//şəhidlik və böyük Yaradana sevgi” qavramı işlənmişdir. Əsərin mövzusu Osmanlı tarixi ilə əlaqədar olan və “Peçəvi tarixi” adı ilə adlandırılan tarix kitabındakı kiçik bir dastan-əfsanədən alınmışdır. Dastanın qəhrəmanlarından Dəli Mehmet açıq meydan savaşında şəhid düşür, ancaq başını düşməyə vermir, əbədiyyətə başı ilə bərabər qovuşur. Şəhidin başını düşməyə verməməsi hadisəsini döyüş meydanında olanlardan sadəcə iki nəfər görür. Əsərin dastandakı prototipi Kuru Kadı və Dəli Mehmetin yaxın dostu və silahdaşı Dəli Xosrov. Bu, onların da şəhid olacaqlarının bir müjdəsidir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, Tanrının şahidliyi ilə baş verir. Çünki, böyük Yaradan hər şeyi görəndir, biləndir və eşidəndir...

“Başı kəsilən gözəl kötük” şerində də “vətən//ucalıq və vətən sevgisi” qavramı oxşar bir koqnitiv-konseptual müstəvidə işlənir. Ancaq burada şəhid düşən Vətən özü olsa da, bu şəhidlik bir son deyildir. Bu şəhidlik sonun başlanğıcıdır!

Başı kəsilən gözəl kötük burada şəhid düşən Vətənin timsalı və ya işarəsidir. Uzun sürən bu şəhidlik əsnasında Vətənə çox dağ çəkilməmiş, balta (çox vaxt sapı özümüzədən olan baltalarla) vurulmuş, bıçaq çəkilməmişdir. Onun ipək-ipək yarpaqları küləklərlə talanmış, bilək-bilək odunları ocaqlarda qalanmış, ululuğu-böyüklüyü danılmış, gözdən salınmışdır. Başı kəsilən gözəl kötük “Vətən ucalığı”ndan yıxılmışdır. Ancaq o yıxılsa da tükənmir, kəsilmiş başını düşməyə vermir!

Uzun sürən bu şəhidlikdə bir yüksəliş ifadə olunur. Digər körpələr, fidanlar Vətənin ucalığına yüksəlir. Sözügedən ucalıq bütün əzab-əziyyətlərə, zülmərə, ağrı və acılara baxmayaraq sonsuza qədər mövcuddur, əbədidir və əvəzedilməzdir. Bu, serin son misralarında çox açıq bir şəkildə ifadə olunur:

Gözəl kötük,

yaraların köz bağlasın, sağalsın,

Bu dünyada nə baltalar,

nə bıçaqlar qalacaq.

Ucalıqdan yıxılsan da,

yenə canın sağ olsun,

Bu dünyada

sən yıxılan ucalıqlar qalacaq...

Başı kəsilən gözəl kötük sahib olduğu ucalıqdan yıxılsa da, ucalıqlar yerindədir! Və şair də başı kəsik gözəl kötüyün yanındadır! Balası onun balasıdır, daşı onun yanındadır, çünki daş yerində ağırdır. Başı onu köksündədir, çünki gecələr onun həzin laylasıyla şirin yuxuya gedir! Şeir aşağıda konseptual-lingvistik özəllikləri ilə təhlil olunur.

Başı kəsik gözəl kötük

1

Başı kəsik gözəl kötük,

bu dağı sənə kim çəkdi?

Baltanı sənə kim vurdu,

bıçağı sənə kim çəkdi?

İpək-ipək yarpaqların

küləklərlə talandımı?

Bilək-bilək budaqların

ocaqlarda qalandınımı?

Küsdünmü taleyin acılığından?

Zalımlar keçmədi qocalığından,

Yıxıldın ucalığından,

başı kəsik gözəl kötük...

2

*Gözəl kötük, sızıldama, göynəmə,
nə baltalar, nə bıçaqlar qalacaq.*

*Ucalıqdan yıxılsan da, qəm yemə,
sən yıxılan ucalıqlar qalacaq.*

3

*Dünyanın küləyi keçər.
qarı, yağışı keçər,
Qatar-qatar quşu keçər,
Daş atarlar, daşı keçər
sən yıxılan ucalıqdan.
Ümidli gözlər dikilər,
Körpə ağaclar yekələr,
Yekələr, qalxar, dikələr
sən yıxılan ucalığa...*

4

*Məndən sənə salam olsun,
başı kəsik gözəl kötük!*

*Balam olsa, balan olsun,
başı kəsik gözəl kötük.*

5

*Əyilim, köksünə başımı qoyum,
gecələr laylamı çalasan mənim.
Böyründə bir evin daşını qoyum,
Evimin dirəyi olasan mənim.*

6

*Gözəl kötük,
yaraların köz bağlasın, sağalsın,
Bu dünyada nə baltalar,
nə bıçaqlar qalacaq.
Ucalıqdan yıxılsan da,
yenə canın sağ olsun,
Bu dünyada
sən yıxılan ucalıqlar qalacaq...(Rövşən 2006:11-12).*

Sözügedən bədii mətn örnəyi altı mürəkkəb sintaktik bütövdən ibarətdir. Burada da sintaktik bütöv, abzas və təhlil olunan şerin bəndlərinin sərhədləri mətnliqvisitik baxımdan bir-biri ilə üst-üstə düşür. Şerin ikinci, dördüncü və beşinci bəndləri sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövlərdən ibarətdir. Çünki, həmin mürəkkəb sintaktik bütövlərin hər biri ikikomponentlidir.

Şerin ikinci bəndini təşkil edən “*Gözəl kötük, sızıldama, göynəmə, nə baltalar, nə bıçaqlar qalacaq*” və “*Ucalıqdan yıxılsan da, qəm yemə, sən yıxılan ucalıqlar qalacaq*” misralarından hər biri mürəkkəb sintaktik bütövün bir müstəqil komponentini təşkil edir. Sözügedən komponentlər mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Həm birinci, həm də ikinci komponentlər koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlələrdir. Və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, onlar səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Baş və budaq cümlələr sintaktik paralellərlə ifadə olunur.

Şerin dördüncü bəndini təşkil edən “*Məndən sənə salam olsun, başı kəsik gözəl kötük! Balam olsa, balan olsun, başı kəsik gözəl kötük*” misralarından birincisi sadə, ikincisi isə mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur. İkinci komponent koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlədir və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Həm birinci, həm də ikinci komponentlərdə işlənən “Başı kəsik gözəl kötük” ifadəsi burada sintaktik təkrarla ifadə olunan və ya müraciət olunan şəxsi bildirən bir xitabdır.

Şerin beşinci bəndini təşkil edən “*Əyilim, köksünə başımı qoyum, gecələr laylamı çalasan mənim. Böyründə bir evin daşını qoyum, Evimin dirəyi olasan mənim*” misraları da mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Hər iki komponent koordinativ-məqsəd mənalı mürəkkəb cümlədir, klassik terminologiya ilə ifadə etsək, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Baş cümlələr öncə, budaq cümlələr isə sonra gəlir və sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Yuxarıdakı sintaktik bütövlərdə və ya şerin digər bəndlərində olduğu kimi, burada da mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunan misralar sintaktik paralelizm hadisəsinə əsasən qafiyələnir. Şerin misralarını təşkil edən birinci komponentin baş cümləsi ilə ikinci komponentin baş cümləsi, birinci komponentin budaq cümləsi ilə ikinci komponentin budaq cümləsi sintaktik paralellərdən ibarətdir.

Şerin birinci bəndi üçkomponentli bir mürəkkəb sintaktik bütövlə ifadə olunur. Komponentlərdən birincisi mürəkkəb sintaktik bütövün baş, ikincisi orta, üçüncüsü isə sonluq mərhələsi və ya hissəsi olaraq ayrılı bilər: “*Baş kəsik gözəl kötük, bu dağı sənə kim çəkdi? Baltanı sənə kim vurdu, bıçağı sənə kim çəkdi?*” misraları həmin mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik paralellərlə ifadə olunan pilləli komponentlərindən birincisidir. “*İpək-ipək yarpaqların küləklərlə talandımı? Bilək-bilək budaqların ocaqlarda qalandınmı?*” misraları sintaktik paralellərlə ifadə olunan həmin mürəkkəb sintaktik bütövün ikinci pilləli komponentidir. “*Küsdünmü taleyin acılığından? Zalımlar keçmədi qocalığından, Yıxıldın ucalığından, baş kəsik gözəl kötük...*” misraları isə sintaktik paralellərlə ifadə olunan mürəkkəb sintaktik bütövün sonluq-pilləli komponentidir. “Başı kəsik

gözəl kötük” xitabı isə burada həm sözügedən sintaktik bütövün, həm də bütövlükdə şerin təkrar olunan kataforik və ya öngöndərimli və koranaforik və ya eşgöndərimli mətnlinqvistik qurucu vasitəsidir.

Şerin üçüncü bəndini təşkil edən mürəkkəb sintaktik bütövün birinci baş komponenti əslində bir sadə cümlə ilə ifadə olunur: “*Sən yıxılan ucalıqdan dünyanın küləyi, qarı, yağışı, quşu, daş atarlar daşı keçər*”. Yalnız həmin cümlə “keçər” felinin digər cümlə üzvləri ilə eyni bir qrammatik funksiyadakı işləm məqamının təkrarı ilə sözügedən şerin misraları olaraq qafiyələnir. Belə bir qafiyələnmə sisteminin sərbəst vəzndə şəkillənməsi üçün isə sözügedən şeirdə ifadə olunan vətən qavramının “külək, qar, yağış, quş, daş” və s. kimi təbii və ya maddi komponentləri sintaktik paralellərlə sıralanır. Sözügedən mürəkkəb sintaktik bütövün orta “*Ümidli gözlər dikilər, Körpə ağaclar yekələr*” və sonluq “*Yekələr, qalxar, dikələr sən yıxılan ucalığa...*” komponentləri də birpilləli sintaktik paralellərlə ifadə olunur.

Şerin altıncı bəndini təşkil edən mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Burada “*Gözəl kötük, yaraların köz bağlasın, sağalsın*”, “*Bu dünyada nə baltalar, nə bıçaqlar qalacaq*”, “*Bu dünyada sən yıxılan ucalıqlar qalacaq...*” komponentləri sadə, “*Ucalıqdan yıxılsan da, yenə canın sağ olsun*” komponenti isə koordinativ-güzəşt mənalı mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur⁴⁷. Birinci cümlə baş, ikinci və üçüncü cümlələr orta, dördüncü cümlə isə mürəkkəb sintaktik bütövün sonluq komponenti olaraq ayrılır.

Vətən//ucalıq və vətən sevgisi qavramının bütün əsas komponentləri ilə sözügedən şeirdə bədii-fəlsəfi açılımlı, görüldüyü kimi, çox orijinal bir mətnlinqvistik quruluşla ifadə olunur. Həmin şeirdə sadə və mürəkkəb cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və digər qədim türk folklorik mətnlərindəki şeir parçalarındakı kimi pilləli sıralanmalarla sintaktik paralellər olaraq işlənir. Və buna uyğun olaraq misralar həm Ramiz Rövşən şerində, həm də türk folklorik mətnlərində sintaktik paralelizm hadisəsinə görə qafiyələnir. Bu isə günümüzdə türk şerinin epik qafiyələnmədən öncəki səviyyəsi ilə çağdaş türk ədəbiyyatlarında sərbəst vəzndə yazılan şerin mətnlinqvistik olaraq koordinativ-tutuşdurmalı yöntəmlə öyrənilməsinə gərəkdir.

İkinci hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər istifadə edilən əsas ənənəvi dilçilik metodları hansılardır? Türk dillərinin öyrənilməsində 1970-ci illərdən başlayaraq

⁴⁷ Klassik terminologiya ilə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə deməkdir.

hansı yeni linqvistik yönümlərdən və yontəmlərdən istifadə olunmaqdadır? Onların çatışmazlıqları və ya tutarsızlıqları haqqında nə deyə bilərsiniz? Bəs sözügedən dərslərdə türkoloji dilçiliyin mövzuları hansı yeni linqvistik yönüm və yontəmlərdən və araşdırma-öyrənilmə aspektlərindən istifadə edilərək açıqlanır?

2. Ana və ya ulu dil, ana dili, ortaq dil, rəsmi dil və e-dil qavramları haqqında nə deyə bilərsiniz? “Avrasiya dil portfolyosu” nə deməkdir? Türk ədəbi dillərinin xarici vətəndaşlara öyrədilməsində hansı müasir linqvistik yönüm və yontəmlərdən istifadə oluna bilər?

3. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində özünü göstərən yeni dil-danışiq alışqanlıqları və alınmaları haqqında nə deyə bilərsiniz? Bunların meydana çıxmasını hansı amillər şərtləndirir? Həmin dil-danışiq qəliblərinə və alınmalarına dair konkret örnəklər göstərin.

4. Tərcümə, çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması qavramı haqqında nə deyə bilərsiniz? İstər tərcümə, istərsə də çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması işləri müasir türkoloji dilçilikdə əsasən hansı ədəbi üsullarla və texniki vasitələrlə aparılır? Bu sahədə görülmüş işlərə dair konkret örnəklər göstərin.

5. Mətn dilçiliyi, qrammatikası, sintaksisi, quruluşu, semantikasi və s. anlayışları və ya anlayışı digər sosial elm sahələri ilə əlaqədar olaraq müasir filologiya elmində nə vaxtdan etibarən öyrənilməyə başlanmışdır? Türk ədəbi dillərində mətn sintaksisinə dair aparılan konkret dilçilik tədqiqatları başlıca olaraq hansı mövzuları əhatə edir?

6. Koqnitiv dilçilikdə hansı araşdırma-öyrənilmə aspektləri həm sinxronik, həm də diaxronik özəlliklərinə görə bilinməkdədir? “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər folklorik örnəklərimizdə türk-islam dünyasının dil xəritəsində yer alan hansı qavramlar konseptual-linqvistik tədqiqata cəlb olunur?

7. Qrammatika qavramı nə deməkdir və ənənəvi olaraq hansı linqvistik sahələri əhatə edir? Bəs istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji dilçilikdə konseptual-funksional qrammatika anlayışının ortaya çıxmasını və elmi-linqvistik baxımdan müəyyənləşdirilməsini bu gün hansı amillər şərtləndirməkdədir?

8. Sadə və mürəkkəb cümlələrin, bədii mətni təşkil edən MSB-lərin aktual üzvlənməsi haqqında nə deyə bilərsiniz? MSB-lər kommunikativ və informativ vahidlər olaraq quruluşuna görə hansı növlərə ayrılır? Bəs MSB-lərin komponentlərini əlaqələndirən əsas mətnlinqvistik vasitələr nədir? Bir Azərbaycan bədii mətnindən seçdiyiniz MSB-nin aktual üzvlənməsini komponentlərinə əsasən göstərin.

9. Türk folklorik mətnləri və çağdaş bədii şeir mətnlərində misraların oxşar bir şəkildə paralel olaraq qafiyələnməsində hansı asimmetrik sintaktik hadisə özünü göstərir? Bu sintaktik hadisənin nə olduğunu və necə formalaşdığını söyləyə bilərsinizmi? Örnəklərlə açıqlayın.

10. Türkçə mətnin varlıq əsasını və ya var ola bilmə kontekstini təşkil edən başlıca konseptual amillər hansılardır? Hansı real və əfsanəvi şəxsiyyətlər, saz və söz ustaları ümumtürk mətninin və ya türkçə nəql etmə tərzinin formalaşmasında

çox böyük rol oynamışdır? Günümüzdə türk ədəbi-bədii mətni başlıca olaraq hansı üsullarla təhlil olunur? Bəs dərslikdə nəsrə və nəzmlə yazılan hansı folklorik örnəklərimiz ədəbi-lingvistik təhlilə cəlb olunmuşdur?

11. Müasir filologiya elmində mətnlərarası əlaqə üsulunun elmi-tədbiqi baxımdan açıqlanması və çağdaş ədəbiyyatımızda buna uyğun yazı-anlatım tərzini və konkret örnəkləri nə zaman ortaya çıxmışdır? Bu yeni bədii yazı üslubunun və dil-anlatım tərzinin çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatındakı nümayəndəsi kimdir və onun hansı əsərləri məhz mətnlərarası əlaqələr kontekstində yazılmışdır?

12. Üslubiyyat və mətn üslubiyyatı qavramları nə deməkdir? Mətn üslubiyyatı qavramının əsas əlamətləri nədən ibarətdir? Həmin əlamətlər haqqında hansı dilçilərin fikirləri vardır? Dərslikdə hansı əsərlərdən gətirilən mətn parçalarının üslubi-lingvistik özəllikləri təhlil olunmuşdur? Sözügedən əsərlərdə müəyyənləşdirilən başlıca üslubi-lingvistik özəlliklər hansılardır?

13. Mətn anlayışını necə başa düşürsünüz? Konkret olaraq hansı mətn növlərini göstərə bilərsiniz? İndi bədii mətn filologiyada hansı konseptual şərtlərə görə tədqiqatə cəlb olunur? Ədəbi-bədii mətni digər mətn növlərindən fərqləndirən hansı özəlliklər vardır? Bəs özəl mətnqurucu işarələr nə deməkdir?

14. Bədii mətnin XX yüzil boyunca formal-semantik baxımdan öyrənilməsində başlıca olaraq hansı məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur? Bəs çağdaş dilçilikdə bədii mətn ən çox hansı özəlliklərinə görə öyrənilir? Rus və Azərbaycan ədəbiyyatında özəl mətnqurucu işarələrinin və ya başlıqların işlənilməsilə seçilən hansı bədii əsər örnəklərini göstərə bilərsiniz?

15. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” və “Unutmağa kimsə yox” romanları hansı dil və özəl mətnqurucu işarələrin işlənilməsilə diqqəti daha çox cəlb edir? İkinci romanın qavramlar xəritəsi haqqında nə deyə bilərsiniz? Bu işarələr dərslikdə hansı özəlliklərinə görə müəyyənləşdirilmişdir?

16. Ramiz Rövşenin “Başı kəsik gözəl kötük” adlı şeirində şairin bədii təxəyyül dünyasında mövcud olan hansı qavram nə zaman işlənilmişdir? Şeirdə ifadə edilən müəllif gerçəkliyi və ya reallığı nədən ibarətdir? Siz şeirin konseptuallığını nədə görürsünüz? Bəs həmin konseptual mövzuya dair şeirin mətni mətn dilçiliyinin hansı meyarları baxımından təhlil olunmuşdur?

Mətn dilçiliyinə və sintaksisinə dair indiyə qədər öyrəndiyiniz elmi-praktik bilgiləri tətbiq edərək çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatından gətirilən aşağıdakı bədii mətn örnəklərini konseptual-lingvistik özəlliklərinə görə təhlil edin.

I. İ. Şıxlının “Çişkin” hekayəsini tapıb oxuyun və həmin hekayəni konseptual-lingvistik baxımdan dəyərləndirməyə çalışın.

Çiskin

O, dirsəkliyi sürtülmüş kreslonu pəncərənin qabağına çəkdi. Qalın yun şalı kəmər yerinə qədər dartıb, dizlərini möhkəm bürüdü. Otağa qaranlıq çöxsə də, işığı yandırmadı. Gözünü pəncərəyə zillədi. Pəncərənin nəfəsliyi açıq idi. *Çisələyirdi*. Küçə ilə şütüyüb gedən maşınların təkərləri şırıldayırdı. Arxa tərəfdəki qırmızı işıqlar yaş yollarda közərir. Səkilərin yaxası boyu cərgələnən ağacların yarpaqlarını narın damlalar döyəcləyirdi. Onların yeknəsək tappılısı qarşısındakı bağçanın xəzəl xışıltılarına qarışıb otağa dolurdu. İçərini nəm yarpaqların rütubəti bürüyürdü (İ. Şıxlı)

I. Şıxlının “Çiskin” hekayəsinin mətninin bütününə dair verilən aşağıdakı suallara cavab verin:

Suallar: 1. Sözügedən hekayə “Çiskin” adı ilə adlandırılır. “Çisələyirdi” feli mübtədasız, zərfliksiz və digər cümlə komponentləri olmadan sadəcə xəbərdən ibarət bir cümlə üzvü olaraq hekayə mətnində iki dəfə işlənir. Sözügedən birvariantlı feil və “Yağış yenə çisələyirdi, Yağış çisələyirdi” cümlələri və “çisək, çiskin, çiskinli hava//havada, çiskinli yağış” sözləri və birləşmələri hekayənin mətnində hansı mətnqurucu dil-danışıq vasitələri olaraq işlənir?

2. Sözügedən hekayədə konkret təbiət hadisəsinin gerçəkləşməsi sözlərin, müxtəlif fonetik, qrammatik-sintaktik və frazeoloji vasitələrin uyğun bir ədəbi-bədii kontekstə mətnləşməsilə ifadə edilir. Bununla da yazıçı tərəfindən orijinal bir konseptual kontekst yaradılır. Sözügedən kontekstin hekayənin qəhrəmanı “qoca professor”un ruhi vəziyyəti ilə əlaqələrinin bədii-lingvistik həlli mətnləşmədə necə yerinə yetirilmişdir?

II. Orxan Fikrətoğlunun “Səhər” hekayəsini tapıb oxuyun. Həmin hekayənin mətnini ədəbi-lingvistik baxımdan təhlil edin və hekayədən verilmiş aşağıdakı mətni mikromətnlərə ayırın. Onların komponentlərini və aralarındakı mətnqurucu öngöndərimlilik, altgöndərimlilik və eşgöndərimlilik lingvistik əlaqələrinin hansı sözlərə və qrammatik-sintaktik vasitələrə əsasən müəyyənləşdirildiyini göstərin.

Mətn

Üçüncü mənzilin kök kişisi eyvanda idman eləyir. İki əlini boynuna dayayıb, nəfəsini udur. İçəridən arvadının yoğun, xırıltılı səsi eşidilir: “Bu gün də soyuq suynan çimsən, öləcəksən daha, bəsdə yox çıxartdın”, – deyir arvad. – “Heç yox köpəkoğlu belə oyun çıxartmır!” Sözlər kişiyyə çatmır. İndi də başını yerə

qoyub, ayaqlarını göyə qaldırır. Binanın arxasından keçən torpaq yoldan maşın uğultusu eşidilir. Səs gecənin içindən səhərə qədər dartılır. Bir-iki eyvanın qapısı açılır. Yuxulu gözlər həyəətə baxır. Signal səsi. Bir dəstə ağ çöl göyərçini özlərini göyə vurur. İkisi lap dərin uçur. İyirminci mənzildə yaşayan kişi maşının şüşəsini qurulaya-qurulaya quşların dalınca baxır. Qara it gecəni qovub, indi də quşlara hürür. Çiyinlərində ağır çanta bir dəstə uşaq məktəbə gedir. Eyvandan analarının gözləri və sözləri eşidilir. Uşaqlar analarının səslərindən tutub məktəbə gedir. İri ombalı, sürmə gözlü, gəl-gəl sinəli kirayənişin qız gəl-gəl deyə-deyə dərəcə gedir. Həyətin bütün yeniyetmələrini kişi eyləyən bu qızın ayaqları dəyən yerə min göz dəyir. Süpürgəçi arvad gözlərini içinə tutub süpürgəsinə söykənir. Fikrə gedir. Cavan ölmüş ərinin iri əllərini gözünün qabağına gətirir. İçindən bir istilik axır, boğazı qəhərlənir. Süpürgəsinə hirsələ yerə çırpır. Toz qalxır. Sərçələr uçuşur. İri, qara it hürür...(O. Fikrətoğlu)

Ədəbiyyat

Абдуллаев К. М. 1983, *Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке*. Бақы, Елм.

Abdullayev K. M. 1999, *Azərbaycan dili sintakasisinin nəzəri problemləri, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 279 s.

Abdulla K. M. 2010, *Dilçiliyə səyahət*. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik, Bakı: Mütərcim, 196 s.

Abdullayev K. M., Məmmədov A. Y., Musayev M. M., Üstünova K. Novruzova N. S., Hüseynov Ş. Q., Rzayeva G. N., Hacıyeva K. B., Ziyadova L. V., Fətəliyeva S. Q., Nağıyeva G. Q., Məhərrəmova G. A., Zeynalova Ş. T., Səlimova F. Q., Məhərrəmova V. H. 3012, *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*, (Dərs vəsaiti), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 605 s.

Ахматов И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (основные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во “Эльбрус”, 355 s.

Aktaş Ş. 2000, *Şiir Tahlili. Teori ve uygulama*, Akçağ Yayınları, 280 s.

Агеев В. 2004, *Семиотика, Весь Мир*, Москва.

Амиров Р. С. 1970, *Способы актуального членения в казахском языке*. –Советская Тюркология, № 6, с. 4-38.

Бердалиев А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчиненного предложения узбекского литературного языка*. АДД. Ташкент, 51 с.

Berge, Vardar 1989, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 295 s.

Бондарко А. В. 1984, *Функциональная грамматика*, Л: “Наука”, Ленинградское отделение.

Бондарко А. В. 1987, *Введение. Основания функциональной грамматики*. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, с. 5-36.

Bosnalı 2007, *İran Azerbaycan Türkçesi: Toplumbilimsel Bir İnceleme*, Kebikeç Yayın Evi, İstanbul, 227 s.

Bozşahin, Cem ve Zeyrek, Deniz 2000, *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim*. –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 41-48.

Cavadov A. M. 1975, *Azərbaycan dilində söz sırası*. Bakı, “Elm”.

Cəfərli M. 2007, *Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri*. – FOLKLOR/EDEBİYAT. Halkbilim, İletişim, Antropoloji, Arkeoloji, Sosyoloji, Müzik, Tarih, Edebiyat: 2007/3, Nahçıvan Özel Sayısı, s.17-23.

Черемисина М. И., Колосова Т. А. 1987, *Очерки по теории сложного предложения*. Новосибирск: Изд-во “Наука”, Сибирское отделение, 196 с.

Demircan, Ömer 2003, *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul, 175 s.

DİLÇİLİK ENSİKLOPEDİYASI. I cild, 513 s.; II cild, 526 s. (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2006-2008.

Джанибеков Х. С. 1992, *Актуальное членение предложения в карачаево-балкарском языке*, АДД, Алма-Ата, 50 с.

Дмитриев Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

Ercilasun A. B. 2007, *Türkiye Türkolojisine ve Türkiye’deki Türk Lehçeleri Çalışmalarına Genel Bakış*. –Türk Lehçeleri Grameri. Ankara, Akçağ, s. 11-30.

Ercilasun A. B. 2009, *Türk Dili Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunlar*. –Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, Sayı:5, 2009, s.113-154.

Эргуванлы Э. 1987, *Нетипичный случай надежного оформления в турецкой каузативной конструкции*. –в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX, Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс, с. 299-310.

Erkman-Akerson F. 2005, *Göstergebilime Giriş*, MULTILINGUAL, Çemberlitaş-İstanbul, 262 s.

Əfəndiyev P. 1992, *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 479 s.

Əhmədov F. 2007, *Elektron imkanlar: Azərbaycan dili və türk dillərinin inteqrasiya problemlərinə konseptual yanaşma*. AzAtaM.

Əliyev R. 2011, *Mühit qəlpəsinə dönən ömür...*, <http://kult.az.com>, 26.06.2011, 15:02.

Ələkbərli A. 2011, *“Unutmağa kimsə yox...” romanı barədə “ultradiqqətli” bir oxucunun bəzi mülahizələri*, <http://kult.az.com>, 31.05.2011, 10: 21.

Əlizadə F. 1983, *Tabeli mürəkkəb cümlədə aktual üzvlənmə*. –Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). B.: ADU nəşri, s. 70-72.

Фёдорова О. В. 2008, *Методика регистрации движений глаз “визуальный мир”, шанс для сближения психолингвистических традиций.*– Вопросы Языкознания, № 6, с. 98-120.

ФЕРДИНАНД ДЕ СОСЦИОР 1977, *Труды по языкознанию*. Москва.: “Прогресс”, 639 с.

Göktürk, Akşit 2004, *Çeviri: Dillerin Dili. İnceleme*, İstanbul, Şefik Matbası, 112 s.

Насılı А. 2010, *Kamal Abdulla: Seçimin morfologiyası*, Bakı-Mütərcim, 131 s.

Исхакова Х. Ф. 1987, *Структуры терминологических систем. Тюркские языки*. Москва, “Наука”, 126 с.

Жирмунский В. М. 1974, *О тюркском народном стихе. Некоторые проблемы теории*. –Тюркский героический эпос. Издательство “Наука”, Ленинградское отделение, Ленинград, с. 644-680.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1992, I, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1083 s.

Кнабе Г. С. 2004, *Семиотика культуры: конспект учебного курса*. Москва, МЕТ.

Кожина М. Н. 1995, *Развитие идей В. В. Виноградова в функциональной стилистике русского языка*// Межднар. юбил. сессия. посвящ. 100-летию со дня рождения акад. В. В. Виноградова. Тез. докл.- Москва, с. 186-187.

Korkmaz, Zeynep 2003, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1224 s.

Кормушин И. В. 1984, *Системы времен глагола в алтайских языках*, Москва.

Кормановская Т. И. 1987, *О коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка)*.–Вопросы Языкознания, № 3, с. 102-110.

Köksal, Aydın 1981, *Bilişim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 196 s.

Крейдлиן Г. 2004, *Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык*, Москва, НЛЮ.

Крылова О. А., Матвеева Т. Ф. 1990, *Отдельное предложение– высказывание и связной текст*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 60-70.

Крушельницкая К. Г. 1956, *К вопросу о смысловом членении предложения*. –Вопросы Языкознания, № 5, с. 55-67.

Гаджихмедов Н. Е. 1998, *Словоизменительные категории имени и глагола в кумыкском языке (сравнительно с другими тюркскими языками)*, АДД, Москва, 46 с.

Гальперин И. Р. 1981, *Текст как объект лингвистического исследования*, Наука, Москва.

Гуреев В. А. *Британская грамматическая традиция* //Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 61, 2002, № 3, с. 37-48.

Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

Лотман Ю. М. 1998, *Выход из лабиринта. Эко У. Имя розы*. Москва, с. 650-669.

Лотман Ю. М. 1984, *О семиосфере*. –Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин, “Александра”, 1992, Т. 1.

<http://semioties.ru/sphere/semiosphere.html> -10.01.2011

Лукин В.А. 2011, Текстовые знаки. <http://cc.bingj.com/cache.aspx> - 02.01.2011.

Махмудов Н. М. 1984, *Семантико-синтаксическая асимметрия в автокаузативном простом предложении (на материале узбекского языка)* – Советская Тюркология, № 2, с. 49-56.

Melikli T. 2004, *Türkiye Türkçesinden Günümüz Azerbaycan Türkçesine Girmiş Alıntı Sözcükler*. –V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, Ankara, Bildiri Özetleri, s.

Məmmədov A. 2001. *Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi*. Bakı.

Mirci, İsmail Hakkı 2012, *Avrupa Dilleri Öğretimi Ortak Çerçeve Programı ve Avrupa Dil Portfolyosu Nedir?* <http://adp.meb.gov.tr/nedir.php> 23.03.2012, 12:15.

Mirəhmədov Ə. 1998, *Ensiklopedik lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq*. “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 240 s.

Москальская О. И. 1981. *Грамматика текста*, Москва.

Мурясов Р. З, Самигуллина А. С, Федорова А. Л. *Опыт анализа оценочного высказывания*. –Вопросы Языкознания, No 5, 2004, s. 68-78.

Мусаев К. М., Покровская Л. А., Севортян Э. В., Гаджиева Н. З., Юлдашев А. А., Баскаков Н. А., Ковшова А. А., Тенишев Э. Р., Левитская Л.С., Исхакова Х. Ф., Ашнин Ф. Д. 1972, *Тюркское языкознание в СССР за пятьдесят лет*.–Советская Тюркология, № 6 с. 3-19.

Мусаев М. М. 1987, *Полипредикативные единицы с каузальным и целевым отношением в тюркских языках огузской группы*. –Советская Тюркология, № 6, с. 77-85.

Musaoğlu M. M. 1999, *II. Cilde Giriş*. –Radloff W. *Türkielerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler*. II Cilt, 810 s. Ankara, EKA V Eğitim ve Kalkınma Vakfı, s. 10-13.

Musaoğlu M. M. 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

Musaoğlu M. M. 2003, *Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Folklorik Temelleri*. –Dil Dergisi, Sayı: 118, Ocak-Şubat, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 16-25.

Musaoğlu M., Kirişçioğlu F. 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine*. –Türkolojiya, No 1-2, s. 32-54.

Musaoğlu M. M. 2010, *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 207 s.

Musaoğlu M. M. 2011, *Kamal Abdulla Mətninin Konseptual-Linqvistik Təhlilinə Giriş*.– Dil Araştırmaları, Sayı: 8 Bahar, 31-49.

Musayev M. M. 2011, *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Насилов Д. М. 1989, *Взаимосвязи функционально-семантических полей в тюркских языках*. – Советская Тюркология, № 1, с. 28-31.

Nəbiyev A. 2002, *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*, I hissə, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik, “TURAN” Nəşrlər Evi, Bakı, 678 s.

Никитина Е. С. 2006, Семиотика, Москва, Академический проект.

Novruzova N. 2002, *Mətn sintaksisi*, “Təhsil” Nəşriyyatı, Bakı, 183 s.

Nurmanov A., Mahmudov N., Ahmedov A. 1992, *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Одинцов В. В. 1980, *Стилистика текста*, Москва.

Почепцов Г. Г. 2002, *Семиотика*, Москва.- Киев, Рефл-Бук, Ваклер.

Поляков М. Я. 1986, *Вопросы поэтики и художественной семантики*. Москва,

Поповская (Лисоченко) Л. В. 2006, *Лингвистический анализ художественного текста в вузе*, Высшее образование, Ростов-на-Дону, Феникс, 510 с.

Поспелов Д. А. 1996, *Прикладная семиотика и искусственный интеллект*. Международный журнал “Програмные продукты и системы”, No 3. <http://cc.bingj.com/cache.aspx-02.01.2011>.

Propp V. 1946, *Masalın Biçimbilimi*, Fransızcadan Türkçeye çevirenler: Mehmet Rifat-Sema Rifat, İstanbul, 143 s.

Распопов И. П. 1964, *Коммуникативно-синтаксический аспект структуры сложноподчиненных предложений*. – Сб.: Вопросы лексикологии и синтаксиса. Уч. записки, Т. 18, сер. Фил. Наук. № 8/12/. Уфа: Башкирское книжное изд-во, с. 137-194.

Распопов И. П. 1973, *Очерки по теории синтаксиса*. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 219 с.

Ревзина О. Г. 1998, *Методы анализа художественного текста// Структура и семантика художественного текста*. Москва, с. 301-316.

Русская грамматика 1980, Т. 2. Синтаксис. М.: Изд-во “Наука”, 686 с.

Семиотика. Антология. Сборник. Москва, Академический проект, 2001.

Səlcuq E. 2005, *Kədərin sirri. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığının özəllikləri*, (*ədəbi-bədii esse*), “XXI”- YNE, Bakı, 285 s.

Словарь литературоведческих терминов-

<http://slovar.lib.ru/dictionary/text-10.01.2011>.

Слюсарева Н. А. 1977, *Категориальная основа тема-рематической организации высказывания-предложения*. –Сб.: Синтаксис текста. М.: Изд-во “Наука”, с. 3-15.

Соломник Ф. 2004, *Позитивная семиотика. О знаках, знаковых системах и семиотической деятельности*. Москва, МЕТ.

Стариченок В. Д. 2008, *Большой лингвистический словарь*. Ростов-на-Дону, Феникс, 811 с.

Степанов Ю. С. *В мире семиотике*. –Семиотика: Антология. Москва, 2001, с. 5-42. <http://ru.wikipedia.org/wiki-02.01.2011>.

Страхова В. С. 1977, *О коммуникативном аспекте сложноподчиненного предложения*. – Сб.: Язык и коммуникация, Научных трудов МГПИЯ им. М. Горького, В. 124. М., с. 40-52.

Шешукова А. В. 1972, *Об актуальном членении сложных предложений*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 69-111.

Штайн К. Э. 1993. *Принципы анализа поэтического текста*. Учеб. Пособие.- СПб.- Ставрополь.

Тагиев М. Т. 1966, *Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению)*. Баку: Маариф, 250 с.

Templer B. 2002, *Türkiye’deki Avrupa Dilleri Dosyası (European Language Portfolio-ELP) ve Yabancı Dil Olarak Türkçe: Avrupa Konseyi’nden Öğreticinin Yetkileri İçin Uygun Bir Amaç Oluşturma*, Dil Dergisi, Sayı: 113 Mart-Nisan, s. 24-32.

Толстой Н. И. 1997, *SLAVIA ORTHODOXA İ SLAVIA LATINA – Общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки)*. –Вопросы Языкознания, № 2, с. 16-33.

Турниязова К. А., Турниязов Н. К. 1992, *К вопросу о структурно-функциональном анализе компонентов предложения*. –Советская Тюркология, № 1, с. 87-91.

Uğurlu M. 2000, *Türk lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “Abay Yolu” Romanı*. Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Güz, Sayı: 15, s. 59 – 77.

Uğurlu M. 2004, *Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği*. Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Güz, Sayı: 15, s. 59 – 77.

Uzun L. S. 1995, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara, 176 s.

Uzun N. E. 2000, *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul.

Üstünova K. 1998, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, İstanbul, 380 s.

Wittmers E. 1970, *Über das Modell einer allgemeinen Grundstruktur des Textes des mittels zur Erfassung der spezifischen Textgesetzmäßigkeiten erläutert am Beispiel der Ellipse*//Textlinguistik. Dresden, s. 49-57.

Veysəlli F. Y. 2005, *Struktur dilçiliyin əsasları*, Dərs vəsaiti, I, STUDIA PHILOLOGICA, Bakı, Təhsil, NPM, 342 s;

Veysəlli F. Y. 2008, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA II, *Morfemika, Sintaqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 307 s;

Veysəlli F. Y. 2009, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA III, *Semantika və Praqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 266 s.

Veysəlli F. 2010, *Semiotika*, STUDIA PHILOLOGICA IV, Bakı, Mütərcim.

Юхансон Л. 1987, *Определенность и актуальное членение в турецком языке*. –в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX, Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс, s. 398-425.

Якобсон Р. 1960, *Лингвистика и поэтика*, Москва.

Якобсон Р. 1987, *Работы по поэтике*, Москва.

Jakobson R. 1999, *Linguistics and Reading*. N.Y.

Заевская А. А. 2002, *Некоторые проблемы теории понимания текста*.–Вопросы Языкознания, № 4, с. 62-73.

Закиев М. З. 1963, *Синтаксический строй татарского языка*, Казань.

Mənbələr

- Abdulla K. M. 2004, *Yarımçıq əlyazma*. Roman, XXI YNE, Bakı, 286 s.
- Abdulla K. M. 2006a, *Eksik El Yazması*. Türkiyə Türkçesine Aktaran: Ali Yılmaz, Ötüken, Ankara, 291 s.
- Abdulla K. M. 2006b, *Sehrbazlar Dərəsi*. Roman, Mütərcim, Bakı, 222 s.
- Abdulla K. M. 2007, *Büyüçülər Deresi*. Roman, Türkiyə Türkçesine aktaran: Arif Acaloğlu, Avrupa Yakası Yayınları, İstanbul, 188 s.
- Abdulla K.M. *Unutmağa kimsə yox...*, roman, Bakı 2011, Azərbaycan Nəşri, 527 s.
- Araslı H. 1878, *Kitabi-Dədə Qorğud*, Gənclik, Bakı, 1978,
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I Cild, A-Q, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1964, 595 s.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III Cild, Q-R, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şərq-Qərb, Bakı 2006, 670 s.
- Əylisli Ə. 1977, *Bu kənddən bir qatar keçdi (hekayələr, povestlər, pyeslər)*, Bakı, Azərənəşr, 267 s.
- Fikrətoğlu O. 2006, Azərbaycan antologiyası, Beş cildə, V cild, “ŞƏRQ-QƏRB” Bakı.
- Kərimzadə F. 1982, *Xudafərin köprüsü*, Bakı.
- Кыдырбаева Р., Кырбашев К., Жайнакова А. 1988, “Манас” эпосунун вариантлары. Фрунзе: Изд-во “Илим”, 158 с.
- “Kommunist” qəzeti, 12 yanvar 1985-ci il.
- Koroğlu dastanı, Bakı, 1957.
- Manas. Kırgız elinin batırlık eposu. 2 – Kitap, Moskova, 1968, 685 s.
- Maaday Kara. Epos narodov SSSR (SSCB Halkları Eposu), Moskova, 1973.
- Məlikzadə M. 1989, *Yaşıl gecə. Roman və povestlər*, Bakı, Yazıçı, 305 s.
- Min bir mahnı 2007, Rafiqin mahnı kitabı, Bakı, 624 s.
- RADLOFF, Wilhelm 1999, *Türkiyənin Kökleri, Dilləri və Halk Edebiyatından Denemeler*. I Cilt, 458 s., II Cilt, 810 s. Ankara, EKAV Eğitim ve Kalkınma Vakfı.
- Rövşən R. 2006, *Nəfəs. Kitablər kitabı (şeyr, nəsr, esse)*, Qanun, Bakı, 760 s.
- Sabir M. Ə. 1992, *Hophopnamə*, Bakı, Yazıçı, 558 s.
- Şıxlı İ. 1968, *Dəli Kür*, Bakı, Gənclik, 448 s.
- Şıxlı İ. 1971, *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, C. I, Bakı, s. 36-42.
- Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik 2001, *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 315 s.
- Türkçe Sözlük 2005, 10. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2244 s.

I TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Dair Bazı Eklemeler¹

A. Samoyloviç*

Özet: Makalede, E. E. Korş'un, W. Radloff'un ve diğər Türkologların Türk lehçelerine ilişkin tarihî, coğrafi, siyasi, morfolojik ve etnik nitelikli sınıflandırmaları dilbilimsel olarak özetlenmiştir. Özetlenmeye d(t), z(s), y seslerinin kelimelerin ortasında ve sonunda birbirinin yerinde sıralanması fonetik belirtisi eklenmiştir: adak, atak, ayak 'ayak'; kod-, kot-, kos-, koy-'koymak' örneklerinde olduğu gibi. Bunun sonucunda Türk lehçelerinin "R" (Bulgar), "D" (Uygur//Kuzeydoğu), "Tau" (Kıpçakça//Kuzeybatı), "Tag-lık" (Çağatayca//Güneydoğu), "Tag-lı" (Kıpçak-Türkmen//Orta gr.), "Ol" (Türkmen//Güneybatı) grupları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, dil, lehçe, fonetik, sınıflandırma, Kıpçak, Türkmen, Uygur

Some Additions to Classifications of Turkic Dialects

¹ Ünlü Rus Türkoloğu A. Samoyloviç'in "Nekotorie dopolneiye k klassifikatsii turetskix yazıkov (Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına İlişkin Bazı Eklemeler)" adlı makalesi (15s.), 1922 yılında Petrograd'daki Rusya Devlet Akademisi Basın Evi'nde (Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya Tipografiya) yayımlanmıştır. Türk Lehçelerinin sınıflandırılmasında fonetik eklemeleriyle bir dönüm noktası olarak da nitelendirilen söz konusu makaleyi, Rus dilinden Türkiye Türkçesine satır arası dilbilimsel açıklamalarıyla *Prof. Dr. Mehman Musaoğlu* çevirmiştir.

Söz konusu makalenin temelini, A. Samoyloviç'in Rusya Etnografı Akademisi ve Antropoloji müzesine bağlı olan Wilhelm Radloff'un ünlü "Türkoloji derneği"nde okuduğu bildiri oluşturmaktadır.

* A. Samoyloviçin sözügedən məqaləsinin Türkiyə türkçəsinə tərcüməsi "Dil Araştırmaları Dergisi"nde (Cilt: 1 Sayı:1 Güz 2007, s. 174-184.) yayımlanmışdır.

Abstract: Historical, geographical, political, morphological and ethnic classifications of E. E. Korsh's, W. Radloff's and other turcologist's regarding Turkic dialects are summarized in this article. Phonetic indication, of interchanges phonemes like d(t), z(s), y in the middle and at the end of the words are added. Adak, atak, ayak 'ayak'; kod-, kot-, kos-, koy- 'koymak' e.g. Consequently "R" (Bulgar), "D" (Uygur//North-eastern), "Tau" (Kıpcak//North-western), "Taglık" (Chagatai//South-eastern), "Tag-ı" (Kıpcak-Turkmen//Central group), "Ol" (Turkmen//South-western) groups of Turkic dialects are determinate.

Key Words: Turk, language, dialect, phonetic, classification, Kıpcak, Turkmen, Uygur

I.

Akademik F. E. Korş'un görüşlerinin doğru olduğu kabul edilirse² "aynı şeyin çeşitli sınıflandırılması bulunuyorsa ve o, kesin olarak bu sınıflandırmaların hiç birinin işe yaramadığını söylüyorsa" ve o zaman kendisinin de sınıflandırmasının pek önemi kalmadığı iddia olunabilir. Tabii ki ortaya atılan görüş kabul edilmezdir. Ancak Korş'un "Türk Kabilelerinin veya Türk Dillerinin Sınıflandırılması", zaman açısından en son görüş oluşuna rağmen bundan sonra da yeni görüşler ileri sürülmeyecek anlamına gelmez. Çünkü altmış sene önce ünlü Türkolog N. İ. İlminskiy' nin³ söylediği gibi Türk dillerinin her hangi bir sisteminin tam ve sağlam bir düzeyinin oluşturulması için gereken olanaklar, hazırlıklar tamamlanmamıştır.

Türk dillerinin en mükemmel düzeyde sınıflandırılması çalışmalarının sonuçlanması için, bu sınıflandırmaları kim yaparsa yapsın, önce söz konusu dillerin karşılaştırmalı-tarihî incelenmesi gerekir. Bu ise, yakın gelecekte mümkün değildir. Bu bağlamda, aynı nedenden dolayı ünlü Türkolog rahmetli Wilhelm Radloff'un sonradan düzeltmeler yaptığı sınıflandırması da geçici niteliğini korumaktadır⁴.

Söz konusu iki geçici sınıflandırmanın, dolayısıyla Radloff'un ve Korş'un incelemeleri

---

² Türk kabilelerinin dillerine göre sınıflandırılması. Etnografiçeskoe Obozrenie, No: 84-85. Moskva 1910. Korş'un söz konusu sınıflandırmadaki Moskova Arkeoloji Derneğinin Doğu Ekibine bildirdiği düzeltmeleri yayımlanmamıştır.

³ Türk-Tatar dili kursunda açılış konuşması, Kazan 1962. S. 21.

⁴ Phonetik der nördlichen Türkisprachen. Leipzig, 1882. S. 280-291. (P. M. Melioranskiy'nin Brokgauz'un ve Efron'un ansiklopedi sözlüğündeki ünlü demeci. 1. Baskı. Türk Dilleri ve Edebiyatları makalesi). Alttürkische Studien, IV-V. Rusya İlimler Akademisi Haberlerinde yayınlanmıştır: 1911 y. S. 305-427.

dışında yeni, ama yine de geçici bir Türk dilleri sınıflandırılmasının oluşturulmasına gerek yoktur. Çünkü bu iki sınıflandırmanın⁵ hiç birisi geçersiz sayılamaz. Bundan dolayı yeni unsurların eklenmesi, geliştirilmesi gerekir ve şu anda öyle tamamlayıcı unsurların çok olduğunu biliyoruz.

Merhum Prof. N. F. Katanov'un çok sayıdaki genel raporlarıyla hazırlanmış tezi, Radloff'un Yakut Dili eseri ve diğer⁶ araştırmaların da bundan sonraki sınıflandırıcıların işini bayağı kolaylaştıracağı düşüncesindeyiz.

II.

Terimler listesi, sınıflandırmada önemli bir rol oynamamaktadır. Buna rağmen sınıflandırmanın değişik bölümlerinde, şu veya bu biçimdeki adlandırma sistemlerinin kabul olunabilirliği sorunu dikkate alınmalıdır.

Akraba dil ve lehçelerin, yer aldığı bölgelerdeki ülkelere göre Kuzey, Güney gibi şimdiye kadarki uygulanan yöntemle işaretlenmesi, büyük anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Buna rağmen, dil sistemleri katlarının "Eski, Orta, Yeni Çağ" dönemleştirilmeleriyle tarihsel bir bakış açısıyla ele alınması ise daha uygundur. Ancak böyle bir sınıflandırmada da şu veya bu nedenden dolayı söz konusu dil ailesinin "M. Ö. evresi" dikkate alınmamaktadır.

Tarihsel katların, uygun çağlarda Türk halklarının yerleşiminde önemli katkıda bulunan, evrim nitelikli olayların gelişimine imza atan Türk boylarına göre adlandırılmasının, Türk dilleri ve lehçeleri sınıflandırılması çalışmasında Hun devri öncesi, Moğol devri öncesi, Moğol devri sonrası gibi yapılabirliği de söz konusudur. En yakın akraba dillerin grupları ise, diğer dillerin sınıflandırılmalarında kullanıldığı gibi, farklılaştırıcı lengüistik belirtilere göre ve artı durum elverişli ise daha net bir ifade için bölgedeki devlet adlarıyla ve ayrıca da söz konusu gruptaki temel dil veya lehçeye göre işaretlenmelidir. Sözelimi, *ol- lehçeleri*, Güneybatı, Türkmen grubu" gibi. Sınıflandırmanın bölümleri için tam ve nihai bir terimler listesinin, dolayısıyla

---

⁵ Vamberi'nin sınıflandırması da vardır (Das Türkenvolk. 1885 y. S. 85-86). Leon Kaena (Introduction à l'histoire de l'Asie. 1896 y. S. 34-35). Katanov (Kazan Üniversitesi Bilimsel Yazıları 1894), Berezin (Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systême des dialectes turcs. Kazan, 1848 y.). Bu eski sınıflandırmaları da canlandırmıştı. Ayrıca bk. Aristov. Türk Kabilelerinin Etnik İçeriği Üzerine (Jivaya Starina. 1896 y, baskı: III — IV, s. 445-456) ve V.V. Bartold'un eleştirisi. v Zap. Vost. Otd., c. XI. s. 341.

⁶ Katanov. Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşix rodstvennix otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya. Kazan 1903 y.; Radloff. Die Jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen (Rusya İlimler Akademisi Yayınları, Tarih Filoloji Bölümü VIII. Bölüm VIII. C. No: 7. 1908 y.) Karl Foy. Azerbaiganische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen (Mittheilungen. Berlin'deki Doğu Diller Semineri, c. VI, baskı 2, 1903 y.).

adlandırılmanın düzenlenmesi yukarıda son olarak belirtilen çalışma yapıldıktan sonra düşünülebilir.

Bu çalışmada, mevcut Türk dilleri sınıflandırmalarını tamamlamak istedim. Dolayısıyla amacım yeni bir sınıflandırma yapmak değildir. Bundan dolayı bilim adamlarınca şimdiye kadar belirlenen Türk dilleri sistemi bölümlerine ilişkin belirlenmiş adlandırılmalarda bazı değişiklikler yaptım.

III.

Korş, Türk dilleri sisteminin düzenlenmesinde, sesbilgisel(fonetik) ve biçimbilimsel (morfolojik) belirtileri tercih etmiştir. Sonuçta, üç temel grup ortaya çıkmıştır:

I. *Kuzey* dillerinde: 1) *g* sesine hece sonunda hece oluşturmayan (kısa) *u* sesi eşittir: *tag//tau* ‘dağ’; 2) sürerlilik bildiren şimdiki zaman biçiminde *a* zarf-fiili ve sürerlik fiilleriyle veya olmaksızın: *kele-turur-men* ‘geliyorum’.

II. *Doğu* dillerinde: 1) *g* sesi herhangi bir biçimde kendini muhafaza etmektedir ve 2) şimdiki zaman şekli *r* sıfat-fiilinden oluşmaktadır: *kelyur-men* ‘geliyorum’.

III. *Batı* dillerinde: 1) *g* sesi ünsüzden sonra (hece başında) düşer: *kalgan//kalan* ‘kalan’ ve 2) *Doğu* grubunda olduğu gibi şimdiki zaman şekli *r* sıfat-fiiliyle biçimlenmektedir.

Korş'un sınıflandırmasında, söz konusu temel üç grubun dışında dördüncü bir karışık diller grubu da yer almaktadır. Söz konusu grup, iki alt gruba bölünmektedir.

IV.

Radloff'un Güney grubu, Korş'un ise Batı grubu olarak yaptıkları sınıflandırmaları, çalışma ilkelerinin ve yöntemlerinin farklılığına rağmen birbiriyle örtüşmektedir. Söz konusu grubun, nasıl adlandırılırsa adlandırılısın hiç değişmeksizin nihaî bir çalışmanın ortaya çıkışına kadar sonraki sınıflandırılmalarda da kendini muhafaza edebileceği ve zaman akışı içinde niceliksel bileşenlerinin de daha ayrıntılı bir nitelendiriliş kazanacağı kuşkusuzdur. Söz konusu bileşenleri ise Türkmen, Azeri, Osmanlıca (Anadolu Türk ağzları, Suriye ve Balkan yarımadası), Gagavuz ve Güney kıyı Kırım lehçeleri şu veya bu özellikleriyle oluşturmaktadır. Ben, bu grubun en önemli özelliği olarak *ol* (olmak) fiil kökünü görüyorum. Söz konusu, diğer gruplarda *bol*, *pol*, *pul* diye geçer. Bu grubun ikinci özelliği olarak ise bana göre Korş'un söylediği gibi *g* sesinin ünsüzlerden sonra düşmesidir (*kalgan//kalan* ‘kalan’). Buna da daha Bulgar grubunda

rastlanmaktadır (bk. aşağıda). Ele aldığımız grubun bütün dilleri ve lehçelerinin temelinde Eski Oğuz-Türkmen dili durmaktadır. Söz konusu dilde, Oğuzlar-Türkmenler (Guzlar, Uzlar) konuşmuşlardır. Onlar, XI. yüzyılda Aral ve Hazar kıyısı bozkırlarından İran'a ve Küçük Asya'ya kadar yayılmışlardır.

Bu grubun bazı dilleri, diğer gruplardaki dillerin özelliklerinin değişik orandaki karışımıdır. Sözelimi genellikle ele aldığımız grubun içerisinde yer alan Hazar kıyısı Türkmen lehçesi, *ol-bol* belirtisine göre diğer gruplar ile örtüşmektedir. En eski karışım olarak ise, her halde Kanglı-Kıpçak lehçesi gösterilebilir.

Söz konusu grubu lengüistik belirtisine göre *ol-lehçeler* grubu olarak adlandırmamız gerekirdi. Ancak Radloff'un ve Korş'un benimsediği adlandırmayı muhafaza etmek amacıyla Türk Dünyasının güneybatı bölgesinde bulunan ve *ol* grubunda konuşan halkları göze alarak ben buna bir de *güneybatı* ismini ekledim. Türkmen kökenli olduğunu dikkate alarak da Türkmen adını benimsiyorum⁷.

Güneybatı grubu dillerinde konuşan Türk boyları aşağıdaki bölgelerde yerleşmişlerdir:

Harezmi (Hiva) ve Buhara Cumhuriyetleri, Türkistan Afganistan'ı, Türkistan Cumhuriyetinin Türkmenistan bölgesi, İran'ın Azerbaycan, Astrabat, Horasan ve diğer vilayetleri, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Cumhuriyetleri, Anadolu, Suriye'nin kuzey kısmı, İstanbul ve yakın çevresi, Balkan yarımadasının değişik bölgeleri, Besarabya, Kırım'ın güney kıyısı, Kuzey Kafkasya (Stovropol Türkmenleri), Astrahan şehri (Türkmenler).

V.

Korş'un sınıflandırmasındaki diğer iki temel gruptaki ve iki alt gruptaki, yani toplam dört gruptaki karışık diller, Radloff'un sınıflandırmasındaki geriye kalan üç grup ile önemli bir ölçüde çelişki halindedir. Üstelik her iki sınıflandırmanın söz konusu kısmı, Radloff'un kendi sınıflandırmasındaki yaptığı düzenlemeler istisna olmakla birlikte, büyük değişikliklere uğramadan uzun süreli bir var oluşu sağlayamaz. Radloff'un sınıflandırması yeterli derecede ispatlanmamış ise, Korş'un da seçtiği belirtiler eksiktir.

Korş'un *doğu* grubu, ağırlıklı olarak "ölü dillerden oluşmaktadır: Orhun (Yenisey yazıtları), Uygur, Çağatay, Kıpçak". Çağdaşlardan ise: Ön koşullarıyla Karagas ve Koybal,

---

⁷ Berezin (s. 27) bunu Türk olarak adlandırmıştır. Radloff bir zamanlar Selçuk ismini önermişti (Mélanges Asiatiques. IX. 2. 90).

Sagay. Söz konusu diller, Salarca istisna olmakla, Radloff'un sınıflandırılmasında yeniden gözden geçirilinceye kadar dört grupta ele alınmıştır: Güney (Orhun), Doğu (Uygur, Karagas, Koybal, Sagay), Orta Asya (Çağatay) ve Batı(Kıpçak).

Radloff sınıflandırmasının tamamlanmamış ikinci redaksiyonunda, Orhun ve Uygur dillerini Moğol dönemi öncesi Doğu Türk dillerinde iki farklı grubun temsilcileri olarak ele almıştır: Kuzeydoğu ve güneydoğu. Buraya *y //ç// s* seslerinin sözcük başındaki kullanımlarıyla yer aldığı kuzeybatı grubunu da eklemiştir.

Bana göre, Orhun-Yenisey ve Uygur yazıtlarındaki dilbilimsel delillerle söz konusu diller arasındaki temel farklar yeteri kadar ispatlanamamaktadır. Bundan dolayı söz konusu dilleri birbirinden kesin olarak farklılaştırmak mümkün değildir. Oysa her birinin bazı özelliklere sahip olduğu da inkâr edilemez. Öte yandan Moğol dönemi öncesi Türk dilleri gruplandırılması, Radloff'un kendi sınıflandırmasına ilişkin yaptığı ikinci redaksiyonunda vurguladığı gibi, adı geçen çalışmadan da daha karışık ve zor olmuştur. Bunun yanı sıra 'Selçuk şiirleri' döneminden daha önce de çağdaş güneybatı dilleri konuşucularının (Radloff'a göre güney, Korş'a göre batı) ecdatları olmuştur⁸. Oysa ortaya defalarca atılan mevcut görüşün aksine bunların Orhun-Yenisey yazı diliyle doğrudan bağlantısı, bazı ortak olguların bulunmasıyla da kanıtlanamamaktadır. Bunu temel belirtiler engellemektedir.

İtiraf etmeliyiz ki Türk halklarının tarihsel kaderinin zorluğu ekseninde söz konusu halkların ve dillerin birbiriyle ve diğer halklarla ve dilleriyle daha fazla karıştırılması sonucu, yapılacak sınıflandırmanın anlaşılır, basit ve kolay olacağını sağlamaz. Nitekim söz konusu sınıflandırma, hem dilbilimsel belirtilerine hem de onların gruplandırılmasına göre çok büyük olmalıdır. Ancak söz konusu koşullarda, sınıflandırmanın aşırı yapaysallıktan uzak olabileceği düşüncesindeyiz.

Sınıflandırmanın kanıtlarının arttırılması açısından bir adım da atarak Korş'un betimlediği sesbilgisel özelliklere ilave olarak bir fonetik belirtiyi ekliyorum. Bunun sınıflandırmanın tüm ebadının ayrıntılarıyla belirlenmesi için temel oluşturacağı düşüncesindeyim. Bu belirti, seslerin lehçelerdeki sıralanmasından ibarettir. *d (t), z (s), y* sesleri, sözcüklerin ortasında ve sonunda birbirinin yerinde kullanılmaktadır: *adak, atak, azak, ayak*

---

⁸ Güneybatı lehçelerinin bazı özellikleri XI. yüzyılda Mahmut Kaşgarlı'nın kaleme aldığı *Divânu-Luğâti't-Türk* eserinde verilmiştir. Bu eser, İstanbul'da birkaç yıl önce yayımlanmıştır: *baran bargan* yerinde (1. C. S. 35); *deve teve* yerinde (2. C. S. 154); *ben men* yerinde (1. C. S. 284); Bang'ın Orhun-Yenisey yazıtlarının Osmanlıca ile ilişkisini anlatan yeni çalışması elime geçmemiştir.

‘ayak’; *kod-*, *kot-*, *kos-*, *koy-* ‘koymak’.

Bu yeni belirtiyi ekledikten sonra daha önce tarafımızdan güneybatı olarak belirlenmiş grup, kendi değişmezliğini muhafaza etmektedir. Korş'un doğu grubunda ise bazı değişiklikler yapılmalıdır. Güneybatı grubu *y* (*yot*) lehçeler grubuna girer. Korş'un doğu grubunun alt grupları olarak ise *d*, *t*, *z* lehçelerini tespit ediyorum ve *y* belirtili Çağatay ve Polovets (Kuman veya Kıpçak) dillerini oradan çıkarıyorum. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere de bunlar Radloff'un sınıflandırmasında başka gruplara aittir.

d- lehçeleri alt grubu: Ölü dillerden Orhun-Yenisey ve Uygur yazıtları. Onlar hem benim hem de Korş'un önerdiği belirtilere sahiptir⁹. Çağdaş dillerden ise söz konusu sınıflandırmaya Soyot veya Uryanhay, dolayısıyla Tuvaca (Korş bunu makalesinin girişinde hatırlatmıştır, ancak sınıflandırmasına almamıştır) ve Karagas, Salar lehçeleri aittir.

z- lehçeleri alt grubu: Sarı Uygur (Korş'un zikir etmediği), Kamasin, Koybal, Sagay, Kaç, Beltir, Şor, Kızıl, Kyuerits lehçeleri, dolayısıyla Hakasça aittir.

t- lehçeleri alt grubu: Bu alt gruba Yakut dilini dahil ediyorum. Söz konusu, Radloff'un sınıflandırmasında dikkate alınmamıştır. Korş ise Yakut diline kendi sınıflandırmasının 4. grubunun *b* maddesinde (karışık diller), Çuvaş dili ile aynı grupta yer vermiştir. Oysa Korş'un genel görüşüne göre, “Yakutların Karagaslarla biraz daha yakın olduğu ama Çuvaşlarla ve Altaylılarla özellikli ortak özelliklerinin bulunmadığı tahmin edilmektedir” (s. 13). Gerçekten Radloff'un ifade ettiği gibi çok karışık ve orijinal bir Türk dili¹⁰ olan "nachtürkisch" Yakut dili dilbilimsel belirtilerinin toplamı açısından Korş'un terminolojisine göre kuzey ve batı dil grupları sınırları arasında yer almaktadır (*dağ* - ‘tıa’).

Orhun ve Yakut dilleri olmaksızın doğu grubu sınıflandırılması, yeni biçimlendirilişiyle büyük bir ölçüde aslında Radloff'un sınıflandırmasının ilk redaksiyonuna uygun düşmektedir. Düşüncemize göre bu grup, temel sesbilgisel (dolayısıyla dilbilimsel: çevirmenin notu) belirtisine göre diğer tüm gruplardan farklı olarak alt gruplarıyla *d-* lehçeleri olarak adlandırılmalıdır. Eski ve çağdaş doğu, dolayısıyla Türk Dünyasının kuzeydoğu bölgesini içeren bu grup, *kuzeydoğu*

⁹ Hem *d* lehçeleri alt grubuyla hem de diğer gruplarla ortak özelliklere sahip ama, başka bir gruba dahil olan Eski Uygur yazıtları da bulunmaktadır. Öte yandan adı geçen gruba ait Müslüman-Türk yazıtları da mevcuttur.

¹⁰ Nemet, Türk dillerini iki gruba bölmüştür: 1. *s* Türkçe ve 2. *yot* Türkçe ve birinci gruba: Yakut ve Çuvaş dillerini, ikinci gruba ise ilk, dolayısıyla başlangıç *y* sesinin Çuvaşça ve Yakutça'daki *s* sesiyle aynı pozisyonda kullanılışı uygunluğuna göre bütün diğer dilleri dahil etmektedir: Türkische Grammatik (Sammlung Göschen) 1917 y. s. 7. Yakutça'nın ve Çuvaşça'nın arasındaki diğer bazı benzerliklere rağmen, şimdilik ikisinin de aynı grupta sınıflandırılmasının olanaksız olacağını sanıyorum. Çuvaş Dili ile ilgili bk. aşağıda.

(*güneybatı*'nın karşılığı olarak) olarak da adlandırılabilir. Temel dili ise Uygurcadır¹¹. *Ol-bol* (olmak) belirtisine göre kuzeydoğu grubu *bol lehçeleri* grubuna aittir.

Bu dillerde konuşan az sayıdaki Türk halkları, genellikle Sibiry'a'da (Lena ve Yenisey ırmakları havzalarında ve Altay dağlarının kuzey sislilerinde) ve Moğolistan'ın Urhanhay bölgesinde ve kısmen de Batı Çin'de yaşamaktadır¹².

VI.

Ne Korş'un sınıflandırmasındaki belirtilere ne benim belirlediğim ek belirtilere göre, aşağıda gösterilen lehçeler Korş'un belirttiği doğu (bana göre: Kuzeydoğu) grubuna giremez: Altay, Teleüt, Kara Türkler ve bazı diğer Türk lehçeleri. Bunlar, Radloff' un doğu grubu sınıflandırmasında yer alan ve Korş'un önerisiyle ikinci derecede Fin kökenli belirtilere göre belirlenen lehçelerdir. Korş bu lehçeleri *kuzey* bölgesi karışık diller olarak nitelendirdiği en büyük dördüncü grubunun *a* bölümünde ele almıştır.

Yukarıda belirtilen lehçelerin ve diğerlerinin dışında, önemli bir kısmıyla Korş'un belirlediği kuzey grubunun içeriği, Radloff'un *batı* grubuyla örtüşmektedir. Benim belirlediğim belirti, güneybatı grubunu pekiştirecek ve kuzeydoğu grubunu da temizleyecektir. Altay ve Teleüt lehçelerinin Korş'un kuzey grubunda veya Radloff'un batı grubunda sınıflandırılmasını engellemeyecektir. Nitekim her iki akademisyenin adlandırmalarının kullanımıyla *kuzeybatı* 'sınıflandırmasını' (çevirmenin notu) veya adlandırmasını öneriyoruz. Bu grup, bir yandan *y* (yot) *lehçeleri* grubuna (güneybatı grubu gibi), öte yandan *bol- lehçeleri* grubuna (kuzeydoğu grubu gibi) aittir ama farklılaştırıcı hece oluşturmayan *u* (*tau*-‘dağ’) sesbilgisel belirtisine göre *tau- lehçeleri* grubu olarak adlandırılabilir. Bu gruba çağdaş lehçelerden Altayca, Teleütçe, Kumandince, Kara-Kırgızca, Kumukça, Karaçayca, Balkarca, Tabol Tatarcası, Barabince ve İç Rusya Tatarcası, Mişerce, Başkurtça, Kırım Tatarcası (güney kıyıları dışında), Karayca (Osmanlılaşmışların dışında), Nogayca, Kırgız-Kazakça girer.

Kuzeybatı grubu dillerinde ve lehçelerinde konuşan Türk halklarının yaşadığı topraklar (Avrasya alanı: Çevirmenin notu) veya bölgeler aşağıdaki gibi saptanabilir: Altaylardan başlayarak Batı Sibiryayı, büyük bozkırı, Tanrı dağlarının batı silsilesini, Pamir dağlarının bir

¹¹ Bu grup için söz konusu adlandırmayı Radloff önermiştir. (Mél. Asiat. IX. 2, s. 89).

¹² S. K. Patkanov'un çalışmasında: "Sibirya nüfusunun dil, kabile ve soylara bölünmesini gösteren istatistik bilgileri" (Petersburg Coğrafya Derneğinin Batı Bölümü İstatistiği XI c. I. bas. 1912.). Sibirya Türkleri ile ilgili Radloff' un sınıflandırmasında bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır (s. 55). Bu çalışma ile ilgili benim görüşlerim Rusya Bilimler Akademisi Rusya nüfusunun soy ve kabile araştırma heyetinin yayınlarında yayımlanacaktır.

bölümünü içerir; Buhara-Hiva sınırlarına, İdil-Ural, Ok havzasına, Kuzey Kafkasya ve Kırım dağlarına kadar uzanır. Litvanya'da, Volın'da ve Doğu Galitsiya'da Karay kolonileri olarak “küçük adalar” halindeki bölgelerde de yayılmışlardır (Troki, Lutsk, Galiç).

Kuzeybatı grubu dillerinde ve lehçelerinde konuşan çağdaş Türk halklarının çoğunluğu, kökence Eski Kıpçaklara bağlıdır (başka bir deyişle: Polovetslere veya Kumanlara). Bunların tümünü, Kıpçak grubu olarak adlandırabiliriz¹³. Korş'un Polovets veya Kuman adlandırmasıyla doğu grubuna dahil ettiği Kıpçak dilini ise, Bang'ın¹⁴ da tanıtlamalarına rağmen Radloff'u izleyerek kuzeybatı grubuna ait ediyoruz. Ancak günümüze kadar erişen söz konusu dilin yazıtlarında hem *tau* hem de *tag-lehçeleri* unsurları bulunduğunu da göz ardı etmiyoruz.

Diğer gruplarla karşılaştırılmada, özellikle çok sayılı oluşuyla dikkatleri çeken Kuzeybatı grubundaki dillerin ve lehçelerin niceliğine göre alt gruplara bölünmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Lehçeler arasında yakınlık belirlenmektedir: Altay, Teleüt, Kara Kırğız (*tuu//too-lehçeleri*) arasında; Kumuk, Karaçay, Malkar, Karay¹⁵ ve Tatarca arasında; Kara Kırğız ve Nogayca arasında. Son alt grubu Moğol sonrası, ilk ikisini ise Moğol öncesi olarak adlandırılmasını öneriyorum.

VII.

Tau Kıpçak (Polovets, Kuman) dil çeşitliliği belirgin bir biçimde kuzeybatı grubuna aittir. Oysa *tag* çeşitliliği, ne kuzeydoğu ne de güneybatı grubuna dahil edilemez. Kuzeybatı grubunun temel sesbilgisel, dolayısıyla “dilbilimsel” (çevirmenin notu) belirtilerinden biri, Kıpçakça *y* sesiyle *ayak* olarak seslenen biçimbirim (morfem) değil, *adak*, *atak*, *azak* ‘ayak’ biçimlerinde uygun *d*, *t*, *z* sesleriyle kullanılan biçimbirimlerdir. Güneybatı grubunun temel dilbilimsel belirtilerinden biri, Kıpçakça *kalgan* olarak seslenen biçimbirim değil, *kalan* biçiminde kullanılan biçimbirimdir. Korş'un doğu (bize göre kuzeydoğu) grubu içerisinden çıkarıp ele aldığımız Çağatay dili de, tarafımızdan kabullenilen sesbilgisel belirtilerin toplamı niceliğinden dolayı ne kuzeybatı, ne de güneybatı grubuna ait olabilir.

Böylece Türk dilleri ve lehçeleri sınıflandırmasının dördüncü grubu, aşağıda belirtilen

¹³ Radloff da böyle önermiştir (Mél. Asiat, IX, 2. s. 89). Berezin de Kıpçakça demiştir (s. 27).

¹⁴ Osttürkische Dialektstudien. Von W. Bang und I. Marquart (Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse. Neue Folge. XIII. N: 1. Berlin, 1914). V. V. Bartold'un eleştirisi. Rus Tarihi Dergisine atıfta bulunularak (1921 y.), s. 138.

¹⁵ Bk. Grzegorzewski. Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien (Sitzungsberichte der K. Ak. der Wiss. In Wien, 1903) ve Caraimica (Rocznik Orientalislyczny I. 2, Kraków. 1916-1918 yy. s. 252).

sesbilgisel belirtilerin çeşitli gruplardaki kullanımlarından, dolayısıyla niceliksel bulunuşlarından dolayı kendiliğinden belirlenmektedir. Şöyle ki; Kuzeybatı ve güneydoğu gruplarında *y* sesbilgisel belirtisi; kuzeydoğu ve kuzeybatı gruplarında *bol-ol* ve *kalgan-kalan* sesbilgisel-biçimbirimsel (morfolojik değişkeler) belirtileri; kuzeydoğu ve kuzeybatı gruplarında *tag-tau* belirtisi bulunmaktadır. Bir başka deyişle, belirtilen grup önekilerin arasında orta bir pozisyonda yer almaktadır. Söz konusu grup, bazı düzeltmeleriyle Radloff'un sınıflandırmasındaki *Orta Asya* grubuyla ve Korş'un sınıflandırmasındaki ¹⁶ karışık olarak nitelendirilen *a* alt grubuyla örtüşmektedir.

Biz, bu grubu daha net nitelendirmek ve aynı zamanda *tag* Kıpçak dil çeşitliliğinin söz konusu gruba, sözgelimi Tarançi lehçesine dahil edilemeyeceğini göstermek için Korş'un seçtiği sesbilgisel belirtinin uygulanma alanını genişletmeyi öneriyoruz. *G* sesinin, önceki geniş ünlüyle hece sonunda (*tag-tau*) ve son ünsüzle biten sözcük sonunda (*kalgan-kalan*) bulunuluşları dışında. Önceki *dar ünlüyle g* sesinin kullanımı ise, ayrıca ele alınmalıdır. Çünkü *g* sesinin söz konusu ses birleşimindeki 'kaderi', daha önce belirtilen ses birleşimlerindeki belirlediğimiz *g* sesinin kullanımlarıyla örtüşmemektedir. Burada *sarık-sarı* 'sarı', *atlıg-atlı* 'atlı' gibi sözcük ve biçimbirimlerinde yer alan *ıg*, *ig* tiplerindeki ses birleşimi¹⁷ veya biçimbirimi söz konusudur. *Ig* biçimbirimindeki *g* sesi, kuzeydoğu grubunda yerini muhafaza etmektedir. Kuzeybatı ve güneybatı gruplarında ise bulunmamaktadır. Söz konusu biçimbiriminde gözlemlenen *g* sesi, bizim belirlediğimiz grupta muhafaza edilir veya *k* sesiyle değiştirilir (*sarıg//sarık*, *serig//şerik*; *atlık*). Söz konusu belirtiyeye göre nitelendirilen her iki Kıpçak dil çeşitliliği (*tag//tau*), Çağatayca ve onun benzeri dillerle aynı grupta yer alamaz. Dolayısıyla Bang'ın adlandırılmasına göre Doğu Türkçesi, Radloff'un sistemine göre ise Orta Asya Türkçesi gibi.

Böylece bizim belirlediğimiz dördüncü grupta, tartışılmaz olarak aşağıda belirtilen dil, lehçe ve ağızlar yer almaktadır: Çağatayca, Çin veya Doğu Türkistan'daki bütün Türk lehçeleri (Sarı Uygur ve Salarca dışında), Batı Türkistan'da Sart olarak adlandırılan ağızlar (Hiva Sartçası dışında) ve Fergana, Taşkent, Semerkent bölgelerinin ve Buhara'nın bize belli olan Özbek ağızları.

¹⁶ Berezin'e göre "Çağatayca veya **Doğuca**" (s. 26). Doğu Avrupa'da bu grupta yer alan diller genellikle "Doğu-Türkçe veya Türkçesi" olarak adlandırılmaktadır.

¹⁷ Bk. Katanov, *Opit issledovaniya*. s. 88-91. 181-192. ve uygun şemalar: No III, IV.

Tomskiy vilayetinin¹⁸ yer aldığı bölgedeki Çulım, Abin ve Çernevoy ağızları, bizim kabullendiğimiz sesbilgisel belirtilerin niceliğine göre *y lehçeleri* nitelikli kuzeydoğu ve şimdiki grupların sınırlarında yer almalıdır.

Terminoloji açısından daha düzgün olsun diye bu grubu güneydoğu, temel sesbilgisel belirtisine göre ise *taglık-* lehçeleri olarak adlandırıyorum. Henüz söz konusu grubun en eski öğeleri üzerine bilgi azdır. Bunun yanı sıra, temel dili olan Çağatayca'ya göre söz konusu grubu iki alt gruba bölüyorum: 1) Özel Çağatay alt grubu ve 2) Çulım, Abin, Çernovoy ağızları. Güneydoğu grubunun sonraki sınıflandırılışı sürecinde iki bağımsız grubun ortaya çıkacağını sanıyorum.

Çağatay grubu dilleri ve lehçelerinde konuşan çağdaş Türk nüfusu, Doğu ve Batı Türkistan'da (Hiva¹⁹ dışında) ve Hazar ötesi (Türkmen) bölgesinde (Afgan Türkistan'ı Özbek'lerinin ağızlarını bilmiyorum) ve Tomskiy vilayetinin bazı yerleşim birimlerinde meskûnlaşmıştır.

“VIII.

Tag dil çeşitliliğiyle belirlenen Kıpçak lehçeleri ve çağdaş Harezmi Cumhuriyeti (Eski Hiva hanlığı) lehçesi özellikleri, dolayısıyla Hiva Özbekçesi ve Hiva Sartçası, bizi Radloff'un sınıflandırmasındaki "Orta Asya" grubunu iki grup olarak ele almaya teşvik etmektedir: Yukarıda bahsettiğimiz dördüncü ve birazdan niteliklerini araştıracağımız beşinci grup olarak.

Beşinci grubun dördüncü gruptan farkı şudur: Söz konusu grup, *-ig,- ik* sesbilgisel-biçimbirimsel belirtisine göre dördüncü grup gibi kuzeydoğu grubuyla değil, kuzeybatı ve güneybatı gruplarıyla bağlı bulunmaktadır. Ayrıca Hiva Özbekçesi ve Sartçası lehçelerinde ağırlıklı olarak güneybatı grubu unsurlarına rastlanmaktadır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Hiva Sartları ve Özbek'leri Türkmenlerle sınır komşusudurlar.

Beşinci grup için gerek belli bir Türk boyuna, gerek bölgedeki ülkelere, gerekse sesbilgisel belirtilerine göre ayırt edici bir adlandırma bulmak zor gibi gözüküyor. Ben aşağıdaki adlandırmaları öneriyorum: *Orta grup, Kıpçak-Türkmen, taglı grubu.*

“IX.

¹⁸ Bk. S. E. Maloff'un, Rusya, Orta Asya ve Doğu Asya araştırma yüksek kuruluna sunduğu raporu. No: 9. (1909 y.) s.35.

¹⁹ Hivalı Abulgazi Hanın (XVII. yüzyıl) eseri Çağatayca değil, ancak Çağataylaşmış Özbekçedir.

Yakut dilini (*t- alt grubu*) kuzeydoğu grubunda düzeltmeleriyle bir alt grup olarak sınıflandırdım. Çuvaş dili için ise, sınıflandırmamızda altıncı, dolayısıyla özel bir grup oluşturmaya karar verdim. Bunun için sınıflandırmamıza birinci derecede ilave olarak bir başka kategorileştirici nitelikli sesbilgisel belirti ekledim. Çuvaş dilinin birincil dört sesbilgisel belirtisini ele aldım. Söz konusu belirtiler, diğer Türk dilleriyle karşılaştırmada Çuvaş dilinin Moğol²⁰ dil ailesiyle ile yakınlığını göstermektedir.

Söz konusu sesbilgisel belirtiyeye göre bütün Türk dilleri ve lehçeleri, her şeyden önce eşit olmayan iki kategoriye bölünmektedir: *z* (tokuz ‘dokuz’) ve *r* (taxar ‘dokuz’) dilleri. Birinci kategorileştirmede daha önce belirlediğimiz beş grubun tümü, ikincide ise sadece Çuvaşça ve onun ecdadı olan Bulgar dili yer almaktadır. Bundan dolayı sınıflandırmamızın bir üst başlıkla belirlenen söz konusu bölümünü *Bulgar grubu* olarak adlandırmayı öneriyorum. Bulgar grubundaki *r* sesi, kuzeydoğu grubunda bir alt grubu belirleyen *z* sesine ve diğer gruplardaki belirleyici *y* sesbirimine uygun düşmektedir (*ura-azak-ayak*). Böylece iki sesbilgisel belirtiyeye göre Bulgar grubu öncekilerden çok farklıdır. Diğer sesbilgisel-biçimbirimsel belirtilerine göre ise, şu veya bu biçimde gözlemlenebilir uygunluk veya temas söz konusudur. Sözelimi, *ol//bol* belirtisiyle *bol* dilleri (pul), *tag//tau* belirtisiyle *tau* dilleri (*tu* ‘dağ’), *ıg//ı* belirtisiyle *ı* dilleri (sulu, nemli anlamında ‘sulug’ yerinde ‘şıvla’), *kalan//kalgan* sesbilgisel-biçimbirimsel belirtisiyle *kalan* dilleri (Osm. ‘tutan’ - Çuvaşçada ‘tıtna’ "tutan" anlamında). Bulgar grubunun Türkmen grubuyla uygunluğu ise dikkate değerdir...

X.

Hem Radloff'un hem de benim sınıflandırmam, sadece sesbilgisel (fonetik) belirtilere göre kurulmuştur. Korş'un önerdiği şimdiki zaman biçimini oluşturan biçimbilimsel (morfolojik) belirti ise, bana göre açık ve belirleyici nitelikte değildir. Çünkü söz konusu belirtinin ortadan kaldırılması ve aynı zamanda sesbilgisel belirtilerin arttırılması, Türk dilleri sınıflandırmasında olumsuz bir yankı uyandırmamaktadır.

Söz konusu sınıflandırmanın sesbilgisel belirtilere göre sonraki kategorileştirilmesinde veya mükemmeliyete eriştirilmesinde, her şeyden önce iki sesbilgisel özelliğin de dikkate alınması gerekmektedir: 1) Söz başında diğer deyişleriyle (varyantlarıyla) *y-dj* ses uygunluğu,

---

²⁰ Gombocz. Die Bulgarisch-lürkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache (Mém. De la Soc. Finno-Ougrienne. XXX), s. 188.

2) Dudaksıl ünlüler temelinde, ikinci ve sonraki hecelerde *o-a, ö-e* ses uygunlukları.

Sonuç olarak Türk dilleri sınıflandırmasının basit şeması şöyledir:

1	“Taxar” grubu	“Tokuz (dokuz ve diğer)” grupları				
2	“Ura” grubu	“Adak” grubu	“Ayak” grupları			
3	“Bol (pol, pul, bul)” grupları					“Ol” grubu
4	“Tau(Tu)” grubu	“Tag” grubu	“Tau” grubu	“Tag (dag)” grupları		
5	“I” grubu	“Ig” grubu	“I” grubu	“Ik (ıg)” grubu	“I” grupları	
6	“Kalan (yulna)”	“Kalgan” grupları				“Kalan” gr.
	I. “R” grubu Bulgarca (b. IX)	II. “D” grubu Uygurca (Kuzeydoğu) (b.V)	III. “Tau” grubu Kıpçakça (Kuzeybatı) (b. VI)	IV “Tag-lık” grubu Çağatayca (Güneydoğu) (b.VII)	V. “Tag-lı” grubu Kıpçak- Türkmen (Orta gr.) (b. VIII)	VI. “Ol” grubu Türkmen (Güneybatı) (b. IV)

II TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Rekonstrüksiyon Prensipleri

Yu. V. Sheka *

Çev. Mehman Musaoğlu **

1. Dilin ilahî yaradılışı meselesi, bilimde bazen çözülemeyen problemlerin bağlamında zikredilir. Dolayısıyla, eğer elimizdeki herhangi bir teori doğru değilse o zaman dilin ilahî yaradılışını kabul etmenin tek çare olarak kaldığı söylenilir. Tabii ki böyle bir konunun tartışılması da mümkün değildir. Bu bakımdan durumun basit olmadığının vurgulanması gerekir. İnsan aklı, gerçekliğin eşbiçimsel (izomorf) yansıması planında ilkesel olarak yetersizdir. Bununla birlikte, bizim nihaî anlayışlarımız sonsuz nitelikteki başlangıcın bir deposudur. Anlayışlarımızın niteliksel belirginliği, onların sonsuz gerçeklikteki faal durumunu kesinlikle imkânsız hâle getirir. Buradan ihtiyaç duyulan enerjinin kurtulması içinse doğal rasyonel mahiyetlerin değişmezliğinin düşünülmesi gerekir. Aklın objektifliği de işte bunda ortaya çıkar. Bu nedenle dilin kökeni üzerine olan bilim, ilkesel olarak yeterlilik arz eder.²¹

2. Rekonstrüksiyon prensiplerinin koordinat sisteminin kendine özgü bir evrim biçiminde belirlenmesi, halledici bir etken olarak görülmektedir. Onun yokluğu ise, araştırmacıların söz konusu prensipler üzerine kaynak eserlerde yer alan çok önemli gözlemlerinin (Söz gelimi, “Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri” adlı akademik eserde)²² mahiyet itibarıyla değersizleşmesine yol açmaktadır. Dil kategorilerinin tarihî gelişmesinin, sadece İlk Türkçe, Ortak Türkçe ve Ana Türkçe dönemlerinin mekanik olarak

---

* Prof. Dr. Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Türk Filolojisi Bölüm Başkanı. Makale, “Altayskie yazıkı i vostochnaya filologiya, Moskva, Vostochnaya Literatura RAN, 2005, 519 s.” adlı topludan alınarak Rusçadan Türkçeye çevrilmiş ve “Dil Araştırmaları” (Sayı: 4 Bahar 2009, s. 125-134) dergisinde yayımlanmıştır.

** Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Teknikokullar/Ankara. mehman_musaoglu@mynet.com

²¹ Sheka Yu. V. Printsipi evolyutsii grammatičeskix pokazateley v tyurkskix yazıkax//Voprosı tyurkskoy filologii. Vıp. IV. M., 1999, c. 172 i 174 (Türk Dillerinde Gramatikal Belirtilerin Evrimi Prensipleri//Türk Filolojisi Sorunları); on je: Energiya yazıkı i lingvofilosofiya kak obşeteoretičeskie aspektı intonologii//Vestnik Şelkovogo putı. Voprosı tyurkskoy filologii. Vıp. II. M., 1992, s. 93-94 (Dil Enerjisi ve Lengüistik Felsefe İntologisinin Genel Teorik Açılımları Olarak// İpek Yolu Haberleri. Türk Filolojisi Sorunları).

²² Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov, Morfologiya. M., 1988 (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri).

belirlenmesiyle ve gereken tarihî derinlik dikkate alınmadan düz bir bakış açısıyla tasvir edilmesi mümkün değildir. Mademki dil gerçeklikleri dil dışı mahiyetlerden türemiştir ve belirtilen ikinci sistemden birinciye geçiş de dil rekonstrüksiyonunun ve ya canlandırmasının özünü oluşturmaktadır, o zaman kendi bilim alanının dışına çıkmayan profesyonel bir dilci, prensipçe ve objektif olarak rekonstrüksiyonu belirlemede etkisiz kalacaktır. Onun için fonemin ve sistemli dil kategorilerinin dışında başka bir şey tek başına mevcut değildir. Böyle bir dilcinin elde ettiği nihaî sonuçlar ise rekonstrüksiyona değil, çağdaş ve özel nitelikteki dile, dolayısıyla anlamsal ve dilsel mahiyetlerin karşılıklı ilişkisine ait olacaktır.

Dilcinin meslekî kapalılığı, kanıtların sıkı olarak uygulanan ölçütlerinin uygunsuzluğunda ifade olunmaktadır. Bu onun, dolayısıyla dilcinin dil evrimi genel tablosunun disiplinler arası sentezi sonucuna tereddütle yaklaşmasına yol açmaktadır. Oysa dillerin çağdaş yapısal özelliklerinin yanı sıra, işlevsel ve yapısal olarak bir gelişme niteliğindeki daralmasının da burada söz konusu edilmesi gerekir. İşlevsel ve sosyal daralma, her bir sonraki aşamada önceki evrenin belirli dil süreçleri evriminin kaybolmamasıyla belirlenmektedir. Söz konusu evrim, özel işlevsel çerçeveli bir oluşumda hızlandırılmış ve basitleştirilmiş biçimde daralmaktadır. Bu ise, zaman itibarıyla en uzak çağları da ekleyerek dilin kanıtlandırılmış yeniden türeme evrimi için gereken bütün bilgiyi içermektedir.

3. III-IV. çağların (Bk. Tablo- 1) heceli ve sözlü ritmi, söz konusu dönemlerin yazarca önerilen (sınıflandırılan) görünüşünü veya genel bir önerisini nitelendirmektedir. Önceki II-III. çağların ilk (pre-) dili veya Türkçesi sadece heceli ritme sahip oluşuyla seçilmiştir. Tek bir sözlü ve ritmik sürede birleştirilmiş ilk hecelerin sayısı, konuşmada çeşitli olmuştur. Diğer belli olan bütün fonetik (ses bilgisel) ilk (pre-) kelimeler gibi, fonetik ilk kelimenin içerisindeki ilk hecesi, defalarca yeniden türemektedir. Ritmik yeniden türeme olayı, söz konusu konuşma eyleminde belirtilen ifadenin niteliksel belirginliğinin başlangıcını doğuran tek etken olmuştur. Birkaç defa tekrar olunmayan tek bir ses, sadece fiziksel olarak gerçekleşen bir gürültü olabilir, dolayısıyla somut bir konuşma olgusu olamaz. Dil evrimindeki yeniden türeme olayı, fiziksel nitelikteki çoğu sayıda sapmaları ve varyantları içermişse de söz konusu eylemin kendine özgü identik bir konuşma birimi olma durumunu engellememiştir. Ritmik ifadenin fonem öncesi dayanağının çağdaş yığını ise, şöyle bir biçimde belirlenmektedir. Söz gelimi Tofalar lehçesinde şu veya bu fikir, bütün seslerin birleşmesiyle ilişkilendirilmektedir. Şöyle ki; “fonetik ses değişimleri şartlarında

bütün sesler belli modifikasyona uğramaktadırlar²³: *daçjum* (benim taşım), oysa özel olarak *taş* kelimesi de vardır vb. ²³

Tablo 1.

Türk dilleri evriminin çağları

II		III		IV		V		VI
10 mln.		2.4 mln.		240 bin.		7.6 bin.		1.2 bin.
	Nidalar İlk kökler		Zamirler, İlk gövdeler, Kelime yapımı		Kelime şekilleri Kelime çekimi		Çok yüklemlilik, sözlü metin	
			Ural-Altay		Altayca		Türkçe	
	Sözlü ritim		Heceli+ sözlü ritim		heceli+ sözlü+ Sözcesel ritim, çağın sonuna doğru aynı zamanda cümle ritmi de vardır.		Sözlü metnin tonlamalı- ritimli biçimle- nişi	

Tabloya ait not: 1. Kronoloji, söz konusu çalışmada müzakere olunmadan kabul edilmektedir.²⁴ Ancak şu da vurgulanmalı ki, İlk Altaycanın çöküşüyle bağlı olarak nitelendirilen

²³ Rassadin V. İ. Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşenii. M., 1978, s. 9 (Tofalar Dilinin Şekil Bilgisinin Karşılaştırmalı İncelenmesi).

²⁴ Sheka Yu. V. Elementı teori sintaksiçeskoj svyazi i intonologii v sinxroniçeskom i diaxroniçeskom osveşenii. BY. 1992, No 5 (Sözdizimsel İlişki ve İntonoloji Teorisi Unsurlarının Eşzamanlı ve Artzamanlı Olarak İncelenmesi);

çağın (7, 6 bin yıl önce) sınırı, prensipçe M.Ö. 7000 (S.A. Starostin) ve M.Ö. 1000 yıllarına (O.P.Sunik) ilişkin araştırma yapan çeşitli araştırmacıların bilimsel verileriyle uygun düşmektedir²⁵.

Yukarıda belirtilen önerge veya tarihî sınıflandırma, zaman itibariyle hem aynı bir fonetik ilk kelimenin (birinci önerilen tipi), hem de iki farklı ilk kelimenin (ikinci önerilen tipi) türemesini ihtiva edebilmektedir. Son hâlde genel birleşme biçimindeki ilk kelimelerin arasında karşılaştırma bulunmaktadır. Söz konusu genelleşmiş birleşme, sonraki aşamanın (IV-V) daha yüksek sözcüsel ritmini oluşturmamış veya başka bir deyişle daha genelleşmiş ve tâbi kılıcı nitelikli olmamıştır. Cümle unsurlarının cümledeki sıralanması ise, ikinci tipe göre şöyledir: “yorum” (duygusal) + “konu” (göreceli olarak rasyonel, sakin). Söz konusu çağın genelleşmiş cümlesinin gösterilen ikinci ögesi, ortama göre ve aynı zamanda ilk defa sözdizimsel olarak da ifade edilen ve çağdaş zamirlerin ve edatların bütün derecelerinin anlamlarıyla şartlanmış olan ilk zamirdir. Genelleşmiş cümlede bir ifade parçasının ilk zamir olma yeteneği, ilk kelimenin işlevsel ve sözdizimsel özellikli son pozisyonuyla bütünlükte şartlanmıştır.

III-IV. çağlara (aynı zamanda II-III. çağlara) ilişkin belirtilen birinci tip genel önergenin çağdaş işlevsel ve sosyal yığını ve aynı zamanda ifadesi, ses yansımaları (onomatope) olayından ibarettir. Söz gelimi: Tuvaca *ta* (veya *tang, tang ıynan*) ‘belirsiz’, ‘bilmiyorum’; *çaçam ay* ‘istemiyorum’, ‘olmayacağım’; *ma* ‘al’, ‘götür’; Rusça *na* (al, götür), *ıpru* (dur) vb. Sonuncu, ana (proto-) dil veya Türkçe nitelikli bir dil işaretidir. Bu ifadelerin özelliği, anlamlarının her zaman dil dışı verilerde (jest, mimik, somut bir ortam) yer almasının yanı sıra, ifade edenin dışında bulunmasından oluşmaktadır. Bundan dolayı, anlamın ve şeklin özel bir dil işareti olarak birleşmesi, burada söz konusu değildir. III-IV. çağlara ilişkin ikinci tip genel önergenin içeriğindeki ilk zamirler, çağdaş yığınıyla son pozisyonlu edatlardır. Edatlar (aynen zamirler gibi) son pozisyona konulmuş ilk nidalardan türemiştir. Edat mahiyet itibariyle son pozisyondaki bir nidadır. O, söz konusu pozisyonda hem daha sakin (rasyonel) bir unsur olarak hem de ikincil

---

Yine onun: Gipoteza o vozmojnıx etapax yazıkovoy evolytsii. VY. 1994, No 1 (Dil Evriminin Mümkün Evreleri Üzerine Varsayım).

²⁵ Tenişev E. R. Altayskie yazıkı//yazıkı mira. Tyurkskie yazıkı. M.,1997,s. 8. (Altay Dilleri//Dünya Dilleri. Türk Dilleri). “ İlk Türkçe çağları, altı döneme ve dönemler arası geçiş evrelerine ayrılmıştır. Söz konusu çağlarda gelişen dil-konuşma olguları ve olayları evrimi, kronolojik olarak belirlenen dönemler arası geçiş aşamalarında tespit olunmuştur. Eski Türkçe öncesi çağlara ilişkin lengüistik açıklama ise, makalede **genel öneri** olarak adlandırılmıştır”(Çevirmenin notu).

sözdizimsel (önce birleştirici ve karşılaştırmalı, sonra ise tonlamalı ve tâbi kılıcı) ilişki elde ederek değişir.

III-IV. çağlara ait ikinci tip genel önergeyi, aşağıdaki modelle apaçık olarak açıklamak mümkündür. Bu model, “titreme//titriyor” anlamıyla ortama göre şartlanmış olan Türkçe *tiril tiril* (titremeyi anlatan ses yansıması) ve *şu* (işaret zamiri): *Tiriltiriltiril, şuşuşu; tiriltiriltiril, şuşuşu...* birleşenlerinden oluşmaktadır. Son pozisyonda genelleşmiş işaret edici belirtilerin ortaya çıkması ise, onu belli bir dil dışı objenin veya tiplemesinin birinci unsuruna (ses yansıması) bağlamaktadır. Bundan dolayı, ikinci tip genel önergenin ele alınan evresinin sözdizimsel ilişkisine ait temeli, leksik köklerin yapılanmasıyla örtüşmektedir.

Bunun yanı sıra ikinci tip genel III-IV. çağlar önergesi, sonraki çağlara (IV-V) geçişte sözcesel ritimle de bağlanarak genelleşmiş ve tâbi kılıcı bir biçimde daralmıştır. Böyle bir daralma (dürülme veya yuvarlanma), III-IV. çağlar sentaksının çağdaş kelime yapımı sistemine (ilk işaret zamirlerinin kelime yapımı belirtilerine) dönüşümü sürecinde ilk aşamayı oluşturmaktadır. Türkçe kelime yapımının çağdaş kategorileri, üçüncü düzenin (Çağlar sıralanmasına göre: IV-V, V-VI, VI-çağdaş) yığını oluşturmaktadır. Bu yığında ve dolayısıyla her sonraki evrede, uygun tamlamalar, kelime şekilleri ve morfolojik belirtiler seviyesinde biçimlenen kelime yapımı kategorilerine geçiş ilk önce akla gelmektedir. Böylelikle, çağdaş leksik kökün ve aynı zamanda çağdaş kelime temelinin (kelime yapımı sistemi), III-IV. çağlar ilk dil (Türkçe) sentaksının çok yönlü (ritmik) yığını olduğunu söylemek mümkündür.

Eğer daralmanın biçimsel yönü (ritmik) her bir aşamada daha yüksek tempolu söylem ritimlerinin (aynı zamanlı bir biçimlenmede konuşma seslerinin özel fonem çizgileri) eklenilmesine bağlıysa, gelişimin anlamsal yönü duygusal ve heyecanlı (özelliğine göre sonsuz olan) mahiyetlerin rasyonel ve sakin (belirgin nitelikteki yapısal nihaî) mahiyetlere geçişi ile ilişkilidir. Bu nedenle III-IV. çağların genel önergesinin rasyonel düşüncenin birincil başlangıcının ortaya çıkmasıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

III-IV. çağların ilk dili veya Türkçesi, nostratik mahiyette olmuştur. O, bu çağların sonuna doğru Doğu, sonra ise Ural-Altay ilk dillerine yakınlığıyla bilinmiştir. Dil birimlerinin maddi kabuğunun belli bir nitelikteki konuşma belirginliği, ritmik temele sahip olmuş ve şu veya bu somut fonem tipli çizgilerin muhtemel üstünlüğü ile ifade edilmiştir. Çağdaş tezahürüyle muhtemel bir sıklık niteliğine sahip olan Ural-Altay ilk fonemi, çağdaş dillerde gözlemlenen fonetik uygunlukların söz konusu çizgilerinin düzenli bir sistem olarak billurlaşmasında rol

oynamaktadır. Nostratik nitelikli ilk dil karakteristiğinin var oluşu, söz konusu sistemin muhtemel bir ortama göre ve işlevsel olarak yeniden idrak edilmesiyle kast- edilmektedir. Doğrudan olarak ise bu karakteristiklerin birçoğu kesinlikle kabul edilmez bir duruma düşmektedir. Nostratik ilk dilde, *-n* zamiri ve dolaylı ad şekilleri, *da* yer bildiren edatı, yön anlamıyla *ka* edatı vb. belirtisi mevcut olamaz.²⁶ Öte yandan G. E. Kornilov'un hem herhangi bir kavramın sesle etkileme (ideofon) teorisi hem de birincil konuşma birimleri oluşumunun ses yansımaları mahiyeti üzerine görüşünü kabul etmek de mümkün değildir. Seslerle etkileme teorisi, münferit bir ilkel konuşma sesinin belli anlamlarını kaydeder. Bu ise, kesinlikle istisna tutulmaktadır. Çünkü, söz konusu aşamada ne münferit konuşma sesleri (Münferit ses yalnız fiziksel bir gürültü olabilir.) ne de anlamları (Sadece duygu olur ki, bu da gelecekte kesinlikle dil daralması veya gelişimi sürecinin zorunlu dayanağında anlam ifade eder.) olamaz. Anlam, özelliklerin belli bir bölünmezliğini sağlamaktadır. Bu ise, sırasıyla uygun süreçlerin bölünmez görüntüleriyle sıkıca bağlıdır. Bölünmez görüntü, zaman içerisinde türeyen sürece (tek bir sürecin görüntüsü aralıksız olacaktır.) sahip olur. Bundan dolayı, anlam (rasyonel) bütün zaruretiyle sadece hayat faaliyetinin sosyal süreçlerinin, aynı zamanda şekillenen dil birimlerinin ritmik daralmasının sonucu olarak ortaya çıkar. Buna bağlı olarak, ilk kelimelerin (ve onlardaki ilk hecelerin) ele alınan aşamadaki türeyişi, konuşmanın belirginlik bildiren oluşumunu karşılamaktadır. Bu ise, bütünlükte herhangi bir şeyin ses yansımaları niteliği karakteristiğini taşımamıştır. Bu nedenle de N. İ. Aşmarin'in ses yansımaları kelimelere ilişkin çok ilginç görüşleri, genel teorik bilim açısından son derece abartılı bulunmaktadır.²⁷

4. Önceki çağın ikinci tip genel önergesi, IV-V. çağa geçişle ve sözcüksel ritmin genelleşmiş tâbi kılıcı ilişkilere eklenilmesiyle bağlı bir biçimde daralmaktadır. Genelleşmiş çok yüklemlilik ise burada birkaç ilk sözcüğün birleşmesi veya aynı ifade birimi içerisinde kullanılması vasıtasıyla ifade edilmeye başlanmıştır. IV-V. çağların genel önergesi, çağdaş metin düzeyi ile uygun düşer ama onun içeriğindeki ilk dil sözcükleri ana (protokorporatif) dil köklerinin fiile yaklaştırılarak kullanılması ile türeyen karmaşıklardan ibaret olur. İlk sırada, yorumu (duygusal ve coşkusal) oluşturan ilk dil sözcüğü gelir, onu, konuyu (rasyonel ve sakince)

---

²⁶ İlliç-Svitç V. M. Opit sravneniya nostratiçeskix yazıkov. Sravnitel'nyı slovar' V-K. M., 1971, s. 214, 368 (Nostratik Dillerin Karşılaştırılması Denemesi. Karşılaştırmalı Sözlük); Serebrennikov B. A. Problema dostatoçnosti osnovaniya v gipotezax, kasayışixsya genetiçeskogo rodstva yazıkov//Teoretiçeskie osnovi klassifikatsii yazıkov mira. M.,1982, s. 50-53 (Dillerin Genetik Akrabalığına İlişkin Varsayımlarda Temellerin Yeterliliği Problemi//Dünya Dilleri Sınıflandırmasının Teorik Temelleri).

²⁷ Kornilov G. E. İmitativı v çuvaşskom yazıke. Çeboksarı. 1984, s. 8-9, 19 (Çuvaş Dilinde Ses Yansımaları Kelimeler).

oluşturan ilk dil sözcüğü takip eder. Sonuncu, sözdizimsel son pozisyonu sayesinde bitişik ilk dil zamiri olma fonksiyonunu üstlenir ve aynı zamanda kendi daha yüksek sesli muhtemel ve niteliksel belirginliği sayesinde ilk dil zamiri olur. IV-V. çağların zamirlerinin temeli aşağıdakilerden ibarettir: a) Önceki çağların zamirlerinin tekrar olunarak yeniden türemesi; b) Önceki çağların ilk dil temeli (ilk dil kökü+ilk dil zamiri) ve c) nispeten serbest ve aynı zamanda çağdaş söz birleşmesi düzeyine uygun düşen ilk dil sözcülerinin içerisindeki unsurların sınırlandırılmış kullanımıyla göreceli olarak bulunması. Buna bağlı olarak IV-V. çağların bitişik zamiri kendi kullanımında artık gelecek edat çeşitlerinin ve zamir türlerinin parçalarına ayrılmış durumunu nispeten yansıtmaktadır. IV-V. çağların genel önergesi (karşılaşmalı-birleşmeli biçimdeki genelleşmiş çok yüklemliliği veya onun içeriğindeki ilk dil zamirlerinin kullanımı) çağdaş çekimlenme kategorilerinin başlangıcı ve söz konusu çağların ilk dil zamirlerinin kendisi ise hem analitik hem de ek niteliğindeki çağdaş dil bilgisi belirtilerinin maddi temeli fonksiyonunu üstlenmektedir. Başka bir sözle, çağdaş dil bilgisi (çekimlenme) sistemi, sayısal (V-VI ve VI – çağdaşlık) olarak ele alınan çağların sentaksının ikinci düzeninin yığını oluşturmuştur.

II-III ve III-IV. ilk dil aşamalarında “yorum”un (duygusal) “konu”yu (nispeten rasyonel, sakin) takip etmesi, çağdaş bükünlü ve eklemeli dillerde gövdeye son pozisyonda gramatikal özellikli son eklerin eklenilmesini belirleyen (genel nitelikli birincil nedenler olarak) bir dil evrenselliğidir. IV-V. çağların başlangıç kısmında ilk dil zamirlerinin yukarıda belirtilen belirginliği, ritmik türemeli konuşma dokusuyla ve aynı zamanlı zaruri bir desteklemeyle ortaya çıkan “yorum-konu” sırasından oluşmaktadır. Buradaki ilk dil zamiri, hem sözcük olarak bilinen ilk köke (sözcük olarak bilinen ilk sözcük gövdesine) göre son pozisyonda olmuş hem de onu takip etmiştir. Söz konusu yığın, dolayısıyla ön ve son eklerin birleşmesinden oluşan birleşik bir ek veya “sirkumfiks” niteliğinde oluşmuştur. Söz gelimi, Çukot dilinde *кэў* (“küçük”, “canlı”) “sirkumfiks” olarak kullanılmaktadır: *кэў-бытты-кэў* (“küçük”).²⁸

Altayca ilk dilin (IV-V. çağların ilk dili) özelliği, onun ilk dil zamirinin kendine özgü maddi şekillere kavuşması için (müstakbel bükünlü dillere ilişkin ilk dil zamirlerinden farklı) fonemlerin bütün diferansiyel belirtileri değil, sadece bir kısmı gerekmiştir. Söz konusu olay, büyük ve küçük ünlü uyumu kuralında ortaya çıkmaktadır. Bunun sayesinde çağdaş mükemmel fonemlerin birçoğu, ek kısmında belli derecede fonem varyantları olarak kullanılmaya devam

²⁸ Yazıkı mira. Paleoaziatskie yazıkı. M., 1997, s. 16 (Dünya Dilleri. Güney-Doğu Asya Dilleri).

etmektedir. Söz gelimi, birçok Türkçe ekteki ünlüler için sesbirim bilimsel (fonematik) belirti olarak dilin yükselmesi veya karşılıklılık olgusu özelliklidir: A – I (burada A=a, e ve I=i, i, u, ü). Başka sözle, IV-V. çağlarda şekillenen Altay fonolojik sistemi, ilk dil zamirinin önemli bir ölçüde (müstakbel bükünlü dillerin başlangıcıyla karşılaştırmada) ritmik türeme dayanaklarından daha erken kurtulmasını sağlamıştır. Neticede, ilk dil zamiri, komşu sözlerde ve ifadelerde ve aynı zamanda sözcük köküne (gövdesine) göre ön pozisyonda artık karşılaştırmalı olarak ortaya erken çıkmamıştır. Bu özellik, Altay dilleri tipolojisinin en önemli çizgilerini belirlemiştir. Bunlar; aşağıdakilerden ibarettir: Uyumun²⁹ veya uzlaşmanın, gramatikal cins kategorisinin (Sonuncunun maddi temelini uyum⁹ oluşturmaktadır.) ve ön eklerin yokluğu, büyük ve küçük ünlü uyumunun varlığı vb.

5. Kelime bölükleri şekillenmesinin ilk başlangıcı, IV-V. çağlar genel önergesinin çok yüklemliliğiyle belirlenmektedir. IV-V. çağların gelmesiyle kelime bölüklerinin şekillenme sürecinin başlaması kurala tamamen uygundur. Ad ve fiil, “eşyalık” ve “süreçsellik” (Bunlar söz konusu durumda dile kadarki daimi verilerdir.) mantıksal kategorilerinin ifade edilmesi için ortaya çıkmamıştır. Kelime bölükleri, söz konusu çağda belirtilen kelime gövdelerinin belli çekimlenme (çekim ekli) kategorileri göstergelerine birleşmesiyle bağlı bir lengüistik kategoridir. Önceki II-III. evre (nostratik ilk dil), kelime bölüklerini tanımamıştır. Bu, ünlemlerin (II-III. çağların konuşma birimleri) kelime bölüklerinin dışında yer almasında ifade olunmaktadır. Başlangıç nitelikli ilk ad ve ilk fiil gerçekleşmesi, genel önergenin durumla ilintili olarak şartlanmış kullanımını bütünlükte nitelendirmiştir. Söz konusu olay, somut bir konuşma faaliyetinde hem genelleşmiş bir ad fonksiyonu (ilk adlandırma) hem de harekete mecbur etme fonksiyonu rolünü üstlene-bilmiştir. Kelime bölükleri kökeninin yüklem olma niteliği, çağdaş yüklem isim ve fiil türlerine ayrılmasında yansımıştır. Söz konusu çağlarda yukarıda belirtilenlerin sonraki biçimlenmesi açısından gerekli olan şudur ki, ilk zamir şekilleri birincil ilk dil sözcülerinden sadece özel söz birleşmelerine (söz gelimi, Türkçe *-i vermek*, *-ip kalmak* tipli analitik fiil göstergeleri) değil, hem de özel bir fonetik sözcük şekliyle müstakbel morphem nitelikli gramatikal göstergeye doğru gelişmiştir. IV-V. çağların ilk zamirlerinin karşılaştırmalı olarak tekdüzeli ilk sözce şekillerinden ayrılmış somut şekiller sistemine (anlamlarının ve birlikteliklerinin şekillenmesiyle paralel olarak) doğru gelişmesi, ritmin tedricî doğumuyla ve fonolojik sistemin (fonemlerin biçimlenmesi) oluşumuyla, birleşmeli ve yüklemsele ilişkili apaçık

²⁹ Burada özne-yüklem veya dişilik-erkeklik uyumları kastedilmektedir.

bir tonlamayla biçimlenmiş cümle seviyesinde belirlenmiştir. Şunu da eklemek mümkündür ki, söz konusu çağların sonuna doğru bazı söz birleşmesi tipleri ön sözcük şekilleri olarak kullanılmaktadır.

Kelime bölüklerinin yüklemisel nitelikteki kökenini her bir çekimlenme kategorisinin aynı özellikli başlangıcı olarak somutlaştırmak mümkündür. Sözdizimsel ve yüklemisel nitelikteki söz konusu meydana gelme düzeni, kategorilerin çağdaş sözcük şeklindeki sistematliğini türetmektedir. Bu, kategorilerin yüklemisel nitelikteki özünün oluşumundan ortaya çıkar. Şöyle ki; söz konusu kategorilerin oluşumunda önceki, artık nispeten daha sıkı bir ilişkiyle ifade olunmuş bir durumda kalır ve yeni göstergelerin kelime gövdesine daha yakın bir pozisyondaki müstakbel girişini engeller. Diğer yandan söylenenleri; çağdaş Türk, Moğol ve Tunguz-Mançu dillerinde dil bilgisi göstergelerinin özelliklerinde ve belli olan farklı düzenlerinin sıralanmasında ortaya çıkan unsurların müstakbel birlikteliği biçiminde yorumlamak gerekir.

Kelime bölüklerinin biçimlenmesi, yukarıda kısaca tasvir olunan başlangıç niteliğindeki yüklemisel ilişkilerin dürülmesi süreci olarak tasavvur olunmaktadır. Önceki sözcük şekli, IV-V. çağlarda cümle öğelerinin ortaya çıkışını göstermektedir. Söz konusu cümle öğelerinde önce kelime bölüklerinin mahiyeti olarak meydana gelen fonksiyonel ve yüklemisel nitelikteki karşılıklı sebep ve netice şartlılığı, söz birleşmesi düzeyinde dürülmüş olarak kalmaktadır. Sonraki evrelerde bu mahiyetin gelişimi, sözcük şekilleri ve nihayet müstakbelden zorunlu birlikteliğinin gelişmesi aracılığı ve kelime gövdesi ve kökü düzeyinde daralmaya devam etmektedir. Kelime bölükleri çağdaş kategorilerinin sentaktik, morfolojik ve leksik açıları, onların biçimlenmesinde tasvir olunan devrelerin yansımasından ibarettir.

6. Yukarıda söylenenleri kısaca özetleyelim: IV-V. çağlarda ortaya çıkan cümle öğeleri, köklerin fiile yaklaştırılarak kullanılmasıyla oluşan birleşik kelime görünüşündeki “inkorporatif” karmaşık sözcükler biçiminde olmuştur. Bunların her biri, başlangıç niteliğindeki genelleşmiş yüklemsellik birinci yığını olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda yüklem (köklerin fiile yanaşmasıyla türeyen “inkorporatif” karmaşık sözcüklerin tam teşekküllü kullanılabilirliği) veya diğer cümle öğeleri (yüklemsellik izinin yine de apaçık olarak bulunduğu köklerin fiile yanaşmasıyla türeyen “inkorporatif” karmaşık sözcüklerin kısmî teşekküllü kullanılabilirliği) fonksiyonlarını somut bir ifade çerçevesinde yerine getirmiştir. Sözce birimler, söz konusu birleşmeli, karşılaştırmalı, somut ve durumla şartlandırılmış bir sıralanmayla varlığını sağlamıştır. Böylelikle, biçimlenen cümle öğeleri ve kelime bölükleri birbiriyle aynı olmuştur.

Bunun yanı sıra, cümle öğelerinin basit, genişletilmiş ve çok yüklemli yapılanmalarıyla bitişik olarak gerçekleşmesi yokluğunun söz konusu döneme has olması da söylenenlerden bilinmektedir. IV-V. çağların sonuna doğru özel sözcük şekli biçimlenir. Söz gelimi, *баги нар* (öğretmen) Moğol tipinden Tuvaca *баикылар* (aynı anlamda) biçimine geçiş, özel bir dil bilgisi göstergesinin oluşumunu göstermektedir. Söz konusu gösterge, sözcük şeklinde kategorik anlamın tespit edilmesi sayesinde artık çeşitli cümle öğeleri fonksiyonunda kullanılabilir; dolayısıyla bir yandan cümle öğeleri öte yandan kelime bölükleri birbirinden ayrılarak gerçekleşir. Bu, özel kelime bölüklerinin oluşumunu bildirmektedir. Söz konusu oluşum, ifade etmenin kategorik söz birleşmesi düzeyinden sözcük şekli düzeyine geçişiyle bağlıdır. İ. İ. Meşaninov söz konusu süreci fiile ve yükleme ilişkin olarak etraflı bir şekilde tahlil etmiştir.³⁰ Söylenilen, aynı zamanda özel cümle öğelerini basit ve genişlenmiş biçimlenmeleriyle de bildirmektedir. Cümlenin genişletilmiş öğeleri, tümleç ve belirteç bildirme niteliğindeki özel ilişkilerin (sıfat, zarf) meydana gelmesi için temel olma görevini yerine getirmektedir.

7. Ele alınan süreçlerin biyolojik ve genetik yığını, bireysel dil yeteneği oluşumundan ibarettir. Buna rağmen Türk çocuklarının konuşmasında arka plandaki bilgi birikiminin ortaya çıkması bir örnektir. Söz konusu çocuklarca 4,5-5 yaşlarından 7 yaşına kadar zarf-fiil ve sıfat-fiil merkezli kelime guruplarının aktif bir şekilde benimsenmesi, kronolojik olarak IV-V. çağların sona eren kısmına uygun düşmektedir.³¹ Buna bağlı olarak fiilin geçişli ve geçişsiz şekillerine ayrılması, özel sözlü metnin (ifadenin duruma bağlı şartlandırılma zaruretinden belli bir ölçüdeki sapmayla), birleşik ve çok yüklemli cümlelerin biçimlenmesi ise, ancak V-VI. çağların başında gerçekleşmiştir.

Sıfat-fiil ve zarf-fiil varlığının evrensel bir biçimdeki oluşu, kelime bölüklerinin olmuş geçmiş ayrıntılarıyla biçimlenmemesi durumunu yansıtmaktadır. Söz konusu sıfat-fiiller ve zarf-fiiller, çok yüklemliliğin merkezi rolünü üstlenmekte ve IV-V. çağların nispeten erken evrelerinde ortaya çıkan köklerin fiile yavaşmasıyla oluşan birleşik kelime görünüşündeki karmaşık sözcelerde çok yüklemlilik izlerinin yığını olarak tespit olunmaktadır. Birçok çağdaş Türk (ve diğer Altay) dillerinin ortak özelliği, kelime bölüklerinin geçmişteki ayrıntılarıyla biçimlenmemesi durumunun onlarda daha açık bir şekilde yansımından (başka tipolojik

³⁰ Meşaninov İ. İ. Glagol. L.,s.238-242 (Fiil).

³¹ Sheka Yu. V. Elementi teorii sintaksiçeskoj svyazi i intonologii v sinxroničeskom i diaxroničeskom osveşenii. BY. 1992, No 5 (Sözdizimsel İlişki ve İntonoloji Teorisi Unsurlarının Eşzamanlı ve Artzamanlı Olarak İncelenmesi) ;Yine onun: Gipoteza o vozmojnıx etapax yazıkovoy evolytsii. VY. 1994, No 1.(Dil Evriminin Mümkün Evreleri Üzerine Varsayım).

özelliikli dillerle karşılaştırmada), aynı zamanda sıfat-fiillere ve zarf-fiillere birçok hâlde iyelik ve hâl eklerinin eklenilmesinden ibarettir. IV-V. çağların sonunda, ilk dil geçişsiz fiil şekillerinde daralmış olan ve tek bir basit cümle varlığı şartlarıyla ortaya çıkan çok yüklemlilik, sadece basit cümlenin yüklemi biçiminde ger-çekleşmiş ve aynı zamanda müstakbel geçişli ve geçişsiz fiil şekillerinin bitişik nitelikteki ayrıntılarıyla biçimlenmemesi durumunu doğurmuştur. Söz konusu şekillerin gerçekleşmesi, yukarıda da belirtildiği üzere V-VI. çağların başında vuku bulmuştur.

İlk Türkçede çok yüklemli bir sentaksın ve metnin oluşumu, diğer Altay dillerindeki (V-VI. çağlar Türk dönemidir) uygun süreçlerden ayrı olarak gerçekleşmektedir. Bu, Türkçe çok yüklemli sentaksın Moğol ve Tunguz-Mançu dillerinin uygun özelliklerinden seçilen önemli farklarında meydana gelmektedir. İlk Türkçe, söz konusu çağın sonuna doğru önce Bulgar, Oğuz-Karluk-Kıpçak, Uygur-Oğuz ve Kırgız-Kıpçak ilk dillerine, sonra ise Hazar, Bulgar, Kıpçak, Oğuz, Karluk, Eski Uygur, Eski Kırgız dillerine ayrılmıştır.³² İlk Türkçenin söz konusu ilk dillere ve dillere ayrılması, metnin tedricî oluşumunun, yazının ve müstakbel edebî dillerin sonraki süreçlerinin bir ifadesi olmuştur.

8. Araştırmaların karşılaştırılabilirliğinin ve genel yöneltiminin yeterince sağlanabilmesi için açıklanan prensiplerle genel koordinatın kendine özgü bir evrim sistemi oluşturulmuştur. Bu olmadan kategorilerin ve belirtilerinin rekonstrüksiyonunun yapılması mümkün değildir.

---

³² Şeka Yu. V. İerarxiya prayazıkov (nekotorie problemi i konkretnie metodi analiza) // 90 let N. A. Baskakovu. M., 1996, s. 246 (İlk Dillerin Hiyerarşisi: Bazı Problemler ve Somut Tahlil Yöntemleri).

III TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

TÜRKÇƏ UYGUNLAŞDIRMALI-AÇIQLAMALI LÜĞƏTLƏR

Türkçe-Azerice Aktarmalı-Açıklamalı Sözlüğün Düzenlenme İlkeleri

“Söz konusu iki yazı dilli aktarmalı-açıklamalı sözlük, içeriğine göre aşağıdaki şekilde düzenlenebilir:

1. Madde başı kelimelerin türleri, kökenleri, ağızlardaki kullanımları ve terimlerin ait oldukları alanlarının yanı sıra, sözcüklerin hangilerinin **yeni kelime** olduğunun da gösterilmesi;

2. Her iki yazı dilinde aynı olan kelimelerin yazım şekillerinin gösterilmesi (acıtmak>acıtmaq, açık sözlü>açıqsözlü, açık seçik>açiq-seçik vb.), anlamlarının kısaca açıklanması; kelimelerin Türkiye Türkçesinde olan ama Azerbaycan Türkçesinde bulunmayan veya tam tersi, anlamlarının ve birden fazla anlamlarının betimlenmesi. Söz gelimi: ‘Acıtmak>acıtmaq’ kelimesi, birincil “acılık vermek, acılaştırmak’ leksikal-anlamsal alanıyla her iki yazı dilinde birbirine uygun düşmektedir. Bunun yanı sıra ‘acıtmak>acıtmaq’ kelimesinin söz konusu yazı dillerinde farklı olan leksik-anlamsal kullanım çaları da bulunmaktadır. Şöyle ki; Türkiye Türkçesinde söz konusu kelimenin “ağrı ve sızı duymasına sebep olmak’ (Türkçe Sözlük, I, s.10) olarak ifade ettiği ikincil bir leksik-gramatikal (homonomik; eşesli bir kelime biçimi olarak) çaları da vardır. Oysa Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki söz konusu ikinci anlam, diğer bir leksik-sözlüksel birimle, yani ‘ağrıtmak’ sözcüğüyle ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinde söz konusu kelimenin birincil leksik-anlamsal anlamına paralel olarak, ikincil bir ‘sinirlendirmek>kızdırmak’ homonomik anlamı da bulunmaktadır. Türkiye Türkçesindeki “**mayalamak**” sözcüğünün karşılığı olarak ise Azerbaycan Türkçesinde söz konusu kelimenin birincil anlamının çaları kullanılmaktadır: Turşutmaq, qıqcırtmaq, acıtma qatıb yetişdirmək. **Xəmiri acıtmaq** (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I, s. 163.)

3. Türkiye Türkçesinde kullanılan ama Azerbaycan Türkçesinde aynı leksikal karşılığı bulunmayan kelimelerin Azerbaycan Türkçesindeki uygun sözlüksel karşılıklarının belirlenmesi ve karşılığı bulunmayan kelimelerin anlamlarının açıklanması. Söz gelimi: **Anahtar>açar; Acındırmaq: təəssüf doğurmaq, şəfqət doğurmaq; Açılım: açılma işi, gelişme; meyletmek** gibi.

4. Türkçe Sözlük'te eş sesli (homonim) olarak belirlenen birçok kelime, madde başı kelime olarak verilmiştir. Kaynakları ve anlamları farklı olan söz konusu kelimelerin anlamları (saf (I), saf (II), boy (I), boy (II) vb. biçiminde), birbirinden ayrılarak açıklanmıştır. Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Aktarmalı-Açıklamalı Sözlüğünde de söz konusu kelimelerin anlamlarının Azerbaycan Türkçesindeki uygun anlamsal-sözlüksel karşılıklarının verilmesiyle açıklanması;

5. Bazı eş sesli (homonim) kelimelerin Türkçe Sözlük'te ve Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde madde başı kelimeler olarak verilmesinde farklar vardır. Söz gelimi **top** kelimesi, Türkçe Sözlük'te çok anlamlı kelime olarak, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde ise eş sesli (homonim) bir kelime olarak yer almaktadır: Benzeri kelimelerin söz konusu sözlükte madde başında değil, madde içerisinde eş ses. (eş sesli) veya hom. (homonim) kısaltmalarıyla verilmesi; eş sesli kelimelerin Türkiye Türkçesinde bulunmayan anlamsal-yapısal varyantlarının ve birden fazla leksik anlamlarının gösterilmesi: **Top** kelimesinin ifade ettiği birincil leksik-anlamsal alanın spor oyunlarında kullanılan bir aletin adıyla bağlı olduğunun ve hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde söz konusu kelimenin “**gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silah**” ve “**kumaş, kağıt**” gibi şeylerin belli miktardaki “**bağı, ferde**” gibi ikincil ve üçüncül leksik-anlamsal alanları da bildirdiğinin belirlenmesi; bunun yanı sıra ‘**top**’ kelimesinin gösterilen leksik-anlamsal anlamlarına bağlı olarak, Türkiye Türkçesindeki ve Azerbaycan Türkçesindeki farklı kullanım çalarlarının betimlenmesi. Söz gelimi Türkiye Türkçesinde Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak, ‘**top**’ kelimesinin söz konusu birincil leksik anlamına bağlı olarak bazı alet adlarını ifade ettiğinin gösterilmesi (**kantarın topu, saatin topu** gibi); Azerbaycan Türkçesinde ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak, ‘**top**’ kelimesinin söz konusu birincil leksik anlamının bir çalarının takı edatıyla veya sıfatla türeyen ve bir kelime grubu olarak deyimleşen dil biriminin mecazileşmiş birleşeni yerinde olduğunun belirlenmesi. Söz gelimi: **Top kimi (sağlam)** > sağlıklı; gerek Türkiye Türkçesinde, gerekse Azerbaycan Türkçesinde ‘top’ kelimesinin birincil leksik anlamının bir çalarının birleşmesiyle deyimleşen ‘top gibi gürlmek, top gibi patlamak; top kiki açılmaq, top kiki partlamaq’ gibi dil birimlerinin kullanılmasındaki herhangi bir farklılığın bulunmadığının gösterilmesi vb.

6. Her iki Oğuz grubu Türk yazı dilinin kelime hazinesinde eş anlamlı kelimeler olarak bilinen ama hem kullanım sıklığına, hem de kullanım alanlarına göre farklılaşan sözcüklerin Türkçe Sözlük'teki madde başı sırasına göre belirlenmesi. Söz gelişi: **Açıkçası is.**

açıǵı, doğrusu; Açık elli sıf. əliaçıq; Açık ellilik is. əliaçıqlıq; Açık kalpli sıf. açıq ürəkli; Açık kalplilik is. Açıqürəklilik; Açım, açış is. açılış vb.” (Musaoǵlu 2004: 279-281).

“KISALTMALAR

açık.	açıqlama	açıqlama
avto.	avtomobil	otomobil
anat.	anatomiya	anatomi
antrop.	antropologiya	antropoloji
Ar.	ərəb	Arap
arxit.	arxitektura	mimarlık
ask.	asker işi	asker
astr.	astronomiya	astronomi
b. e. ə.	bizim eradan əvvəl	milat'tan öncə
bağ.	bağlayıcı	bağlaç
biol.	biologiya	biyoloji
biokim.	biokimya	biyokimya
bot.	botanika	botanik
coğr.	coğrafiya	coğrafi
e. s.	eramızdan sonra	milat'tan sonra
Edil.	məchul	edilgen
Ed.	ədəbiyyat	edebiyat
eş.	omonim	eşsesli
geol.	gelogiya	jeoloji
geom.	geometriya	geometri
is.	isim	isim
kar.	qarşılıǵı	karşılıǵı
hlk.	danışiq dilində	halk ağzında
qram.	qrammatika	gramer
dan.	danışiq dilində	halk ağzında
dən.//den.	dənizçilik	denizçilik
dial.	dialektologiya	dialektoloji

dipl.	diplomatiya	diplomasi
v.s	və sairə	vesaire, vb.
zool.	zoologiya	zooloji
b.//bkz.	baxın	bakınız
q.	qarğış	kargış
komp.	kompüter	bilgisayar
cəm. ş.	cəm şəkli	çoğul şekli
linq.	linqvistika	lengüistik
riy.//mat.	riyaziyyat	matematik
meteor.	meteorologiya	meteoroloji
məs.	məsələn	örneğın
mif.//mit.	mifologiya	mitoloji
mus.	musiqi	müzik
məc.//mec.	məcəz mənə	mecaz anlam
nsz.	təsirsiz feil	nesne almayan fiil
ped.	pedaqoqika	pedagoji
poliqr.	poliqrifiya	matbaaçılık
psixol.//psikol.	psixologiya	psikoloji
sosiol.	sosiologiya	sosyoloji
s.	sifət	sıfat
tar.	tarix	tarih
tex.//tek.	texnika	teknik
texnol.	texnologiya	teknoloji
hüq.	hüquq	hukuk
Far.	fars	Fars
farm.	farmokologiya	farmokoloji
fiz.	fizika	fizik
fiziol.	fiziologiya	fizyoloji
f.	feil	fiil
fəl.//fel.	fəlsəfə	felsefe
Fr.	fransız	Fransız

kim.	kimya	kimya
şaxm.	şaxmat	satranç
zf.	zərf	zarf
var.	variant	varyant

□ İşareti, sabit birləşmeli kelime kalıplarına, ◇ işareti ise deyimlere işarət etməkdir.”
(Musaoğlu 2010:161162).

3.1. TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi atalar sözləri lüğəti*

A

Abad kənd tüstüsündən bəlli olar.

Abat köy dumanından belli olur.

Abdal at mindi, özünü bəy sandı.

Aptal ata binmiş, kendini bey sanmış.

(Aptal ata binerse bey oldum sanır, şalgam aşa girerse yağ oldum sanır).

Abdal düyüdən-toydan, uşaq oyundan usanmaz.

Aptal düğüden-toydan, çocuk oyundan usanmaz.

---

* Sözügedən bölüm müəllifin 1975-ci ildə Türkiyədə yayımlanan “Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri” (1995:11-42) kitabında qismən yer almışdır. Ancaq kitab sonradan təkmilləşdirilərək yenidən hazırlanmış və kitaba yeni atalar sözləri əlavə edilmişdir. Burada verilən atalar sözləri də məhz kitabın yeni nüsxəsindəndir.

Abdal oynayanda qar yağar.

Aptal oynadığında kar yağar.

Abdaldan paşa olmaz, taxtadan maşa.

Aptaldan paşa olmaz, tahtadan maşa.

Abdalın qarnı doyunca gözü qapıda olar.

Aptalın karnı doyunca gözü kapıda olur.

Abır harda, çörək orda.

İtibar neredeyse, ekmek oradadır.

Abırlı abırından qorxar, abırsız nədən qorxar?

İtibarlı itibarından korkar, itibarsız neden korkar.

Ac ayı oynamaz.

Aç ayı oynamaz.

Ac bayıra qaçar, yalavac bir evə girər.

Aç bayıra qaçar, yalavaç (aç-susuz) bir eve girer.

Ac bəydən tox it yaxşıdır.

Aç beyden (ağadan) tok it iyidir.

(Aç arslandan tok domuz yeğdir).

Ac canavarlar ağız-ağıza yatar.

Aç canavarlar ağız ağza yatar.

Ac doğrar, tox yeyər.

Aç doğrar (hazırlar), tok yer.

Ac donuz darıdan çıxmaz.

Aç domuz darıdan çıkmaz.

Ac elə bilər hamı acdır, tox elə bilər hamı toxdur.

Aç herkesin aç olduğunu, tok herkesin tok olduğunu sanır.

Ac əlinə düşəni yeyər, tox ağzına gələni deyər.

Aç elinə düşəni yer, tok ağzına gələnini der.

(Aç ne yemez, tok ne demez).

Ac köpək özünü aslana vurur.

Aç köpek kendini aslana çarpar.

Ac qal, dilənçi olma.

Aç kal, dilenci olma.

Ac qalmaq borclu olmaqdan yaxşıdır.

Aç kalmak borçlu olmaktan iyidir.

Ac qoyun viran dəyirman sahibinə başağrısıdır.

Aç koyun, viran değırmen sahibinə baş ağrısıdır.

Ac qurd aslanı basar.

Aç kurt arslanı basar.

(Aç kurt arslana saldırır).

Ac qurd balasını yeyər.

Aç kurt yavrusunu yer.

Ac qurd sürünün ortasına girər.

Aç kurt sürünün ortasına girer.

Ac nə olsa yeyər, nə olsa da söylər.

Aç ne olursa yer, ne olursa söyler.

Ac oldun—çobana qoşul, yoruldun—sarbana.

Acıkınca çobana, yorulunca kervanbaşma koş.

Ac ölmez gözü qaralar,

Borclu ölməz, üzü saralar.

Aç ölmez, gözü kararır;

Borçlu ölmez, yüzü sararır.

(Aç ölmez, gözü kararır; susuz ölmez benzi sararır).

Ac özünü oda vurar.

Aç kendini ateşe atar.

(Aç elini kora sokar).

Ac toxun üzünə baxmaqla doymaz.

Aç, tokun yüzüne bakmakla doymaz.

Ac toyuğun yumurtası tərs düşər.

Aç tavuğun yumurtası ters çıkar.

Ac toyuq yuxusunda darı görər.

Aç tavuk, düşüde darı görür.

(Aç tavuk düşüde kendini buğday ambarında görür).

Ac yat, başını dik saxla.

Aç yat, başını dik tut.

Ac yatım, salamat yatım.

Aç yatayım, sağlam yatayım.

Aca doqquz yorğan örtmüşlər, yenə də yuxulaya bilməmiş.

Aça dokuz yorgan örtmüşlər, yine de uyuyamamış,

Aca nə halal, nə haram?!

Aça ne helâldir, ne haramdır?

Acdan ummaq olmaz.

Açtan umulmaz.

Açgöz adamdır, açıq gözdən kirpik qopardır.

Aç gözlü adam, açıq gözden kiprik koparır.

Acı dilin yarası qılınc yarasından pis olar.

Acı dilin yarası kılıç yarasından kötü olur.

Acı dindirmə, toxu tərətəmə.

Açı dindirme, toku rahatsız etme.

Acı söz ürək bulandırar.

Acı söz yürek bulandırır.

Acı sözü bir batman bal ilə yemək olmaz.

Acı söz bir batman bal ile de yenmez.

Acığın əvvəli dəlilik, axırı peşmançılıq.

Öfkenin evveli delilik, sonu pişmanlıktır.

Acığı gələn su içər.

Öfkələnən (hoşuna gitmeyen) su içər.

Acıqlı başda ağıl olmaz.

Öfkeli başta akıl olmaz.

Acıqlı dilənçinin torbası boş qalar.

Yalvarmayan dilencinin torbası boş kalır.

Acın evində nə od olar, nə ocaq.

Açın (fakirin) evinde ne ateş olur, ne ocak.

Acın gözü çörək tikəsində olar.

Açın (fakirin) gözü ekmek lokmasında olur.

(Açın gözü ekmek teknesinde olur).

Acın imanı olmaz, toxun—amanı.

Açın (fakirin) imanı, tokun amanı olmaz.

Acın qarnı doyar, gözü doymaz.

Açın (fakirin) karnı doyar, gözü doymaz.

Acından günorta durur, bıyığını yağ ilə burur.

Acından öğleye kadar durur, bıyığını yağ ile burar.

Acını dadmayan şirini bilməz.

Acıyı tatmayan tatlıyı bilmez.

Aciz adam qorxaq olar.

Âciz adam korkak olur.

Acizə toxunmazlar.

Âcize dokunmazlar.

Acla əcəli yetən birdir.

Aç ile eceli yeten birdir.

(Aç ile eceli gelen söylesir).

Aclıq adama oyun öyrədən.

Açlık adama oyun öğretir.

Aclıq ayıya darayı oxudar.

Açlık ayıya türkü okutur.

Aclıq bir il gedər, minnət—min il.

Açlık bir yıl sürer, minnet bin yıl.

Aclıq ilə tokluğun arası bir parça çörəkdir.

Açlık ile tokluğun arası bir parça ekmektir.

(Açlık ile tokluğun arası yarım yufka).

Aclıq zarafat deyil.

Açlık zerafet değildir.

Aclıqda darı çörəyi halvadan şirin olar.

Açıkta darı ekmeği halvadan tatlı olur.

(Aça kuru ekmeğ bal helvası gibi gelir).

Acmış eşşək atdan yeyin gedər.

Acıkan eşək attan hızlı gider.

Acmış qudurmuşdan betərdir.

Acıkmış kudurmuşdan beterdir.

Açaram sandığı, tökərəm pambığı.

Açarım sandığı, dökerim pamuğu.

(Açtırma sandığı söyletme kötüyü).

Açıq ağız ac qalmaz.

Açık ağız aç kalmaz.

Açıq qaba it dəyər.

Açık kaba it deęer (siyer).

Açıq qapını döyməzlər.

Açık kapıyı çalmazlar.

Açıq sevda baş tutmaz.

Açık sevda baş tutmaz.

Açıq süfrə təklif istəmər.

Açık sofra teklif istemez.

Açıq süfrənin bir eybi var, örtülü süfrənin—yüz eybi.

Açık (kurulu) sofranın bir ayıbı, kapalı sofranın yüz ayıbı olur.

Açma hər pərdəni, arxasında min sirr var.

Açma her perdeyi, arkasında bin sır vardır.

Ad aslanındır.

Ad aslanındır.

Ad mənim, yar özgənin.

Ad benim, yar başkasının.

Adam ac olanda pendir-çörək də ləzizdir.

İnsan aç olduqunda peynir ekmək de lezzetlidir.

Adam adam sayəsində adam olar.

Adam adam sayesinde adam olur.

Adam adamdır, olmasa da pulu,

Heyvan heyvandır, atlas olsa da çulu.

Adam adamdır, olmasa da **pulu,**

Hayvan hayvandır, atlas olsa da çulu.

(Adam adamdır, olmasa da pulu; eşək eşektir, olmasa da çulu).

Adam adamı bəzəməz, adam adı bəzəyər.

Adam adamı bezemez, adam adı bezer (süsler).

Adam adamı bir dəfə aldadar.

Adam adamı bir defa aldatır.

Adam ağzında söz, qazan altında köz.

Adam ağzında söz, qazan altında köz.

Adam başından böyük danışmaz.

Adam başından böyük laf etmez.

Adam danışanda utanar, dalaşanda utanmaz.

Adam konuşurken utanır, dalaşırken utanmaz.

Adam əlini bir dəfə yandırar.

Adam elini bir defa yakar.

Adam gedər, adı qalar.

Adam gider adı kalır.

Adam gərək arxasız olmasın.

Adamm arkasız (desteksiz) olmaması gerek.

Adam gərək özü öz həkimi olsun.

Adam kendi kendinin hekimi olmalıdır.

Adam gözləməklə səbirli olar.

Adam beklemekle sabırlı olur.

Adam istəsə dağı dağ üstə qoyar.

Adam isterse dağı dağ üstüne koyar.

Adam işi böyüdər, iş adamı böyütməz.

Adam işi büyütür, iş adamı büyütmez.

Adam işini-gücünü bilməlidir.

İnsan işini gücünü bilmelidir.

Adam qocalanda gözü qazanın dibində olur.

İnsan yaşlandığında gözü kazanın dibinde olur.

Adam qocalanda ikinci dəfə uşaq olur.

İnsan yaşlandığında ikinci defa çocuk olur.

Adam odur, “Dur get”i “Buyur əyləş” dən tez başa düşsün.

Adam odur ki, “hadi git”i “buyur otur”dan daha tez anlasın.

Adam odur ilqarından dönmyə!

Adam odur ki, vaadindən dönmesin!

Adam oğlu hiyləgərdir, kimsə bilməz fəndini.

İnsanoğlu hilekârdır, kimse bilmez fəndini.

Adam ol, adamlar cərgəsində ol.

Adam ol, adamlar sırasında ol.

Adam olana bir söz yetər.

Adam olana bir söz yeter.

Adam var ki, adamların naxşıdır,

Adam var ki, heyvan ondan yaxşıdır,

Adam var ki, dindirərsən “can” deyər,

Adam var ki, dindirməsən yaxşıdır.

Adam vardır, adamların naxşıdır,

Adam vardır, hayvan ondan yaxşıdır (iyidir),

Adam vardır, konuşturursan “can” der,

Adam vardır, konuşturmazsan yaxşıdır (iyidir).

Adam var ki, bir çörəklə min iti dolandırar, adam var, mim çörəklə bir iti dolandıra bilməz.

Adam vardır, bir ekmekle bin iti besler, adam vardır, bin ekmekle bir iti besleyemez.

Adam var ki, bir şirinin xatirinə min acı udur.

İnsan vardır, bir tatlının hatırına bin acıyı yutar.

Adam var ki, gözdən qızar, adam var ki, sözdən qızar.

Adam vardır göze kızar, adam vardır söze kızar.

Adam var ki, rəhmət aparar, adam var ki, lə'nət aparar.

Adam vardır rahmet götürür, adam vardır l'ânet götürür.

Adam var ki, saği ilə solunu bilməz.

Adam vardır saği ile solunu bilmez.

Adam var ki, yemək üçün yaşayır, adam var yaşamaq üçün yeyir.

İnsan vardır yemek için yaşar, insan vardır yaşamaq için yer.

Adam var, yaxşı-yamanı bilməz, adam var, bir söz deyərsən, anlar.

İnsan vardır iyiyi kötüyü bilmez, insan vardır bir söz söyləsen anlar.

Adam yanıla-yanıla adam olar (adam yanıla-yanıla öyrnər.)

İnsan yanıla yanıla adam olur.

(İnsan yanıla yanıla pehlivan yenile yenile.)

Adam yıxıldığı yerdən qalxar.

İnsan yıkıldığı yerden kalkar.

Adı başqa olanın, dadı da başqa olar.

Adı başqa olanın tadı da başqa olur.

Adım mənim İsmətdir, hər nə versən qismətdir.

Benim adım İsmet'tir, her ne verirsən kismettir.

Adımı küvəç qoy, oçaq üstə qoyma.

Adımı güveç koy, ocak üstüne koyma.

Adın anılsın bir çürük qoz ilə

Adın bir çürük ceviz ile anılsın.

(Çam sakızı, çoban armağanı)

Adını çıxart, get dəyirmanda otur.

Adını duyur, git değirmende otur.

Adını mən verdim, yaşını Tanrı versin.

Adını ben verdim, yaşını Tanrı versin.

Adını verirsən, dadını da ver.

Adını verirsən, tadını da ver.

Adilin qəzəbindən, zalimin sükutundan qorxmaq gərək.

Adilin gazabından, zalimin sükutundan korkmaq gerek.

Ağ axça (ağ pul) qara gün üçündür.

Ak akçe kara gün içindir.

Ağ ayrıntı itə tökərlər, qara kişmişi çibə.

Ak ayrıntı ite dökərlər, kara üzümü cebe.

Ağ divara hansı rengi yaxsan, tutar.

Ak duvara hangi rengi boyasan tutar.

Ağ evi görüb qara evi yandırmazlar.

Ak evi görüb qara evi yakmazlar.

Ağ göyərçin qara qarğaya qismət olub.

Ak güvercin kara kargaya kismet olmuş.

Ağ gün (adamı) ağardar, qara kün qaraldar.

Ak gün ağartır, kara gün karartır.

Ağ gün qara günü yaddan çıxardar.

Ak gün kara günü unutturur.

Ağ itin pambıq satana zərəri var.

Ak itin pamukçuya zararı vardır.

Ağ köpək, qara köpək, ikisi də köpəkdir.

Ak köpek, kara köpek, ikisi de köpektir.

Ağ ottan—balta sapı, biri sındı—birini tax.

Ak ottan balta sapı, biri kırılınca birini tak.

Ağ şəkər qara şəkər, bir damarı suya çəkər.

Ak şeker, kara şeker, bir damarı suya çeker.

Ağ üzdə qara xal zinətdir, qara üzdə ağ xa1—neybət.

Ak yüzde kara ben ziynettir, kara yüzde ak hal pisliktir.

Ağ üzüm qara üzüm, başını dibindən üzüm.

Ak üzüm, kara üzüm, başını dibinden koparayım.

Ağa ağ deyiblər, qaraya qara.

Aka ak derler, karaya kara.

Ağa-ağa, girdi bağa, bir quş tutdu o da qurbağa.

Ağa girdi bir bağa, bir kuş tuttu o da kurbağa.

Ağa borc eylər, nökər—xərc.

Ağa borç eder, uşak harç.

Ağa gətirər navala, xanım tökər çuvala.

Ağa getirir nevale, hanım döker çuvala.

Ağa ilə bostan əkənin, tağı çiyində bitər.

Ağa ilə bostan ekenin teveği omzunda biter.

Ağa ilə xanım savaşdı, arada nökərin canı çıxdı.

Ağa ilə hanım savaşmış, arada hizmetkârın canı çıkmış.

Ağac bar verəndə başını aşağı dikər.

Ağac meyve verdiğinde başını eğer.

(Ağac, meyvəsi olunca başını aşağı sallar).

Ağac behiştədən çıxıb.

Dayak cennətdən çıkmışdır.

Ağac əkənin ömrü uzun olar.

Ağac dikenin ömrü uzun olur.

Ağac gətirənin əvvəl özünü döyərlər.

Sopa getirənin öncə kendisini döverlər.

Ağac kökündən su içər.

Ağac kökündən su içər.

Ağac kölgəsiz olmaz, insan sevgisiz.

Ağac gölgesiz, insan sevgisiz olmaz.

Ağac körpə olanda qara yeldən qoruyarlar.

Ağac körpeyken karayelden korurlar.

Ağac meyvni dəyəmə qədər böyüdür.

Ağac meyveyi olgunlaşana kadar büyüdür.

Ağac olan yerdə budaq sınar.

Ağacın olduğu yerde budak kırılır.

Ağac öz kökü üstə bitər.

Ağac kendi kökü üzərində büyür.

Ağac sınında baltalı da gələr, baltasız da.

Ağac yıkıldığında baltalı da gelir baltasız da.

Ağac tutan baş yarandan çoxdur.

Sopa tutan, baş yarandan çoktur.

Ağac yaş ikən əyilər.

Ağac yaş iken eğilir.

Ağaca çıxan keçinin dala baxan oğlağı olar.

Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur.

Ağacdən, budaqdən, biri də gəldi bucaqdən.

Ağaçtan budaktan, biri de geldi bucaktan.

Ağacı baltalayanda “sapı m nd ndir” demiş.

Ağacı baltalayınca “sapı bendendir” demiş.

(Ağaca balta vurmuşlar “sapı bedenimdir” demiş.)

Ağacı qurd içindən yeyər.

Ağacı kurt içinden yer.

(Ağacın kurdu içinde olur).

Ağacı meyvəsindən tanıyarlar.

Ağacı meyvəsindən tanırlar.

Ağacı yarpaqları b z y r.

Ağacı yarpaqları süsler.

[Ağaç yarpaqlarıyla gürler (güzeldir)].

Ağacın iki başı var.

Sopanm iki ucu vardır.

Ağacın kökü torpaqdadır, insanın gözü yerd .

Ağacın kökü toprakta, insanın gözü yerededir.

Ağaclı kendi sel basmaz (aparmaz)

Ağaclı k y  sel basmaz (götürmez).

Ağalıq pul çoxluğundan deyil.

Ağalık para çoxluğuyla değıldir.

Ağalıq veriml dir, igidlik—vurumla.

Ağalık vermekle, yiğıtlik vurmakladır.

Ağam bir xatın aldı, davanı satın aldı.

Ağam bir hatun aldı, davayı satın aldı.

Ağaya ağa desən gülməyi gələr, nökrə nökr desən, ağlamağı gələr.

Ağaya ağa dersən gülesi gelir, hizmetkâra hizmetkâr dersən ağlayası gelir.

Ağaya söz anlatmaq—dağı yerindən qopartmaq.

Ağaya söz anlatmaq, dağı yerindən koparmak gibidir.

Ağı gördün, qaranı unuttun?!

Akı görünce, karayı unuttun mu?

Ağı qaradan seçəndə gəl.

Akı karadan seçtiğinde gel.

Ağıl ağıldan üstündür.

Akıl akıldan üstündür.

Ağıl başın böyüklüyündə deyil.

Akıl başın böyüklüğüne bağlı değildir.

Ağıl bazarda satılmaz.

Akıl pazarda satılmaz.

(Akıl para ile satılmaz).

Ağıl gücdn üstündür.

Akıl güçten üstündür.

Ağıl insana sərmayədir.

Akıl adama sermayedir.

Ağıl var, kamal yox.

Akıl var, kemal yok.

Ağıl var—pul yox, pul var—ağıl yox.

Akıl var para yok, para var akıl yok.

Ağıl yaşda deyil, başdadır.

Akıl yaşta değil başdadır.

Ağıla paxıllıq olmaz.

Akla kıskançlık olmaz.

Ağıldan yavandır, çibdən yağlı.

Akıldan yoksundur, cepten yağlı (zengin).

Ağıllı adam yüksəkdən danışmaz.

Akıllı adam yüksekten konuşmaz.

Ağıllı adama əl verər.

Akıllı, adama el verir.

Ağıllı adamın bir günü, axmağın min günündən yaxşıdır.

Akıllı adamın bir günü, ahmağın bin gününden iyidir.

Ağıllı araba ilə dovşan ovuna gedər.

Akıllı, araba ilə tavşan avına gider.

Ağıllı balaca yekə cahıldən yaxşıdır.

Akıllı çocuk yaşlı cahilden iyidir.

Ağıllı baş bəlasız olar, doğru yol—qərəzsiz.

Akıllı baş beləsiz, doğru yol qarazsız (pürüzsüz) olur.

Ağıllı baş hər şeydən fayda çıxardar.

Akıllı baş her şeyden fayda çıxarır.

Ağıllı bildiyini söyləməz, dəli söylədiyini bilməz.

Akıllı bildiyini söylemez, deli söylediğini bilmez.

(Akıllı, söylemeden düşünür, akılsız düşünmeden söyler).

Ağıllı bir dəfə aldanar.

Akıllı bir defa aldanır.

Ağıllı bizi tapmaz, dəli bacadan düşər.

Akıllı bizi bulmaz, deli bacadan iner.

Ağıllı bizi tapmaz, dəli bizdən gen gəzməz.

Akıllı bizi bulmaz, deli bizden ayrı gezmez.

Ağıllı dostunu hər zaman xatırlar, ağılsız işə işi düşndə.

Akıllı, dostunu her zaman hatırlar, akılsız işi düşünce.

Ağıllı düşməndən qorxma, dəli dostdan qorx.

Akıllı düşmandan korkma, deli dosttan kork.

(Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır).

Ağıllı fikirləşincə dəli çayı keçdi.

Akıllı düşününceye kadar deli çayı geçti.

(Akıllı köprü arayıncaya kadar deli suyu geçer).

Ağıllı fikirləşincə, dəlinin oğlu bazara gedər.

Akıllı düşününceye kadar delinin oğlu pazara gider.

(Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu everir).

Ağıllı qəm yeyər, dəli—qamçı.

Akıllı gam çeker, deli kamçı yer.

Ağıllı işinə baxar, cahil dişinə.

Akıllı işine bakar, cahil dişine.

Ağıllı kamal axtarar, cahil—mal.

Akıllı kemal arar, cahil mal.

Ağıllı kişi qışın qeydinə yayda qalar.

Akıllı kişi kışın hazırlığını yazın yapar.

Ağıllı kişini falcılar sevməz.

Akıllı kişiyi falcılar sevmez.

Ağıllı olup dərd çkincə, dəli ol—dərdini çəksinlər.

Akıllı olup dert çekeceğine, deli ol derdini çeksinler.

Ağıllı uşaq bələkdə özünü qöstərə.

Akıllı çocuk belecte (beşikte) kendini gösterir.

Ağıllı yoxsul axmaq varlıdan yaxşıdır.

Akıllı yoxsul, ahmak zenginden iyidir.

Ağıllının ağzı qəlbində olur, axmağın qəlbi—ağzında.

Akıllının ağzı kalbinde olur, ahmağın kalbi ağzında.

Ağıllının zənni cahilin həqiqətindən yaxşıdır.

Akıllının zənni, cahilin hakikatindən iyidir.

Ağıllınız Xıdır ağa, barmağını basdı yağa.

Akıllınız Hıdır Ağa, parmağını bastı yağa.

Ağıllıya işarə dəliyə kötek.

Akıllıya işarət, deliyə kötek.

Ağılsız adama nəsihət etmək, dənizə su tökmək kimidir.

Akılsız adama nasihat etmək, denizə su dökmək gibidir.

Ağılsız köpəklər ulduza hürər.

Akılsız köpekler yıldıza havlar.

Ağın adı var, qaranın dadı.

Akın adı var, karanın tadı.

Ağır basmayınca yüngül qalxmaz.

Ağır basmayınca hafif kalkmaz.

(Ağır basar, yeğni¹ kalkar)

Ağır daş batman gələr.

Ağır taş batman gelir.

(Ağır taş batman döver).

Ağır günün daşı ağır olar.

Ağır günün taşı ağırdır.

---

¹ Yeğni: Ağır olmayan, hafif.

Ağır qazan gec qaynar.

Ağır kazan geç kaynar.

Ağır yükün altına girənin beli sərper.

Ağır yükün altına girenin beli bükülür.

Ağır qoyub yüngülü götürmə

Ağır qoyub hafif götürme.

Ağız deyəni qulaq eşitmir.

Ağzın dediğini kulak işitmez.

Ağız ilə qulağın arası dörd barmaqdır.

Ağız ilə qulağın arası dörd parmaqdır.

Ağız torba deyil ki, büzəsən.

Ağız torba deyil ki büzəsin.

(Elin ağzı torba deyil ki büzəsin).

Ağız yandıran aşı qaşığı tanıyar.

Ağız yakan aşı (yemeği) kaşığı tanıyır.

Ağız yeməsə, üz utanmaz.

Ağız yemezse, yüz utanmaz.

Ağıza gələn qazançıdır.

Ağıza gələn qazançıdır.

Ağızdan çıxan başa dəyər.

Ağızdan çıxan başa gelir.

Ağladım işim keçmədi, indi bir az da gülüm.

Ağladım iş bitmedi, biraz da güleyim.

Ağlamaq çarə etməz.

Ağlamak çare (para) etmez.

Ağlamaq fayda verməz.

Ağlamak fayda vermez.

Ağlamaqla günah bağışlanmaz.

Ağlamakla günah bağışlanmaz.

Ağlamayan uşağa süd verməzlər.

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Ağlamaz, ağlamaz, toyda ağlar, gülməz.

Ağlamaz ağlamaz, düğündə ağlar gülmez.

Ağlarsa anam ağlar, qalanı yalan ağlar.

Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar.

Ağlı var, kamalı yox.

Aklı var kemali yok.

Ağlınla gör, qəlbinlə eşit.

Aklınla gör, kalbinle işit.

Ağrı gedər, adət getməz.

Ağrı geçer, âdet gitmez.

Ağrımaya baş yastığa gəlməz.

Ağrımaya baş yastığa gelmez.

(Ağrımaya baş yastık istemez).

Ağrımaya başa dəsmal bağlamazlar.

Ağrımaya başa örtü bağlamazlar.

Ağrımaya dişə kəlbətin nə lazım?!

Ağrımaya dişə kerpeten nə lazım.

Ağrımaz baş qəbirdə olar.

Ağrısız baş kabirde olur.

Ağsaqqal sözünü axıra saxlar.

Aksakal sözünü sona saklar.

Ağzı çörəyə çatan yerdə canını Əzrail aldı.

Ağzı ekmeğe ulaştığı yerde canını Azrail aldı.

Ağzı əyrini boynunun ardından tanımaq olar.

Ağzı eğri, ensesinden tanınır.

(Ağzı eğri, gözü şaşığı ensesinden belli olur).

Ağzım yandı, bari aşım aş olaydı!

Ağzım yandı, bari aşım aş olaydı.

Ağzıma aş, qarnıma—daş!

Ağzıma aş, karnıma taş.

Ağzıma—dad, qarnıma fəryad!

Ağzıma tat, karnıma feryat.

Ağzıma—pay, qarnıma—vay.

Ağzıma pay, karnıma vay.

Ağzın dəydi harama, doldur gəlsin qalama.

Ağzın değdi harama, doldur gelsin kaleme.

Ağzına bax, tikə götür.

Ağzına bak, lokma *götür*.

Ağzını tutsan, burnu dillənər.

Ağzını tutsan burnu dillənir.

Ah yerdə qalmaz.

Ah yerde kalmaz.

Axar su gedər, qalmaz.

Akan su gider, kalmaz.

Axar su təmiz olar.

Akan su temiz olur.

(Akan su yosun tutmaz).

Axar suya dayanma, hər deyilənə inanma.

Akan suya dayanma, her denilene inanma.

(Akarsuya inanma, eloğluna dayanma).

Axçalı (pullu) adamdan dağlar da qorxar.

Akçeli (paralı) adamdan dağlar da korkar.

Axırda gələn qapını örtər.

Sonradan gelen kapıyı örter.

Axırda gülən yaxşı gülər.

Son gelen iyi güler.

Axırı fəna olacaq işi heç başlama.

Sonu fena olacak işe hiç başlama.

Axmağın ağı başında olmaz, dabanında olar.

Ahmağın aklı başında olmaz, tabanında olur.

Axmaq adam oğurluq keçi ilə gəzməyə çıxar.

Ahmak adam çalıntı keçi ile gezmeye çıkar.

Axmaq adam öz səhvini düz bilər, ağıllı düzəldər.

Ahmak adam kendi yanlışını doğru bilir, akıllı düzeltir.

Axmaq axmağı tapar.

Ahmak ahmağı bulur.

Axmaq baş bəlalı olar.

Ahmak baş, belâlı olur.

Axmaq başın bəlasını ayaqlar çəkər.

Ahmak başın belâsını ayaklar çeker.

(Akılsız başın cezasını ayaklar çeker).

Axmaq özünə düşməndir, özgəyə necə dost ola bilər?!

Ahmak kendine düşmandır, başkasına nasıl dost olabilir ki?

Axmaq yığar, ağıllı yeyər.

Ahmak toplar, akıllı yer.

Axsaq atın kor da nalbəndi olar.

Aksak atın kör de nalbantı olur.

Axsaq qoyuna nə dağ, nə aran?

Aksak koyuna ne dağ, ne düzlük fark eder.

Axsaq it ova getməz, tutsa da buraxmaz.

Aksak it ava gitmez, tutsa da bırakmaz.

Axsaq yabı köhlən atı keçə bilməz.

Aksak yabı¹ küheylan atı geçemez.

Axsayan büdrər.

Aksayan kayar.

Axşam qızartısı sabaha yaydır, səhər qızartısı axşama vaydır.

Akşam kızılığı sabaha yazdır, seher kızılığı akşama vaydır.

Axşam oduna gedən çox olar.

Akşam oduna giden çok olur.

Axşam səbri xeyir olar.

Akşamın sabrı hayır olur.

Axşamdan sonra gələn qonağın yeyəcəyi soğandır.

Akşamdan sonra gelen konuğun yiyeceği soğandır.

---

¹ Yabı: İyi yürüyemeyen, koşamayan at.

Axşamdan sonra sabahın xeyir olsun.

Axşamdan sonra sabahın hayır olsun.

Axşamın işini sabaha qoyma.

Axşamın işini sabaha bırakma.

(Axşamın işini yarına bırakma).

Axşamın sırrını dan bilər.

Axşamın sırrını tan bilir.

Axtaran tapar, yoğuran yapar.

Arayan bulur, yoğuran yapar.

Axtardım cahanda başıma bir tac, nə oğrunu tox gördüm, nə doğrunu ac.

Aradım cihanda başıma bir tac, ne hırsızı tok gördüm, ne doğruyu aç.

Axurda yatanla saman satan qardaşdır.

Ahırda yatanla saman satan kardeştir.

Ailəsinin qədrini bilməyən, el-obasının da qədrini bilməz.

Ailesinin kadrini bilmeyen el obasının da kadrini bilmez.

Al almaya daş atan çox olar.

Al elmaya taş atan çok olur.

Al dinsizdən, ver dinsizə.

Al dinsizden ver dinsize.

Al əlinə silahı, qüvvət versin ilahi.

Al eline silahı kuvvet versin ilahi.

Al qapıda, sat qapıda.

Al kapıda, sat kapıda.

Al malın yaxşısını, çəkmə heç qayğısını.

Al malın iyisini, çekme hiç kaygısını.

Al malını, gör halını.

Al malını, gör hftlini.

Al—utanma, ver—qorxma.

Al utanma, ver korkma.

Ata it çaqqalın dayısıdır.

Ala it çakaim dayısıdır.

Ala qarğa suya düşsə də qaz ola bilməz.

Ala karga suya düşse de kaz olamaz.

Alacağımı yadında saxladığın kimi, verəcəyini də yadında saxla.

Alacağımı aklında tuttuğun gibi, vereceğini de aklmda tut.

Alacaq ilə verəcək ödənməz.

Alacak ile verecek ödenmez.

Alan alıb varlanıb, satan satıb aldanıb.

Alan alıp zengin olmuş, satan satıp aldanmış.

Alan apardı, satan uduzdu.

Alan götürdü, satan ütöldü.

Alan olmasa satan da olmaz.

Alan olmasa, satan da olmaz.

Alan satandan umar.

Alan satandan umar.

Alanın gözü olsa, satan acından ölər.

Alan açıkgöz olursa satan acından ölü.

Alanın gözü satanın əlində olar.

Alanın gözü satanın elinde olur.

Alçaq mənım, giləs mənım, tut mənım, şaftalıda da gözüm var.

Erik benim, kiraz benim, dut benim, şeftalide de gözüm var.

Alçaq yerde çadır qurma.

Alçak yerde çadır kurma.

Alçaq yerdə yatma, sel aparar, hündür yerdə yatma, yel aparar.

Alçak yerde yatma sel götürür, yüksek yerde yatma yel götürür.

(Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır).

Alçaqlıqdan ölüm yaxşıdır!

Alçaklıktan ölüm iyidir.

Aldanma dünyaya, “Mən sağam” demə.

Aldanma dünyaya “Ben sağım.” deme.

Aldattım! deyən özü aldanar.

“Aldattım” diyen kendi aldanır.

Aldığını verməyən, aradığını tapmaz.

Aldığını vermeyen, aradığını bulamaz.

Aldın payını, çağır dayını!

Aldın payını, çağır dayını.

Aləm aləm ilədir, keçəl başı ilə.

Alem alem ilədir, kel başı ilədir.

Aləm işlər, el öyünər, qılınc kəsər, qol öyünər.

Alem işlər (çalışır), el öğünür; kılıç keser kol öğünür.

(Alet işlər, el övünür).

Aləm od tutdu, bir dəstə həşəmdən.

Bir deste ottan alemi atəş sarar.

Aləmə adət oldu, bizə bid’ət.

Aleme adet oldu, bize bid’at.

Aləmə iman verdim, özüm imansız qaldım.

Aleme iman verdim, kendim imansız kaldım.

Aləmə it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı.

Aleme it havlar, bize Mazandaran çakalı.

Aləmi plov tutsa, ala qarğa xörəyini bilir.

Aleme pilav verseler de ala karga kendi yiyeceğini bilir.

Aləmin malı-mülkü, Qəmbərin yırtıq kürkü.

Alemin malı mülkü, Kamber'in yırtık kürkü.

Alıcı quş dimdiyindən bilinər.

Alıcı kuş gagasından bilinir.

Alıcı quş kimi başımın üstünü alma.

Alıcı kuş gibi başımın üstünde dolanma.

Alıcı quşun dimdiyi əyri olar.

Alıcı kuşun gagası başka olur.

Alış-veriş misqalla, dostluq—xalvarla.

Alış veriş miskalle, dostluk çuvalladır.

(Muhabbet kantarla, alış veriş miskalle).

Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin.

Alim olmak kolaydır, adam olmak zordur.

Alimin yanında dilini saxla.

Alimin yanında dilini tut.

Allah bacadan tökməz, gərək özün çalışasan.

Allah bacadan dökmez, kendin çalışmalısın.

Allah bir yandan bağlasa, bir yandan açar.

Allah bir yandan bağlarsa bir yandan çözer.

Allah dağına baxar qar verər.

Allah dağına bakarak kar verir.

(Allah dağına görə kar verir).

Allah dərdi çəknə verər.

Allah derdi çekene verir.

Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmadığı dam-daş qalmazdı.

Allah deveye kanat verseydi, uçurmadığı dam-çatı kalmazdı.

Allah haqqı nahaqqa verməz.

Allah, hakkı haksıza vermez.

Allah ilanın əməlini bilib, ayaqlarını qarnında yaradıb.

Allah yılanın amelini bilerek, ayaklarını karnında yaratmış.

Allah insana bir ağız, iki qulaq veribdir, bu da bir söylmək, iki eşitək üçündür.

Allah insana bir ağız iki kulak vermişdir ki, bir söylemək iki dinləmək içindir.

(Allah insana iki kulak bir ağız vermiş).

Allah kərimdir, quyusu da dərindir.

Allah kerimdir, kuyusu da derindir.

Allah kimə pay verməyi yaxşı bilir.

Allah kime pay vereceğini iyi bilir.

Allah qardaşı qardaş yaradıb, kisələrini ayrı.

Allah kardeşi kardeş, keselerini ayrı yaratmışdır.

(Allah kardeşi kardeş yaratmış, rızkını ayrı yaratmış).

Allah qonağının öz qisməti var.

Tanrı misafirinin kendi kismeti vardır.

Allah paxıla pay verməz, versə də qarnı doymaz.

Allah hasetçiye pay vermez, yerse de karnı doymaz.

Allah tənbəli sevməz.

Allah tembeli sevmez.

Allah verdikə, bəndə gümana düşər.

Allah verdikçe, köle şüpheye düşer.

Allah verdiyini bilər.

Allah verdiğini bilir.

Allah verəndə yox yerdən verər.

Allah verdiğinde yok yerden verir.

Allah verməyəndə bəndə neyləsin?

Allah vermeyince kul köle neylesin.

(Vermeyince Mabut, neylesin Mahmut).

Allah verməz quluna, qalar vuruna-vuruna.

Allah vermez kuluna, kalır vuruna vuruna.

Allaha inanmayan bəndəyə də inanmaz.

Allah'a inanmayan kuluna da inanmaz.

Allahdan gizli deyil, bəndədən nə gizlin?

Allah'tan gizli olmayanı kuldən niyə gizlersin?

(Allah'ın bildiği kuldən saklanmaz).

Allahdan qorxmaz, bəndədən utanmaz.

Allah'tan korkmayan kuldən utanmaz.

Allahın işini bilmək olmaz.

Allah'ın işi bilinmez.

Alma ağacından alma düşər, armud ağacından—armud.

Elma ağacından elma, armud ağacından armud düşər.

Alma arvadın dulunu, yanında gətirər qulunu.

Alma arvadın dulunu, yanında getirir kulunu.

Alma öz ağacından uzağa düşməz.

Elma kendi ağacından uzağa düşmez.

3.2. TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi frazeoloji lüğəti

TÜRK ALFABESİ		AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI	
Aa	Mm	Aa	Qq
Bb	Nn	Bb	Ll
Cc	Oo	Cc	Mm
Çç	Öö	Çç	Nn
Dd	Pp	Dd	Oo
Ee	Rr	Ee	Öö
Ff	Ss	Əə	Pp
Gg	Şş	Ff	Rr
Ğğ	Tt	Gg	Ss
Hh	Uu	Ğğ	Şş
İi	Üü	Hh	Tt
Jj	Vv	Xx	Uu
Kk	Zz	İi	Vv
Ll		Jj	Yy
		Kk	Zz

QISALTMALAR

Açık.	açıqlama	açıqlama
b.//Bkz.	bakın//baxın	bakınız
eşses.	omonim	eşsesli
kar.	qarşılığı	karşılığı

var.

variant

varyant

“A

Abır eləmək: *açık*. Utanma duyğusu, utanç; haya etmək, utanmaq, sıklımaq.

Abır gözləmək: *açık*. Saygılı olmaq, edeplənmək.

Abır-həya eləmək (etmək): *açık*. ve *var*. Utanmaq, hicap duymaq (veya etmək).

Abır-həyadan salmaq: Bkz. Abırdan salmaq.

Abır vermək: Bkz. Abrını almaq.

Abırdan düşmək: *açık*. ve *var*. Rezil kepaze olmaq, rezil rüsvay olmaq; (bir işi) yüzünə gözüne bulaştırmək; sağlığını yitirip zayıflamaq.

Abırdan salmaq: *açık*. ve *var*. Rezil kepaze etmək; pişman etmək; tahkir etmək, aşağılamək.

Abi-neysan (abi-leysan) kimi göz yaşını axıtmaq (tökmək): *kar*. Nisan yağmuru gibi gözyaşı dökmək.

Abıra mindirmək: *açık*. ve *var*. (Birine, bir şeye) çeki düzen vermək; düzəltmək, düzənləmək; çeki düzen verdirmək; düzəlttirmək, düzənləttirmək.

Abırını getmək (tökülmək): *açık*. ve *var*. Rezil olmaq; aşağılanmaq; utandırılmaq; itibardan düşmək; gözden düşmək.

Abırına qısılmaq: *açık*. Saygılı olmaq, utanmaq, çəkinmək; konuşmaktan kaçınmaq, tepkisini göstərməmək, utancından ağzını açmamək. *O kötü olaydan sonra ağzını bile açmadı.*

Abırına sataşmaq: *var*. Namusuna dokunmaq; namusunu ayaklar altına atmaq.

Abırdan keçmək: *açık*. Utanmayı bir tarafa bırakmaq, yüzüzləşmək.

Abırını almaq: *açık*. Utandırmaq, ayıplamaq.

Abırını aparmaq: *açık*. ve *var*. Canından bezdirmək; utandırmaq.

Abırını atmaq: *açık*. Utanmamək, yüzüzləşmək.

Abırını əlinə vermək: Bkz. Abrını ətəyinə bükmək.

Abırını ətəyinə bükmək: *açık*. ve *var*. Ayıplamaq, yüzünü kızartmaq; utandırmaq; haddini bildirmək; ağzının payını vermək.

Abırını götürmək (tökmək): Bkz. Abrını aparmaq.

Abırını göy əskiyə bükmək: Bkz. Abrını ətəyinə bükmək.

Abırını gözləmək: Bkz. Abırına qısılmaq.

Abırını vermək: *açık*. Utandırmaq.

Ac qurd: *açık* ve *var*. Aç kurt gibi, aç gözlü, doymək bilməyən.

Acı bağırsağ kimi uzanmaq: *var.* Yılan hikayesine dönmək.

Acı göz yaşları: *açık.* ve *var.* Kanlı yaş/yaşlar dökmək.

Acığa düşmək: *var.* İnada binmək; inadı tutmaq.

Acığa salmaq: *var.* İnada bindirmək.

Acığı gəlmək: *var.* Sinirine dokunmaq, hoşuna gitmemək.

Acığı soyumaq: *var.* Sinirleri gevşəmək (veya yatışmaq).

Acığı tutmaq: *açık.* ve *var.* Kızmaq, öfkelenmək, hiddetlenmək; Siniri oynamaq/sinir olmaq.

Acığından (hirsindən) boğulmaq: *açık.* Sinirindən (hirsindən) boğulmaq.

Acığından (hirsindən) partlamaq: *açık.* Sinirindən küplərə binmək.

Acığından zəncir çeynəmək: *açık.* ve *var.* Sinirleri altüst olmaq; sinirleri ayakta olmaq.

Acığını basmaq (yemək): *var.* Sinirlərinə hakim olmaq.

Acığını çıxarmaq (çıxmaq): *var.* Acısını çıxarmək.

Acığını tutdurmaq: *açık.* *var.* Sinirləndirmək; sinirine dokunmaq, sinirini bozmaq.

Acığını... <üstünə> tökmək: *var.* Öfkəsini almaq/çıxarmək.

Acından qarnı quruldamaq: *var.* Karnı zil çalmək. *Acısından karnı gurlar, başında nergiz parlar.*

Acıq çəkmək: *açık.* ve *var.* Birisine qarşı kin besləmək (veya tutmaq); ıstırap çəkmək.

Acıq vermək: *açık.* ve *var.* Takılmək, sataşmaq; (birinə) huzursuzluk vermək.

Acısını almaq (çıxarmaq): *açık.* ve *var.* Acısını çıxarmək; öcünü almaq.

Acizin qənimi: *açık.* Gücü acizlərə yetən.

Aclıq elan etmək: *var.* Aclıq grevi, ölüm orucu.

Açaram sandığı, tökərəm pambığı: *var.* Açtırma kutuyu, söylətmə kötüyü.

Açıb ağartmaq. *açık.* Aydınlığa kavuşturmaq, gün yüzünə çıxarmək.

Açıb ortalığa tökmək: *açık.* ve *var.* (Birin) ayıp, kusur veya suçlarını açıqlamaq, söylemək, dolayısıyla kirli çamaşırlarını ortaya dökmək.

Açıq alınla: *kar.* Alnı açıq.

Açıq qarını itələmək: *var.* Havanda su dövmək.

Açıq qəlblə (ürəklə): *kar.* Açıq kalple (yüreklə).

Açıq qıfıla açar salmaq: Bkz. Açıq qarını itələmək.

Açıqlığa (açığa) çıxmaq: *kar.* Açığa çıkmək, meydana çıkmək.

Açıq olmaq: *açık*. ve *var*. Açıq olmaq; samimi olmaq.
Açmamış qapı qoymamaq: *açık*. Çalmadık kapı bırakmamak.
Ad batırmaq: *var*. Adını kirletmek.
Ad çıxarmaq: *var*. Adı çıkmak; ün salmaq.
Ad eləmək: *var*. Adı çıkmak; ün salmaq; nişanlamak.
Ad qoşmaq: *var*. Lâkap takmaq.
Ad qoymaq: *açık*. ve *var*. Nişanlamak, ad koymak/takmaq.
Ad qoyub getmək: *açık*. İyi bir isim bırakmaq.
Ad vermək: *açık*. İhbar etmək, haber vermək.
Adam cərgəsinə qoymamaq: *açık*. Adam yerine koymamak.
Adam eləyib ortaya çıxarmaq: *var*. Adam etmək.
Adam görmək: *açık*. Genellikle yasak olan bir işin yapılması için torpil bulmaq.
Adam kimi: *kar*. Adam gibi. *Bu işi adam gibi yap, yoksa kovulursun*.
Adam olmaq: *kar*. Adam olmaq.
Adam olub ortaya çıxmaq: *açık*. ve *var*. İyi bir duruma gəlmək; Adam olmaq.
Adam salmaq: *açık*. Herhangi bir işin yapılması için birisinin aracı veya arabulucu olaraq
hizmetindən yararlanmaq.
Adam saymamaq: *açık*. ve *var*. Birini saymamak, dəğərli bulmamak; adam yerine
koymamak.
Adam yerinə qoymamaq: *kar*. Adam yerine koymamak.
Adam yerində tutmamaq: Bkz. Adam yerinə qoymamaq.
Adamın yerə baxanı: *var*. Yere bakan yürek yakan.
Addım atmağa qoymamaq: *kar*. Adım attırmamak.
Addımına haram qatmaq: *var*. Adımlarını sıklaştırmak.
Adəmdən xatəmə: *açık*. Ezelden Ebede.
Adət görmək: *kar*. Adet görmək:
Adı adlara qoyulsun!: Bkz. Adı batsın!
Adı batmaq: *kar*. Adı batmaq.
Adı batmış: *kar*. Adı batmış.
Adı batsın!: *kar*. Adı batsın!

Adı çıxmaq: *kar*. Adı çıkmak. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde çoğunlukla ‘iyi ad sahibi olmak, ün kazanmak’ anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, Azərbaycan Türkçesinde söz komusu deyim olumsuz anlamda kullanımı da gözlemlenmektedir. Sözelimi: Kənd uşaqları arasında **adı çıxmışdı**. ‘*Köy çocukları arasında kötü ad çıkarmıştı*’. Türkiye Türkçesinde ise, söz konusu deyim sadece olumsuz anlamıyla kullanılmaktadır. Sözelimi: Bir kere *adı çıkmış* artık ne yaparsa boşuna: İnsanın *adı çıkacağına canı çıksın* daha iyi. ‘Bir dəfə *adı çıxmışdır*, artıq nə etsə bir faydası yoxdur. İnsanın *adı çıxınca canı çıxsın* yaxşıdır’. Bəyləce ‘Adı çıxmaq: *kar*. Adı çıkmak’ deyimini, açıklamalı-aktarmalı bağlamda eşsesli dil birimi olaraq seçilməkdədir.

Adı dildən-dilə (dillərə) düşmək: *var*. Dile düşmək.

Adı dilindən düşməmək: *kar*. Adı dilindən düşməmək.

Adı dillərə düşmək: Bkz. Adı dildən-dilə (dillərə) düşmək.

Adı dillərdə dastan olmaq: *kar*. Adı dillərdə dastan olmaq.

Adı dillərdə gəzmək (söylənmək): *kar*. Adı dillərdə gəzmək (söylənmək).

Adı it dəftərində (də) yoxdur: *açık*. Adı sanı bilinməmək.

Adı qalmaq: *kar*. Adı kalmak.

Adı qara gəldi: *açık*. ve *var*. Dünyası dəğişmək; kara habəri gəlmək.

Adı pisə çıxmaq: *var*. Adı kötüyeye çıkmək.

Adı var, özü yox: *açık*. Adı var, kendisi yox.

Adı yanmaq: Bkz. Adı batmaq.

Adına dəyməz: *açık*. Adına layık olmamak.

Adına təbil vurulmaq (dəyülmək, çalınmaq): *var*. Dile düşmək.

Adını başqasına (özgəsinə) qoymaq: *açık*. Kötü ününü başqasına yakıştırmək.

Adını başqasından soruşmaq: *açık*. Kendi adını bile hatırlamamak.

Adını batırmaq: *açık*. ve *var*. Adını (kötüyeye) çıkarmək, rezil etmək; Adı (kötüyeye) çıkmək, rezil (rüsvey) olmaq; adını kirletmək (veya lekelemək).

Adını əzbər bilmək: *açık*. Çok iyi tanımək.

Adını tut (çək), qulağını bur: *açık*. ve *var*. Lafının üstünə gəlmək. *İyi adam lafının üstünə gəlir; İti an, çomağı hazırla*.

Adını tutmaq (çəkmək); adını tutmamaq (çəkməmək): *açık*. Adını anmək; adını anmamaq.

Ağ at arpa yeməz?: *açık*. ve *var*. Yaşına durumuna uygun olmayan isteklerde bulunmaq.
Kırkından sonra azanı teneşir paklar.

Ağ bayraq qaldırmaq: *var*. Beyaz bayraq çəkmək, teslim olmaq.

Ağ böhtan: *var*. Kuru iftira.

Ağ eləmək: *açık*. Suistimal etmək; şımarmək.

Ağ gün ağlamaq: *açık*. İyi dilekte bulunmaq.

Ağ gün: *açık*. İyi gün.

Ağ günə çıxarmaq: *açık*. Feraha çıxarmək, rahata erdirmək; mutlu etmək.

Ağ günə çıxmaq: *açık*. Feraha çıkmək, rahata ermək; mutlu olmaq.

Ağ ləkələr: *açık*. Yarım yamalak yapılmış işlər.

Ağ yalan: *var*. Kuyruklu yalan.

Ağa ağ, qaraya qara demək; ağa ağ demək, qaraya qara: *açık*. Doğru söylemək, hakkını vermək.

Ağacı əlindən düşmək: *açık*. ve *var*. İhtiyarlanmaq; elden ayaktan düşmək (veya kesilmək).

Ağa qara demək. *var*. Akı kara, karayı ak göstərmək.

Ağacın (çomağın) o biri başından yapışmaq: *açık*. Zor kullanmaq.

Ağacın iki başı var: *var*. Madalyonun iki yüzü.

Ağaç-ağaca qoymaq (gəlmək): *açık*. Karşı karşıya gəlmək, birbirine ters düşmək.

Ağciyərlilik eləmək: *açık*. Korkaklık etmək.

Ağdan qaraya söz deməmək: *var*. Gözün üstündə kaşın var deməmək.

Ağrı qaradan seçməmək (seçə bilməmək): *açık*. ve *var*. Akla karayı seçəməmək.

Ağıl dəryası: *açık*. Akıl dəryası, akıl küpü.

Ağıl eləmək: *kar*. Akıl etmək.

Ağıl işlətmək: *var*. Kafayı çalıştırmək, kafayı işlətmək.

Ağıl öyrənmək: *var*. Akıl almak/danışmaq/sormək.

Ağıl öyrətmək: *kar*. Akıl öğretmək/vermək.

Ağıl vermək: *kar*. Akıl vermək.

Ağıl-ağıla vermək: *açık*. Danışmaq, istişare etmək, akıl danışmaq.

Ağıldan kasıb (köypək): *var*. Akıl fukarası.

Ağıldan yavan, cibdən yağlı: *açık*. Aklı kıt, parası çok.

Ağıllara hakim: *açık*. Akıllara hakim (Çok akıllı).

Ağına-bozuna baxmamaq; ağına-bozuna baxmadan: *açık*. İyisine kötüsüne bakmamak, iyisine kötüsüne bakmadan.

Ağır gəlmək: *kar*. Ağır gelmek.

Ağır oturmaq: *var*. Pahalıya mal olmak/oturmaq. *eşses*. Söz konusu deyim, Türkiye Türkçesinde aynı eşsesli deyimleşme biçimiyle ve aşağıdaki belirtilen anlamıyla bir deyimbilimsel uyuşma olarak da kullanılmaktadır: *Uslu durmak; aniden bir işe atılmamak, söz dinler olmak, aklına estiği gibi hareket etmemek; ciddi olmak; çevreye saygı aşılamaq*. Bunun yanı sıra Türkiye Türkçesinde ikincil bir sözlüksel-deyimbilimsel anlamıyla da kullanılan söz konusu deyim, Azerbaycan Türkçesi söz varlığında ağırlık ölçüsü bildiren ‘*batman*’ deyim kurucu ve arkaik nitelikli sözcüğü ile deyimbilimsel kavuşma olarak gerçekleşen ‘**Ağır oturub, batman gelmek**’ varyantı da bulunmaktadır.

Ağır tərpnmək: *var*. Ağırdan/ağır almak.

Ağır-yüngül eləmək: *var*. İnce eğirip/eleyip sık dokumak.

Ağır qoyub yüngül götürmək: *var*. Zora gelememek.

Ağır lıq satmaq: *var*. Kendini ağır/ağıra/ağırdan satmak.

Ağız açmaq: Ağız eğmək. *eş*. Söz konusu deyim, Türkiye Türkçesinde eşsesli ‘*ağız açmak*’ deyimleşme biçimiyle ve aşağıdaki belirtilen anlamıyla bir deyimbilimsel uyuşma olarak da kullanılmaktadır: Söz söylemek, konuşmak; kavgaya başlamak, hiddet göstermek, taşmak. Bunun yanı sıra Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri söz varlığında söz konusu eşsesli deyim, birleşenleri sözdizimsel paralellerle gerçekleşen ‘**Ağzını açıb gözünü yummaq**’ ve ‘**Açtı ağzını yumdu gözünü**’ deyimbilimsel kavuşma varyantları da bulunmaktadır.

Ağız-ağıza vermək: *var*. Hep birlikte konuşmak, ağız ağıza vermek.

Ağız bir etmək (eləmək): *var*. Ağız/söz bir/birliğı etmək.

Ağız burmaq: *var*. Dudak bükmək.

Ağız-burnunu büzüşdürmək (turşutmaq): *var*. Dudak bükmək; ağız burun ekşitip çehre etmək.

Ağız-burnunu düzəltmək: *var*. Çeki düzen vermek.

Ağız-burnunu əymək//ağız-burun əymək: *var*. Ağız burun ekşitip çehre etmək.

Ağız-burnunu əzişdirmək: *var*. Ağzını burnunu dağıtmak.

Ağız-burnunu ovmaq: *var*. Ağzını çarşamba pazarına çevirmək.

Ağız büzmək (büzüsdürmək): *var.* Dudak bükmək.

Ağız deyəni qulaq eşitmir: *var.* Ağızından çıxanı/çıkan sözü kulağı duymamak/işitməmək.

Ağızdolusu danışmaq (demək): *açık.* Kendine güvenerek, kibirli kibirli konuşmaq.

Ağız əymək: *açık.* Taklit etmək; öykünmək.

Ağız ləzzəti ilə yemək: *açık.* Ağız tadıyla yemək.

Ağız sözü: *var.* Boş laf.

Ağızdan ağıza (ağızlarda) dolaşmaq: *kar.* Ağızdan ağıza dolaşmaq.

Ağızdan ağıza düşmək (köçmək): *var.* Dile düşmək.

Ağızdan bilmək: *var.* Ezbere bilmək.

Ağızdan boş: *var.* Boş boğaz/geveze.

Ağızdan iti (diri): *var.* Çenesi kuvvetli.

Ağızdan olmaq: *açık.* Konuşmaktan yorulmaq.

Ağızlarını bir yerə yığmaq: *var.* Sözbirliyi etmək, ağız birliyi etmək.

Ağla batmaq; ağla batmamaq: *var.* Akla sığmaq/sığmamak.

Ağla gəlmək: *var.* Akla gəlmək.

Ağla sığmaq. Bu məsələ heç ağılıma sığmır: *kar.* Akla sığmaq: Bu mesele hiç aklıma sığmıyor.

Ağlar günə qalmaq (düşmək): *kar.* Acınacaq duruma düşmək.

Ağlar günə qoymaq: *kar.* Acınılacaq duruma düşürmək.

Ağlı ala qayada (ala talada): *var.* Aklı başından bir kəriş yukarı veya yukarıda.

Ağlı azmaq: *var.* Aklını kaçırmak/kaybetmək.

Ağlı başdan çıxarmaq: *var.* Aklını başından almak; aklını çalmak; (birinin) aklını çəlmək.

Ağlı başına gəlmək: *kar.* Aklı başına gəlmək.

Ağlı başında (olmaq): *kar.* Aklı başında (olmaq):

Ağlı başından getmək (uçmaq, çıxmaq): *kar.* Aklı başından gitmək.

Ağlı <birşey> kəsməmək: *kar.* Aklı <birşey> kesməmək.

Ağlı çaşmaq: Bkz. Ağlı azmaq.

Ağlı getmək: Bkz. Ağlı başından getmək.

Ağlı kəsmək; ağlı kəsməmək; uşaqdır ağlı kəsmir!: *kar.* Aklı kesmək; akli kesməmək:

Çocuktur yapar, henüz akli kesmez!

Ağlı qaçmaq: Bkz. Ağlı azmaq.

Ağlı özünə getmək: *var*. Kendi bildiğini okumak.

Ağlı uçmaq: Bkz. Ağlı başından getmək.

Ağlı yerində olmamaq: Bkz. Ağlı azmaq.

Ağlın çoxluğundan: *var*. Sivri akıllı.

Ağlına (ağlına-başına) vurmaq: *açık*. Ölçüp biçmek; bir işe girişmeden önce tüm olasılıkları düşünmek ve değerlendirmek.

Ağlına batmaq; ağlına batmamaq. Heç ağlıma batmır: *var*. Akla sığmaq veya sığmamak.

Ağlına dua yaz! (yazdır!): *açık*. Hocaya git de sana akıl öğretsin.

Ağlına gəlmək; ağlına gəlməmək. *kar*. Bu heç ağlıma gəlmədi: Aklına gəlmək, aklına gəlməmək. Bu hiç aklıma gəlmedi.

Ağlına gətirmək; ağlına gətirməmək: *kar*. Aklına getirmək; aklına getirməmək.

Ağlına güc vermək; ağlına güc verməmək: *var*. Kafayı kullanmak; kafayı kullanmamak.

Ağlına sığışdıra bilməmək. Bunu heç ağlıma sığışdıra bilmirəm: *kar*. Aklına sığdıramamak. Bunu aklıma hiç sığdıramıyorum.

Ağlına yatmaq; ağlına yatmamaq: *kar*. Aklına yatmaq; aklına yatmamak.

Ağlını aparmaq: *var*. Aklını başından almak.

Ağlını azdırmaq (aşırmaq): *var*. Aklını karıştırmak.

Ağlını başına qoymaq: *açık*. Aklını başına almak, toplamak veya aklını başına devşirmək.

Ağlını başına yığdırmaq: *açık*. Aklını başına devşirmək.

Ağlını başına yığmaq (toplamaq): *var*. Aklına başına almak/dermek/toplamak.

Ağlını başından almaq (aparmaq): *kar*. Aklını başından almak.

Ağlını cəm etmək (cəmləşdirmək): Bkz. Ağlını başına yığmaq.

Ağlını itirmək: *var*. Aklını kaçırmak/kaybetmək/oynatmaq.

Ağlını külək aparıb: *var*. Başında kavak yeli/yelleri esmek. Henüz başında kavak yelleri estiği için ne demek istediğimizi anlamıyor.

Ağnağaz üyütmək: *açık*. Boş boğazlık etmek, boş yere konuşmak.

Ağrım ürəyinə! ağrısı ürəyinə!: *açık*. Allah belanı versin.

Ağrımaya başına saqqız (sarımsaq) bağlamaq: *var*. Ağrısız başa sakız yapıştırmak.

Ağrımaz başına dəsmal bağlamaq (çalmaq): *var*. Ağrısız başa kaşbastı bağlamak.

Ağrımaz başını bəlaya salmaq: *var*. Ağrımaz başını derde sokmaq.

Ağrın alım! ağrın mənə gəlsin!: *var*. Kurban olayım, ağrın bana geçsin!

Ağrısını çəkmək: *var.* Acısını çəkmək.
Ağrıyan yerinə toxunmaq (dəymək): *var.* Yarasına basmaq.
Ağsaqqallıq etmək (eləmək): *açık.* Büyüklük göstərmək, etmək.
Ağsuz ilan: *açık.* Hilebaz.
Ağza (ağızlara) salmaq: *var.* Dile düşürmək.
Ağza alası (alınası) deyil: *açık.* Ağza alınmadık (söz).
Ağza baxmaq: *kar.* Ağza baxmaq.
Ağzı açılmaq; izdihamın ağzı açıldı: *açık.* ve *var.* Önü açılmaq, izdihamın önü açıldı; dili çözülmək.
Ağzı aralanmaq: *var.* Dili çözülmək.
Ağzı ayrılı (açıla) qalmaq: *var.* Ağzı açıq kalmak.
Ağzı dadsız olmaq: *var.* Aş yermək/ermək.
Ağzı değıl: *var.* Aklı erməmək.
Ağzı əyri olmaq: *açık.* Hoşnutsuz, hoşnut olmayan, memnun olmayan; ekşi surat.
Ağzı fal imiş: *açık.* Sanki fala bakmış.
Ağzı günə buraxmaq: *var.* Herşeyi oluruna bıraxmaq; (bir işi) oluruna bıraxmaq (veya bağlamak).
Ağzı günə qalmaq: *açık.* Sahipsiz; sahipsiz, bakımsız kalmak.
Ağzı ilə milçək tutmaq (qovmaq): *var.* Sinek avlamak.
...Ağzı ilə oturub durmaq: *açık.* Başkasının ağzıyla hərəkət etmək.
Ağzı ilə quş tutmaq: *kar.* Ağzıyla quş tutmaq.
Ağzı isti yerdə olmaq. Ağzı isti yerdədir: *açık.* ve *var.* Durumu iyi olmaq; umurunda olmamak.
Ağzı işdə olmaq (işləmək): *açık.* Ağzı boş durmamak; davamlı olaraq bir şeylər yemək.
Ağzı kilidlənmək: *var.* (kendi) ağzını kapamak (veya kilitlemək).
Ağzı köpüklənmək; ağzı köpüklənə-köpüklənə...: *açık.* ve *var.* Sinirlənmək, öfkələnmək; cin ifrit kesilmək/olmaq.
Ağzı qatıq (pendir) kəsmir: *açık.* Sözü keçməmək; hərhangi bir işte söz keçirəməmək.
Ağzı qıfıllanmaq (kilidlənmək); Bkz. Ağzı kilidlənmək.
Ağzı qızışmaq: *açık.* ve *var.* Çok ve düşüncesiz konuşaraq ağzına geleni söylemək.
Ağzı qulağının dibinə getmək: *var.* Ağzı kulaklarına varmaq.

Ağzı nədir (ki...): *var*. Ne haddine... Hangi cesaretle...!

Ağzı soyudu: *açık*. Bir şeyden soğumak.

Ağzı söz tutmamaq. Ağzı söz tutmur: *açık*. ve *var*. Herhangi bir nedenle konuşmamak veya ağzı dili bağlanmaq.

Ağzı sulanmaq: *kar*. Ağzı sulanmaq.

Ağzı süd qoxumaq: *kar*. Ağzı süt kokmaq.

Ağzı sürüşmək: *var*. Dili dolaşmaq/sürçmək.

Ağzı var, dili yox: *kar*. Ağzı var, dili yok:

Ağzı-ağzına (ağız-ağıza) dəymək: *açık*. Bir başkasıyla konuşmaq imkanı elde edərək herhangi bir iş üzərinə onun fikrini öyrənmək.

Ağzına (ağzıma) <heç> bi şey dəyməyib: *var*. Ağzına bir şey (veya bir çöp) koymamak.

Ağzına <bir> şapalaq vurmaq: *var*. Ağzının payını vermək; lafi ağzına tıkamak.

Ağzına ağız (dil) vermək: *açık*. Konuşmaya cesaretlendirmək; təhrik etmək, kışkırtmaq; telkin etmək.

Ağzına almaq. Alov bütün evi ağzına aldı: *var*. İçinə almak. Alev bütün evi içinə aldı.

Ağzına at başı almaq: *var*. Avaz avaz bağırmaq.

Ağzına atmaq: *var*. Ağzına atmaq, ağzına bir kemik atmaq.

Ağzına baxan yoxdur (kimdir): *açık*. Sözü dinlənməmək.

Ağzına baxmaq: *kar*. Ağzına baxmaq.

Ağzına çullu dovşan yerləşmir (sığışmır): *açık*. Atıp tutan, kendini beğənmiş birisi...

Ağzına dil atmaq (vermək, qoymaq): Bkz. Ağzına ağız (dil) vermək.

Ağzına düşmək: *kar*. Ağzına düşmək.

Ağzına gələni danışmaq: *var*. Ağzına gələni söyləmək.

Ağzına gələni demək (söyləmək): *açık*. Azarlamak, utandırmaq.

Ağzına gəlmək: *var*. Dilinin ucuna gəlmək.

Ağzına gətirmək: *var*. Dilinin ucuna gətirmək.

Ağzına it başı salmaq (almaq): Bkz. Ağzına gələni danışmaq.

Ağzına qıfıl vurmaq: *var*. Ağzına kilit takmaq (veya vurmaq).

Ağzına qovut almaq: *var*. Ağzına taş almak.

Ağzına qovut verən yoxdur (kimdir): *açık*. Adam yerine koymamak; admdan saymamak.

Sana kemik atan yok!

Ağzına qurd düşüb: *açık*. Saygınlığını kaybetmiş.
Ağzına söz atmaq: *açık*. Fikir vermek.
Ağzına su alıb oturmaq: *var*. Dilini yutmaq.
Ağzına su almaq (götürmək): Bkz. Ağzına su alıb oturmaq.
Ağzına şirə salmaq (vermək): *açık*. Teşvik etmək, övmək.
Ağzında dili qurumaq: *var*. Dili kurumak.
Ağzında dili yox: *var*. Ağzı var dili yok.
Ağzında şirə qalıb: *açık*. Bir şeye alışmış, tadını almış.
Ağzından (dilindən) qaçırmaq: *kar*. Ağzından kaçımaq/qaçırmaq.
Ağzından bal tökülür: *var*. Ağzından/dudağından bal akmak/damlamak.
Ağzından çıxmaq: Bkz. Ağzından (dilindən) qaçırmaq.
Ağzından dürr tökülmək: *açık*. Yanlılığı sebebiyle gülünc olan söz veya cümle. Birisine alay etmək için söylenilir.

Ağzından düşməmək: *var*. Ağzından/dilindən düşməmək(veya düşürməmək).
Ağzından gələn (çıxan) demək: Bkz. Ağzına gələn (demək) söyləmək.
Ağzından inci saçmaq: Bkz. Ağzından dürr tökülmək.
Ağzından köpük qusmaq: Bkz. Ağzı köpüklənmək.
Ağzından qan iyi (qoxusu) gəlir: *var*. Kana susamış.
Ağzından qıfılı götürmək: *açık*. Dilini çözmək; konuşturmaq.
Ağzından od (od-alov) püskürmək: *var*. Ateş püskürmək/saçmaq; ağzından ateş saçmaq.
Ağzından od (od-alov) tökülmək: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.
Ağzından od (od-alov) yağdırmaq: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.
Ağzından od yağmaq: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.
Ağzından söz qaçırmaq: Bkz. Ağzından (dilindən) qaçırmaq.
Ağzından süd iyi (qoxusu) gəlir: *var*. Ağzı süt kokmaq.
Ağzından vurmaq: *var*. Ağzına tıkamak.
Ağzını aç bilməmək: *açık*. Ağzını açamamak; korkudan ağzını açıp konuşmamak. *O ağzını bile açamaz.*

Ağzını açan kimi. Ağzını açan kimi onu başa düşdüm: *açık*. Ağzını açınca; ağzını açınca onu anladım.

Ağzını açdırmaq: *açık*. Ağzını açtırmək; konuşturmaq.

Ağzını açıb göyə baxmaq: *açık*. ve *var*. İşi olmayıp boş oturmak, hiçbir iş yapmamak; sinek avlamak.

Ağzını açıb gözünü yummaq: *kar*. Ağzını açıp gözleri yummaq.

Ağzını açıb havaya vermək: Bkz. Ağzını açıb göyə baxmaq.

Ağzını açıb qulaq asmaq: *var*. Ağzının içine bakmaq.

Ağzını açıb yummaq: *açık*. ve *var*. Son nefesinde olmak; son nefesi vermek, ruhunu teslim etmək.

Ağzını Allah yoluna açmaq: *açık*. Dilenmek, dilençilik etmək; ağzına geleni söylemek, heyzezan etmək.

Ağzını Allah yoluna qoymaq: *açık*. ve *var*. Boş laf etmək/katmaq; gevezelik etmək.

Ağzını aramaq: *kar*. Ağzını aramak/yoklamak.

Ağzını aya tutub ulamaq: *açık*. Boşuna konuşmaq, bağırmaq.

Ağzını ayırıp göyə baxmaq: Bkz. Ağzını açıb göyə baxmaq.

Ağzını ayırmaq: *var*. Ağzını açmaq.

Ağzını bağlamaq: *var*. Çenesini kapamak/kesmək; dilini bağlamaq/kesmək.

Ağzını bəddə (şərə) açmaq: *var*. Ağzı kara; şom ağızlı.

Ağzını boş qoymaq (saxlamaq): *açık*. Yumuşak davranmaq, zaaf göstərmək.

Ağzını boza vermək: Bkz. Ağzını Allah yoluna qoymaq.

Ağzını büzmək (büzüsdürmək): Bkz. Dudak bükmək.

Ağzını dağıtmaq: *açık*. ve *var*. Çenesini dağıtmaq; ağzına geleni söylemək.

Ağzını əzmək: *var*. Çenesini dağıtmaq.

Ağzını göyə açmaq: *açık*. ve *var*. Tembellik etmək; sinek avlamak; beddua etmək.

Ağzını xeyrə açmaq: *kar*. Ağzını hayra açmaq.

Ağzını qaytarmaq: Bkz. Ağzından vurmaq.

Ağzını gıfıllamaq: Bkz. Ağzına qıfıl vurmaq.

Ağzını qızışdırmaq: *açık*. Təhrik etmək, kışkırtmaq.

Ağzını malalamaq: *açık* ve *var*. Ağzını kapatmaq, ağzına bir kemik atmaq.

Ağzını mismarlamaq: *var*. Çenesini kapamak/kesmək.

Ağzını mumlamaq: Bkz. Ağzına qıfıl vurmaq.

Ağzını ovmaq (ovuşdurmaq): *var*. Ağzını burnunu dağıtmaq.

Ağzını öyrənmək: Bkz. Ağzını aramaq.

Ağzını piyləmək: *açık*. Rüşvet vermək.

Ağzını saxlamaq: *var*. Dilini tutmaq.

Ağzını sulandırmaq: *açık*. İmrendirmək; ayartmaq; iştah açmaq.

Ağzını sürümək: *var*. Ağzını eğmək.

Ağzını şərə açmaq: Bkz. Ağzını bədə (şərə) açmaq.

Ağzını təmiz saxlamaq (açmaq): *açık*. Ağzını təmiz tutmaq (küfretmemək).

Ağzını tutmaq: Bkz. Ağzını saxlamaq.

Ağzını yağlamaq (piyləmək): Bkz. Ağzını piyləmək.

Ağzını yığmaq: *var*. Ağzını toplamak.

Ağzını yormaq: *var*. Çene yormak.

Ağzını yoxlamaq: Bkz. Ağzını aramaq.

Ağzını yum!: *var*. Kapa çeneni!

Ağzını yumdurmaq: *var*. Çenesini kapatmaq.

Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək: *var*. Ağzının tadını bilmək.

Ağzının kəsəri yoxdur: *açık*. Sözü dəğersiz olmaq.

Ağzının küləyinə dayana bilməmək: *açık*. ve *var*. Karşı koyamamak; cevap verememek, cavaplandırılmamaq.

Ağzının qaşığı deyil: *var*. (Birisinin) harcı değıl.

Ağzının qaytanını boş buraxmaq: Bkz. Ağzını boş qoymaq (saxlamaq).

Ağzının ləzzətini bilmək: Bkz. Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək.

Ağzının sözünü bilmək: *açık*. Ağzından çıxanı (konuşmasını)bilmək.

Ağzının suyu axmaq: *kar*. Ağzının suyu akmak.

Ağzının suyunu axıtmaq: Bkz. Ağzını sulandırmaq.

Ağzının tamını bilmək: Bkz. Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək.

Ağzının üstündən vurmaq: Bkz. Ağzından vurmaq.

Ahı yerdə qalmamaq; ahı yerdə qalmaz. *açık*. ve *var*. Ahı yerde kalmamak; ahı yerde kalmaz; ahı tutmaq.

Ahın dağılara!: *açık*. ve *var*. Birisine acımaq; acısını anlayışla karşılamaq; dağılara taşlara.

Axına qarşı getmək: *var*. Akıntıya qarşı kürek çekmek.

Axınla getmək: *var*. Akıntıya kapılmak.

Axır nəfəs; axır nəfəsə kimi: *var*. Son nefes; son nefesine kadar.

Axırı bir yana çatmaq (çixmaq): *açık*. Bir neticeye varmaq.
Axırı birdir: *açık*. Akıbeti aynı olmak.
Axırı xeyir olmaq: *açık*. Akıbeti (sonu) hayır olmak.
Axırı pis qurtarmaq: *açık*. Kötü sonuçlanmaq.
Axırına çixmaq: Bkz. Axırı bir yana çatmaq.
Axırına daş atmaq. Bkz. Axırı bir yana çatmaq veya axırına çixmaq.
Axırına nöqtə qoymaq: Bkz. Axırına daş atmaq.
Axırını köynəyini əynindən çixarmaq: *açık*. Donuna kadar soymak.
Axırını eləmək: Bkz. Axırı bir yana çatmaq.
Aqibətin(iz) xeyir! (Xeyir olsun!): *açık*. Sonumuz/sonunuz hayır olsun.
Al dilə tutmaq: *açık*. Kandırmak; tatlı dille kandırmaya çalışmaq.
Ala düşmək: *var*. Tuzağa düşmək.
Ala itdən məşhur (dur): *kar*. Ala itten məşhur...
Alaca qarğaya da borcludur: *var*. Uçan kuşa borcu/borçlu olmak.
Ala qarğa balasına aşiq olub: *var*. Kirpi yavrusunu kadife tüylüm diye sever. Kuzguna yavrusu anka görünür.
Albuxara torbası kimi: *açık*. İşe yaramayan kimse.
Aləmə car çəkmək: *var*. Yedi mahalleye duyurmaq, dünyayı başına toplamak.
Aləmi başına almaq (yığmaq, götürmək). *açık*. Bağırmaq; herkesi başına toplamak.
Aləmi bir-birinə vurmaq (qatıb-qarışdırmaq): *açık*. Birbirine düşürmək.
Alığını aşırmaq: *açık*. Hakkından üstesinden gelmek.
Alın təri ilə: *kar*. Alın teriyle.
Alın təri tökmək: *kar*. Alın teri dökmək.
Alın yazısı: *kar*. Alın yazısı.
Allah ağıl versin: *kar*. Allah akıl fikir/akıllar versin.
Allah ağızın (ız) dan eşitsin!: *açık*. İnşallah; Allah ağızından duysun!
Allah, amandır!: Allah rızası için!; *açık*. Aman Allah'ım.
Allah bağışlasın!: *kar*. Allah bağışlasın! Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'Allah günahlarını aff etsin veya Allah esirgesin' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'Allah (çocuğunu, sevgilini) kazadan beladan esirgesin, kötülüklerden korusun' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Allah bağışlasın!: *kar*. Allah

bağışlasın!' deyimi, aynı kökenli yakın anlamların açıklamalı-aktarmalı bağlamında eşsesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Allah başına daş salsın!: *var.* Başına taş düşmek (veya yağmak). Başına taş yağsın!

Allah bəla(sını) versin! *kar.* Allah belasını versin!

Allah bəndəsi: *var.* Allah kulu.

Allah bilir: *var.* Allah bilir.

Allah canını alsın!... Allah canını alsın!

Allah cəzasını versin!... *kar.* Allah cezanı vermesin/versin!

Allah eləməmiş; Allah eləməyə; Allah eləməsin: *kar.* Allah etməsin.

Allah eləsin (ki): *var.* İnşallah; Allah izin verirse...

Allah ətini töksün! *açık.* ve *var.* Ayıp günah değil mi?; Allah belanı vermesin!

Allah göstərməsin! *kar.* Allah göstərməsin!

Allah qoysa: *var.* Allah izin verirse...

Allah qüvvət versin! *kar.* Allah kuvvet versin!

Allah saxlasın!: *var.* Allah korusun!

Allah şeytana lənət eləsin!: *var.* Kör şeytana lanet!

Allah tərəfi...: *açık.* Doğrusunu söylemek lazım gelirse (veya gerekirse).

Allah uzaq eləsin! *kar.* Allah uzak etsin!

Allah üzümə (üzünə) baxdı (baxıb): *açık.* Allah esirgemiş.

Allah vergisi: *kar.* Allah vergisi.

Allah vürmüşdü: *açık.* Onun işi değil; Hak etmiyor.

Allah vursun...: *var.* Allah belanı versin!

Allaha bax! *açık* ve *var.* Allah'ın işine bak!

Allahçına buraxmaq: *açık.* Allah'ın merhametine bırakmaq; oluruna bırakmaq.

Allahdan olan kimi: *var.* Ne mutlu ki.

Allahı seversən: *kar.* Allah'ı seversen!

Allahın bəlası: *kar.* Allah'ın belası!

Allahın dilsiz heyvanı: *açık.* Allah'ın zavallı kulu.

Allahın heyvanı: *açık.* Allah'ın zavallı kulu; Budala.

Allahın tənbəli: *açık.* Tembel; çalışma gücü varken çalışmayan, aylaklık eden.

Allahın verən (var) günü: *kar.* Allah'ın/Tanrının günü.

Allahın verdiyindən: *var*. Allah'ın ne verdiyse.

Allahın yazıq bəndəsi: *açık*. Allah'ın fakir kulu.

Allahından olmaq: *açık*. ve *var*. Şansı yaver gitmek; Allah yürü ya kulum demiş...

Allahü əkbərin eşidilməyən (çatmayan) yeri: *açık*. ve *var*. Issız yer; kuş uçmaz kervan keçmez...

Alnı pak: *kar*. Alnı pāk, alnı açık.

Alnında yazılmaq; alnında yazılıb: *var*. Alnına yazılmak; alnına yazılmış.

Alnında yazılmayıb ki...: *açık*. Alnında yazmıyor ki...

Alnının təri ilə: *kar*. Alnının teriyle...

Alt-altda, üst-üstə: *açık*. Her şey eskisi gibi...

Alt dodağı <ilə> yer süpürür: *var*. Suratı yer süpürmek.

Alt-üst etmək: *kar*. Alt üst etmək. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'herhangi bir ciddi arama işinin yapılması' ve eleştirmek, yıkmak' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'alt yüzünü üst yüzüne getirmek ve çok karışık duruma getirmek, düzenini pozmak' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Alt-üst etmək: *kar*. Alt üst etmək' deyimini, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında eşsesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Alt-üst olmaq: *kar*. Alt üst olmak.

Altdan geyinib üstədən qıfıllanmaq: *açık*. ve *var*. Bürünmek, sarınmaq, örtünmek; giyinip kuşanmaq.

Altdan su yeritmək: *var*. Saman altından su yürütmək.

Altdan yuxarı baxmaq (süzmək): *var*. Tepeden tırnağa bakmaq süzmək.

Altına od qoymaq: *var*. Yangına körükle gitmek.

Altına vurmaq: Bkz. Altını doldurmaq

Altından çıxmaq: *var*. Altından kalkmaq, üstesinden gelmek.

Altından girib üstündən çıxmaq: *açık*. Altından girib üstündən çıkmak. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'her yere sokulabilen, kurnaz veya becerikli, eli uzun bir kimse' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'her serveti gereksiz yere ve düşüncesizcesine harcayarak kısa zamanda bitirmek' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Altından girib üstündən çıxmaq: *açık*. Altından girib üstündən

çıkmaq' deyimi, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında eşsesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Altını çəkmək: *açık*. ve *var*. Sonuçlarına katlanmaq; cezasını çəkmək.

Altını doldurmaq: *var*. Küpünü doldurmaq.

Altını üstünə çevirmək: *var*. Altını üstünə getirmək.

Amanı kəsilmək: *var*. Amanı kəsilmək; dermanı kəsilmək (veya dermandan kəsilmək).

Amanını kəsmək: *açık*. Dermanını kəsmək.

Amerika kəşf etmək: *kar*. Amerika'yı yenidən kəşf etmək

Amin demək: *kar*. Amin demək.

Ana-bala etmək (eləmək): *açık*. Mevcut olan bir şeyden bir tane daha bulundurmaq durumunda söylenen alaycı laf.

Ana xəttini təşkil etmək: *açık*. Ana hattını oluşturmaq.

Ana südü kimi (halal): *açık*. ve *var*. Ana sütü gibi helal; Ananın ak südü kimi (helal olsun).

Anadan (anasından) əmdiyyə südü burnundan gəlmək (tökülmək): *kar*. Anasından emdiği süt burnundan (fitil fitil) gəlmək.

Anadan əmdiyyə südü burnundan gətirmək: *kar*. Anasından emdiği sütü burnundan gətirmək.

Anan ölsün!: *açık*. ve *var*. Annenin kötü durumda olan çocuğuna söylediği acıma sözü; Bana gəlsin!.

Anası mələr qalmaq: *açık*. Çocuğu ölen anne.

Anası ölmüş (olsun): *açık*. Öksüz, fakir.

Anasını ağlar (mələr) qoymaq: *açık*. Anasını gözü yaşlı koymaq.

Anasını ağlatmaq: *kar*. Anasını ağlatmaq.

Anasının əmçəyini kəsən: *açık* ve *var*. Hileci, düzenbaz, dolandırıcı, kaltaban, alçak; Anasının gözü.

Anasının oğlu: *açık*. ve *var*. Piç; anası ilə babası arasında evlilik bağı olmadan dünyaya gələn çocuk; piç kurusu.

Anasının südü ilə əmmək: *açık*. Anasının sütü gibi helal.

Anasının südü ilə dolanmaq: *açık*. Helâl parayla yaşamak.

Ancaq adı qalıb: *açık*. Kendisi yok adı var.

And içib qan qusmaq: *açık*. Israrla yemin ederek inkâr etmek.

Andıra qalmış: *açık*. Kahrolmuş.

Anqut kimi ağzını açmaq: *açık*. Angut gibi ağzını açmaq; aç gözlü olmak, aval aval bakmaq.

Anqut kimi udmaq: *açık*. Angut gibi yutmək; önüne gelen yiyeceği çabucak bitirmək.

Anquta dönmək: *açık*. Çok zayıflamak, iğne ipliğe dönmək.

Apar-gətirə salmaq: *açık*. Bugün git, yarın gel.

Ara (aralıq) qarışmaq: *var*. Ortalık karışmaq. Türkiye Türkçesinde söz konusu deyim in ‘akşam olmak’ kimi ikinci bir anlamı da bulunmaktadır. Bu bakımdan ‘Ara (aralıq) qarışmaq: *var*. Ortalık karışmaq’ deyimini, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında Türkiye Türkçesine göre eşsesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Ara (aralıq) sözü (söhbəti): *açık*. Dedikodu.

Ara açılmaq: Bkz. Ara pozulmaq.

Ara pozulmaq: Bkz. Ara dəymək.

Ara dəymək: *var*. Arası (veya araları) açılmək (açık olmak veya bozulmak); darılmək, kırılmək, incinmək, dostluğu bozulmaq.

Ara düzəltmək: *var*. Arası düzəlmək.

Ara qarışdırmaq: *var*. Ortalığı karıştırmək.

Ara qatmaq: *var*. Ara bozmaq.

Ara qızıdırmaq: *kar*. Arayı kızıştırmək.

Ara qurmaq: *var*. Ara buluculuk etmək.

Ara pozmaq: *kar*. Ara bozmaq

Ara sayxaşmaq (sakitləşmək): *kar*. Ortalığın sakinləşməsi.

Ara sazlamaq: *var*. Arayı düzəltmək.

Ara soyumaq: *açık*. ve *var*. Arası bozulmaq, Araya soğukluk girməsi.

Ara vurmaq (vuruşdurmaq): *var*. Ara bozmaq (bozdurmaq).

Ara yerdə qalmaq: *var*. İki arada bir derede kalmək.

Ara yerdə: *kar*. Ara yerde.

Araba ilə dovşan tutmaq: *açık*. Bir şeyi hileyle halletmeye çalışmaq, Olmayacak duaya amin demək.

Arabanın dal çarxı: *var*. Zurnanın son deliği, dış kapının mandalı.

Arabanın səkkizinci təkəri: Bkz. Arabanın dal çarxı.

Arada (aralıqda) qalmaq: *kar.* Arada kalmak.

Aradan çıxarmaq: *kar.* Aradan çıxarmak.

Aradan çıxmaq: *kar.* Aradan çıkmak.

Aradan sürüşmək: *var.* Aradan sıvışmaq.

Araşməyə almaq (salmaq): *var.* Ablukaya almak.

Araları dəymək (sərinləşmək, soyumaq): *var.* Araları soğumak.

Aralarından qara pişik keçdi: *kar.* Aralarından kara kedi geçmək.

Aralarından su (qıl, yel) keçməz: *kar.* Aralarında su sızmamak.

Aralarını vurmaq: *var.* Aralarını bozmak.

Aralığa söz qatmaq: *var.* Ortaya laf atmaq.

Aralığa tökmək: *var.* Ortağa dökmək.

Aralıq adamı: *var.* Ara bulucu.

Aralıqda qalmaq: *kar.* Arada kalmak.

Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan (govut): *açık.* ve *var.* Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak.

Aranı xəlvət eləmək: *açık.* ve *var.* Birinin yokluğunu fırsat bilmək, fırsatı yakalamak.

Aranı saz eləmək (sazlamaq): *var.* Arayı düzəltmək.

Aranı vurmaq: *var.* Arayı bozmak.

Arası açılmaq: *kar.* Arası açılmək.

Arası dəymək: *var.* Arası bozulmaq.

Arası kök (saz) olmaq; arası olmamaq: *kar.* Arası iyi olmaq; arası olmamak.

Arası olmaq: *var.* Arası iyi olmaq

Arası var. (...arısı sazdır); yaxşı yeməklərlə arası var Arası var (Arası iyidir); *açık.* İyi yemeklerle arası var.

Araya çıxarmaq: *var.* Ortaya çıxarmak.

Araya düşmək: *var.* Ara buluculuk etmək.

Araya girmək. *kar.* Araya girmək.

Araya it öldüsü salmaq. *açık.* ve *var.* Ortaya konuşmaq.

Araya qoymaq: *var.* Alay etmək.

Araya salmaq: Bkz. Araya qoymaq

Araya soxulmaq: *açık. ve var.* Her işe burnunu sokmak..

Araya söz salmaq: *var.* Araya laf atmaq.

Arxa durmaq: *kar.* Arka durmaq (çıkmaq).

Arxa vermək: *var.* Sirtını dayamak.

Arxası bağılı olmaq: *var.* Arkası kuvvetli olmaq.

Arxası üstə qoymaq: *var.* Arkası üstü, sırt üstü koymaq, yüz üstü bırakmaq.

Arxası yerə dəymək (gəlmək); arxasını yerə dayamaq: *açık. ve var.* Sırtı yere değımek, arkasını yere dayamak.

Arxasını işə verməmək: *açık.* Tembellik etmək.

Arxasını yerə vurmaq: *var.* Sirtını yere getirmek.

Arı yemek: *açık. ve var.* Ardan olmaq, utanma, arlanma bilmemek.

Arı yeyib namusu dalına bağılamaq: *var.* Arı, namusu bir kenara bırakmaq.

Arı yuvasına çöp soxmaq: *var.* Arı kovanına çomak sokmaq.

Arı yuvasına dönmək: *var.* Arı kovanına dönmək (benzemek).

Arpası artıq (çox) düşmək: *kar.* Arpası fazla gelmek.

Artıq-əskik danışmaq: *var.* İleri geri konuşmaq.

Arvad söhbəti: *kar.* Karı sohbeti.

Arxa-arkaya vermək. *var.* Omuz omuza vermek (arka arkaya vermek; dayanmaq).

Arxa çevirmək: *kar.* Arka çevirmek (sırt çevirmek).

Aslan ürəyi yeyib: *var.* Aslan sütü emmiş.

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz: *açık.* Cesur yürekli (Özellikle cesur bayanlar için kullanılır).

Asta qaçan namərd (dir): *açık. ve var.* Tabanları yağlamak.

Astananın ağızında durmaq: *açık.* Hedefe yaklaşmaq.

Astarı çıxmaq: *açık. ve var.* Lile lime olmaq, ahı gitmek vahı kalmak.

Astarı üzündən baha: *kar.* Astarı yüzünden pahalı olmaq.

Aşı bişib: *var.* Defteri dürülmüş.

Aşığı (maçası) alçı durub: *var.* Aşığı cuk oturmak, işleri rast gitmek.

Aşına duz (su) qatmaq: *var.* Pişmiş aş su katmaq.

Aşını bişirmək: *var.* Defterini dürmek.

Aşının suyunu vermək: *var.* Ağızının payını vermek.

At başı salmaq: *var.* Her işe burnunu sokmaq.

At gedib, örkəni də aparıb: *açık*. Gerekli olan, digər şeylərin də kaybolması.

At kimi üzə durmaq: *açık*. Yalancı şahitlik etmək.

At oynatmaq: *açık*. ve *var*. Meydanı boş bulmaq.

Ata malı kimi bölüşmək: *açık*. Miras gibi bölüşmək.

Atam da (atası da) gəlsə (dirilsə)... *var*. Babam bile mezardan kalkıp gəlsi... Asla.

Atası yanmaq: *açık*. ve *var*. Anası ağlamak.

Atasına od vurmaq: *açık*. ve *var*. Anasını ağlatmaq.

Atasından xəbərsiz: *açık*. Babası belli olmamak, Piç.

Atasını dalına sərilmək: Bkz. Atasına od vurmaq.

Atasını yandırmaq: Bkz. Atasına od vurmaq.

Atəş-od püskürmək: *kar*. Ateş püskürmək.

Atdan düşüb eşşəyə minmək: *kar*. Attan inip eşşəyə binmək

Atı baş aparmaq: *açık*. Haddini aşmaq.

Atıla-atıla gəlmək: *açık*. Eli boş gəlmək.

Atılan dırnağına dəyməz: *var*. Tırnağı bile olmamak.

Atın quyruğu yerə dəyəndə: *açık*. ve *var*. Balık kavağa çıkınca, kırmızı kar yağdığında...

Atını <sağa-sola> çarpmaq: *açık*. Başiboş dolaşmaq.

Atını daşa bağlamaq: *açık*. Teskin olmaq.

Atlı olub (oldu), mən piyada: *kar*. O atlı ben yaya.

Atüstü görmək: *açık*. ve *var*. Yol üstü uğramak, keçərkən uğramak.

Avara dolanmaq: *var*. Avare gəzmək, başiboş gəzmək.

Avara düşmək; avara-sərgərdan düşmək. *var*. Avare kalmak; avare-başiboş kalmak.

Avara qalmaq: Bkz. Avara düşmək.

Avara qoymaq (salmaq): *kar*. Avare koymak. İşindən gücündən etmək.

Ay parçası: *kar*. Ay parçası.

Aya deyir: sən çıxma, mən çıxım: *açık*. ve *var*. Ayın on dördü gibi.

Aya-günə dönmək: *açık*. ve *var*. Ayda yılda bir.

Aya hürmək: *açık*. Boşa iş yapmaq.

Ayağa bağlanmaq (dolaşmaq): *açık*. ve *var*. Ayağına bağ vurmaq. Engellemək, Ayağını bağlamak.

Ayağa düşmək (düşmək, yıxılmaq): *var*. Ayağına düşmək.

Ayağa düşmək: Bkz. Ayağa döşənmək.
Ayağa qaldırmaq: Ayağa kaldırmaq.
Ayağa salmaq: *var.* Ayağa düşürmək.
Ayağa vermək; ayağa verməmək: Bkz. Ayağa salmaq.
Ayağı (ayaqları) yer almaq (yer tutmaq): *var.* Ayaklarının üstündə durmaq.
Ayağı açılmaq: *kar.* Ayağı açılmək (yenidən gidip gəlməyə başlamaq).
Ayağı bağlanmaq (bağlı olmaq): *açık.* ve *var.* Kabız olmaq.
Ayağı dəyməmək: *var.* Ayak basmamak.
Ayağı düşmək; ayağı düşməmək: *açık.* Ayağı uğurlu gəlmək, ayağı uğursuz gəlmək.
Ayağı gordan sallanmaq: *var.* Bir ayağı çukurda olmaq.
Ayağı işləmək: *açık.* Bağırsakları bozulmaq. İshal olmaq.
Ayağı kəsilmək: *kar.* Ayağı kəsilmək.
Ayağı uğurlu olmaq: *kar.* Ayağı uğurlu olmaq.
Ayağı üzəngidə: *kar.* Ayağı üzəngidə.
Ayağı yer tutan; ayağı yer tutan xəstələr: *kar.* Ayağı tutan, yürüyəbilən.
Ayağı yerə dəyməmək: *kar.* Ayağı yere değməmək.
Ayağı yüngül: *açık.* ve *var.* Ayağı hafif, ayağı uğurlu.
Ayağına aparmaq: *var.* Ayağına getirmək.
Ayağına bir daş!: *var.* Ayakları kırılısın!
Ayağına çağırmaq: *kar.* Ayağına çağırmaq.
Ayağına çidar olmaq: *kar.* Ayağına bağ olmaq.
Ayağına daş olmaq (bağlanmaq): Bkz. Ayağına çidar olmaq.
Ayağına duzaq (çidar) olmaq: Bkz. Ayağına çidar olmaq.
Ayağına düşmək (döşənmək): *var.* Ayağına düşmək.
Ayağına gəlmək: *kar.* Ayağına gəlmək.
Ayağına getmək: *kar.* Ayağına gitmək.
Ayağına qalxmaq (durmaq): *kar.* Ayağına kalkmaq.
Ayağına yazmaq; öz ayağına yazmaq: *açık.* Birisinin üstünə atmaq.
Ayağına yıxılmaq: Bkz. Ayağına düşmək.
Ayağına qalmaq: *açık.* ve *var.* Başına kalmək.
Ayağından çəkmək: *açık* ve *var.* Ayağını sürümək, topallamaq; ayağı kəsilmək.

Ayağından silmək: *açık.* ve *var.* Başından atmaq.
Ayağını açmaq: *açık.* Kabızlığın giderilmesi.
Ayağını basmaq: *var.* Ayak basmaq.
Ayağını basmamaq: Bkz. Ayağı dəyməmək.
Ayağını başından aşırmaq: *açık.* İşini bitirmək, öldürmək.
Ayağını boğazına dirəmək: *açık.* ve *var.* Gırtlığına çökmək.
Ayağını düz atmamaq: *açık.* Yoldan çıkmək.
Ayağını kəsmək (çökmək): *kar.* Ayağını kəsmək.
Ayağını yan basmaq: Bkz. Ayağını düz atmamaq.
Ayağını yerdən götürmək: *var.* Ayağını yerden kəsmək. Bir vasıtası olmaq.
Ayağını yorğanına görə uzatmaq: *kar.* Ayağını yorganına görə uzatmaq.
Ayağının altı möhkəm olmaq: *var.* Ayağının altı sağlam olmaq.
Ayağının altına baxmadan (qaçmaq): *açık.* ve *var.* Tabanları kaldırmək, tabanları yağlamək.
Ayağının altına dəmir (ərsin, maşa) at (atın): *açık.* ve *var.* Aşağına sıcak sumu dökəlim, soğuk su mu?
Ayağının altına düşmək: *var.* Ayağına düşmək.
Ayağının altında yer (torpaq) yanır: *kar.* Ayağının altında toprak yanıyor. Savaş zamanı söylənen bir deyim.
Ayağının altından zəminə (torpaq) qaçmaq: *var.* Ayağının altından toprak kaymaq.
Ayağının altını görməmək: *açık.* ve *var.* Burnu havada olmaq.
Ayağının altını qazımaq (oymaq): *var.* Birisinin kuyusunu kazmaq.
Ayağının altını öpmək: *kar.* Ayağının altını öpmək.
Ayağının tozu <da> ola bilməz: *kar.* Ayağının tozu bile olamaz.
Ayağının tozu da iyi də qalması: *açık.* Esamesi okunması.
Ayağının tozuna dəyməz: *var.* Ayağının tozu bile olmamak.
Ayaq açıb yerimək: *açık.* Çocuğun yürüməyə başlaması.
Ayaq açmaq: *açık.* Adımlamaya başlamaq, adım atmaq.
Ayaq almaq: *var.* Yol almaq.
Ayaq altına almaq: *kar.* Ayak altına almaq.
Ayaq altına düşmək: *kar.* Ayak altına düşmək.

Ayaq altına salmaq: *var*. Ayak altına bırakmak.

Ayaq altında qalmaq: *kar*. Ayak altında kalmak.

Ayaq basmağa yer yoxdur: *var*. Adım atacak yer olmamak.

Ayaq basmamaq: *kar*. Ayak basmamak.

Ayaq çalmaq: *açık*. ve *var*. Bir işi yapmak için sürekli gidip gelmek zorunda kalmak.

Ayak vurmak

Ayaq çəkmək: *kar*. Ayak çekmek (kesmek).

Ayaq dirəmək: *kar*. Ayak diremek.

Ayaq götürmək: *açık*. Hızlı adımlarla gitmek.

Ayaq kəsmək (çəkmək): Bkz. Ayaq çəkmək.

Ayaq olmaq: *açık*. Bir işe ortak olmak, katılmak.

Ayaq sürmək: *kar*. Ayak sürümek.

Ayaq sürümək: Bkz. Ayak sürümək.

Ayaq tutmaq: *açık*. Ayaklanmak, Emekledikten sonra ayaklanmak.

Ayaq üstə qalmaq: *var*. Ayakta kalmak.

Ayaq vurmaq (döymək): *açık*. Bir işi yapmak için sürekli gidip gelmek zorunda kalmak.

Ayaq yığılmaq (kəsilmək); axşama yaxın küçələrdən ayaq yığıldı: *var*. Ayak çekilmek;
akşama yakın sokaklarda ayak çekildi.

Ayaq yoluna düşmək: Bkz. Ayağı işləmək.

Ayaqaltı etmək (eləmək): *açık*. Beşparalık etmək, ayağının altına almak.

Ayaqaltı olmaq: *kar*. Ayakaltı olmak.

Ayaqda qalmaq (sürünmək): *kar*. Ayakta kalmak (sürünmek).

Ayaqdan dırnaqdan düşmək: *açık*. ve *var*. Eli ayağı tutmamak, yorulmak.

Ayaqdan diri (cəld): *var*. Ayağı tez, ayağı çabuk.

Ayaqdan düşmək: Bkz. Ayaqdan dırnaqdan düşmək.

Ayaqdan salmaq: *açık*. Yormak, yorgun duruma getirmek.

Ayaqdan yüngül: Bkz. Ayağı yüngül.

Ayaplarda sürünmək: *açık*. Ayaklar altına almak.

Ayaqları ardınca (dalınca) getməmək (gəlməmək): *var*. Ayakları geri geri gitmek.

Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək: *açık*. Yorgunluktan yürüyemez olmak.

Ayaqları (ayağı) yerdən üzülmək: *var*. Ayakları (ayağı) yerden kesilmek.

Ayaqları güclə ardınca (dalınca) gəlmək: *var*. Ayaklarını sürmək. Güçlülə yürümək.
Ayaqlarını bir başmağa dirəmək (dayamaq): *var*. İki ayağını bir pabuca sokmaq.
Ayaqları sözünə baxmır: *açık*. Ayağı dolaşmaq. Sorhoşluktan yürüyememek.
Ayaqları yerə yapışmaq (mıxlanmaq): *var*. Ayakları yere çivilenmək.
Ayaqlarda sürünmək: *açık*. Ayaklarında kalmak.
Ayaqların altını sabunlamaq: *açık*. Ayağının altına karpuz kabuğu koymak, ayağını kaydırmaq.

Ayaqların ikisini də bir başmağa dirəmək: Bkz. Ayaqlarını bir başmağa dirəmək (dayamaq).

Ayaqlarına yığılmaq (düşmək, qapanmaq): *var*. Ayaklarına kapanmaq.

Ayaqlarını dalısınca sürümək: Bkz. Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək.

Ayaqlarını güclə sürümək: Bkz. Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək.

Ayaqlarını uzatmaq: *kar*. Ayaklarını uzatmaq.

Ayaqqabılarını cütləyib qabağına qoymaq: *açık*. Nazikçe kapıyı göstərmək, kovmaq.

Ayaqqabılarını yalamaq: *açık*. Yalakalılıq etmək.

Aydan arı (təmiz] sudan (gündən) duru: *kar*. Aydan arı (temiz) sudan (günden) duru.

Tertemiz.

Aydınlığa çıxmaq: *kar*. Aydınlığı çıkmək.

Ayı yuvasına kösöv soxmaq: *açık*. ve *var*. Arı kovanına çomak sokmaq.

Ayıb olmasın: *açık*. Affedərsiniz (Kötü bir söylemeden önce ifade edilir).

Ayıbına kor olmaq: *açık*. Utancından konuşmamək.

Ayıq vaxtı olmamaq: *açık*. Ayık gezmək, alkolik olmaq.

Aynası (eyni) açıq olmaq: *açık*. Keyfi yerində olmaq.

Aynası (eyni) açılmaq; xəstənin aynası açıldı: *açık*. Keyfi yerinə gəlmək.

Az (azacıq) aşın duzu dəyil: *açık*. Az akıllı değıl.

Az görmək: *var*. Azına gəlmək.

Azarı qalxmaq (tutmaq); köhnə azarı qalxıb: *açık*. Hevesi tutmaq; eski hevesi tutmaq.

Azarı var: *açık*. Hevesi var, meyli var.

Azarını öldürmək: *açık*. Hevesini almak.

Ədəbiyyat

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2, Deyimler Sözlüğü, Ömer Asım Aksoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976, 968 s.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2, Deyimler Sözlüğü, Mehmet Hengirmen, Engin, Ankara, 2007, 606 s.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I, 1964; II, 1980; III, 1983; IV, 1987, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı.

Dîvân-u Lugâti 't-Türk tercümesi, çeviren: Besim Atalay, cilt: I, II, III, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

GÖZLER, H. Fethi 1983, *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, II, Deyimler Sözlüğü, Genişletilmiş 7. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 475 s.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap), Kültür Bakanlığı Yayınları, I, II Dizin, Ankara, 1992.

Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

2004, *Türk Sözlükçülüğü ve Türkçe Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlükler (Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlüğü'nün Düzenlenme Prensipleri)*, Zeynep Korkmaz Armağanı, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 276-282.

MUSAOĞLU, Mehman 2004, *Türkçe Dilbilgisinin düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine*. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 20-26 Eylül, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 2139-2155.

MUSAOĞLU, Mehman 2010, *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Kültür Ajans Yayınları, 207 s.

Оруджов А. А. 1976, *Азербайджанско-русский фразеологический словарь (5500 выражений)*, Изд-во “ЭЛМ”, Баку, 247 с.

Türkçe-Kırgızca Sözlük (2005), Hazırlayan: Gülzura Cumakunova, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınlar, Bişkek.

Türkçe Sözlük 1998, 1, A – J, 9. Baskı, 2. K – Z, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Türkçe Sözlük 2005, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

YÖRÜK S, YÖRÜK Y. 1997, *Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 221 s.

YURTBAŞI M. 1996, *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*, Türkçenin zenginliğini ve yaratıcılığını kanıtlayan 25.000 deyim, 30. 000 örnek cümle, binlerce resim, İstanbul, 521 s.

YÜZBAŞIOĞLU N, YÜZBAŞIOĞLU M. 1990, *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 346 s.”
(Musaoğlu 2010:185-207).

3.3. TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Biçimce Aynı, Anlamca Farklılıkları Bulunan Ortak Sözcükler (Yalancı Eşdeğerler)

Sözlüğünün Düzenlenme İlkeleri

“Eşzamanlı Aktarmalı-Açıklamalı Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünün düzenlenmesi, Türkçenin (Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin) hem eğitimine ve öğretimine hem de sözvarlığının zenginleşmesine ve sözcüksel ve deyimbilimsel kullanım olanaklarının genişlemesine büyük katkı sağlar, diye düşünüyoruz. Bu sözlüğü oluşturacak sözvarlığının önemli bir kısmını, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan biçimce aynı, anlamca farklılıkları bulunan ortak sözcüklerimiz, dolayısıyla yalancı eşdeğerler oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan söz konusu ortak sözcüklerin anlam alanları ve kullanım olanakları birbirinden bağımsız olarak gelişmiş ve büyük bir ölçüde genişlemiştir. Bundan dolayı Türkçenin işlevselliğini arttıran ve sözvarlığını zenginleştiren benzeri sözcüksel-anlamsal gelişmelerin sözlüksel olarak saptanması ve çağdaş Avrasya Türkçelerinin edebi kullanımları ve teknolojik olanaklarla aktarımları ekseninde, ortak

bir Türk dilinin veya Avrasya Türkçelerinin kullanımı, eğitimi ve öğretimi doğrultularında betimlenmesi gerekmektedir. Böyle bir sözcüksel-anlamsal ortak sözlüğün düzenlenme ilkelerini belirlemek için, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Sözlüklerindeki “A” harfi ile başlayan 144 ortak sözcüğün anlam alanlarını inceledik. Bunun sonucunda Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Biçimce Aynı, Anlamca Farklıları Bulunan ve Yaklaşık Üç Bin Sözcükten Oluşacak Ortak Sözcükler Sözlüğünün Düzenlenme İlkelerini aşağıdaki sıralamayla belirledik:

ÖRNEKLEM 1

Aynı anlam alanlarına sahip olanlar: Her iki yazı dilinde aynı anlam alanlarına sahip ortak sözcüklerde; benzer anlam alanlarının, dolayısıyla somut ve gizil sözcüksel-anlamsal varyantların ve sözlüksel eşsesliliğin oluşunu sağlayan farklı anlam alanlarının temel sözcüksel-anlamsal modelleri: 0. Açmak/açmaq; ağır; ağız; ağızlık/ağızlıq; almak/almaq; aşırma; atmak/atmaq; aydınlık/aydınlıq; ayak/ayaq vb.

Söz konusu sözcüksel yuvalardaki ortak anlamlardan birinin, sözcüksel-anlamsal varyant veya varyantlar olarak yazı dillerinden birinde veya ikisinde de oluşturduğu sözcüksel çokanlamlılık modeli: 0.1.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir sözcüksel-anlamsal varyanta sahip ortak sözcükler: 0.1.1. Acı; aciz; adaklı/adaxlı; anlamak/anlamaq; anlaşma; anlayış; atışma; ayaklanma/ ayaqlanma; aydınlanmak/aydınlanmaq.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, sözcüksel-anlamsal varyantlar sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.1.1.1.; 0.1.1.2.; 0.1.1.3. Acımak/acımaq; ağırlık/ağırlıq; akraba/əqrəba; aksak/axsaq; aldanmak/aldanmaq; alev/alov; arpacık/arpacıq; arpalık/arpalıq; askı/asqı; ateş/atəş; atış; atkı/atqı; atlamak/atlamaq; avcı/ ovçu; avunmak/ovunmaq vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir sözcüksel-anlamsal varyanta sahip ortak sözcükler: 0.1.2. Aqibət/akıbet; acliq/açlık; ağılatmaq/ağılatmaq; aldırmaq/aldırmak; avadanlıq/avadanlık; ayaqaltı/ayakaltı; ayaqlanmaq/ ayaklanmaq vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, sözcüksel-anlamsal varyantlar sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.1.2.1.;

0.1.2.2.; 0.1.2.3. Acıtmak/acıtmak; ağarmak/ağarmak; ağartmak/ağartmak; aparmak/aparmak; ağrı; ağrımaq/ağrımaq; aşırılmaq/aşırılmaq; aşırmaq/aşırmaq; ayıltmaq/ayıltmaq vb.

1.2 Aynı anlam alanlarına ve sözcüksel-anlamsal varyantlara sahip ortak sözcüklerde; her iki yazı dilinde veya birinde farklı anlam alanlarının, dolayısıyla eşsesliliğin(Yun. Homonymia--tekadlılık) oluşu modeli: 0.2. Aba; ağız; alıcı; aşık/ aşık; atlanmak/atlanmaq vb.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı veya alanlarının yanı sıra, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.2.1. Akide/əqidə; alay vb.

1.2.1.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, anlam alanları sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.2.1.1.; 0.2.1.2.; 0.2.1.3. Asma; avara; azap/əzab; azmak/azmaq vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.2.2. Ağac/ağac; ağı; alışık/alışık; asılmaq/asılmak; asmaq/asmak; atlama; ayırım; azad/azat vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, anlam alanları sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.2.2.1.; 0.2.2.2.; 0.2.2.3 vb. (“A” harfi ile başlayan ortak sözcük örneği yok.)

Aynı anlam alanlarına sahip olmayanlar: Her iki yazı dilinde aynı anlam alanlarına sahip olmayan ortak sözcüklerde; benzer anlam alanlarının, dolayısıyla sözcüksel-anlamsal varyantların oluş modeli: 0.3. Ağa; ağız dolusu; ağızlamak/ağızlamak; ağızlaşmak/ağızlaşmaq (nsz –le; işteş); ahır/axur; alçı; Allahlık/Allahlıq; araba vb.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.3.1. Ata vb.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı anlam alanlarına sahip ortak sözcükler: 0.3.1.1.; 0.3.1.2.; 0.3.1.3. Alışkanlık/alışkanlıq vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.3.2. Aşçı vb.

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı anlam alanlarına sahip ortak sözcükler: 0.3.2.1.; 0.3.2.2. Asmalıq/asmalık, ayaqlamaq/ayaklamak.

ÖRNEKLEM 2

Sözlük, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Sözlükleri temelinde düzenlenmiştir. Kısaltmalar söz konusu sözlüklerden alınmıştır. Sesbilgisel olarak farklı biçimlerde gerçekleşen ortak sözcüklerin varyantları, her iki yazı diline göre yazılmıştır: Ağızlık/ağızlıq; akraba/əqrəba; atlanmak/atlanmaq vb.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde biçimce aynı, anlamca farklılıkları bulunan ortak sözcükler, anlam alanları farklılığına göre iki gruba bölünmektedir:

Aynı Anlam Alanlarına Sahip Olanlar;

Aynı Anlam Alanlarına Sahip Olmayanlar.

I. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde 0. rakamı ile işaretlenen, aynı anlama veya anlamlara sahip ortak sözcüklerin iki sözcüksel-sözlüksel modeli belirlenmiştir:

Sözcüksel Çokanlamlılık Modeli: 0.1.

Sözcüksel Eşseslilik Modeli: 0.2.

Birinci modele göre belirlenen ve benzer anlam alanlarını ifade eden sözcüksel-anlamsal varyantlar, yazı dillerine göre iki gruba bölünmektedir:

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.1.1.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.1.2.

Her iki örnelemeye göre belirlenen sözcüksel-anlamsal sözcük varyantları, sayısına bağlı olarak 0.1.1.1., 0.1.1.2., 0.1.1.3.; 0.1.2.1., 0.1.2.2., 0.1.2.3. vb. rakamlarla işaretlenmiştir.

İkinci modele göre belirlenen ve farklı anlam alanlarını ifade eden eşsesli ortak sözcükler de iki gruba bölünmektedir.

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.2.1.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.2.2.

Yukarıda belirtilen rakamlarla işaretleme burada da söz konusudur: 0.2.1.1., 0.2.1.2., 0.2.1.3.; 0.2.2.1., 0.2.2.2.; 0.2.2.3. vb.

II. Aynı anlam alanına veya alanlarına sahip olmayan ortak sözcükler modeli 0.3. rakamları ile işaretlenmiştir. Rakamlarla işaretlemedeki sıralama burada da söz konusudur:

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.3.1.; 0.3.1.1., 0.3.1.2. vb.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.3.2.; 0.3.2.1, 0.3.2.2. vb.

Kimi ortak sözcük modellerinde örnekler azdır. Bir örneklendirmede ise örnek getirilmemiştir. Söz konusu durum, Sözlüğün her iki yazı dilinde henüz “A”

harfi ile başlayan sözcükleri içermesiyle ilintilidir. Sözlükte diğer harflerle başlayan ortak sözcükler betimlenirken, tüm örneklendirilmelere ilişkin sözcüksel-anlamsal varyantlar ve farklı anlamlı eşsesli sözcükler yerini bulacaktır.

4.3. Türkiyə Türkcəsi-Azərbaycan türkcəsi şəkilcə eyni, mənaca fərqli sözlər lüğəti

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Biçimce Aynı, Anlamca Farklılıkları Bulunan Ortak Sözcükler (Yalancı Eşdeğerler) Sözlüğü Denemesi

A

1. Aba is. Ar. Aba 0. Giysi türü; 0.1.1. Yünden hazırlanmış kumaş. Bu kumaştan dikilmiş giysi; 0.2. Ebeveyn; ata, atalar, ata-baba □ Abavü-əcdad: ata-babalar, əcdad, nəsil, babalar; 0.2.1. Abla.

2. Acı is. ve s. acı 0. Acı: acı ilaç; acı soğan 0. Ağrı; 0. Hoşa gitmeyen// Xoşa gölməyən; □ Acı söylemək – acı danışmaq; □ Acı çəkmək//çəkmək 0. is. mec. Ağrı, azar (hastalık), yorğunluq hissi; 0.1.1. Renk için, koyu.

3. Acımaq nsz. acımaq 0. Acılaşmaq; acı olmaq 0.1.1.1. üzülmək; 0.1.1.2. Bir şeyi vermeye kıyamamak veya verdiğine, elden çıkartdığına üzülmək: Çantayı yitirdiğime acımam, ama içinde evrağım vardı – Çantanı itirdiyimə görə təəssüflənmişəm, ama içerisinde sənədim vardı. 0.1.2. Təəssüflənmək, heyfslənmək.

4. Acıtmak f. Acıtmaq 0. Acılık vermek//acılaşdırmaq; 0.1.1. Ağrı ve sızı duymasına sebep olmak; 0.1.2.1. Turşutmaq, qıçqırtmaq, acıtma qatıb yetişdirmək (hamuru mayalamak); 0.1.2.2. İncitmək, acığını tutdurmaq (Sinirləndirmək).

5. Aciz is. Ar. aciz 0. Gücsüzlük//aciz olma vəziyyəti; 0.1.1. Birinin borcunu vaktinde ödeyememesi durumu: □ Acz içinde olmak – gücü çatmamaq; □ Acze düşmək- çarəsiz qalmaq.

6. Açlık is. açlıq 0. Aç olma durumu//yeməyə ehtiyac hissi; 0. Kıtıqlıq//ərzaq yoxluğu; 0.1.2. ◇ Açlıq elan etmək – ölüm orucu tutmaq.

7. Açmak (-i) açmaq 0. Bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak//qapalı bir şeyin qapağını və s.-ni qalddırmaq; 0. Örtülmüş, kapanmış bir şeyi açmaq//açmaq; Çantayı açmaq-çantanı açmaq; 0. Delmək//deşmək 0. Genişlətmək//böyütmək: Anıtın çevresini açmaq – abidənin

ətrafını genişlətmək; 0. Temelini atmaq//əsasını qoymaq; Okul açmaq – məktəb açmaq;
 0. Tıkalı bir şeyi bu durumdan kurtarmak veya bir düzeni, bir aygıtı çalışır duruma
 getirmək//axışı və ya işləməsi dayandırılmış bir şeyin axıb getməsinə və ya işləməsinə
 yol vermək, imkan vermək; Radyoyu açmaq//radionu açmaq; 0. Başlamək//işə salmaq;
 0. Yakışmaq//gözəl göstərmək və ya sevindirmək, həvəsləndirmək: Bu renk odayı açtı
 – Bu rəng otağı gözəlləşdirdi; Burası beni açmadı, başka yere gidelim – Bura heç məni
 açmadı, başka bir yere gedək; 0. Bir konuyla ilgili konuşmaq//söhbət açmaq; 0. Sırrını
 açmaq// birldirmək: ◇ Açtı ağzını, yumdu gözünü-Ağzını açıb gözünü yummaq 0.
 Güllənmək//çiçəklənmək: Ağaçlar gül açmışdır//Ağaçlar gül açmışdır; 0.1.1.1. Rengin
 koyuluğunu azaltmaq: Bu boyayı biraz daha açmalı//Bu boyanı bir az daha açıq hala
 gətirməli; 0.1.1.2. Yapmaq, düzənləmək//təşkil etmək, həyata keçirmək: Yarışma
 açmaq//Yarış təşkil eləmək; 0.1.1.3. Ayırmək//ayıрмаq: Senin için üst katta bir oda
 açtık//Senin üçün yuxarı mərtəbədə bir otaq ayırdıq; 0.1.2. məc. Ürəyinə yatmaq,
 sevindirmək//hoşuna gitmək: Bu söhbət məni açmadı//Bu sohbət hoşuma gitmedi ◇
 Açıb ağartmaq – gün yüzünə çıxarmək.

8. Ad is. ad0. İsim// doğulduğu zaman adama verilən şəxsi isim; 0.
 ün//söhrət; 0. Ad almak; ad verilmək vb. □ Ad çəkmək//püşk atmaq; 0.1.1. gr. İsim.

9. Ada is. ada 0. Dört tarafı su olan kara parçası//dörd bir tərəfi su ilə
 çevrili torpaq parçası; 0.1.1.1. Kaldırım taşıyla ayrılmış alan//şose yolu üzərində sola
 dönmələri təmin edən, sağ tərəfdə və ya yolun ortasında yer tutan səki daşlarıyla
 ayrılmış sahə; 0.1.1.2. Çevresi yollarla belirlənmiş olan arsa// ətrafi yollarla ayrılmış
 olan bir sahə və ya belə bir sahənin üzərindəki tikintilər. □ Ada kimi gəmi – çox böyük
 gəmi.

10. Adaklı s. adaxlı 0. Nişanlı; adaxlanmış; 0.1.1. Adağı olan, adak
 adanmış olan//nəziri olan.

11. Afet is. Ar. afət 0. Felaket//bəla; 0. mec. Çok güzel kadın//dilbər;
 0.1.1.1. Doğanın yol açtığı yıkım//zəlzələ, sel kimi təbiət hadisələri nəticəsində ortaya
 çıxan fəlakət; 0.1.1.2. Çok kötü//pis; 0.1.2. məc. Çox zirək//uyanık.

12. Ağa is. ağa 0.3.1.1. Kırsal kesimde geniş toprakları olan, sözü geçən,
 varlıklı kimse//torpaq sahələri olan, varlı kişiler; 0.3.1.2. Halk arasında sayılan ve sözü
 geçən erkeklərə verilen ad; 0.3.1.3. Büyük kardeş//qardaş; 0.3.1.4. Okuryazar olmayan

yaşlı kişilerin adlarıyla birlikdə kullanılan san//oxuyub-yazmağı bilməyən yaşlı adamların adlarıyla birlikdə işlədilər ad; 0.3.2.1. Keçmişdə varlılara, seyidlərə verilən ad və ya ləqəb//eskiden zenginlərə, din adamlarına verilən ad veya lakap; 0.3.2.2. Sahib, sahibkar; üstün durumda olan kişi.

13. Ağaç is. ve s. ağac 0. Uzun illər yaşayabilən bitki//budaqları və bərk gövdəsi olan çoxillik bitki; 0. Bu gibi bitkilerin gövdesindən ve dallarından yapılan//ağacdən hazırlanan tır, dirək, taxta, şalban və s.; 0.1.1. Direk//dirək. ◇ Ağac olmaq: bir yerdə və ya ayaq üstə çox gözləmək; 0.2.1. Azərbaycan Türkçəsində Türkiyə Türkçəsindəki “baston” sözünün qarşılığı; Ələ götürülən əsa. Əfsus, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən. ◇ Ağaca dönmək – bərkimək//sertləşmək; ◇ Ağac-ağaca qoymaq (gəlmək) dalaşmaq//kavqa etmək.

14. Ağaçlı s. ağaçlı 0. Ağacı olan; 0.1.2. Əlində ağac olan. Ağaçlı adam/insan, əli ağaçlı.

15 Ağalık is. ağalığ 0. Ağa olma durumu//hakimiyyət, hökmranlıq; 0.1.1. Kibar və comertçə davranış//nəzakətlə rəftar etmək; 0.1.2. Böyüklük, başçılıq □ Ağalığ etmək – hakimiyyət sürmək, hökmranlıq etmək.

16. Ağarmak (nsz.) ağarmaq 0. Beyazlanmaq//ağ olmaq; 0. Aydınlanmaq//ışıqlanmaq; 0.1.2.1. Qarla örtülmək, qar basmaq//yerə qar düşmək; 0.1.2.2. Görünmək//görünmək, öz ağılığı ilə nəzərə çarpması// beyazlığı ilə diqqətləri çəkmək; 0.1.2.3. Saç- saqqala dən düşmək, çallaşmaq//saçları beyazlaması; 0.1.2.4. Rəngi getmək, bozarmaq//eskimək; 0.1.2.5. İrinləyib yetişmək//yaranın iyileşməsi; 0.1.2.6. Yetişib vaxtı ötmək//olgunlaşmaq; 0.1.2.7. məc. Üzünün rəngi qaçmaq//korkmaq.

17. Ağartmaq (-i) ağartmaq 0. Beyazlatmaq//ağ rəngə boyamaq; 0. Soldurmaq, rəngini qaçırtmaq//rəngini yitirməyə nədən olmaq; 0. Sürüb parıldatmaq//təmizləmək; 0.1.2.1. Üzünü köçürmək, təmiz yazmaq//temize çəkmək; 0.1.2.2. Aşkar etmək, açıb demək//açıq söylemək.

18. Ağı is. Ağı 0. zehir//zəhər. □ Ağıya düşmək zəhərli bir şey yeyib zəhərlənmək. Ağıya salmaq – heyvanı zəhərli ot olan yerdə otarmaq//insana veya hayvana zəhərli şey yedirmək və içirmək; 0.1.1.1. Acı verən, çox etkileyən; 0.1.1.2. Çox sert, keskin; 0.1.2. məc. Çox acı şey haqqında//zakkum. Ağzım o qədər acıdır ki, elə bil ağı yemişəm. ◇ İlan ağı verən; 0.2.2. Ağı//ağıt// mərsiyə. Köhnə məişətdə arvadların ölü üstündə, ya da avazla söylədikləri yanıqlı sözlər.

19. Ağıl is. ağıl 0. Koyun və keçi sürülerinin gecelediği, çit veya duvarla çevrili yer//içərisində mal-qara və qoyun saxlamaq üçün ətrafı tikan və ya ağacla çəpər çəkilərək və ya divar tikilərək hazırlanmış yer; 0.1.1.1. Bazı yıldızların, özəlliklə ayın çevresində görülen geniş ve aydınlık teker// halə 0.1.1.2. Bazı görüntülərdəki çok ışıklı cisimleri çevreleyen ışıklı teker//halə.

20. Ağılanmak (nsz) ağılanmaq 0. Zehirlenmək//zəhərlənmək; 0.1.2. vulq. yemək// zıkkımlanmaq.

21. Ağır s. Ağır 0. Tartıda çok çeken, hafif karşıtı// böyük çəkisi, vəzni olan (“yüngül”ün qarşılığı); 0. mec. Davranışları yavaş olan// ağır tərənən; 0. Çapı, boyutları böyük//çox güclü təşizatı olan, döyüş üçün güclü vasitələri olan. Ağır top; 0. Çətin, güç //böyük zəhmət tələb edən// 0. Tehlikeli, təhəmmül edilməz. Ağır xəbər; 0. Sıkıntı veren, bunaltıcı// pis iylənən, kəsafətli. Ağır hava; 0. Kırıcı//xoşagəlməz, acı. Ağır söz; 0. Ağırbaşlı. ciddi // təmkiinli, vüqarlı. □ Ağır durmaq//ağır olmaq; 0. ◇ Ağır gəlmək//ağır gəlmək; ◇ Ağır işitmək (veya duymak) – ağır eşitmək; 0.1.1.1. ◇ Ağır aksak yürümək (veya gitmək) – yavaş- yavaş gətmək; 0.1.1.2. ◇ Ağır basmaq – bir işdə daha təsirli olmaq; 0. ◇ Ağırına gitmək – ağır gəlmək; 0.1.2. Kök, yoğun, ətli-canlı; şişman.

22. Ağırlaşmaq (nsz) ağırlaşmaq 0. (hava) sıkıcı ve bunaltıcı bir durum olmak//kəsifləşmək, dözülməz bir hala gəlmək; 0. Tehlikeli duruma gəlmək, fənaşmaq//pisləşmək: Hasta ağırlaşdı –Xəstənin vəziyyəti pisləşdi; 0. mec. Doğurması yaklaşmaq, hamilə olmaq// ikicanlı olmaq; 0. Bozulmaya yüz tutmaq//xarab olmağa başlamaq; 0. Gücləşmək, zorlaşmaq//daha çətin olmaq, çətinləşmək. Gecim şərtləri ağırlaşdı – Dolanacaq getdikcə ağırlaşır; 0.1.1. (orqan üçün) Görevini yapamaz duruma gəlmək//vəzifəsini yerinə yetirə bilməmək; 0.1.2. Daha ağır olmaq, yükü, çəkisi çoxalmaq//ağırılığı çoğalmaq.

23. Ağırılık is. ağırılıq 0. Ağır olma durumu, ağır şeyin halı (“yüngüllük” ziddi); 0. Ağırbaşlıq//vüqar, təmkin, ciddilik; 0. Sıkıntılı, bunaltıcı durum//darıxdırıcı bir vəziyyət: Havanın ağırılığı; 0. Etki, baskı//ağırılıq hissi, təzyiq hissi; hiss etdirmək; 0.1.1.1. Değerli olma durumu//Dəyərli, qiymətli; Hədiyyənin ağırılığı – hədiyyənin qiyməti ; 0.1.1.2. ask. Orduda bir bölümün cəbhəhanəsi, yiyecek ve diğər eşyalardan ibarət olan yükleri; 0.1.1.3. Cəhizini hazırlamaq üçün damadın (kürekenin) geline

verdiği para; 0.1.2.1 ◇ Ağırliq mərkəzi -bir şeyin özü// məğzi, içeriği//mahiyyəti. Ağırliğını (ortaya) qoymaq – Gücünü hiss etdirmək; 0.1.2. 2. id. Ağır şey, yük. Ağırliq qaldıran //halterci;

24. Ağız is. ağız 0. Yüzde, avurtlarla iki çene arasında, ses çıxartmaya, soluk alıp vermeye ve besinləri içine almaya yarayan boşluk//insan və heyvanların üzlerinin alt tərəfində, alt və üst çənələrin arasında yerləşən, yeyib-içməyə və səs çıxartmağa məxsus üzv; 0. Kapların//qabların veya içi boş şeylərin açık yanı; 0. Bir yerin, bir şeyin açık tarafı: Yolun ağızı; 0. Kesici aletlərin keskin yanı// bəzi alət və ləvazimatın iş görən tərəfi: Bıçağın ağızı. 0. Sayılarla kez//dəfə, yol anlamında// mənasında kullanılır//işlənilir: Bir ağız oxusana; 0.1.1.1. Birkaç yolun birbirinə kavuşduğu yer//qovşaq; 0.1.1.2. Bir bölgeyə mahsus melodilər, şarkılar; 0.1.1.3. Üslup, ifade özelliği; 0.1.2. Qabaq, yaxınlıq, ərəfə mənasında çox vaxt ismə qoşularaq, yiyəlik birləşməsi (ad öbekləri) şəklində işlənilir//kullanılır: Bayram ağızıdır – Bayram arifesidir; 0.2. Yeni doğurmuş memelilərin ilk sütü//sağmal heyvanlar doğduqda məmələrindən çıxan ilk süd 0.◇ Ağız aramak (veya yoklamak)- ağızını aramaq, ağızını yoxlamaq; Ağız birliyi etmək- ağız bir etmək; Ağız burun birbirinə qarışmaq – ağız-burnu birbirinə qarışmaq; (Bir şeyin adını) ağızına almamaq – ağızına almamaq; Ağız tadıyla – ağız dadıyla; Ağza düşmək – dilə-ağza düşmək; Ağızdan ağza dolaşmaq – ağızdan-ağza dolaşmaq; Ağızdan kapmaq – ağızdan qapmaq; Ağızı açık (veya ağızı bir qarış açık) kalmak//ağızı açıq (və ya ağızı bir qarış açıq) qalmaq; Ağızı burnu yerində – ağızı-burnu yerində; Ağızı dili bağlanmaq – dili-ağızı bağlanmaq; Ağızı dili kurumaq – dili-ağızı qurumaq; Ağızı dili tutulmaq – dili-ağızı tutulmaq; Ağızı dolu dolu konuşmaq; Ağızıyla kuş tutsa – ağızıyla quş tutmaq; Ağızı kulaklarına varmaq – ağızı qulağının dibinə çatmaq; Ağızı süt kokumaq-ağızından süd iyi gəlmək vb.

0.2. Ağız açmaq//danışmaq-ağız açmaq//xahiş etmək, müraciət etmək; Ağızını açmamak//danışmamaq-ağız açmamaq//xahiş etməmək, müraciət etməmək.

25. Ağız dolusu is. ve zf. ağızdolusu 0.3.1.1. Ağızın ala bileceği kadar//ağızı tutduğu qədər; 0.3.1.2. (küfür için) Birbiri ardınca, birçok//durmadan; 0.3.2.1. Özünün doğru, haqlı olduğuna inanaraq təşəxxüslə, lovğa-lovğa: ağızdolusu danışmaq//demək; 0.3.2.2. Cəsarətlə, həvəslə, fəxrlə söyləmək//bir şeyi yüksektən teləffuz etmək.

26. Ağızlamak (-i) hlk. ağızlaşmaq 0.3.1.1. Bir işi kolaylaşdırmaq//asanlaşdırmaq; 0.3.1.2. tek. Bir parçayı yuvasına keçirmək için önce yuvanın ağızını ayarlamak//hazırlamaq; 0.3.1.3. den. Bir boğazın veya bir limanın ağızını ortalamaq; 0.3.2.1. Ağızı ilə qoparmaq, ağızı ilə dartmaq, ağızını toxundurmaq; 0.3.2.2. məc. Təhmətləndirmək, acıqlanmaq//azarlamak.

27. Ağızlaşmaq (nsz, -le; işteş) ağızlaşmaq 0.3.1. İki kan damarı, birbiri içine açılmək; 0.3.2. Bir-biri ilə sözləşmək//söz-sözə gəlmək; dillə dalaşmaq, söyüşmək//ağız kavgası etmək.

28. Ağızlıq is. ağzlıq 0. Uflemeli müzik aletlerinde ağza gelen yer//nefesle çalınan musiqi alətinin ağza salınan hissəsi; 0. Vana; duru şeyleri bir kaptan başqa ağzı dar kaba dökmək için yukarısı enli, aşağısı dar cihaz//qıf; 0. Telefon ve benzeri cihazlarda ağza yaklaştırılan bölüm; 0.1.1.1. Bir ucuna sigara takılan, öbür ucundan nefes çekilen çubuk biçimindeki araç// müştük; 0.1.2.1. Qab və s.- nin ağzına qoyulan qapaq, tıxac və s; 0.1.2.2. Atın və başqa heyvanların ağzına vurulan saman torbası; 0.1.2.3. Atın yüyəninin ağzına keçirilən dəmir hissəsi // gem.

29. Ağlatmaq (-i) ağlatmaq 0. Ağlamasına yol açmaq//ağlamağa məcbur etmək; 0.1.2. məc. Çox təsir etmək, son dərəcə mütəəssir etmək// etkilemek.

30. Ağrı is. ağrı 0. Vücudun herhangi bir yerinde duyulan sürekli ve şiddetli acı//sancı, sızı, acı. ◇ Ağrısı tutmaq//ağrı tutmaq; 0.1.2.1. məc. Kədər, qəm, qüssə, dərd, ələm, iztirab hissi//üzüntü; 0.1.2.2. İnciklik, narazılıq//kırgınlık.

31. Ağrımək (nsz) ağrımaq 0. Ağrılı olmaq//bədənin bir yerində ağrı hiss etmək; 0.1.2.1. Kefsizləmək, naxoşlamaq// hastelenmek; 0.1.2.2. məc. Kədərlənmək, ürəyinə salmaq, incimək//kırılmək. ◇ Ağrımaz başı(m) – sakitlik, qayğısızlıq//cəncəl işə qarışmamaq, özünə aid olmayan bir işə qarışmamaq mənasında.

32. Ağrıtmaq (-i) ağrıtmaq 0. Ağrımalarına yol açmaq//ağrıya səbəb olmaq; 0.1.2. məc. Könlünü sındırmaq, ürəyini incitmək, toxunmaq//kırmək.

33. Ahır is. və s. Far. axur 0.3.1. Evcil büyük baş hayvanların barındığı kapalı yer, hayvan damı// tövlə; 0.3.2. Heyvanlara yem tökmək üçün taxdadan, daşdan və s.- dən qayrılan divara yapışiq qab, qutu.

34. Akibət is. ve zf. Ar. aqibət 0. Son, sonuç//nəticə; 0. Sonunda//nəticəsində; 0.1.2. ◇ Aqibətin(iz) xeyir! (Xeyir olsun!) – “sabahın (axşamın) xeyir!” ə cavab olaraq işlədilən ifadə.

35. Akıl is. Ar. ağıl 0. Düşünme, anlama ve kavrama gücü//zəka; 0. Bellek //hafizə, yaddaş; ◇ Akıl vermək –ağıl vermək; Akıl akıldan üstündür – Ağıl ağıldan üstündür; Akıl yaşta değıl, başdadır- Ağıl yaşda deyil, başdadır; Aklı kesmek (kesmemek) – ağılı kəsmək (kəsməmək); Aklına geleni söylemek – ağılına gələnini

söylmək; 0.1.1. $\diamond$ Akıl akıl, gəl çəngələ takıl: bir məsələnin necə həll ediləcəyini fikirləşmək; Akıl danışmaq: bir mövzuda birinin fikrini soruşmaq; Akılı başından bir qarış yukarı (ve yukarıda): düşünmədən ağına gələni eləyən; Aklına turp sıkayım: birisinin fikrini və elədiyini bəyənmemək; Aklını peynir ekməklə yemək: ağılsız hərəkətlər etmək; 0.1.2. $\diamond$ Ağıl dəryası: çox akıllı, zeki; Ağıl azmaq – ağılı oynatmaq. İkinci deyim//frazoloji vahid Türkiyə və Azərbaycan Türkçələrində birbiriylə dəyişkelik//variantlılıq oluşturmaktadır.

36. Akıntı is. axıntı 0. Akmaq işi//cəryan; 0.1.1.1. Eğiklik, eğim//meyl; 0.1.1.2. Çam türü ağaqlarda bulunan reçinenin eriyerek akması olayı//maye halındaki yapışqanların ağac səthlərinə sürülməsi nəticəsində ortaya çıxan vəziyyət; $\square$ Akıntıya kapılmak: 1. Bir axıntının təsiri altına düşmək, axıntı ilə birlikdə sürüklənmək; 2. mec. Təsir altında qalmaq. $\diamond$ Akıntıya kürek çəkmək: mümkün olmayan bir iş üçün çalışmaq.

37. Akıtmak (-i, -e) axıtmaq 0. Akmasını sağlamək//axmasına səbəb olmaq; 0.1.2. Tökmək. $\square$ Göz yaşı, yaxud gözlərinin yaşını axıtmaq –ağlamaq.

38. Akide is. Ar. əqidə 0. İncə//etiqaq; 0.1.2. Fikir, qənaət, nöqtəyi-nəzər; görüş; 0.2.1. Şekerin kaynatılarak ağda durumuna getirilmesi yolu ilə yapılmış renkli və kokulu, ağızda güç eriyən şeker//nabat.

39. Akis is. Ar. əks 0. Yansıma, yankıma//səth; 0. Şəkil//fotoşəkil; 0. Əks olunmaq. $\square$ Akis uyandırmək - əks etdirmək; 0.1.1. mec. Bir şeyin başqa bir şey üzərində yaptığı etki; 0.1.2. zidd; ters: Bunun tam əksi – Bunun tam tersi.

40. Akraba is. Ar. əqrəba 0. Kan veya evlilik yoluyla birbirine bağlı olan kimsələr// qohumlar; 0.1.1.1. mec. Oluşma yönündən aynı kaynağa dayanan şeylər//eyni mənşəli şeylər; 0.1.1.2. mec. Biri digərinin sonucu olan şeylər. $\square$ Akraba çıkmək –qohum çıxmək; akraba olmaq – qohum olmaq.

42. Aksak s. ve is. axsaq 0. Aksayan//topal, çolaq; 0.1.1.1. is. Türk müziğində oldukça kıvrak bir usul; 0.1.1.2. ed. Eski Yunan ve Lâtin şiir ölçüsünde, sondan bir önceki hecesi kısa olacak yerde uzun olan dize//misra; 0.1.1.3. $\diamond$ Aksak eşekle yüksek dağa çıkılmaz: köhnə, yararsız alətlərlə və ya vasitələrlə yaxşı iş görmək olmaz; 0.1.2. is. Qoyunlarda çox, o biri heyvanlarda is az təsadüf edilən yoluxucu//bulaşıcı xəstəlik (ayaq xəstəliyi).

42. Aksesuar is. fr. aksesuar 0. tiy. Bir sahne içinde yer alan veya oyuncunun dekor gereği kullandığı çeşitli eşya//səhnə avadanlığı; 0.1.1.1. Bir aletin, bir maqinenin işləvinə katılmayan, ancak kendine özgü ayrı bir yararı bulunan alet, araç veya nesne//bəzək şeyi və ya

əşyası; 0.1.1.2. Kadın giyimində giysini bütünleyen ayakkabı, çanta, kemer, şapka, eldiven//əlcək, mücevher kimi eşya.

43. Aksiyon is. fr. aksiya 0. Hisse senedi, pay senedi//səhm, sərmayənin müəyyən bir hissəsi; 0. Hareket//iş; 0. Bir kuvvetin, maddi bir etkenin, bir düşüncenin// fikir akımının, cereyanın ortaya çıxması; 0.1.1.1. İnsan etkinliyinin veya iradesinin açığa çıxması//hər hansı bir iradi keyfiyyətin özünü göstərməsi; 0.1.1.2. tiy. Oyunun temasını genişləndirən başlıca olay, hikayə, gelişim//süjet xətti.

44. Akşamlamak (nsz, - de) axşamlamaq 0. Bütün günü bir yerdə və ya bir işdə keçirərək akşama erişmək//bütün gün, axşama qədər bir yerdə və ya bir işdə qalmaq; 0. Akşamı bir yerdə keçirmək//axşamı bir yerdə qalmaq; 0.1.1. (ay) Dolunay durumundan sonra keç doğmaq; 0.1.2. □ Yaman yerdə axşamladıq! Beklenilmedik zor bir duruma düşmək.

45. Aktiv is. və s. Fr. aktiv 0. Etkin, canlı, hareketli, çalışkan//fəal; 0.1.1. Bir ticarəthanenin, ortaklığın para ilə dəyərləndiriləbilən mal və haklarının tümü//hamısı; 0.1.2.1. Hər hansı bir təşkilatın bir hissəsi və ya üzvü; 0.1.2.2. dilç. ◇Aktiv lüğət (öz) ehtiyatı//fondu – danışanın tamamilə başa düşdüyü və həmişə işlətdiyi sözlər//konuşanın tamamilə anladığı və hər zaman kullandığı sözcüklər.

46. Ala is. və sif. ala 0. Karışık renkli// tükünün bir hissəsi ağ, o biri hissəsi başqa rəngdə olan; 0.1.2.1. Taxıl zəmisini və ya şum suvarıldıqda, su basmayıb quru qalan yer, ləkə//alaca; 0.1.2.2. dan. Qanın pozulması nəticəsində dəridə əmələ gələn ağ ləkə (dəri xəstəliyi) // xal, ləkə. □ Ala düşmək – xal düşmək, ağ ləkə düşmək.

47. Alaca is. və sif. alaca. 0. Birkaç rengin karışımından oluşan renk//müxtəlif rəngli; 0. Birkaç renkli iplikdən yapılmış dokuma//toxuma; 0.1.1.1. Ağaçta ilk olgunlaşan//dəyən meyvə//meyvə; 0.1.1.2. Keklik, bıldırcın//bildirçin gibi kuşları avlamak için kullanılan iki renkli bez//parça.

48. Alacalanmak (nsz) alacalanmaq 0. Alaca bir duruma gəlmək//rəngarəng olmaq; 0. mec. Herhangi bir heyecan dolayısıyla benzi kızarıp bozarmak, renkten renge girmek//rəngi qızarıb bozarmaq; 0.1.2. □Gözü alacalanmaq – gözü pər-pər çalmaq, ala-bula görmək//gözleri fal taşı gibi açılmak. 0.1.1. hlk. Eriyen karlar arasından yer yer toprak görünmək//toprağın görünməsi.

49. Alâka is. Ar. əlaqə 0. İlgilə/qarşılıqlı münasibət, bir-biri ilə bağlılıq; 0.1.2.1. Cinsi yaxınlıq/cinsel ilişki; 0.1.2.2. Yaxın tanışlıq, dostluq; 0.1.2.3. Rabitə, rabitə vasitəsi//ulaşım.

50. Alâkadar s. Ar. əlaqədar 0. İlgili, ilgisi bulunan// bağlı; 0.1.2. İştirakı olan, hissəsi olan, ◇ ... əlaqədar olaraq - ... nəticəsində, ... görə, ... münasibətilə, ... bağlı olaraq, ... müvafiq olaraq...

51. Alay is. Far. alay 0. Topluluk//izdiham; 0. ask. Asker topluluğu//polk; 0.2.1. Yun. Ses tonu, alay etmə//əylənmə, □ Alay etmək – istehza etmək.

52. Alçakça s. alçaqca 0. Olduqca alçaq// bir az alçaq 0.1.1. Alçak// alçaqcasına.

53. Açaqlıq is. alçaqlıq 0. Alçak olma durumu//alçaq şeyin halı; 0. məc. Alçakça davranış//rəzillik; 0.1.2.1. Boy qısalığı; 0.1.2.2. Pislik, xarablıq, keyfiyyətsizlik; kalitesizlik.

54. Alçı is. alçı 0.3.1. Alçı taşının pişirilip toz haline getirilməsindən elde edilən madde; Gips (ağ və ya sarı rəngli mineral). □ Alçıya almak (veya) koymak – tib. Gipsə salmaq; 0.3.2. Aşıq -aşıq oyununda; aşığın bir üzü, toxan üzün arxa tərəfi. ◇ Aşığı (maçası) alçı durmaq – Aşığın udmaq əlaməti olaraq yan üstə durması.

55. Adanmaq (nsz, -e) aldanmaq 0. Yanılmək//ümidini boşa çıxmaq; 0. Bir hiyləyə, bir yalana kanmaq//başdan çıxmaq; 0.1.1.1. Avunmaq, oyalanmaq//vaxt keçirmək; 0.1.1.2. (Bitkilər için) Havanın birdən ısınmasıyla açılan çiçəyin donması.

56. Aldırmaq (-i, -e) aldırmaq 0. Almaq işini yaptırmək veya yaptırtmaq//almağa məcbur etmək və ya başqasının vasitəsilə aldırmaq; 0.1.2. üzdən kəsdirmək, götürmək; □ üz aldırmaq, qaş aldırmaq (dan.) – üzündəki (qaşındakı) artıq və narın tükləri çəkdirmək (qadınlarda).

57. Alegori is. ed. allegoriya 0. Bir görüntü, bir yaşantı veya bir davranışın göz önündə canlandırıp dile getirilməsi//hər hansı bir mücərrəd məfhumun, fikrin, ideyanın konkret bədii surətdə əyani ifadəsi (ədəbiyyatda, heykəltəraşlıqda, rəssamlıqda); 0.1.2. Rəmz, kinayə, təşxis, məcaz.

58. Alev is. alov 0. Yanan maddələrin türlü biçimlərdə uzanan ışıqlı dili// yanan bir şeydən çıxan od; 0.1.1.1. Ateş, sıcaqlıq// istilik, qığılcım; 0.1.1.2. Mızrak Sçlarına takılan küçük bayrak □ Alev almak – od tutmaq.

59. Alıcı is. ve s. alıcı 0. satın almak isteyen kimse//müşəri; 0.1.1.1. fiz. Bir elektrik akımını alıp başqa bir kuvvətə çeviren cihaz; 0.1.1.2. hlk. Azrail//Əzrail; 0.1.2. Təhvil

verilən məhsulu, malı və. s. -ni qəbul edib, əvəzində pul və kağız (qəbz) verən; 0.2.2. Yırtıcı, ovçu//alıcı kuş (quşlar haqqında).

60. Alışık is. alışık0. Herhangi bir duruma alışmış olan//vərdiş etmiş; 0.2.2. Ocağı alışdırmaq üçün gözünə, yaxud samavarın odluğuna qoyulan yonqu və s.

61. Alışkanlıq is. alışqanlıq 0.3.1.1. Bir şeyə alışmış olma durumu//vərdiş; 0.3.1.2. Yakınlıq, arkadaşlıq//dostluq; 0.3.1.3. fel. ve psiqol. İç ve dış etkilərlə davranışların təkrarlanması, hep aynı biçimde gerçəkləşməsi sonucu beliren, şartlanmış davranış; 0.3.2. Tez alışan, tez yanan, tez alovlanan şeyin xassəsi.

62. Allahlıq s. və is. allahlıq 0.3.1. Kendisinden hiçbir işte yararlık umulmayan saf ve zararsız (kimse); 0.3.2. məc. Hökmranlıq, hakimlik, başlı-başınalıq; □ Allahlıq etmək – hökmranlıq etmək, hökm sürmək, başlı-başınalıq etmək.

63. Almaq (-i) almaq 0. Eline götürmək//qaldırmaq; 0. Satın almaq; 0. Ele geçirmək//özünə tabe etmək; 0. Gönderilen, verilen bir şeyi qəbul etmək//götürmək, əldə etmək; 0. Kaplamak// örtmək; 0. Kısaltmaq// kiçiltmək: 0. Yanına getirmək//özü ilə bərabər gətirmək; 0. Yemək, içmək//dadmaq; 0.1.1.1. İçinə sığmaq: Bu salon bin kişi alır//Bu salona min kişi sığışar; 0.1.1.2. Zararlı, təhləkeli bir şeyə uğramaq; Soğuk almaq//soyuq dəymək; 0.1.1.3. Yutmaq, içmək//qəbul etmək: □ İlaç almaq dərman qəbul etmək; 0.1.1.4. (Yol için) gitmək (mesafe); qət etmək: O yolu bir saate alırsınız – O yolu bir saata qət edərsiniz; 0.1.2. Evlənmək, özünə arvad eləmək//evlənmək.

64. Altlıq is. altlıq 0. Bir şeyi tutmaq için zemin// dayaq; 0.1.1.1. Hayvanların altına yayılan ot və ya saman; 0.1.1.2. Arabaya koşulan atların yolları kirletməməsi için kuyruğunun altına yerləşdirilən torba.

65. Amber is. Ar. ənbər. 0. Amber (Kaşalot) balığından çıxarılan güzel kokulu, kül rəngində bir maddə; 0. Güzel kokulu bazı maddələrin ortak adı; 0.1.2. məc. (klas.) Gözəlin saçına, zülfünə işarə. Ləblərin görən neylər; Görə bir də ənbəri (Bayatı).

66. Amal is. ər. amal 0. İş// icra; 0.1.2. Qayə, məqsəd.

67. Ampütasyon is. Fr. amputasiya 0. Bir organı kəsip çıxarma//bədənin xəstə bir üzvünün kəsilib çıxarılması; 0.1.1. məc. Herhangi bir bütündən bir parça kəsme veya koparma.

68. Angut is. zool. anqut 0. Ördekgillerden tüyleri kiremit renginde, evcilleştiriləbilən bir yaban kuşu//uzun boğazlı, ördəyə oxşar, tutqun qırmızı rəngli caydaq quş (Cacarca ferruginea) 0.1.1. mec. hlk. Ahmak, kaba saba; 0.1.2.1. mec. Hlk. Uzun, iri gövdəli, iri sümüklü, yaxud arıqlıqdan sümükləri çıxmış adam haqqında. □ Anquta dönmək, anqutu çıxmaq – arıqlıqdan anqut kimi boğazı uzanmaq; çox zayıflamaq; 0.1.2.2. mec. Həris, acgöz, cox iştahlı adam haqqında. □ Angut kimi udmaq – qabağına qoyulan yeməyi acgözlüklə, tələsik qamarlayıb yemək; önünə qoyulan yeməyi dərhal yemək.

69. Anlamak (-i) anlamaq 0. Bir şeyin ne demək olduğunu, neyə iştəti etdiğini kavramak// başa düşmək; 0. Duymak// sezmək; 0. Bir şey üzərində bilgisi bulunmaq//fikri, baxışı olmaq; 0.1.1. Sorup öyrənmək//sahib olmayı istəmək, dileğinin yerinə gətirilməsini istəmək.

70. Anlaşma f. is. anlaşma 0. Anlaşmaq//razılaşmaq işi; 0.1.1. Devletlər arası siyasət, ekonomik, kültürel vb. alanlarda yapılan uzlaşma ve bu uzlaşmanın təsbit edildiği belge, uyuşma//müqavilə.

71. Anlayış is. anlayış 0. Anlamak işi veya biçimi//idrak, ağıl, zəka, fərasət; 0.1.1. Ayrıcı bir nitelik olmak bakımından görüş, zihniyyət// diqqətli olmaq, humanist olmaq.

72. Aparmaq (-i; -le) aparmaq 0. Almaq, alıp götürmək//gətirmək; 0. Çalmak//oğurlamaq; 0.1.2.1. Birinin hərəkətini yönəltmək, yol gösdərmək; özü ilə bərabər yeriməsinə kömək etmək, yaxud getməyə məcbur etmək, özü ilə bərabər götürmək; 0.1.2.2. Özü ilə bərabər götürüb gətirmək; 0.1.2.3. mec. Yox etmək, silib təmizləmək, çıxarmaq; 0.1.2.4. Məhv etmək, yox etmək, puç etmək, xərab etmək, dağıtmaq; 0.1.2.5. Sərf edilməsinə, işlənməsinə səbəb olmaq; əlindən almaq; 0.1.2.6. məc. Sürüb aparmaq, yemək, kəsmək; sürtüb aparmaq, xarab etmək; 0.1.2.7. Həyata keçirmək, yeritmək, etmək; 0.1.2.8. İdarə etmək, başda durmaq; 0.1.2.8. İdarə etmək, başda durmaq, başçılıq etmək, rəhbərlik etmək; 0.1.2.9. mec. Bihuş etmək, məst etmək; yuxulatmaq, bayılmaq; 0.1.2.10. Aparıb çıxartmaq, gətirib çıxmaq, yönəltmək və s.

73. Araba is araba 0.3.1. Tekerli, motorlu və ya motorsuz hər türlü kara taşıtı// maşın; 0.3.2. İki və ya dördtəkərli nəqliyyat vasitəsi. Azərbaycan Türkçəsində əl və ya qoşqu heyvanları ilə sürülən nəqliyyat vasitəsini ifadə edir.

74. Araba-araba zf. araba-araba 0.3.1. Maşınlar dolusu, birçok arabayla; 0.3.2. Qoşqu heyvanları ilə və ya əllə sürülən arabalarla.

75. Arpacık is. arpacık 0. Tüfek, tabanca gibi ateşli silahlarda namlunun en ileri bölümünde bulunan ve nişan alırken gezle birlikte göz ile hedef arasında aynı çizgi üzerine getirilen küçük çıkıntı// Tüfəng, tabanča və pulemyot lüləsinin uc tərəfindəki çıxıntı, qabarcıq, buruncuq; 0.1.1.1. Göz kapağının kenarında çıkan küçük çiban//it dirseyi; 0.1.1.2. Arpa biçiminde şəhriyə//arpa ununun xəmiri.

76. Arpalık is. ve s. arpalıq 0. Hayvanın dışında bulunan ve hayvan yaşlandıkça silindiği için yaşını belli eden bir nişan//atların azı dişlərindəki çökəklik; çuxur; 0.1.1.1. Arpa ekilen yer, arpa tarlası; 0.1.1.2. Arpa konulan yer; 0.1.1.3. esk. Müftü ve kazasker gibi din görevlilerine aylık yerine verilen giyecek, yiyecek gibi şeyler veya para; 0.1.1.4. Başmaklık; 0.1.1.5. mec. Karşılıksız yarar sağlanan yer veya kimse. □ Arpalık yapmak: bir mənbədən davamlı bir şəkildə xeyir əldə etmək.

77. Arsız s. ve is. arsız 0. Utanması, sıkılması olmayan// həyasız, utanmaz, sırtıq, üzülü; 0.1.1.1. Aç gözlü davranan (kimse); acgöz; 0.1.1.2. mec. Kolayca üreyebilen (bitki).

78. Arter is. Fr. anat. arteriya 0. Atardamar//qanı ürəkdən bədənini müxtəlif üzvlərinə aparan damar; 0.1.1. mec. Trafiği yoğun olan ana yol.

79. Artırma F. is. artırma 0. Artırmak işi// “Artırmaq”dan; 0.1.1. Alıcılar arasındaki yarışmaya dayanan ve en yüksek fiyatı sürene malın verilmesiyle biten yöntem, müzayede//hərrac; 0.1.2. Eyvan, balkon; əsas binaya yapışıq yüngül tikili.

80. Asıl s. is. ve zf. . Ar. əsl 0. Bir şeyin kendisi//əsas, təməl, özül, bünövrə; 0. Kök, köken, kaynak//mənbə, başlangıç, çıxış; 0. Gerçeklik, esas, hakikat//həqiqi, doğru, düzgün. □ əslinə baxsan (baxdıqda, qalanda): əsasında; 0. soy, nesep//nəsil, soy, nəşəb, mənşə: İnsan əslini unutmamalıdır// İnsan əslini unutmamalıdır; 0. Aranılan nitelikleri en çok kendinde toplamış olan//ən birinci, ən köhnə, ilk: Asıl sanat budur//Əsl sənət budur; 0.1.1. Başlıca, başta gelen, gerçek olarak: İşin asıl tuhaf tarafı. Kabahat asıl bundadır. □ (bir işin) aslı astarı; iç yüzü, gerçek şekli. □ aslı astarı (veya aslı) olmamak; Yalan, asılsız olmak. Aslı çıkmak; gerçek olduğu anlaşılmaq, gerçek olduğu ortaya çıkmak: Söylenenlərin aslı çıxarsa güc duruma düşəcək// Deyilənlər doğru olmasa, çətin vəziyyətə düşəcək; 0.1.2. Əslində (Azərbaycan Türkçəsində model söz kimi işlənir): 1) kökündə, bünövrəsində; 2) ibtidada, başlangıçda, lap əvvəllində: Əslində 0, dərzi olmuşdur. Əslində o, xanəndə

idi; 3) həqiqətdə, əslinə baxılırsa: Əslində anası onlara çox az-az görünər. Əslində isə rəisin hirsini soyumadı.

81. Asılmak (-e, nsz) asılmaq 0. Asmak işi yapılmak veya asmak işine konu olmak//bir yerə ilişib yaxud bir yerdən tutub sallanmaq; 0. edil. Bir yere tutunup sarkmaq//bir yerə ilişdirilərək, keçirilərək, bir yerə bənd edilərək asılı vəziyyətə salınmaq; 0. edil. Boynuna ip geçirip sallandırılarak öldürülmək, idam edilmək; dar ağacına çəkilməklə edam edilmək; 0.1.1.1. Tutup çəkmək: Çocuk annesinin eteğine asıldı//Uşaq anasının ətəyindən yapışdı//asıldı//sallandı. 0.1.1.2. Bir şey isterken karşısındakini tedirgin edecek derecede ileri gitmek, üstelemek, ısrar etmek; 0.1.1.3. Hızla eline almak: Hemen küreklere asıldı; 0.1.1.4. Karşı cinsin ilgisini çekmek için çarpıcı davranışlarda bulunmak: Bir kıza asılmak; 0.1.1.5. Israrla üzerine gitmek, sonuna kadar mücadele etmek: Bir işe asılmak; 0.2.2. məch. Bişmək üçün od üstünə qoyulmaq (xörək, qazan və s.)

82. Asimilasyon is. Fr. assimilyasiya 0. biy. Benzer hale getirme, kendine benzeme, kendine uydurma, özümleme//canlı orqanizmin üzvi maddələri mənimsəmə prosesi; 0. gr. Benzeşme//bir səsə yanındakı səsə bənzədilməsi: annamaq (anlamaq) atdar (atlar) və s; 0.1.2. Bir xalqın başqa bir xalqın dilini, adətlərini və s. – ni qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi.

83. Askı is. asqı 0. Üzerine herhangi bir şey asmaya yarar nesne//paltlar və ya başqa şeylər asmağa məxsus alət; 0.1.1.1. Pantolon veya giysilerin düşmesini önlemek için omuzdan aşırılan bağ; 0.1.1.2. Artırma, eksiltme gibi resmi iş ilanlarının ilgili daire duvarında belli bir zaman süresince asılı durması; 0.1.1.3. Hastanelerde kırık kol veya bacakların asılarak tutturulduğu araç; 0.1.1.4. Çay, kahve taşımaya yarar kahveci tepsisi, fener; 0.1.1.5. Saklamak için tavana asılmış dizi veya hevenk; 0.1.1.6. Yeni yapılan yapıların çatısına, ev sahibi tarafından usta için veya düğün arabalarına düğün sahibi tarafından arabacı için armağan olarak asılan kumaş; 0.1.1.7. Gelinin oturacağı yerin üstüne asılan süsler; 0.1.1.8. Kadınların kullandığı altın dizisi veya zincirli mücevherat; 0.1.1.9. Düğünlerde geline yakınları tarafından takılan hediye; 0.1.1.10. İpek böceğinin kozasını sarması için yanına konulan çalı çıpı; 0.1.1.11. Saz şairleri arasında yapılan deyiş yarışında üstün gelene verilmek için duvara asılan kumaş, tabanca gibi ödül. □ askıya almak//geciktirmək, gecikdirilmək, sonraya buraxılmaq.

84. Asma s. ve. is. asma 0. Asmak işi//“Asmaq”dan; 0. Asılmış, asılı//bir yerden asılan, sallanan □ Asma köprü// köprü; 0.1.2.1. Saxlamaq üçün dərilib asılan; asmalığ (meyvə).

Asma üzüm; 0.1.2.2. Paltlar və s. asmaq üçün qarmaq və s. paltarasan; 0.2.1.1. *bot.* Asmagillərdən, dalları çardak üzərinə yayılan bitkilərə genel olaraq verilən ad; 0.2.1.2. Belirli bir tür üzüm verən bitki (*Vitis*).

85. **Asmak** (-i, -e) **asmaq** 0. Bir şeyi aşağıya sarkacaq şəkildə bir yere ilişdirip sarkıtmaq//asılı hala salmaq; 0. Bir kimseyi boğazından ip geçirip sarkıtaraq öldürmək//edam etmək; 0.1.1.1. Üzərinə takınmaq, kuşanmaq; 0.1.1.2. Gitmək zorunda olunan bir yere özürsüz gitmemək veya görevi olan bir işi özürsüz yapmamak//üzərinə düşən bir işi üzürsüz olaraq yerinə yetirməmək; 0.1.1.3. *mec.* **astığı astık, kestiği keстик// Qılıncının dalı da kəsir qabağı da**; 0.2.2. Xörək və s. bişirmək üçün qazanı və s.-ni açıq (od) üstünə qoymaq.

86. **Asmalık** is. ve s. **asmalıq** 0.3.1. Asma için ayrılmış yer veya toprak; 0.3.2.1. Bandoq vurulmağa asılıb saxlanmağa yarar. *Asmalıq üzüm, Asmalıq armud*; 0.3.2.2. Qışıqları düzmək üçün ipdən və s.-dən toxunmuş tor, səbət.

87. **Aş** is. **aş**. 0. Pişirilərk hazırlanan yemək//xörək, yemək, bişmiş; 0.1.1.1. $\diamond$ **aş ermek**//yerikləmək; 0.1.1.2. $\diamond$ **Aş taşınca kepçeye paha olmaz**: Dar macallarda əhəmiyyətsiz olan şeylərin belə qiymətinin çoxalması; 0.1.2.1. Pilâv//plov 0.1.2.2. *mec.* $\diamond$ **Aş bişirmək; aş bişmək; aşının suyunu vermək**: Komplo kurmaq; engellemək vb.

88. **Aşağı** is. s. ve zf. **aşağı** 0. Bir şeyin alt bölümü//alt; 0. Bir yere göre daha alçak yerde bulunan//olan; 0. Eğimli//meyilli bir yerin daha alçak olan yeri; 0. *mec.* Niteliği düşük, kötü, adi//alçaq, pis, nöqsanlı; 0. Daha küçük, daha az; değer yönünden daha az; 0. Aşağıya, yerə doğru; 0.1.1.1. Bir kimsenin adının dilden düşürülmediğini, onun pek gözde olduğunu anlatır; 0.1.1.2. Bir hizmette çok kullanılan şey, yakınma olarak kullanılır: $\square$ **aşağı almak; aşağı düşmək; aşağı görmək**: aşağı salmaq; səviyyəsi, miqdarı, keyfiyyəti azalmaq; 0.1.2.1. *sif.* Ucuz. *Aşağı qiymətlər*. $\square$ **Aşağı salmaq** – ucuzlaşdırmaq; 0.1.2.2. *mec.* Yoxsul, kasıb. *Aşağı silk, Aşağı təbəqə*; 0.1.2.3. Axır, son, qurtaracaq. $\diamond$ **Aşağı baş** – evin, məclisin, otağın qapıya yaxın olan tərəfi, $\diamond$ **Aşağı salmaq**: Azərbaycan Türkcəsində bu sabit söz birləşməsinin leksik-frazeoloji mənası Türkiyə Türkcəsindəki yuxarıda verilən “aşağı almak, aşağı düşmək” frazeoloji söz birləşmələrinin devirmək, yıxmaq və səviyyəsi düşmək, hörmətdən düşmək mənalılarıyla üst-üstə düşməkdədir.

89. **Aşçı** is. **aşçı** 0.3.1.1. Yemek bişiren kimse//aşbaz; 0.3.1.2. Yemek pişirip satan kimse; 0.3.1.3. Yemek yenilen dükkan, aş evi, lokanta//yeməxana; 0.3.2. Dəri, gön aşılayan usta, dabbag.

90. **Aşı** is. **aşı** 0. Organizmada belli bir takım hastalıklara karşı bağışıklık sağlamak için vücuda verilen, o hastalığın mikrobuyla hazırlanmış eriyik//yolxucu xəstəliyə qarşı qoruyucu maddə kimi tətbiq edilən maddə; 0.1.1.1. Bir ağacın dalı veya gövdesi üzerine, aynı familyanın daha iyi bir türünden alınan dal; 0.1.1.2. Bu eriyiğin uygulanması//həmin maddənin tətbiq olunması; 0.1.1.3. Aşılı (kimse veya bitki); 0.2.2. (xüs.) Dərini, gönü aşılıyb hazırlamaq üçün maddə.

91. **Aşık** is. anat. **aşiq** 0. Baldır kemiği ile eklemleşerek bileğin belli başlı oynak merkezini oluşturan, ayak bileğinde bulunan küçük kemiklerden biri//diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyü; 0.1.1. Yapı çatılarında, uzun metrek, aşırma//tir. □ **Aşık atmak** (veya **aşık oynamak**) aşık kemiğiyle oyun oynamak; 0.1.2.1 Tağalaq, qarqara, sap sarınan balaca taxta; 0.1.2.2. Tüfəngin çaxmağı ilə ayağı arasındakı dəmir hissəcik. ◇ **Araz aşığından, Kür topuğundan** –heç bir şeydən qorxusu, çəkinəcəyi olmayan; heç bir fikri, qaygısı olmayan kefi kök adam haqqında; **Aşığı (maçası) alçı durmaq//şansı yaver gitmek** – bəxti gətirmək, işi rast gəlmək; 0.2. Halk içinde yetişən, deyişlerini sazla söyleyen, sözlü şiir geleneğine bağlı halk şairi//xalq xanəndəsi; 0.2.1.1. Bir kimseye veya bir şeye karşı aşırı sevgi ve bağlılık duyan, vurgun, tutkun//aşiq; 0.2.1.2. Sevişən bir çiftten kadına oranla genellikle erkeye verilen ad; 0.2.1.3. *tkz.* . Dalgın, kalender (Kimse); 0.2.1.4. *tkz.* Ahbap. Arkadaş gibi bir seslenme.

92. **Aşırılmak** (*nsz; edil.*) **aşırılmaq** 0. Aşırmaq işine konu olmak// “Aşırmaq” *dan. edil;* 0.1.2.1. Minmək//binmək; 0.1.2.1.Üzərindən atılıb düşmək; 0.1.2.3. çevirmək 0. *çarpayıda o tərəfdən bu tərəfə aşırıldı.*

93. **Aşırma** is. ve sif. **Aşırma** 0. **Aşırmaq işi//“Aşırmaq” dan. f. is.** 0.1.1.1. *ed.* Başkalarının yazılarından bölümlər, mısralar alıp kendininmiş kimi göstərmə veya başkalarının yazılarının benimseyip değişik biçimde anlatma, intihal; 0.1.1.2. Aşırılmış. *Aşırma bir eser* 0.1.1.3. Yapı çatılarında uzun mertek, aşık; 0.1.1.3. *hlk.* Küçük kazan. Kova, bakraç; 0.1.2.1. Bir şeyin üstündən atılan, sallanan və ya bağlanan bağ; 0.1.2.2. Şalvarı düşməyə qoymamaq üçün çiyindən keçirilib şalvara bənd edilən lent şəkilli qoşa bağ //şalvar asmalığı.

94. **Aşırmaq** (-i, -den) **aşırmaq** 0. Yüksek veya geçirilmesi güç bir yerin üstünden öte yanına geçirmek//hündür bir yerin üstündən keçirmək; 0.1.1.1. *argo.* Çalıp götürmək; 0.1.1.2. (-i, -e) tehlike içinde bulunan bir şeyi acele kaçırmak; 0.1.1.3. *ed.* Başkasının eserinden parçalar alıp kendininmiş gibi göstermek; 0.1.2.1. Qaldırıp qoymaq, yükləmək, sallamaq; 0.1.2.3. Üzərindən atmaq; 0.1.2.4. Yıxmaq, döndərmək, çevirmək, devirmək, endirmək, düşürmək,

salmaq. *Arabaçı dərədə arabanı aşırdı*; 0.1.2.5. Atlatmaq, keçirmək, yaxa qurtarmaq. *Bu bəlanı da başımızdan aşırdıq*; 0.1.2.6. *mec. (hlk)* Öldürmək, vurub öldürmək; vurmaq, vurub öldürmək; vurmaq, vurub yıxmaq. *Ovçular dünən üç canavar aşırdılar*; 0.1.2.7. *məc.* Bir şeyi acgözlüklə və cəld yemək; 0.1.2.8. *mec. (hlk.)* Birinin malını, pulunu, və s.- ni mənimsəmək, yemək, udmaq, dağıtmaq, xərcləyib puç etmək; 0.1.2.9. *mec. (hlk.)* Öhdəsindən gəlmək, həll etmək. **◊Alığımı aşırmaq//devirmək.**

95. **Aşk** is. Ar. **eşq** 0. Aşırı sevgi və bağlılıq duyğusu, sevil//sevgi, məhəbbət, sevdə; 0.1.2.1. Şiddətli arzu, həvəs, meyl, istək; 0.1.2.2. Müxtəlif obrazlı tərkiblərdə: eşq əhli, eşq aləmi, eşq yarası, eşq afəti və s.

96. **Aşk olsun! ünl. Eşq olsun!** 0. “Aferin” sözündən daha güclü olaraq bir davranışın, bir tutumun çox beğenildiyini bildirir//mədh, tərif yerində işlənir; 0.1.1.1. Beğenilməyəcək bir davranış, bir tutum qarşısında kınama, sitem bildirir; 0.1.1.2. Dervişlər arasında selam sözü olaraq istifadə edilir.

97. **Aşmaq (-i) aşmaq** 0. Yüksək, uzak veya keçilməsi güc yerin öte yanına keçmək//bir şeyin üzərindən atılıb keçmək; 0.1.1.1. (Süre) Geçmək, bitmək; 0.1.1.2. (-e) (erkek heyvan) Dişiyə çiftleşmək; 0.1.1.3. (*nsz*) *argo.* Görünmədən qaçmaq; *Herif çoktan aşmış*; 0.1.2.1. Keçmək, düşmək, çıxmaq; 0.1.2.2. *mec.* Təmin olunmaq, düzəlmək, əmələ gəlmək.

98. **Ata** is. **ata** 0.3.1. Dedələrdən və böyük babalardan hər biri; 0.3.2.1. Öz övladlarına nisbətən kişi, dədə; 0.3.2.2. Yaşlı və hörmətli kişiyyə xitab, müraciət//”Atam” şəklində - xahiş, bəzən narazılıq ifadə edir.

99. **Ateş** iş. ve s. **atəş** 0. Yanıcı cisimlərin tutuşmasıyla beliren ısı və işıq// od; 0. Patlayıcı silahların atılması//tüfəng və ya topdan atəş, □ **Ateş açmaq//atəş açmaq**; ◊**Ateş olmayan yerden duman çıkmaz//Od olmayan yerden tüstü çıxmaz.** Türkiyə Türkçesindeki “ateş” sözünün yerində Azərbaycan Türkçesinde “Od” kelimesi istifadə edilir; 0. *mec.* Coşkunluk//qızgınlıq, hərarət, ehtiras mənasında; 0. *mec.* Kırmızı, alev rəngində olan//ışıqsaçan şey, ışıqsaçan nöqtə; 0.1.1.1. Tutuşmuş olan cisim//od; Isıtma veya pişirmə üçün istifadə edilən yer veya araç; 0.1.1.2. Vücut ısısı//qızdırma; 0.1.1.3. *mec.* Tehlike, felaket; 0.1.1.4. *mec.* Böyük üzüntü, acı; 0.1.1.5. Öfke, hırs, hınç.

100. **Atış** is. **atış** 0. Atmaq işi veya biçimi//tüfəng, tapança və s. atmaq işi və üsulu; 0.1.1.1. Bir silahın mermisini amaca ulaştırmak üçün gereken iş və bilgi: *Topçu Atış Okulu*; 0.1.1.2. (kalp, nabız için) Vuruş, çarpış; 0. *mec.* Ağız kavgası etme// sözləşmə, bir-birinə ağır

sözlər demə; söyüşmə, dava- dalaş, 0.1.1. *ed.* Saz şairlərinin deyişlə tartışmaları; 0.1.2. İki tərəfin ya iki adamın qarşı-qarşıya durub bir-birinə güllə atması, atəş açması.

102. **Atışmaq** (*nsz, -e; -le*) **atışmaq** 0. Ağız kavgası etmək//birbirinə ağır sözlər demək, söyüşmək, dalaşmaq; 0.1.1.1. Kendisine dargın olan bir kimseye barışıkmiş gibi söz söylemək; 0.1.1.2. Saz şairləri belli bir ayak üzerine birbirlerini küçük düşürmək amacıyla karşılıklı deyiş söylemək; 0.1.2.1. Qarşı-qarşıya durub, bir-birinə güllə atmaq; 0.1.2.2. Atışda, nişançılıqda yarışmaq.

103. **Atkı** is. **atqı** 0. Dokuma tezgahlarında mekikle enine atılan iplik, argaç//toxuculuqda: ərişin üstünə gələn və məkiklə atılan argaç ipi; 0. *hlk.* Büyük yaba//şana, büyük yaba; 0. Kapı və pencerelerin yapımında üst tarafa konan ağaç, taş veya beton destek, üst eşik//bir şeyin üzərindən atılan tir və s.; 0.1.1.1. Soğuğa karşı omuzlara, başa, sırtta veya boyna atılan örtü; 0.1.1.2. Bazı kadın ayakkabılarında ve çocuk patiklerinde ayağın üstünden, yandan iliklenen ince uzun parça.

104. **Atlama** is. **atlama** 0. Atlamak işi// “Atlamaq” *dan. f. is.* ; 0.1.1.1. Belirli bir yerden getirip hız olarak yapılan sıçrama ile vücudu yerden kesip daha uzak bir yere kondurma veya belli bir yerden aşırma//tullanma; 0.1.1.2. *sp.* Bu biçimde en uzağa atlamak veya en yükseği aşmak amacıyla yarışılan atletizm dalı; 0.2.2. Su qatılaraq və ya içərisinə göyerti də əlavə edilərək duru hala salınmış qatıq; ayran. *Yayın atlaması, qışın umacı (Atalar sözü).*

105. **Atlamak** (-den; -e, -i,) **atlamak** 0. Bir engeli sıçrayarak veya fırlayarak aşmaq//aşmaq, aşıb keçmək, üstündən keçmək, keçmək; 0. Okuma, yazı yazma, sayı sayma gibi işlerde bazı bölümləri bırakıp geçmək//buraxmaq, buraxıb keçmək; 0.1.1.1. Yüksek bir yerden alçak bir yere, ayak üstü gelecek bir biçimde kendini bırakmaq; 0.1.1.2. Binmək; 0.1.1.3. (*nsz*) (basında) Haberi zamanında vermemək veya digər gazetelerden ögrenmək; 0.1.1.4. Sınıfı okumadan geçmək: *Birinci sınıfı atladi.* 0.1.1.5. (-*de*) *mec.* Yanılmək, aldanmaq; 0.1.1.6. Çıkmək, inmək; 0.1.2. Keçmək, ötmək, aşmaq.

106. **Atlanmak** (*nsz*) **atlanmaq** 0.2. Ata binmək veya at edinmək//ata minmək; 0.2. Atlamak işi yapılmək//tullanmaq, sıçramaq, hoppanmaq; 0.2.2. Döyünmək, çırpınmaq.

107. **Atmak** (-i, -e, -den) **atmaq** 0. Bir cismi bir yöne doğru fırlatmaq//bir şeyi əlindən buraxaraq, yaxına ya uzağa tullamaq, fırlatmaq; 0. Bir şeyi yere doğru bırakmaq//bir şeyi hündür yerden aşağı tullamaq, salmaq; 0. (bir kimseyi) Uzaklaşdırmaq, göndermək, ilgisini kesmək// və ya həbsə atmaq; □ **Özünü atmaq//acele etmək**; 0. Koymək//qoymaq; 0. Yerləşdirmək, bir kenara

koymak//bir tərəfə atmaq; 0. Uzatmaq//vermək. 0. Bir yerden başqa yere taşımak// aparmaq; 0. (sille, tokat, tekme//təpik) vurmaq//vurmaq; 0. (top, tüfek gibi silahlar için) Patlatmaq//doldurulmuş tufəngdən, tapançalardan, topdan və s. silahdan atəş açmaq; 0. (zaman bildiren cümlelerle) Geri bırakmaq// təxirə salmaq; 0. Örtmək//örtmək, salmaq, sərmək; 0. Yapılmış kötü bir işi birine yükləmək//şər atmaq, yalandan günahlandırmaq; 0. Sözle sataşmaq//
 ◇ **Söz atmaq//söz atmaq**; 0. İstenilməyən bir şeyi kendi malı olmaktan çıkartmaq//atmaq; 0. *mec.* İçki içmək//içmək; 0. (kalp, nabız gibi kan dolaşımı ile ilgili organlar için) Vurmaq, çarpmak//döyünmək, vurmaq, tərpnmək; 0. Yazılı veya banda alınmış bir metinden bazı bölümleri çıkarmak//çixartmaq, buraxmaq, pozmaq. *Məqalənin birinci abzasını atmaq*; 0.1.1.1. Kovmaq, dışarıya çıkarmak, ilgisini kesip uzaklaşdırmaq; 0.1.1.2. (-i) Patlayıcı maddelerle havaya ucurup yıkmak: *Köprüyü dinamitle attular*; 0.1.1.3. (renk için) Solmaq; 0.1.2.1. Tərk etmək, buraxmaq, üz döndərmək//buraxmaq; 0.1.2.2. Rədd etmək, əməl etməmək; 0.1.2.3. *mec. (hlk)* Vurmaq, öldürmək, yaralamaq (tufəng ya tapanca ilə); 0.1.2.5. Səpmək. *Toxum atmaq*; 0.1.2.5. Sökülmək.

108. **Avadanlık is. avadanlıq** 0. Bir işi yapmak, bir aracı onarmak için kullanılan alet takımı//bir iş üçün lazım olan təchizat və ləvazimat; maşınlar, alətlər, cihazlar, mexanizmlər, qurğular və s; 0.1.2. Ev şeyləri, müxəlləfat, dir-dirrik.

109. **Avara is. ve s. Far. avara** 0. İşe yaramaz, kötü//heç bir işlə məşğul olmayaraq boş-boş gəzən adam, işsiz-gücsüz adam; 0.2.1. Üzerinde döndüğü ve kendisini taşıyan milden bağimsız olarak çalışın mekanizma. □ **Avara kasnak işlemek** (veya **dönmek**) hiçbir işe yaramadan boşuna; 0.2.2. Yersiz-yurtsuz, məskənsiz, sərsəri, sərkərdən □ **Avara qalmaq** - əli hər şeydən çıxmaq; 0.2.1.1. *İt.* Bir geminin başqa bir gemiden veya kıyıda açılması; 0.2.1.2. *ünl.* Kıyıya dayanılarak sandalın açılması için kürekçilere verilen komut; 0.2.2. *(hlk.)* Camış balası, iki yaşar kələçə//manda yavrusu.

110. **Avcı is. ve s. ovçu** 0. Avlanmayı seven veya avı kendine iş edinen kimse// ovla, ovçuluqla məşğul olan adam; 0.1.1.1. Avçılara özgü olan; *Avçı çantası, Avçı giysisi*; 0.1.1.2. Başqa hayvanları yakalamakta usta olan (hayvan): *Avcı kuş. Avcı kedi*; 0.1.1.3. *mec.* Bir şeyi büyük bir istekle izleyen ve bulup ortaya çıkaran, tanıtan kimse. *Yıldız avcısı*;

111. **Avunmak (nsz.) ovunmaq** 0. Bir şeyle uğraşarak acısını unutmak, sıkıntılardan uzaklaşmaq, teselli bulmaq, müteselli olmak// sakitləşmək, təskinlik tapmaq, təsəlli tapmaq; 0.1.1.1. Oyalanmaq; yetinmək; 0.1.1.2. *hlk.* (hayvan) Gebe kalmak//boğaz olmaq.

112. **Ayaq** is. **ayaq** 0. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü//insan ve heyvanın yeriməsinə xidmət edən bədən üzvü; 0. Birtakım şeylərin yerden yüksəkçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunların her biri//bir sıra şeylərin ayağa oxşayan, yerə dirənən hissəsi, dayağı, qıçı, dirəyi; 0. *coğr.* Büyük bir ırmağa qarışan ikinci derecedeki akarsuların her biri; Göl ayağı// çay, bulaq və s. axar suların aşağı hissəsi; 0. Yürüyüşün ağırlıq veya çabukluk derecesi//sürət, addım mənasında; 0. *esk.* Yarım arşın veya 30.5 cm. uzunluğundakı ölçü birimi, kadem//*dan.* yarım arşına yaxın məsafə ölçüsü; 0. Aşağı düzeyde, sıradan, bayağı// *mec.* (*dan.*) dəyərsiz, alçaq, qiymətsiz, keyfiyyətsiz, keyfiyyətə yaramaz. *Ayaq mal*; 0.1.1.1. Bacak//qıç; 0.1.1.2. Vücudun bədən aşağı bölümü *Ayağına bir pantolon çəkti*//Əyninə bir şalvar geydi; 0.1.1.3. *ed.* Halk edebiyatında kafiyə veya mısra// qafiyə və ya misra; 0.1.1.4. 30,4 cm. dəğərində İngiliz uzunluk ölçüsü birimi, fut; 0.1.1.5. (buzdolabı ölçülərində) İngiliz ölçüsü futun kübü alınaraq hesablanan dəğər; 0.1.1.6. *mat.* Bir doğrunun başka bir doğruyu veya düzlemi kestiği nokta: *Dikmə ayağı*; 0.1.2.1. son, axır//sonuç. *Onun sö- zünün nə başı var, nə ayağı*; 0.1.2.2. (*dan.*) Dəfə, kərə. *Bir ayaq*; 0.1.2.3. Tüfəng, tapança kimi silahların çakmağı, tətiiyi. *Tüfəngi ayağa çəkmək*. □ **Ayaqda qoymaq**: herhangi bir silahı atəş açmaya hazır duruma getirmək; ◇ **Ayak sürümək//ayaq sürümək**. Söz konusu deyimin Türkiyə Türkçesinde və Azərbaycan Türkçesinde aşağıdakı anlam alanları bulunmaktadı: 0.1.1.1. Verilen bir işi ağırdan almak; 0.1.1.2. Bir yerden uzaklaşmaq üzere bulunmaq; 0.1.1.3. Halk inanışına görə bir kimsenin gelmesi, ardından başkalarının da gelmesine neden olmaq; 0.1.1.4. Ölmək üzere olmaq; 0.1.2. Könülsüz yerimək, yubanmaq, geri qalmaq, gedərkən qəsdən dala qalmaq; **Ayakta kalmak//Ayaq üstə qalmaq**. Söz konusu deyimin Türkiyə Türkçesinde və Azərbaycan Türkçesinde hem ortak hem de farklı anlam alanları bulunmaktadı: 0. Oturacaq yer bulamamak//oturmağa yer tapmamak; 0.1.1.1. Yıkılmamak, çökməmək; 0.1.1.2. Dəğərini yitirməmək, önəmini korumak; 0.1.2. Axıra qalmaq, geridə qalmaq.

113. **Ayakaltı** is. **ayaqaltı** 0. Gelip geçenlərin çox olduğu yer//daim tapdalanan, daim hamının basıp keçdiyi yer. *Həyat lap ayaqaltı oldu*. 0. *mec.* Hakir görülen, gözden çıxarılan//heç kəsin saymadığı, hesablaşmadığı, hörmət etmədiyi adam; iradəsiz, həqir, məzlum adam. □ **Ayakaltına almak//Ayaqaltı olmaq**; 0.1.2. Ayaq altına salınan, yaxud ayaq silmək üçün qapının ağzında, girəcəyində salınan xalça, balaca palaz, həsir, əsgir və s.//dar uzun xalça. *Ayaqaltı salınmış pilləkən*.

114. **Ayakçı** is. **ayaqçı** 0. Ayak işlerinde kullanılan kimse//kağızpaylayan, kuryer; 0. Gezici satıcı, çərçi//qapı-qapı gəzib mal satan adam, çərçi; 0.1.1. Bir iş süresince tutulan hizmetçi; 0.2.2. (*qəd.*) Keçmişdə; qədəh gəzdirən, şərab paylayan; saqi.

115. **Ayakkabı** is. **Ayaqqabı** 0. Özellikle sokakta ayağı korumak için giyilen ve altı köseli, lastik gibi dayanıklı maddelerden yapılan ayak giyeceği, pabuç. □ **Ayakkabı vurmaq//ayaqqabı ayağını vurmaq** (ayakkabı) ayağı zedelemek, ayağı rahatsız etmek; ◇ **Ayaqqabılarını çevirmek**. Söz konusu deyim in Türkiye Türkeçesinde hem müstakim hem de mecazi olmakla aşağıdaki anlam alanları bulunmaktadır: 0.1.1.1. Konuk ayakkabılarını gidiş yönüne doğru düzgün biçimde sıralamak; 0.1.1.2. *mec.* Bazı davranışlarla konuğu gitmeye zorlamak.

116. **Ayaklamak(-i) ayaqlamaq** 0.3.1. Ayakla ölçmek; 0.3.2.1. Tapdamaq, taptayıb əzmək, ayaqları altında əzmək, ayağı ilə məhv etmək, xarab etmək. *Əkimi ayaqlamaq*. 0.3.2.2. Gəzmək, dolaşmaq. *Bütün şəhəri ayaqladım*. 0.3.2.3. *mec.* Saymamaq, tapdalamaq, pozmaq. 0.3.2.4. Sıxmaq, təzyiq altına almaq, mənəvi əzab vermək.

117. **Ayaklanma** is. **Ayaqlanma** 0. Ayaqlanmaq işi// “Ayaqlanmaq”dan. f. is.; 0.1.1. Birçok kimsenin cebir ve şiddet kullanarak devlet güçlerine karşı gelmesi, baş kaldırma//üsyən.

118. **Ayaklanmak** (nsz; *edil.*) **ayaqlanmaq** 0. Ayağa kalkıp gitmeğe davranmaq//ayağa qalxmaq, yerimək; 0. *mec.* Cebir ve şiddet kullanarak devlet güçlerine karşı gelmek, baş kaldırmak, isyan etmək// birisinin üzərinə hücum etmək, qalxışmaq, təcavüzə başlamaq, 0.1.1.1. (çocuk için) Yürümeye başlamak; 0.1.1.2. (hasta için) Yürüyebilir buruma gelmek; 0.1.1.3. *mec.* Uyanmaq, uyanıp kalkmaq; 0.1.2. Tapdalamaq, tapdalanıb əzilmək, məhv edilmək, xarab edilmək.

119. **Ayaklık** is. **Ayaqlıq** 0. Ayakçak//pilləkən, nərdivan; 0.1.1.1. Ayakla işletilen makinelerde ayağın bastığı yer, pedal; 0.1.1.2. Ayaq basacak yer; 0.1.1.3. Taban//zəmin; 0.1.2.1. Dikinə duran veya qoyulan şeylərin dayanacağı. *Nərdivənin ayaqlığı. Heykəlin ayaqlığı.*

120. **Ayaküstü** zf. ve is. **Ayaqüstü** 0. Oturmadan, ayakta durarak; kısa sürede//tələsik, oturmadan, ötəri, ayaq üstündə; 0.1.1. Hazır yemək, festfut; 0.1.2. Məclisdə, qonaqlıqda və s. də ayaqüstülük edən adam.

121. **Aybaşı** is. **Aybaşı** 0. (kadının) ayda bir döl yatağından kan gelmek, adet görmək//həddi-buluğa çatmış qızlarda, həmçinin qadınlarda vaxtaşırı (hər ay) uşaqlıqdan qan ifrazı; adət, heyz; 0.1.1. Ayın ilk günü, ay dönümü//ayın başında; 0.1.2. Ürəkkeçmə//bayılma.

122. **Aydın** s. ve is. **Aydın** 0. Işıq olan, işıqlı, aydınlıq//ışıqlı, aylı, mehtab; 0. Kolayca anlaşılacaq kadar açıq (söz veya yazı), vazıh// yaxşı başa düşülən, seçilən, qavranılan, eşidilən, görünən; 0.1.1. Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse) münevver//ziyalı; 0.1.2.1. İşıqlı, nurlu, ilıqsaçan; 0.1.2.2. Buludsuz, açıq, təmiz. □ **Aydın olmaq** – aydınlaşmaq, açılmaq, buluddan, çəndən təmizlənmək; 0.1.2.3. Heç bir şübhə doğurmayan, aşkar, açıq, bəlli, məlum, şübhəsiz.

123. **Aydınlanma** is. **Aydınlanma** 0. Aydınlanmaq işi//“Aydınlanmaq”dan *f. is*; 0.1.1.1. *mec.* Bir sorun üzerine gereği kadar bilgi edinme, tenevvür; 0.1.1.2. *fiz.* Bir yüzeyin, qarşısına konulan eşit işıq kaynaklarının sayı ile orantılı olaraq aydınlıq görünməsi.

124. **Aydınlatmaq** (nsz.) **aydınlanmaq// aydınlaşmaq**; 0. Aydınlıq olmaq//aydınlıq olmaq, açılmaq, buluddan və s. dən təmizlənmək; 0.1.1. *mec.* Bir sorun üzerine gereği kadar bilgi edinmək, tenevvür etmək.

125. **Aydınlatma** is. **Aydınlatma** 0. Aydınlatmaq işi//“Aydınlatmaq”dan *f. is*. 0.1.1. *tiy.* Sahnelerin işıqlandırılması işi.

126. **Aydınlatmaq** (-i) **aydınlatmaq** 0. Karanlığı giderip görünür duruma getirmək// işıqlandırmaq, nurlandırmaq; 0.1.1. Bir sorun üzerine bilgi vermək.

127. **Aydınlıq** is. ve s. **aydınlıq** 0. Bir yeri aydınlatan güc, işıq, ay işığı, mehtap//açıq və işıqlı hava; 0.1.1.1. Işıq alan; 0.1.1.2. *mec.* Kolay anlaşılacaq derecede açıq olan, vazıh; 0.1.1.3. Kötülükten uzak, təmiz, saf. *Aydınlıq bir yüz*; 0.1.1.4. Bir yapının ortasına gələn oda və öbür bölümlərin işıq alması için, damın ortasından zemine kadar açılan boşluq; 0.1.2.1. İşıq, nur; 0.1.2.2. İşıqlı yer; 0.1.2.3. *mec.* Xoşbəxtlik mənasında □ **Aydınlıq içində olmaq** – xoşbəxt və rahat həyat keçirmək.

128. **Ayıq** s. ve zf. **Ayıq** 0. Sarhoşluğu veya baygınlığı keçmiş olan//baygınlığı, məstliyi keçmiş, ağı başında; 0.1.1.1. Sarhoşluğu keçmiş bir biçimde; 0.1.2.1. Yuxuda olmayan, oyanıq, sərvaxt; 0.1.2.2. *məc.* Sayıq, gözüaçıq, ağı başında, özünü aldatmayan, ehtiyatlı//uyanık.

129. **Ayılmak** (nsz.) **ayılmmaq** 0. Sarhoşluk, baygınlıq gibi bir durumdan kurtulmaq, kendine gəlmək//baygınlığı, sərxoşluğu keçmək, özünə gəlmək, huşa gəlmək, gözlərini açmaq; 0. *mec.* Aklı başına gəlip gerçeği görmək//gözü açılmaq, fəaliyyətə gəlmək, hərəkətə gəlmək, qəflət yuxusundfan ayılmaq, canlanmaq; 0.1.1.1. Birini kendindən geçərcesine sevmək; 0.1.1.2. Aşırı ölçüdə sinir bunalımları keçirmək; 0.1.2. Yuxudan oyanmaq, yuxudan durmaq.

130. **Ayılmak (-i) ayılmaq** 0. Ayılmasını sağlamək//özündən ketmiş və ya sərxoş adamı özünə gətirmək, huşa gətirmək; 0.1.2.1. Yuxudan oyatmaq, ayılmağa, gözlərini açmağa məcbur etmək; 0.1.2.2. *məc.* Gözünü açmaq, başa salmaq, qəflət yuxusundan oyatmaq; bilmədiyi, xatırında olmayan şeyi yadına salmaq.

131. **Ayna** is. Far. **Ayna** 0. Işığı yansıtan, varlıkların görüntüsünü veren, cilalı və sırlı cam//güzgü; 0. *mec.* Bir olayı, bir durumu yansıtan, göz önünde canlandıran olay, durum, şey//saflıq, duruluq, parlaqlıq, şəffaflıq mənasında təşbeh; 0.1.1.1. *den.* Gemilerde işarətçi erlerin kullandığı dürbün; 0.1.1.2. *den.* Akıntı veya anafurun birleştiği yerde oluşan su burgacı; 0.1.1.3. Doğramacılık ve yapıcılıkta çerçeve içine geçirilen tahta veya taş levha; 0.1.1.4. Küreğin yassı iç bölümü; 0.1.1.5. (atlarda) Diz kapağı; 0.1.1.6. *argo.* İyi durumda, yolunda. *İşimiz ayna.* 0.1.1.7. (Karagöz oyununda) Perde; 0.1.2.1. Pəncərə, pəncərə şüşəsi 0.1.2.2. **Aynası açıq** (*dan.*) 1) Özünü bir qədər yaxşı hiss edən xəstə haqqında; 2) Xoşrəftar, mehriban, üzügülər adam haqqında. **Aynası açılmaq** – 1) Ağır xəstəlikdən ayılmaq, əhvalı yaxşılaşmaq; 2) Kefi açılmaq, ürəyi açılmaq.

132. **Aynalı** s. ve is. **Aynalı** 0. Aynası olan//aynası, güzgüsü və ya şüşəsi olan; 0.1.1. *argo.* Parlak yüzlü, yakışıklı güzel; 0.1.2. Pəncərəli, pəncərəsi olan; 0.2.2. (*esk.*) Patronu üstədən qoyulan təklülə tufəng (bəzən “aynalı tufəng” şəklində işlədilir).

133. **Aynacı** is. ve s. **aynacı** 0. Ayna yapan veya satan kimse//şüşəsalan, aynasalan, aynasaz; 0.1.1. *mec.* Hileci, işine hile karıştıran; 0.1.2. (*esk.*) Keçmişdə zadəgan ailələrində xanım geyinərkən onun qabağında ayna tutan xidmətçi.

134. **Ayran** is. **Ayran** 0. Süt veya yoğurt yayıqta çalkalanaraq yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm//yağı alınıb su qarışdırılmış qatıq; 0. Yoğurdu sulandıraraq yapılan içecek//qatıqdan su qatılaraq hazırlanan ayran; 0.1.1. **Ayranı kabarmak** 1) öfkelenmək, coşmaq//hirsənlənmək; 2) Aşırı bir cinsel arzu duymək//şəhvətlənmək. **Ayranı yok içmeye, atla (veya tahtirevanla) gider sıçmaya.**

135. **Ayrım** is. **Ayrım** 0. Ayrılma noktası//bir neçə yolun ayrıldığı və ya bir yolun bir neçə tərəfə haçalandığı yer (adətən “yol” sözü ilə bərabər işlənilir). *Yol ayrımı//yol ayırıcı;* 0.1.1.1. Ayırmək işi, tefrik; 0.1.1.2. Bir kimsenin veya nesnenin bir başkasıyla karışdırılmamasını sağlayan ayrılık; benzer şeyleri birbirinden ayıran özellik; başkalıq, fərk; 0.1.1.3. Alt bölüm; 0.1.1.4. *man;* Cinsleri ve türleri birbirinden ayıran ana karakter, fərk; 0.1.1.5. *sin.* Bir veya daha çox sahne içinde geliştirip, olayın tamamlanmış bir parçasını veren film bölümü; 0.1.1.6. **Ayrım**

yapmaq//Ayrı-seçkilik etmək; 0.2.2. Azərbaycanın Gəncə, Gədəbəy və başqa rayonlarının dağlıq yerlərində yaşayan azərbaycanlıların adı və onlara mənsub adam.

136. **Ayva** is. **Heyva** 0. Gülgillərdən, çiçəkləri iri və pembe, yarpaqlarının altı tüylü, orta yüksəklikte bir ağac və bu ağacın meyvəsi//sarı rəngli, turşməzə, üstü tüklü, xırda çəyirdəkli meyvə (*Cydonia vulgaris*); 0.1.1. ◇ **Ayva göbekli** göbeği çukur olan (kimse); **Ayvayı yemek argo.** kötü duruma düşmək, işi pozulmaq.

137. **Azap** is. Ar. **əzab** 0. (Müslümanlıqta) Dünyada günah işləmiş olanlara ahrette verilecek ceza//əziyyət, üzüntü, işgəncə; 0.2.1.1. (Anadolunun birçok bölgəsində) çiftlik uşağı; 0.2.1.2. *tar.* Anadolu beyliklərində donanmadaki görevlərdə kullanılan asker.

138. **Azat** is. ve s. Far. **Azad** 0. Serbest bırakma//azadlıqdan istifadə edən, başqasından asılı olmayan, sərbəst; 0. Serbest bırakılmış olan//mane- əsiz, əngəlsiz, sərbəst, heç bir şeylə məhdud edilməyən; 0. □ **Azad etmək//azad etmək;** Azad olmaq//özgür olmaq; 0.1.1. *esk.* Okullarda paydos; 0.2.2. (*bot.*)Cənubda bitən bərk oduncaqlı ağac növü.

139. **Azgın** s. **ağzın** 0. Azmış olan//azmız, yolunu itirmiş; 0.1.1.1. (ten için) Çabuk iltihaplanan, yarası hemen kapanmayan; 0.1.1.2. (Çocuk için) Çok yaramaz; 0.1.1.3. Cinsel istekləri aşırı olan; 0.1.2.1. *mec.* Qudurmuş, vəhşi, yurtıcı, amansız, önü alınmaz, sərt, şiddətli; 0.1.2.2. Pozğun, namussuz.

140. **Azgınlaşmaq** (nsz.) **azgınlaşmaq**0. Ağzın duruma gəlmək//qudurmaq, yolundan çıxmaq, öz hərəkətlərində heç bir hədd-hüdd bilməmək, vəhşiləşmək; 0.1.1. Cinsel istekləri aşırılaşmaq.

141. **Azı** is. ve zf. **Azı** 0. Köpek dişlərindən sonra içeriye doğru, alt ve üst çenenin iki yanında beşer tane bulunan ve yiyecekleri öğütməyə yarayan dişlərin ortak adı, azı dişi, öğütücü diş; 0.1.1. *hlk.* Öküz arabalarında ön ve arka yastıkları dingilə bağlayan ağac çivi; 0.1.2. Ən az, ən cüzi; minimum. *Bu şeyi almaq üçün azı 5 manat lazımdır.*

142. **Azacık** s. ve zf. **Azacıq** 0. Çox az, biraz// çox az, çox az miqdarda; 0.1.1. (süre ve miktar için) Az olarak, biraz. ◇ **Azacık aşım kaygısız başım//Azacıq aşım ağrımaz başım;** 0.1.2. ◇ **Azacıq aşım duzu deyil.**

143. **Aziz** s. ve is. **əziz** 0. Sevgidə üstün tutulan, muazzez//sevimli, istəkli, ürəyə yaxın; 0.1.1. Ermiş, eren; 0.1.2.1. Ən çox istənilən, ən çox tələb olunan, ən çox sevilən. □ **Əziz olmaq** – az tapıldığı, çətin ələ düşdüyü üçün çox qiymətli, hörmətli olmaq, müqəddəs bir şey kimi

baxılmaq; 0.1.2.2. **Əzizim** şəklində- Nəvazişlə müraciət. *Əzizim, gəl gedək.* ◇ **Əziz başın üçün** – birini inandırmaq üçün and məqamında işlədilir.

144. **Azmaq** (*nsz.*) **azmaq** 0. Taşkınlıqta ileri gitmek, kötülüğünü artırmak//coşmaq, qudurmaq, həddini aşmaq, şiddət göstərmək; 0.1.1.1. (deniz, ırmak vb. için) Kabarmak, taşmak: *Deniz azdı*; 0.1.1.2. (yara, hastalık vb. için) Etkili, tehlikeli duruma gelmek; 0.1.1.3. Cinsel duyguları artırmak; 0.1.1.4. (Camaşır) Artık ağartılmaz duruma gelmek; 0.1.1.4. (hayvanlar için) İki ayrı ırktan doğmak: *Katır atla eşekten azmış bir hayvandı*; 0.2.1.1. *hlk.* Küçük su birikintisi; 0.2.1.2. Bataklık.” (Musaoğlu 2010:163-184).

3.4. TƏCRÜBƏ-ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi qısa feil lüğəti

Lüğətdə “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti”ndən (Bakı, 1964, I cild; Bakı, 1980, II cild; Bakı, 1983, III cild; Bakı 1987, IV cild) alınan 600-dən çox feil sıralanmışdır. Məstər şəkillərində yazılan həmin feillərin Türkiyə türkcəsindəki qarşılıqları, qarşılığı olmayanların isə açıqlamaları verilmişdir. Azərbaycan Türkcəsindən kök və bəzi sözdüzəldici şəkilçilərdən düzələn gövdə və Türkiyə türkcəsində qarşılığı olmayan söz morfemlər seçilmişdir:

1. Azərbaycan türkcəsindəki kök feillər. Məsələn: **almaq** (almak); **acmaq** (acıkmak); **qırxmaq** (saçını kestirmek; tıraş olmaq, tıraş etmək) və s.

2. Azərbaycan türkcəsində yalnız etimologiyası baxımından əsas və köməkçi morfemlərə ayrıla bilən bəzi feillər. Məsələn: **bacarmaq** (becermek; yapmak); **bələmək** (belemek); **yuxalmaq** (hafifleşmek, yumuşamak) və s.

3. **-ır, -ir, -ur, -ür** formadüzəldici şəkilçi ilə düzələn feillər. Məsələn: **bişirmək** (pişirmek); **qayıрмаq** (imal etmek, hazırlamak); **yetirmək** (iletmek); **keçirmək** (geçirmek); **süpürmək** (süpürmek) və s.

4. Azərbaycan Türkcəsində işlənən, ancaq Türkiyə Türkcəsində qarşılığı olmayan və ya fərqli mənalar ifadə edən feillər. Məsələn: **büdrmək** (sendelemek); **qayıtmaq** (gittiği yerden geri dönmek); **qalamaq** (istiflemek); **düşmək** (inmek); **kürümək** (temizlemek); **oğurlamaq** (çalmak); **sayrımaq** (titreşmek) və s.

“A

acımaq - acımaq
acmaq - acıkmak
açmaq - açmaq
axmaq - akmaq
axsamaq - aksamak
axtarmaq - aramak
almaq - almak
anmaq - anmaq
aramaq - aramak
arıtmaq - arıtmak
artmaq - artmaq
asmaq - asmaq
aşınmaq - aşınmaq
aşırmaq - aşırmaq
aşmaq - aşmaq
atmaq - atmaq

B

bacarmaq - becermek; yapmak
bağırmaq - bağırmaq
baxmaq - bakmaq
barınmaq - barınmaq
barışmaq - barışmaq
basmaq - basmaq
batmaq - batmaq
bayılmaq - bayılmaq
bərkimək - sertleşmek (berkimek)
bəsləmək - beslemek

bıqmaq - bıkmak
biçmək - biçmek
bilmək - bilmek
bişirmək - pişirmek
bişmək - pişmek
bitirmək - bitirmek
bitmək - bitmek
boğmaq - boğmaq
boşamaq - boşamak
boyamaq - boyamak
bölmək - bölmek
böyümək - büyümek
böyürmək - anırmak
böyütmək - büyütmek
budamaq - budamak
bulamaq - bulamak
bulaşmaq - bulaşmaq
buraxmaq - bırakmaq
burmaq - burmaq
buyurmaq - buyurmaq
büdrəmək - sendelemek
bükmək - bükmek
büzmək - büzmek

C

calamaq - iki ağacı birbirine bağlayaraq yeni bir ağaç yetiştirmek; bağlamak; karıştırmak
cırmaq - yırtmaq

cırnamaq - herhangi bir şakaya dayanamayarak alınganlık etmek; çabuk gücenmek; kırılmak

cızmaq - çizmek

coşmaq - coşmak

cummaq - hızlı koşmak; hızlı gitmek; dalmak

cücermek - yetişmek; üremek; büyümek

Ç

çağırmaq - çağırmaq

çaxmaq - kurşunlamak; çakmak

çaxnaşmaq - herhangi bir düzenin bozulması; kargaşa; birbirine girmek.

çalmaq - müzik aletinde herhangi bir şeyi, bir müzik parçasını ifade etmek; vurmak (kapıyı); sokmak; çalmak; karıştırarak pişirmek vs.

çapmaq - parçalamak; koşturmak; çapmak vs.

çarpmaq - çarpmaq

çaşmaq - şaşma kalmak; şaşmaq

çatmaq - ulaşmaq; varmaq; birleşmek; idrak etmek vs.

çeçəmək - nefes yoluna bir şeyin düşmesi sonucunda boğulmaq

çevirmək - çevirmək

çevrikmək - çevrilme

çeynəmək - çiğnemek

çəkmək - çekmek

çəmkirmək - çemkirmek

çərtmək - bıçakla veya başka bir aletle yarayı kesmek; yonmaq; bilemek vs.

çığırmaq - bağırmaq; çığırmaq

çixmaq - çıkmak

çımxırmaq - çemkirmek

çirmamaq - dürmək; pantolonun paçasını veya ceketin kollarını

çırpmaq - çırpmaq

çiləmək - çilemek

çimçişmək - iğrenmek; ikrah etmek

çimmək - yıkanmaq; banyo yapmaq

çiyrənmək - ikrah etmek; iğrenmek

çovumaq - ileri geri gitmek

çökmək - çökmək

çönmək - dönmək

çürümək - çürümək

D

dadmaq - tatmaq

dağılmaq - dağılmaq

dalamaq - dalmak

dalaşmaq - dalaşmaq

dalmaq - dalmak

dammaq - damlamak

danışmaq - konuşmaq

danmaq - danmaq

daramaq - taramak

darıxmaq - canı sıkılmak

darımaq - yırtmaq; konuşmaq (dedikodu yapmaq)

darışmaq - bir şeyin üzerine konmaq
dartmaq - çekmek
daşmaq - taşımak
daşmaq - taşmak
davranmaq - davranmak
dayamaq - dayamak
demək - demek, söylemek
deşmək - delmek
devirmək - devirmek
dəbərmək - kıpırdamak
dəlmək - delmek
dəyişmək - deęişmek
dəymək - tokunmak
didmək - parçalara ayırmak, bölmek
dikmək - dikmek
dinmək - konuşmaq, söylemek
dirəmək - dayamaq, dikkatle bakmaq
doğramaq - doğramak
doğurmaq - doğurmak
dolamaq - dolamak; dalga geçmek
dolmaq - dolmak
donatmaq - süslemek
donmaq - donmaq
doymaq - doymak
döndərmək - çevirmek
dönmək - dönmek
döşmək - döşemek
döymək - dövmek
döyükmək - şaşırmaq
dözmək - dayanmaq
durğuzmaq - yerinden kaldırmak

durmaq - durmak
duruxmaq - şaşırmaq, düşünmek
duymaq - duymak
duyuxmaq - anlamak, duymak
dürtmək - dürtmek
düşmək - inmek
düşürmək - düşürmek
düymək - bağlamak; bağlanmaq
düzmək - düzmek
düzənmək (bəzənib-düzənmək) - süslenmek

E

eləmək - yapmak
enmək - inmek
erişmək - ermek, erişmek
eşitmək - duymak
eşmək - kazımak
etmək - yapmak
eymənmək - korkmaq
eynimək - iyileşmek

Ə

əkmək - ekmek (bir bitkiyi)
ələmək - elemek
əmmək - emmek
əndərmək - sıvı bir şeyi veya suyu boşaltmaq, dökmek
əprimək - eprimek
ərimək - erimek

ərinmək - tembellik etmək

əritmək - eritmək

əskilmək - azalmək

əskimək - eskimək

əsmək - esmək

əsnəmək - esnəmək

əsrimək - kızmaq

əymək - yamultmaq

əzmək - ezmək

F

fırxırmaq - sümürmək

G

gecilmək - gecikmək; geç kalmək

getmək - gitmək

geymək - giymək

gəbərmək - gebermək

gəlmək - gəlmək

gəmirmək - kemirmək

gənəşmək - birisine sormək; istişare etmək

gərmək - gərmək

gərnəşmək - gerinmək

gətirmək - getirmək

gəvələmək - gevelemək; bir şeyi istəmeden,
gönülsüz yemək

gəyirmək - geğirmək

gəzmək - gezmək

gicəlmək - başı dönmək

gicikmək - aptallaşmaq

gicişmək - kaşınmaq

girləmək - pusu kurmaq; firsət bekləmək;
tâkip etmək

girlənmək - gezip dolanmaq; idare etmək

girmək - girmək

giyişmək - kaşınmaq

gizildəmək - sızıldamək; sızılmaq; incinmək

gizləmək - saklamək

gizlənmək - saklanmaq

gödəlmək - kısalmək

gömmək - gömmək

göndərmək - göndərmək

görmək - görmək

göstərmək - göstərmək

götürmək - götürmək

gövşəmək - geviş getirmək (hayvanlar)

göyərmək - mavileşmək; bitmək,
yeşillənmək

göynəmək - sızılmaq; kaşınmaq

gözəmək - dikmək, yamamək

gücənmək - güç sarfətmək, çox çalışmaq

güdmək - gütmək

gülmək - gülmək

güleşmək - güleşmək

güvənmək - güvənmək

H

hayxırmaq - balgam çıkarmək

hayqırmaq - haykırmək

hərləmək - dolamak
həvəsımək - heveslenmek; ilgilenmek; bir şeyi istemek, ilgi göstermek
hıçqırmaq - hıçkırmak
hırıldamaq - boşuna gülmək; hırıldamak
hopmaq - sorulmaq
hoppanmaq - zıplamaq
hovxurmaq - ellerini ağzına tutaraq nefesi ilə ısıtmak
hörmək - örmək
hövkələmək - ovmak
hürmək - havlamak

X

xııldamaq - fısıldamaq

İ

içmək - içmək
ilinmək - biraz ısınmaq
imrənmək - imrenmək
inanmaq - inanmaq
incimək - incinmək; kırılmək
inildəmək - sızlanmaq; inləmək
irişmək - erişmək; boşuna gülmək
irkilmək - irkilmək
irmək - erişmək
isinmək - ısınmaq
isitmək - ısıtmək
islanmaq - islanmaq

islatmaq - ıslatmaq
ismarlamaq - ısmarlamək
istəmək - istəmək
işarmaq - hafifçe ışıqlanmaq
işıldamaq - hafifçe ışıqlanmaq
itələmək - itmək
itilmək - çıxıp gitmək
itirmək - kayıp etmək
itmək - kaybolmaq
iyrənmək – iğrenmək

K

karıxmaq - şaşmaq
kecinmək - süslenmək
keçirmək - geçirmək
keçmək - geçmək
keyimək - uyuşmaq
kəhildəmək - zorlukla soluklamak, nefes almak
kəhrimək - ihtiyarlamak, yıpranmaq, yaşlanmaq
kəkəmək - kekelemek
kərtmək - kertmək
kəsmək - kesmək
kırışmaq - şaşmaq; şaşırmaq
kiçilmək - küçülmək
kirimək - susmaq
kişnəmək - kişnəmək
korşalmaq - kütləşmək
koruxmaq - sağalmək, iyiləşmək

köçmək - göçmək
köçürmək - göçürmək
köhnəlmək - yıpranmaq, eskimək
kökəlmək - kilo almaq
köpmək - şişmək, içi havayla dolmaq
köpürmək - köpürmək
kövrəlmək - duyulanmaq
kövəşimək - biraz şişmək
közərmək - alevsiz yanmaq, yavaş yavaş yanmaq
kükrəmək - kükremək
kürümək - bir şeyle (aletle) temizləmək; atmaq
küsmək - küsmək
küsənmək - küsmək, incinmək

Q

qacmaq - egrilmək
qaçırmaq - qaçırmaq
qaçmaq - koşmaq; sakınmaq
qaxmaq - bir şeyi bütün gücüyle yere vurmaq
qaxsımaq - eskiyərək kokuşmaq, acı olmaq
qalamaq - istifləmək
qalxmaq - kalkmaq
qalmaq - kalmək
qanamaq - kanamak
qanıqmaq - alışmaq; avlanmağa alışmaq (hayvanlar söz konusudur)

qanmaq - anlamək
qanrılmaq - geriye çevrilmək; geriye dönmək
qapamaq - kapamak
qapmaq - kapmaq
qarğamaq, qarğımmaq – kargımək
qarıxmaq - şaşırmaq, şaşmaq
qarımaq - ihtiyarlaşmaq; yıpranmaq
qarışmaq - karışmaq
qarpışmaq - kapışmaq
qarpmaq - kapmaq
qarsmaq - hafifçe yakmaq
qartımaq - yıpranmaq; ihtiyarlamək
qaşımmaq - kaşımək
qatılmaq - katılmaq
qatmaq - katmaq
qavramaq - kavramək
qayıрмаq - imal etmək; hazırlamak
qayıtmaq - gittiği yerden geri dönmək
qaynamaq - kaynamək
qaytarmaq - kaytarmək
qazımmaq - kazımək
qazmaq - kazmaq
qıcammaq - sinirindən, nefretindən veya başka nedene göre dişlerini birbirine sıkmək
qıcqırmaq - ekşimək
qılmaq - kılmək
qımışmaq - gülümsemək; hafifçe gülmək
qınamaq - kınamak
qıncanmaq - naz etmək

qırmaq - saçını kestirmək; tıraş olmaq, tıraş etmək

qırmaq - kırmək

qırpınmaq - açılıp yumulmaq; kımıldanmaq

qırpmaq - kırpmaq

qırtmaq - biraz kesmək; kesinti yapmaq

qısqaınmaq - kışkanmaq

qısqınmaq - utanmaq, sıklımaq

qısqmaq - kışmaq

qısqnamaq - ısrar edərək (ısrarla) bir şeyi istemek; baskı yapmaq

qışqırmaq - bağırmək

qıvrılmaq - kıvrılmaq

qıymaq - kıymək

qızmaq - kızmaq

qocalmaq - ihtiyarlanmaq, yıpranmaq

qoxumaq - kokuşmaq

qondarmaq - uydurmaq

qonmaq - konmaq

qonuşmaq - konuşmaq

qopmaq - kopmaq

qorxmaq - korkmaq

qorumaq - korumaq

qoşmaq - bağlamaq; koşmaq

qovmaq - kovmaq

qoymaq - koymək

qucmaq - kucaklamak

qudurmaq - kudurmaq

qurcuxmaq - kurcalanmaq

qurmaq - kurmaq

qurşamaq - beline kılıç bağlamaq

qurtarmaq - kurtarmək

qurtulmaq - kurtulmaq

qurumaq - kurumaq

qusmaq - kusmaq

quylanmaq - batmaq

L

ləlimək - yalvarmaq

ləngimək - gecikmək; geç kalmək

M

mızıldamaq - mırıldamaq

minmək - binmək

muşqurmaq - binek ve diğər hayvanları harekete getirmək, köpek vs. hayvanları çağırmaq için çıkarılan ses

mələmək - melemek

məzdəmək - herhangi bir teklif bekleməksizin çabuk bir şəkilde yemek

N

nəridəmək - bağırmək

nıqqıldamaq - hastalıktan, ağrıdan inlemek, sızlanmaq veya şikayetlenmək

nırıldamaq - “yok” demək anlamında ses çıkarma

nırıldamaq - bağırmək

nəmçimək - yaş olmaq, rutubetlenmək, nemlənək

O

oğurlamaq - çalmək

oxşamaq - sevmək

oxumaq - okumək

olmaq - olmək

otarmaq - otarmək, otlatmək

oturmaq - oturmək

ovxalamaq - ovmək

ovmaq - ovmək

ovunmaq - sakinleşmək

ovuşdurmaq - ovuşturmək

ovutmaq - sakinleştirmək

oyanmaq - uyanmək

oyatmaq - uyatmək

oymaq - delmək

oynamaq - oynamək

Ö

öcəşmək - sürtüşmək; tartışmək; rahatsız etmək

ödəmək - ödemək

ölçmək - ölçmək

öləzimək - ateşi hafifləmək; yavaş yavaş yanmək

ölmək - ölmək

öpmək - öpmək

örtmək - örtmək

öskürmək - öksürmək

ötmək - geçmək, geçip gitmək; ötmək

ötürmək - uğurlamək; göndermək; vermək

övkələmək - ovmək

öymək - övmək

öyrənmək - öğrenmək

öyrəşmək - alışmək

öyrətmək - öğretmək

öyünmək - övünmək

P

parlamaq - parlamək

pıçıldamaq - fisıldamək

piləmək - üfürmək; üfləmək

pisikmək - korkmək; ürkmək

pozmaq - silmək

pörtmək - kızarmək

pusmaq - pusu kurmək

püskürmək - püskürmək

S

saçmaq - saçmək

sadalamaq - adları, eşyaları herhangi bir şeyi birer-birer saymək

sağalmaq - hastalıktan kurtulmək; sağlığına kavuşmək

sağmaq - sağmək

saxlamaq - durdurmaq; saxlamaq; sahip olmaq vs.

saqınmaq - saqınmaq

salmaq - salmaq; koyuvermek; bırakmaq; inşa etmək vs.

sanamaq - saymaq

sancmaq - sokmaq

sanmaq - sanmaq

sapmaq - sapmaq

saralmaq - sararmak

sarımaq - sarılmak

sarımaq - sarmak, çevrelemek

sarmaq - sarmak; yayılmak; kaplamak; etkilemek

sarmaşmaq - sarmaşmak

sarpmaq - sarmak

sarsılmaq - sarsılmak

sarsımaq - sarsılmak

sarsıtmaq - sarsmak

sataşmaq - taciz etmək; rahatsız etmək

satmaq - satmaq

savaşmaq - savaşmak

sayxaşmaq - saqınlaşmaq

saymaq - saymaq

sayrışmaq - titreşmek; karışmaq

seçmək - seçmek

sevmək - sevmek

seyrəlmək - seyrəlmek

sezmək - sezmek

səkmək - sekmek

səndələmək - sendelemek

səpmək - toprağa tohum atmaq; ekmek

sərimək - sarmak

sərmək - sermek

səyirtmək - çapmaq (atı)

səyrimək - sinirden, öfkeden yüz kasları titremek

sıçramaq - sıçramak

sığınmaq - sığınmaq

sığışmaq - sığmaq

sığmaq - sığmaq

sıxmaq - sıkmak

sınamaq - denemek

sınıxmaq - zayıflamak; üzölmek; kilo vermek

sınmaq - sınımaq; kırılmak

sırmaq - sırımak

sırınmaq - sırınmaq

sızmaq - sızmaq

silkmək - silkmek

silkinmək - silkinmek

silmək - silmek

sinmək - sinmek

sinsimək - sinsileşmek

sivişmək - kimseye belli etməksizin, gizli olaraq çıkıp gitmek; ayrılmak, sıvışmaq

siyirmək - soymak; temizlemek; kınından çıkarmak

soxmaq - sokmaq

solmaq - solmaq

soluxmaq - solmaq

sormaq - sormak; emmek

soruşmaq - sormak
sovurmaq - savurmak
sovuşmaq - savuşmaq
soymaq - soymak
soyumaq - soğumak
sökmək - sökmək
sönmək - sönmək
söykəmək - dayamak
söyləmək - söylemək
söymək - sövmək; küfür etmək
sulamaq - sulamak
susamaq - susamak
susmaq - susmak
suvamaq - malalamak
suvarmaq - suvarmak
sülənmək - her zaman yemek aramak; yemek hakkında düşünmək
sümsürmək - dilenmək; her zaman yemek aramak
sümürmək - emmək; sorumak
süpürmək - süpürmək
sürmək - kullanmaq (arabayı); sürmək
sürtmək - sürtmək
sürümək - sürümək
sürüşmək - kaymaq
süzmək - süzmək

Ş

şaşmaq - şaşırmaq
şaxımaq - etkilenmək (güneşten); vurmaq

şığmaq - çok hızlı bir biçimde hedefe doğru saldırmak; çakmaq
şışirmək - şişirmək
şışmək - şişmək
şitənmək - şımarıklık etmək; şımarmak
şötdəmək - acele olarak dikmək
şütümək - hızlı koşmaq; hızlı gitmək

T

taxmaq - takmaq
talamaq - talan etmək; yağmalamaq
tanımaq - tanımək
tapdamaq - ayaklamaq
tapmaq - bulmaq
taytımək - aksamaq; topallamaq
tələsmək - acele etmək
təngimək - bıkmək; canı sıkılmək
təntimək - acele etmək; canı sıkılmək
təpçimək - kumaşı üst üste dikmək
təpimək - kurumaq
təpinmək - korkutmaq; fırçalamək; tehdit etmək
təpmək - tepmək; saldırmək
tərgitmək (siqareti tərgitmək) - herhangi kötü bir alışkanlığı bırakmaq, sigarayı bırakmaq)
tərpənmək - kımıldamaq; kımıldanmaq
tərpəsmək - kımıldamaq
tərpətmək - kımıldatmaq
tıxamaq - tıkaqmaq

tıxanmaq - tıkanmaq
tıncıxmaq - nefesi daralmak; nefesi kesilmək
tırıldamaq - motorun çalışması veya çalışmaya başlaması
tııldamaq - fazla yemekten sonra zorlukla nefes almak
tikmək - kurmaq; inşa etmək; tikmək vs.
titrəmək - titrəmək
toxtamaq - sakinləşmək; dayanmaq
toxumaq - dokumək
toxunmaq - dokunmaq; hafifçe deęmək; deęinmək vs.
toqquşmaq - tokuşmaq; çarpışmaq
tökmək - dökmək
törəmək - üremək; doğmaq; ortaya çıkmək vs.
tövşümək - nefesi daralmək
tullamaq - atmək
turşumaq - ekşimək
tutaşmaq - kavgə etmək; savaşımaq
tutmaq - tutmaq
tutuşmaq - kavgə etmək
tükənmək - tükenmək
tüləmək - belli zamanlarda hayvan veya kuşların tüyünün dökülmesi; tüyünü dökmesi
tüpürmək - tükürmək
tütmək - yanmaq

U

ucalmaq - yücelmək
uçmaq - uçmaq
uçurmaq - uçurmaq
udmaq - yutmaq; zorla almak; tahammül etmək; yenmək; kazanmaq vs.
uduzmaq - yenilmək
ufuldamaq - inləmək
uğramaq - uğramək
uğraşmaq - uğraşmaq
uğratmaq - uğratmaq
uğunmaq - gülməkten kırılmək
ulamaq - ulumək
ummaq - ummək
umsunmaq - hevesi kursağında kalmək
unutmaq - unutmək
usanmaq - usanmaq
utanmaq - utanmaq
uydurmaq - uydurmək
uymaq - uymək
uyumaq - uyumək
uyuşmaq - uyuşmaq
uzanmaq - uzanmaq
uzaşmaq - uzaklaşmaq
uzatmaq - uzatmaq
uzlaşmaq - uzlaşmaq

Ü

üfürmək - üfürmək, üflemək
ürkmək - ürkmək
ürpərmək - ürpermək

üşümək - üşümək

ütmək - ütmək

üyüşmək - uyuşmaq; soğuk, basınç vb. yüzünden vücudun bir yerinde duygu ve hareketin geçici olarak azalması

üyütmək - öğütmək

üzmək - yüzmək

V

varmaq - varmaq

vazımaq - kaçmaq

vermək - vermek

vurmaq - vurmaq

Y

yağmaq - yağmaq

yaxarmaq (yalvarıb-yaxarmaq)- yalvarmaq

yaxmaq - sürmək

yalamaq - yalamak

yalmanmaq - yaltaklanmaq

yalvarmaq - yalvarmaq

yamamaq - yamamaq

yanaşmaq - yaklaşmaq

yanmaq - yanmaq

yapışmaq - yapışmaq

yapmaq - yapmaq

yaramaq - yaramaq

yarınmaq - oluşmaq; yaltaklanmaq, yalakalık etmək

yaraşmaq - yakışmaq

yarınmaq - gerek olmak, faydalı olmak

yarınmaq - yaltaklık etmek

yarmaq - yarmak

yaşamaq - yaşamak

yaşırmaq - gizlemek

yaşmanmaq - yaşmaklanmaq

yatırmaq - çökmək

yatırmaq - uyutmək

yatmaq - yatmaq; uyumak

yayxanmaq - yayılarak oturmaq veya uzanmaq

yayxınmaq - kaçınmaq

yaymaq - yaymaq

yazmaq - yazmaq

yedirmək - yedirmək

yekəlmək - büyümək

yeltənmək - çalışmaq; heves göstermek, yeltenmek

yenmək - yenmək

yerimək - yürümək

yetirmək - iletmək

yetişmək - ulaşmaq, varmaq

yetmək - ulaşmaq

yığılmaq - yığılmaq

yığmaq - yığmaq

yıxmaq - yıkmək

yıpranmaq - yıpranmaq

yırtmaq - yırtmaq

yoğrulmaq - yoğrulmaq

yoğurmaq - yoğurmaq

yoxalmaq - yokolmaq
yolmaq - yolmaq
yoluxmaq - ziyarət etmək
yonmaq - yontmaq
yormağ - yormaq
yortmaq - boşuna dolaşmaq; yürümək
yovuşmaq - uymaq
yoymaq - yorumlammaq
yönəlmək - yönəlmək
yubanmaq - geç kalmmaq, gecikmək
yubatmaq - geciktirmək

yuxalmak - hafifleşmek; yumuşamak
yumağ - yumak; yıkamak
yummaq - yummaq; kapatmaq
yumşalmağ - yumuşamak
yüyürmək - koşmaq

Z

zarımaq – inlemek
zəvzəmək - çok konuşmaq; fazla konuşmaq”
(Musaoğlu 2002:219-229)

